

Вељко Ђурић Мишина

САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА

Историјски контекст и анализа саслушања

Издавачи

Удружење архивских радника Републике Српске
Архив Републике Српске
Архив Војводине

Библиотека

Сведочења

За издаваче

Душан Поповић
Др Бојан Стојнић
Др Небојша Кузмановић

Главни и одговорни уредник

Душан Поповић

Рецензенти

др Бојан Димитријевић
др Радован Пилиповић
др Александар Стојановић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичка обрада текста и дизајн

Ненад Савковић

Штампа

Графид д. о. о. Бања Лука

Објављивање књиге подржало је

Министарство просвете и културе Републике Српске

Вељко Ђурић Мишина

САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА
Историјски контекст и анализа саслушања

Бања Лука – Нови Сад, 2023.

I ДЕО

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

УВОД

Одговор на питање да ли има националне историографије је врло једноставан: има је онда када је процес разјашњења националне прошлости сам по себи првенствени циљ! Нарочито ако је та прошлост одвећ трагична и са последицама што се протежу на више генерација.¹

И одговор на питање шта је српско становиште мора бити конкретан: национална историја српског народа мора бити у првом плану истраживања прошлости и уклопљена у шири, општи историјски контекст! У том сагледавању посебно место припада такозваним процесима дугог трајања. Тада ћемо моћи да претпоставимо шта нас чека у будућности.

Наша прошлост обилује успонима и падовима, победама и поразима, великим трагедијама које су проузроковали првенствено припадници других народа са истих простора, али има ту, у знатно мањој мери, и зла које су припадници српског народа нанели другима, углавном изазвани, најчешће у борби или као освету.

Срби су претрпели и преживели обиље трагедија које су обележиле 20. век – почело је у Првом светском рату (1914–1918), наставило у Другом, такође светском (1939–1945), и ратовима у току аспада Југославије (1991–1995) а окончано агресијом 19 држава чланица Северноатлантске алијансе (НАТО) 1999. године.

Стварање јужнословенске државе 1918. године и форсирање (наднационалног) југословенства довело је Србе у позицију да опросте злочине које су починили припадници аустроугарских формација у чијим редовима је био и приличан број Хрвата.

¹ „На крају, одредимо се и према самом предмету 'српска историографија'. Колегиница Гордана Кривокапић Јовић и аутор ових редова, још 2011. су изнели став да не постоји нешто јединствено што бисмо назвали 'српска историографија' и њој насупрот 'светска историографија'. Постоји низ индивидуалних подухвата, али и трендови, вододелнице међу њима које са много скрупула треба идентификовати и обележити. Но, хтели ми то или не, они који нас оцењују са стране или користе овде настале резултате унели су тај термин 'српска историографија' као условну генерализацију или по потреби циљану. Просто од тог појма не можемо побећи и када бисмо хтели“ – Миле Бјелајац, „Српска историографија данас – тематски разговори“, *Токови историје*, 1, Београд, 2018, стр. 161–175.

Та Југославија је пропала у мору крви, првенствено српског народа, нарочито у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године.

Обнова Југославије 1945. године, сада на новим темељима ствараним кроз комунистичку политику братства и јединства, а која се одразила на склањање ратних тема о злочинцима и жртвама, морала је завршити у крвавом грађанском рату 1991–1995. године.

Поменута два примера указују да наше политичке елите и ми као народ нисмо схватили и поштовали законе историје који су нам омогућавали сасвим другачији смер у будућности.

+++

Велика трагедија цивилизацијских размера, која је задесила српски народ у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године, ни после осам деценија није у потпуности расветљена јер се већина историчара није упуштала у разјашњење узрока, обима и последица злочина. За то постоји више објашњења међу којима најважније треба потражити у чињеници да је у новој Југославији успостављен комунистички режим утемељен и на политици заборављања, што је онемогућавало било какво темељније истраживање теме ратних злочина над Србима која је непрестано склањана из видокруга шире јавности. Разлог је врло прозаичан: највећи страдалници у злочину у Независној Држави Хрватској припадали су српском а највећи злочинци хрватском народу!

Комунистичка идеологија све ратне страдалнике подвела је под синтагму „жртве фашистичког терора“, што значи без националног одређења жртава, а све злочинце означила појмом „фашисти“ или „помагачи окупатора“.

Слом комунистичког система и почетак грађанског рата у Југославији, нарочито у Хрватској 1990–1991. године, појачао је интересовање за прошлост српско-хрватских односа!

Ни данас, међутим, осам деценија после Другог светског рата, није касно да се тема геноцида над српским народом постави пред историчаре и друге истраживаче сродних наука као врло битан научноистраживачки пројекат. То значи и свеобухватније истраживање и коришћење доступне оригиналне, аутентичне и веродостојне архивске грађе настале, поред осталог, и под

окриљен колаборационистичких власти у Србији 1941–1944. године. Истовремено, то мора подразумевати и омогућавање увида у документа која се чувају у обавештајним службама и приватним збиркама а још нису доступна!

+++

У току студија на Филозофском факултету учили су нас да објављивање историјских извора (архивске грађе) представља битан део историографије, то јест науке која истражује узроке и нуди појашњење одређених догађаја чије су последице оставиле дубоке трагове у потоњим временима. Поштујући тај наук, приредио сам, поред десетак мањих прилога, тротомни зборник докумената под насловом *Летопис Српске православне цркве 1946–1958. године*, (Книн–Београд, 2000–2002, 1738 страна).

Готово четврт века после тога „отишао“ сам корак даље: уместо коришћења и објављивања архивске грађе окренуо сам се истраживању и објављивању усмених казивања која су преточена у нарочите записнике исказа избеглица и њиховом аналитичком сагледавању.

+++

Сведочења, усмена или писана, нису извори првога реда, она припадају другој категорији. Историјска наука на њих гледа као на изворе корисне у научноистраживачком раду и за то има више објашњења. Додуше, сведочења морају бити претходно подвргнута оном што се назива критика извора, да би потом могла бити коришћена и прихваћена или одбачена.

Једно од правила приређивања за објављивање архивске грађе односи се на потребу да се текст доноси без икаквих измена, то јест у оригиналној верзији и са свим грешкама. Међутим, у одређеним деловима, на пример, тамо где је пожељно знати додатни податак, није наодмет интервенисати извесним појашњењем, исправним именом и презименом, географским појмом и другим детаљима – у зависности од тога колико је било могуће да се одређена недоумица провери у објављеним изворима и литератури.

Посебна врста проблема лежи у дилеми да ли треба припремати критичко издање или оно најпростије, како је забележено.

Дилема бива умањена одлуком о дословном цитирању аутентичних сведочења јер тај принцип рада представља само полазну основу у студиознијем и комплекснијем пројекту младих историчара у неким будућим временима.

Критичко издање може да оптерећује оне читаоце који немају довољно предзнања о одређеним темама из прошлости.

+++

Објављивање доступне и мање познате архивске грађе која се односи на страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од значаја је за историографију. Друго је питање зашто се с тим касни готово осам деценија. Овде мислим на посебну врсту грађе – говорим о сведочењима која су записана непосредно после трагичних збивања што су невољнике натерали у избеглиштво, да потраже слободу у окупираној Србији.

Реч је о записницима саслушања избеглица и прогнаника који су са разних страна и на свакојаче начине пристизали у Србију. Да будем још прецизнији, говорим о зборницима саслушања која су 1942–1943. године приредили чланови нарочитих комисија Комесаријата за пресељенике и избеглице и Светог архијерејског синода Српске православне цркве.

Пројекат објављивања грађе може допринети сагледавању шире слике што ће оставити трага у историографији а новим генерацијама дати на увид веродостојна и аутентична сведочења која, без обзира на све оgrade, иду у прилог разјашњавању велике трагедије што је задесила српски народ у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. Истовремено, такав пројекат омогућава да одређена архивска грађа буде доступна не само професионалним истраживачима већ и широј јавности.

Сведочења могу бити врло интересантна и захвална за различите анализе – почевши од тога колико су ти искази аутентични, нарочито у описима злочина, изузимајући, можда, тврдње о бројевима страдалника, поготову кад је реч о масовним злочинима, па све до начина на који су ти невољници пристизали у Србију. Ипак, те наводе ваља прихватати с дозом критичности јер је добро познато да нико није у стању да, на основу сопственог виђења злочина или сазнања од других, изнесе тачан број страдалника. У прилог томе говоре, примера ради, навођења заокружених бројева жртава.

Основна тема у готово свим сведочењима је страдање – појединачно, групно или масовно. У исказима има детаљних описа злочина које је онај који сведочи лично доживео или видео или за њега чуо од других страдалника.

+++

Записано је 7.536 сведочења избеглица и прогнаника што су сачињени у бројним објектима Српске православне цркве и Комесаријату за пресељенике и избеглице у времену немачке војноокупационе управе у Србији. Записници се, међутим, не могу наћи на једном месту, већ за њима треба „ровити“ по документацији најмање пет-шест архивских установа. Усред тог трагања неизбежно ми се наметнуло питање: Зашто зборници саслушања деценијама после рата нису коришћени и објављени?

За почетак било какве расправе о могућим одговорима морало би се знати нешто више о активностима колаборационистичких власти у Србији, Савета комесара и Милана Аћимовића и владе Милана Недића, о њиховом ангажовању на побољшању ситуације у којој су се затекли Срби изван Србије. А управо је та тема протеклих деценија била одвећ незгодна за истраживање. Савет комесара и Милан Недић су изгледа и даље под стигмом идеолошко-политичке карактеристике што су им „ударили“ победници рата у Југославији и српског грађанског рата 1941–1945. године. Све то одразило се и на доступност архивске грађе.

У прилог тврдњи о склоњеној и неприступачној документацији иде и прича о заоставини пуковника Славка Одића, једног од најспособнијих партизанско-комунистичких обавештајних стручњака, која је чудним случајем доспела до Архива Војводине. Део тих докумената приредио је за штампу историчар Милан Кољанин а објављен је под насловом *Усташка зверства – Зборник докумената 1941–1942* (Нови Сад, 2020). Наиме, у Одићевој збирци, богатој оригиналном и аутентичном документацијом, налази се изванредан део преписке Савета комесара и владе Милана Недића са припадницима немачке војноокупационе управе о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској. Тако је Милан Аћимовић већ 4. маја 1941. године известио генерала Хелмута Ферстера, војног заповедника Србије, о зверствима које чине усташе; Ферстер је писмо проследио генералу Харалду Турнеру, шефу

Управног штаба, а он је све то 25. јуна упутио у Загреб, немачком посланству. Аћимовићево писмо означава почетак настојања Савета комесара и владе Милана Недића који ће се у наредних две године ангажовати на тражењу помоћи код званичника војноокупационе управе у спречавању и/или ублажавању зверстава над српским народом у Независној Држави Хрватској, као и зарад провере и документовања злочина. Мада је непознато шта су немачки високи официри предузимали поводом информација садржаних у тим представкама, ипак би се дало закључити да је и отпуштање на стотине заточеника Срба из Концентрационог логора Земун, који су ту депортовани из разних крајева Независне Државе Хрватске, представљало изванредан немачки одговор на молбе Милана Аћимовића и Милана Недића и других Срба који су имали контакте са представницима војноокупационе управе Србије.

Архивска грађа настала у поменутом процесу је драгоцену из више разлога поготову што поткрепљује многе тврдње из сведочења Срба избеглица и прогнанника.

+++

Први део уводне студије заснован је на познатој литератури и доступној архивској грађи. То, међутим, не значи да текст неће донети ништа ново. Понудиће мозаик састављен од познатих чињеница склопљених у сасвим другачијем контексту који ће бити компатибилан ономе што нуди садржај серије зборника сведочења избеглица из Независне Државе Хрватске.

На први поглед уочава се широка научна апаратура али то не би требало да код читаоца изазива одбојност. Она је ту да потврди да је о историјском контексту ратних страдања ипак објављено толико и толико радова различитог квалитета и обима који дају одређене представе о прошлости.

Други део студије је специјална анализа текста зборника сведочења урађена по одређеној тематици која треба да укаже на комплексност времена и догађаја, а у историографији се њоме до сада нису бавили из сијасет разлога, првенствено идеолошко-политичких.

Серију зборника сведочења чине: *Јасеновачки логор, Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања српских избеглица, Акција Римокатоличке цркве, Акција фрањеваца, Босна*

и Херцеговина – Саслушања српских избеглица, Хрватска–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица и Далмација – Саслушања Срба избеглица.

Седми зборник *Далмација – Саслушања Срба избеглица* настао је трудом аутора ове студије из простог разлога што је и са те територије било избеглица које су спас нашле у Србији и чија сведочења употпуњују глобалну слику српске трагедије у Независној Држави Хрватској.

За спајање два поменута неједнака по обиму зборника сведочења (*Акција Римокатоличке цркве и Акција фрањеваца*) у једну књигу коју објављујемо под насловом *Акција Римокатоличке цркве* постоји више оправданих и практичних разлога. Најважнији лежи у самом садржају по којем чине једну тематску целину. Састављачи зборника насталог 1942/43. године указују на посебну улогу припадника фрањевачког реда у развоју и организацији усташког покрета и међу инспираторима и реализаторима (државне) политике према православним Србима.

1.1. О изворима и литератури

Проглашење Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године означило је и почетак великог страдања српског народа и Српске православне цркве на тим просторима. Страдање је каснијих година попримило такве размере да је угрозило биолошки и опстанак Срба на територијама што су их вековима настањивали.

Страдању српског народа 1941–1945. године није посвећено довољно пажње у научноистраживачким пројектима па је бављење том темом, мање-више, било препуштено појединцима. Међу ауторима десетина радова различитог квалитета и обима тек неколицину чинили су историчари по образовању. Њихови малобројни радови нису били засновани на архивској грађи насталој у оновременој администрацији колаборационистичких органа власти у Србији. Та архивска грађа била је под невидљивом контролом и користили су је само одабрани и проверени истраживачи или, боље рећи пожељни тумачи прошлости. У деценијама иза Другог светског рата доминирала је званична, светла страна комунистичко-партизанског ослободилачког покрета док је за све другачије важила квалификација о тамној страни прошлости која није завређивала да се њом неко посвећеније бави. Идеолошка основа комунистичке Југославије није дозвољавала бављење одређеном темом која би била у супротности са партизанском историјом и њеном утемељењу кроз прокламовану политику братства и јединства.

Смрт Јосипа Броза Тита 1980. године одразила се на попуштање стега и у историјској науци. Најбољи показатељ тог корисног процеса били су пројекти које је 1984. године иницирао Владимир Дедијер у Српској академији наука и уметности инсистирајући на стварању „Одбора САНУ за скупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у 20. веку“. Један од пројеката односио се на објављивање архивске грађе о избеглицама и пресељеницима у Србију 1941–1944. године што је требало да реализују Антун Милетић и Динко Давидов.¹ Друга је ствар колико се у програмима одмакло од идеје!

¹ Пројекат је објављен у: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989, str. 8–10. Стицајем околности, то јест због понуде нових идеја (које су инициране у обавештајним круговима а обзнањива-

+++

(Не)доступност архивске грађе настале у администрацији колаборационистичких органа власти у Србији одразила се на познавање друге стране историје тога времена. Објективна историја војноокупационе територије Србија и колаборационистичких органа власти још није написана из више разлога. Објављено је неколико радова за које би се могло рећи да припадају (комунистичкој) историографији међу њима се издваја дело Милана Борковића *Kontrarevolucija u Srbiji*, I–II (Београд 1979). Први озбиљнији рад написао је историчар Бранко Петрановић, професор Историје Југославије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, под насловом *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Београд 1992). На трагу тог дела, али без идеолошких одређења, настали су радови млађих историчара. Први у низу био је Коста Николић са монографијом *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом* (Београд 2002). Потом су уследиле докторске дисертације младих историчара Александра Стојановића и Маријане Мраовић, Љубинке Шкодрић...

Савременим и будућим истраживачима од користи могу бити радови двојице учесника у рату: Боривоје М. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливленд/САД 1958 (друго издање: Београд 1990); Живко Топаловић, *Живот под Дражом*, Лондон 1968 (друго издање: Београд 2004).

Радам Савета комесара који је предводио Милан Аћимовић нико се није озбиљније бавио. Исто то може да се каже и за владу Милана Недића. Једну од најважнијих препрека представљала је недоступност архивске грађе настале у тим годинама. Оно што је доступно у Војном архиву, Државном архиву Србије и Архиву Југославије јесте корисно али није највредније. А оно што није доступно налази се у архивским фондовима некадашњих обавештајних служби и у приватним збиркама. Такве су, примера ради, личне заоставштине двојице пуковника: Бранислава Божовића, која је предата Музеју жртва геноцида и садржи мало оригинал-

ли су их личности од угледа и звања), што су пласиране с виљем да разводне пројекат Српске академије наука и уметности (САНУ), веома мало тога је завршено. На пример: библиографија публикација о геноциду у II светском рату! Као пример реализованог пројекта могли би да послуже зборници докумената које је приредио пуковник мр Антун Милетић под насловом *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, dokumenti*, I–III, Београд, 1986!

них докумената (а више копија оних који нису доступни), и Славка Одића, која се налази у Архиву Војводине, а углавном је чини оригинална документација са фотографијама немачке провенијенције.

И даље је спорна улога Милана Недића, посебно кад је реч о унутрашњој политици и односу према избеглом делу српског народа што је готово непрекидно пристизао у Србију не би ли спасао голи живот пред злочинима које су чинили припадници немачких, италијанских, хрватских, албанских, бугарских и мађарских формација. Што се тиче историографских радова о поменутој теми, без обзира на идеолошку пристрастност, издваја се дело Слободана Д. Милошевића *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Београд 1981). Треба указати на чињеницу да се још ниједан историчар или правник нису позабавили положајем Савета комесара који је водио Милан Аћимовић и владе Милана Недића у контексту међународног ратног права (посебно када се има у виду како је колаборација дефинисана у Хашкој конвенцији и њеним допунама), па се због тога свака расправа о њиховој улози креће са негативним квалификацијама.

Када се томе још дода да је међу објављеним радовима било мало оних који су засновани на архивској грађи насталој у оквиру Српске патријаршије, ствари постају донекле јасније.

+++

Проучавање историје Независне Државе Хрватске започиње читањем комплета књига Богдана Кризмана, међу којима посебно место припада делу *Ante Pavelić i ustaše*, као и Ферда Чулиновића *Okupatorska podjela Jugoslavije*. И међу млађим историчарима у Хрватској има оних који доносе нова тумачења прошлости, чак и појединаца који готово да негирају злочин почињен у Независној Држави Хрватској.

Кад је реч о литератури о улози Римокатоличке цркве у историји Независне Државе Хрватске, објављено је више радова који у довољној мери дају основе за закључивање. На првом месту то су следећи радови: *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946; Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1948; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987. На прокатоличкој страни налази се: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, 1–2, Zagreb, 1998.

Зборнике саслушања српских избеглица користили су Јожа Хорват и Зденко Штамбук за рукопис који је 1946. године штампан под насловом *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* (Zagreb, 1946).

Истакнуто место у историографији има рад Драгослава Страњаковића, професора Богословског факултета објављен под насловом *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац – Приштина, 1991.

И то би готово било све!

+++

Приликом читања сведочења избеглица и прогнаника намећу се бројна питања. На већину њих, међутим, нема разложних одговора. Једно од питања може бити и следеће: Како је било могуће да српски народ од стварања јужнословенске државе 1. децембра 1918. године није схватао политику припадника знатног дела хрватског народа а нарочито клера Римокатоличке цркве па је 10. априла 1941. неспреман дочекао успостављање нацистичко-фашистичке творевине назване Независна Држава Хрватска? Дубоко сам убеђен да о том и бројним сличним питањима не треба да расправљају историчари већ социолози и психолози.

Историчари би требало нешто друго да разреше! На првом месту да се отворе (неприступачни и недоступни) архивски фондови који су настали у систему колаборационистичке власти у Србији и Српској патријаршији.

Моје четири деценије дуго истраживање новије историје српског народа и Српске православне цркве утврђује ме у уверењу о постојаности архивске грађе која би указала и на могућност другачијих тумачења велике српске трагедије, нарочито кад је реч о њеном релативизовању. У том контексту треба узети у обзир и изјаве извесног броја прогнаника који су из разних затвора и логора, у појединим случајевима било је и по више стотина мушкараца у једној групи, депортовани у Концентрациони логор Земун на Сајмишту а убрзо бивали пребацивани на другу страну реке Саве, у Србију, у слободу!

1.2. Хрватска политичка идеологија као основа антисрпства

Период од појаве хрватског народа на историјско-политичкој сцени Европе средином друге половине 19. века до данашњих дана обележен је односом према српском становништву које је вековима живело на простору западно од реке Дрине. Значајна карактеристика хрватских политичких предводника огледа се у прецењивању свог историјског значаја и политичке снаге.¹ Посебно место у томе има конструисана оптужбе о такозваном великосрпском хегемонизму.² Код Срба, тај проблем је знатно мање изражен, а и однос према Хрватству далеко је од онога што друга страна говори и како политички делује.³

Тешко је утврдити када је први пут формулисана идеја о физичком одстрањивању Срба с тог простора. Познато је да се маја 1848. године, после вести о проглашењу Српске Војводине на скупштини у Сремским Карловцима и избора првог војводе, у Загребу, јавно говорило о томе да би Србе требало поклати.

После преуређења аустријске царевине (стварање две државне целине), што је уследило нагодбом 1867. године, окончано је и преуређење у угарском делу кроз угарско-хрватску нагодбу 1868. године. Угарска је обухватала Хрватску и Славонију, док је Далмација остала у аустријском делу. Хрватска и Славонија нису имале статус држава, мада им је следовао одређени степен унутрашњих права. О Србима по хрватским тумачењима ту није било говора јер је у Хрватској постојао само један народ – хрватски. Тада се појављује и тврдња да су Срби у ствари Хрвати православне вере!

Оснивањем Странке права, на челу са Еугеном Кватерником (рођен у јеврејско-чешкој породици), почиње да се прокламује нова политика великохрватства што је почивало на некаквом историјском праву на територије које насељавају други народи. Та политика добива на замаху појавом Анте Старчевића (рођен у поримокатоличеној српскоправославној породици у Лици) и његове расистичке теорије по којој су Срби једина сметња развоју хрват-

¹ Јеремија Д. Митровић, *Великохрватска поама*, Београд, 1998; Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Београд, 2017.

² Упоредити: Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007; Љубомир Тадић, О „великосрпском хегемонизму“, Београд, 1992.

³ Јеремија Д. Митровић, *Народна свест у Срба*, Београд, 1989.

ског народа који је, како је пропагирао, расно супериоран над српским.¹ На трагу Кватерника и Старчевића били су Јосип Франк (поримокатоличени и похрваћени Јевреј²) и његов син Иван.

+++

Прве велике демонстрације против Срба догодиле су се 15. октобра 1895. године у Загребу у данима боравка аустро-угарског цара Фрање Јосифа. Повод за протесте била је застава на српско-православној цркви и црквеној општини. Истом приликом руља се обрушила и на зграду Српске банке (на којој је име установе било исписано и ћирилицом). Следеће демонстрације уследиле су јуна 1899. године током прославе пола века књижевног рада Јована Јовановића Змаја (који је, иначе, од 1893. живео у Загребу). У новим рушилачким протестима првих дана септембра 1902. године страдали су црквени објекти и зграде богатих трговаца Срба. Јавну подршку и правдање тог чина изразио је Јосип Франк, док је Стјепан Радић био критичан. Уз франковце у томе су учествовали и римокатолички свештеници. Аустро-српски сукоб 1908. године (такозвани Царински рат) изнедрио је и једну специфичну епизоду: у Загребу је формирана Хрватска добровољачка легија коју су чинили углавном франковци правашаи.

На демонизацији Срба радило се неколико деценија, а последице тих настојања најупечатљивије ће се исказати у злочинима припадника аустро-угарске војске у Подрињу односно западној Србији 1914. године, што су их починили војници 13. загребачког корпуса и његове 42. такозване Вражје дивизије, састављене већином од припадника хрватског народа. Појединци сматрају да су губици те формације у борбама са српском војском, а посебно са четничким одредом, у Церској бици 1914. године, оставили дубоког трага међу преживелима који су своје трауме на различите начине манифестовали и превазилазили.³

¹ Василије Ђ. Крестић, „О генези геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Књижевне новине*, Београд, 15. 9. 1986, стр. 1–5; Душан Берић, *Хрватско правоштво и Срби*, I–II, Нови Сад, 2005.

² Mirjana Gross, Mladen Švab, „Frank Josip“, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 4, Zagreb, 1998; „Frank, Josip (Jozef, Josif)“, *Židovski biografski leksikon* – <https://zbl.lzmk.hr/?p=3412>.

³ Међу припадницима 13. загребачког корпуса, а то значи и 42. дивизије под командом генерала Стјепана Саркотића, били су и људи који ће у наредним

+++

Прва јужнословенска држава није прихваћена од бројних хрватских политичких странака и покрета јер су они желели сасвим друго. То је најбоље објаснио Иво Франк¹, један од проповедника и реализатора очеве идеологије: „Rat ovaj imao je biti katastrofa, slom hrvatstva, ali dogodilo se protivno. Hrvatsvo još uvijek imade svoju staru otpornu snagu, a silni sukobi, ogorčeni nasrtaji između Hrvata i Srba u ovom ratu dokazuju najjače neosnovanost ideje jedinstva u Hrvatskoj; a dokazuje još i to, da ideja hrvatstva mora pobijediti u ovoj borbi, a to radi toga, jer je ideja hrvatstva realna ideja, koja počiva na historičkoj bazi, na dugom kulturnom narodnom razvoju, dok je jugoslavenstvo tek jedan geografski pojam, jedan artefakt. Znam, da to nije zadnja borba između hrvatstva i jugoslavenstva, znam, da nam pretstoje još mnogi, veliki i žestoki sukobi, ali bezuvjetno držim, da ta borba mora svršiti potpunom pobjedom hrvatskih ideja, a porazom jugoslavenske ideje.“²

Прва јужнословенска држава, проглашена 1. децембра 1918. године под именом Краљевство Срба Хрвата и Словенаца (од 1921. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца а од 1929. године Краљевина Југославија), требало је да споји оно што није било за спајање: више народа, језика, религија, култура, различите прошлости и политичке програме... То напросто није било могуће јер тадашња српска политичка елита није деловала у складу са законима историје, па је нова држава од првога дана запала у бројне проблеме.

деценијама имати запажене улоге у српско-хрватским односима: Јосип Броз, Владимир Владко Мачек, виши официри Славко Кватерник и Славко Штанцер, Миле Будак (видети његов роман *Ognjišta*, Zagreb 1942). Видети: Александар С. Јовановић, Подофицир *Вражје дивизије – Броз и Хрвати у Србији 1914–1941*, Београд, 1994.

¹ Иван Иво Франк рођен је 1877. године у Загребу од оца Јеврејина и мајке Хрватице. После завршене гимназије студирао је право и докторирао 1905. године у Загребу. У политички живот ступио је 1895. године у данима боравка аустро-угарског цара Франца Јосифа у Загребу када је харангирао народ пред српскоправославном општином! Антисрпство је исказао и у демонстрацијама 1902. када је по тврђењу Стјепана Радића „скупљао чете руље, постављао им предводнике, давао налоге и примао извјешћа о разбијању и пљачки српских дућана и станова“. Франк је оптужен али је на суђењу ослобођен – Стјепан Matković, „Prilozi za politički životopis Ive Franka i revoluciju pravaštva“, *Časopis za suvremenu povijest*, sv. 40/3, Zagreb, 2008, str. 1067–1085.

² Zlatko Matijević, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad - prosinac 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2008, str. 1105–1118.

Њена судбина била је, изнад свега, оптерећена такозваним хрватским питањем што ће је, на крају, довести до фаталне пропасти априла 1941. године.¹

Политика помирења у првој јужнословенској држави, коју је утемељио краљ Александар Карађорђевић, и поред свих уступака чињених према припадницима народа што су у претходном рату били на супротној страни, оној која је ратовала против Срба, није довело ни до каквих позитивних помака у смиривању првенствено политичких прилика у држави.² На погубност те политике указивао је, поред осталих, и Родолф Арчибалд Рајс, велики и искрени пријатељ Срба, али његов глас, по свој прилици, није имао ко да чује и да схвати његове речи.³ Наредне године показаће сву трагичност поменуте политике на просторима Независне Државе Хрватске 1941–1945. године.⁴

Политичке неприлике изразиће се и у раду Народне скупштине а врхунац свега тога представљаће атентат на неколицину хрватских политичара. Тај догађај био је један од повода за завођења личне владавине краља Александра Карађорђевића 6. јануара 1929. године. Уследиће распуштање Народне скупштине, забрана рада свих политичких странака, именоване нове владе...

+++

У јужнословенској краљевини најутицајнији политички чинилац у хрватском народу била је Хрватска сељачка странка (до 1925. године имала је у свом називу и реч „републиканска“) и њени предводници најпре Стјепан Радић а потом Владимир Владко Мачек (похрваћени Словенац), који су у свом програму зацртали као крајњи циљ стварање самосталне државе кроз дуготрајан поли-

¹ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 165–168 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*).

² Примера ради, у војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца примљени су бројни дотадашњи аустроугарски официри, добивши по чин више. Знатан број тих официра (око 3.600) априла 1941. сврстао се под заставу Независне Државе Хрватске: 31 генерал, 228 пуковника, 245 потпуковника, 254 мајора, 1.005 капетана и 417 поручника... Упоредити: Војан В. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016 (у даљем тексту: Б. В. Димитријевић, *Усташка војска...*).

³ Родолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд, 1928.

⁴ Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд, 2017.

тички процес.¹ Хрватска сељачка странка отворила је национално питање после убиства краља Александра Карађорђевића 9. октобра 1934. године у Марсељу. Истовремено, та странка је започела процес хомогенизације и интеграције хрватског народа у циљу остварења дугорочних планова.²

+++

Хрватска странка права (наследница некадашње Чисте странке права Јосипа Франка, није прихватала форму уједињења већ је тражила очување хрватског националног и државног суверенитета заснованог на историјском праву и залагала се за борбу свим законитим средствима у постојећим условима.³ Руководство те мале странке разишло се почетком 1929. године, јер је секретар др Анте Павелић 19. јануара отишао у емиграцију.⁴ Павелић је био правник по струци, посланик у последњем сазиву Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, пред укидање парламентаризма и завођење краљеве личне владавине 6. јануара 1929. године.⁵ Павелић је у емиграцији написао „*Načela hrvatskog ustaškog pokreta*“ и 1932. окупио око себе истомишљенике у групу под именом „*Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija*“.⁶

Независна хрватска држава била је и у програму те организације. Усташе су наглашавале у свом уставу из 1932. године да ће се за независну и велику Хрватску борити искључиво оружаним путем.⁷

Усташки покрет није настао као одговор на завођење личне владавине краља Александра Карађорђевића, како су тврдили

¹ Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, 1–2, Zagreb, 1974 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Мачек и...*).

² Вељко Ђурић Мишина, „Политичке и друге активности Хрватске сељачке странке у Дубровачком срезу у процесу кроатизације“, *Српска слободарска мисао*, бр. 25, Београд, 2004, стр. 98–110.

³ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2006, str. 33 (у даљем тексту: М. Јареб, *Усташко-домобрански покрет...*).

⁴ „Pavelić Ante“, *Tko je tko u NDH 1941.–1945*, Zagreb, 1997, str. 306–311 (у даљем тексту: *Tko je tko и...*); Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983 (у даљем тексту: Б. Кризман, *Анте Павелић и...*).

⁵ Анте Павелић је 1920. године у Бечу разговарао са групом Хрвата, некадашњих аустроугарских официра које је предводио генерал-пуковник Стјепан Саркотић.

⁶ Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 181.

⁷ М. Јареб, *Усташко-домобрански покрет...*, стр. 34.

поједини хрватски историчари.¹ Он је само последица хрватске политике немирења са јужнословенском државом и свим оним шта је она значила.

Усташе су сматрале да је политика Хрватске сељачке странке и њеног вође Владимира Мачека² у суштини погрешна и истицали да се знатно краћим, револуционарним путем може остварити крајњи циљ.³

Мада је апсолутна већина хрватског народа подржавала политику Хрватске сељачке странке, мањина се, уз неупадљив ангажман нижег свештенства Римокатоличке цркве, нарочито припадника фрањевачког реда, залагала за усташке планове.⁴

Историографија још није пронашла и обзнанила довољно чињеница о утицају балканске (антисрпске) политике Велике Британије на процесе у Југославији чији су резултати ишли у прилог Хрватима.⁵ Још није разјашњено колики је био њен утицај на поједине главаре усташког покрета, нарочито Анту Павелића и Андрију Артуковића, у склопу њихове.⁶

+++

Однос комуниста према уједињењу и стварању јужнословенске државе, од Конгреса уједињења 1919. године и стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) – СРПЈ(к) до Другог конгреса одржаном у Вуковару 20–25. јуна 1920, када је странци промењено име у Комунистичка партија Југославије, био

¹ Fikreta Jelić Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–2, Zagreb, 1969, str. 55–91, 56.

² Paulina Radonić Vranjković, „Maček, Vladko (Vladimir, Vlatko)“, *Hrvatski biografski leksikon*, internetsko izdanje; „Maček Vladko“, *Tko je tko u...*, str. 247–249.

³ М. Јареб, *Усташко-домобрански покрет...*; Видети и: Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992.

⁴ Б. Кризман, *Анте Павелић у...*; М. Јареб, *Усташко-домобрански покрет...*

⁵ Elizabet Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi*, Zagreb, 1978; Јакоб. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Западна Немачка, 1964 (у даљем тексту: Ј. Б. Хоптнер, *н. д.*); Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, 2–3, Beograd, 1986; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Beograd, 2002, str. 447–462 (у даљем тексту: М. Стојадиновић, *н. д.*).

⁶ О контактима Павелића и Артуковића са Британцима пре 1941. године говорила је и писала Смиља Аврамов али за то није пружила ниједан валидни доказ. Зна се да се Артуковић после атентата у Марсељу на краља Александра Карађорђевића 9. октобра 1934. године склонио у Велику Британију, то је урадио и после пропасти Независне Државе Хрватске.

је јасан. Промена настаје после Првог конгреса Комунистичке интернационале (Коминтерне) када је закључено да је нова држава настала вољом великих сила а не вољом народа па је треба растурити. Већ тада Срби су оптужени да је њихова војска уз помоћ јединица Антанте окупирала пречанске крајеве, Црну Гору, Македонију...

Из тих времена потичу идеје о потреби уништења заједничке државе и стварању самосталних – Словеније, Хрватске, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине и Србије. То је и озваничено 1928. године на Четвртом конгресу у Дрездену (тада је Комунистичка партија Југославије имала нешто више од 2.100 чланова).¹

Када је група усташа из Италије уз помоћ домаћих присталица почетком септембра 1932. године напала жандармеријску станицу у Брушанима подно Велебита у Лици (и доживела пораз), комунистичко гласило *Пролетер* здушно је подржало ту њихову акцију!²

Помињање потребе разбијања Југославије престало је после Четврте земаљске конференције 1935. године, то јест после закључака Петог конгреса Коминтерне. Вођство југословенских комуниста, следећи политику из Москве, 1937. године федерализовало је Комунистичку партију Југославије формирањем партија за Словенију и Хрватску.

+++

Кроз разне уступке Хрватима у првој јужнословенској држави настојало се да се превазиђе значај и утицај хрватског питања, а које је од првог дана оптерећивало политичку ситуацију у новоствореној краљевини.³ У том контексту треба гледати и на одлуку владе Милана Стојадиновића (после склапања политичко-економског споразума са Италијом 25. марта 1937. године) да се омогући

¹ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Рад, Београд, 1983; Ivo Vanac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, prva knjiga, Beograd, 1988, str. 186.

³ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд, 2004 (у даљем тексту: В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније...*).

повратак у Југославију усташама који то желе под условом да нису осуђивани.¹ Усташки покрет тиме задобија нови замах ширећи свој утицај међу хрватским народом. стичући нове и нове присталице уз појачану подршку римокатоличког клера, нарочито фрањеваца.²

У комплексним политичким околностима у Европи, започета је федерализација Краљевине Југославије кроз стварање Бановине Хрватске 26. августа 1939. године после споразума Драгише Цветковића и Владимира Владка Мачека. Нова административна јединица обухватала је дотадашње бановине Савску и Приморску и делове Врбаске и Дунавске, територије које су само у Аустро-Угарској биле у истој државној заједници.

На федерализацију државе нису реаговале србијанске политичке странке и Срби са простора нове бановине из више разлога. Делимично отрежњење уследило је после доласка у Србију првих Срба из тих крајева који су проговорили о својим страдањима. У том контексту испољила се и потреба за стварањем српског националног покрета. Већ тада се зачала идеја о успостављању нарочитог тела за помоћ избеглицама (а што ће после Априлског рата 1941. године и стварања Независне Државе Хрватске доћи до пуног изражаја).³

У међувремену, 1. септембра 1939. године, нападом Немачке на Пољску започео је нови светски рат.

+++

Једну од преокупација хрватских политичара и других јавних личности представљала је интерпретација четништва у српској историји, као и настављачи те политике у јужнословенској краљевини, што се одразило у бројним, најчешће неоправданим али пропагандистичким, хрватским оптужбама на рачун таквих српских активности.

Да подсетимо, хајдуци, ускоци и стари четници били су српски национални борци у отпору према окупатору (турској и млетачкој власти) и ратовању за слободу. Четници су настали на размеђу 19. и 20. века уочи разрешења такозваног Источног питања када ће Турска у рату 1912–1913. године бити прогнана са Балкана.

¹ М. Стојадиновић, *н. д.*, стр. 447–462.

² Ј. Б. Хоптнер, *н. д.*, стр. 17–42.

³ Више о томе: В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније...*

Традиција четништва форсирана је у првој јужнословенској држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у складу с очекивањима да би је осим Срба могли прихватити и остали народи. Стварност је била другачија јер су такве замисли Хрвати напосто одбијали, осим ретких изузетака. Основна замерка са њихове стране сводила се на тврдњу да су четничка удружења успостављена ради репресије над Хрватима а никако као форма зближавања.¹

Четничких удружења било је углавном у крајевима са благом српском већином (Северна Далмација, Лика, Банија, Кордун, Босанска Крајина). Пропагандистичко форсирање хрватског питања на посебан начин одразило се у оптужбама да четници шире антихрватство користећи силу и терор, не презајући ни од злочина. Други вид оптужби представљаће тврдње да су четници дали повод јачању франковаца односно праваша и заоштравању њихове реторике према Србима уопште.

Власти Савске бановине су маја 1935. године забраниле деловање четничких удружења на територији под својом управом и то је спроведено у наредних годину дана. Тако је замисао четничког покрета пропала и била злоупотребљена у политичкој борби хрватског народа за самосталну националну државу изван Краљевине Југославије.

¹ Đuro Stanisavljević, „Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine“, *Istorija XX veka Zbornik radova IV*, Beograd, 1962, str. 5–137; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979; Fikreta Jelić Butić, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj – Prilog građi o četničkim udruženjima u Banovini savskoj 1934–1936“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1988, str. 145–232; Zdravko Dizdar, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije“, *Scrinia slavonica*, br. 2, Slavonski Brod, 2002, str. 75–116.

1.3. Априлски рат 1941. године

Напад Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године био је повод Великој Британији да објави рат Немачкој; потом су то учиниле још неке државе па је започео Други светски рат.

Спољна политика Трећег рајха од јесени 1940. до 25. марта 1941. године била је усмерена у правцу повезивања економија држава југоисточне Европе са Немачком пошто је у тим земљама било довољно природних богатстава која су могла бити од користи немачкој привреди и економији. Посебан акценат таквој политици давала је и жеља да се са тих простора истисне британски утицај, као и њене војне трупе које су се нашле у Грчкој. У позадини свега тога стајало је немачко настојање да се за себе осигура Балкан у предстојећој великој офанзиви на Совјетски Савез, планираној за пролеће 1941. године.

У том контексту треба посматрати и немачко ангажовање да за своје планове придобије и Краљевину Југославију. Како се рат ширио по европским државама и довео до тога да су на готово свим границама Југославије биле непријатељске силе, кнез Павле Карађорђевић, први намесник уместо малолетног краља Петра II, покушао је да обезбеди помоћ код Велике Британије, некадашњег савезника из Првог светског рата, али безуспешно, док је Француска у међувремену била поражена од Немачке. Свесни свих неповољних околности по државу, кнез, Крунски савет и влада сматрали су да је прихватање понуде немачког вође Адолфа Хитлера о приступању Југославије државама Тројног пакта мање зло од рата. На седници владе, која је уследила истога дана када и седница намесника – 23. марта 1941. године, Владко Мачек је недвосмислено подржао приступање Тројном акту.¹

Приступање је потписано 25. марта 1941. у Бечу, у аустријском царском дворцу Белведере. Тај чин проузроковао је талас масовних демонстрација широм Југославије, изузев у чисто хрватским деловима.²

¹ Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 132–137 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Слом...*).

² Приступање Тројном пакту у име Краљевине Југославији потписали су Драгиша Цветковић, председник владе, и Александар Цинцар-Марковић, министар иностраних послова. Са друге стране то су учинили Јоаким Рибентроп, немачки министар иностраних послова, Галеацо Тано, италијански министар иностраних послова и генерал Хироши Осима (Ошима), јапански амбасадор у Берлину. Занимљиво је да је потписана само верзија на немачком језику! – Velimir Terzić,

Мада је одраније било гласина о могућем државном преврату, у ноћи с 26. на 27. март извршен је војни пуч. Уследило је смењивање дотадашње владе Драгише Цветковића и Владка Мачека и формирање нове под председништвом генерала Душана Симовића, до смене намесника и проглашења краља Петра II Карађорђевића пунолетним. Истога дана Адолф Хитлер наредио је бруталан напад на Краљевину Југославију („Операција 25“) и њено растурање.¹ Покушаји нове владе и појединих министара да убеду Немачку да Југославија остаје при потпису, то јест у чланству Тројног пакта, нису спречили ратне операције.

Немачки напад није се могао избећи јер је Хитлер био недвосмислено јасан у намери да растури Југославију у што је могуће краћем року. Рат против Југославије почео је у ноћи с 5. на 6. априла у Ђердапу а настављен је у рану зору бомбардовањем Београда. Ваздушни напад на југословенску престоницу имао је за циљ да опустоши град и обезглави локално становништво. Потом су уследили напади на војну инфраструктуру.

Командант операције генерал Александар фон Лер имао је одраније искуства у сличним војним акцијама: напад на Варшаву септембра 1939. године.

У објави напада Хитлер је оптужио Србе као главне кривце за рат. У том контексту начелник немачке Врховне команде генерал Вилхелм Кајтел је 28. марта у „Смерницама за пропаганду против Југославије“, својеврсној директиви о растурању Југославије, нагласио да је српска влада, не осврћући се на далекосежне уступке и значајне гаранције, кренула у рат против Немачке.²

Напад Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године припадници усташког покрета и њихови бројни симпатизери су својом опструкцијом одбране, дезертерством и отвореном издајом, искористили за проглашење Независне Државе Хрватске – творевине којој ће немачки официри припомоћи у постављању темеља, форме и пројеката у унутрашњој политици, осим кад је реч о политици према националним мањинама (Србима).

Slom Kraljevine Jugoslavije, 1, Beograd, 1982, str. 418.

¹ Записник са седнице на којој је донета одлука о нападу на Југославију и њено растурање – *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata – tom I Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, Beograd, 1993, str. 1–5 (у даљем тексту: *Злочини НДХ*).

² *Aprilski rat 1941*, Beograd, 1987, str. 346–351 (у даљем тексту: *Априлски рат 1941...*).

Услед бројних разлога Југославија је врло брзо поражена на бојном пољу па је уследила војна капитулација.¹ Југословенска краљевска влада била је обезглављена, у војсци је владало расуло и пружала је слаб отпор, осим у спорадичним случајевима, што је окончано званичном капитулацијом потписаном 17. априла у Београду. Са југословенске стране потпис су ставили Александар Цинцар-Марковић, министар иностраних послова и генерал Милорад Јанковић, док је са немачке стране то учинио генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс, командант Друге немачке армије.²

У данима док је Вермахт припремао планове за операције против Југославије, Адолф Хитлер је са својим сарадницима размишљао о кадровској политици и минималним ангажовању војних снага на окупираним територијама које је требало искористити као сировинску базу. Има основа за тврдњу да су тада одлучили да главнину окупационих снага чине некадашњи аустроугарски официри и политичари са искуством из претходног светског рата, а разлози су заједничка прошлост, познавање језика и религија.³

+++

Самим актом агресије, без објаве рата, Немачка је повредила одредбе међународног ратног права. Хитлер је још 27. марта одлучио да се Југославија подели.⁴ Врховна команда немачке оружане силе 12. априла, то јест на дан када су први немачки војници ушли у Београд, детаљно је разрадила „привремене смернице за поделу Југославије“⁵, којима је краљевина подељена између Немачке и њених савезника на више административних области. При стварању тог акта Немачка није консултовала своје партнере, па је проблем разграничења интересних сфера, нарочито између Италије и Немачке због Хрвата, касније морао бити решаван.

Међународно ратно право не допушта окупатору да спроводи било какве територијалне промене и да мења правни поредак и друштвени систем окупиране територије. Међутим, као што се види на примеру судбине Краљевине Југославије, нацисти су то

¹ *Априлски рат 1941*, стр. 797.

² Ф. Чулиновић, *Слом...*, стр. 287–307.

³ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd, 2007, str. 35–38.

⁴ *Злочини НДХ*, стр. 1–5; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac – Dokumenti*, Beograd, 1987, str. 86–91.

⁵ Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 53–54.

ипак чинили. Поменуте Хитлерове „смернице“ биле су предмет расправљања на састанку у Бечу који је Рибентроп сазвао за 19. април. Учествовали су представници Управе за војну привреду и наоружање Вермахта и Министарства иностраних послова.¹ Циљ тог састанка био је договор о дефинитивној подели Југославије. На том припремном састанку, Немци и Италијани, које су предводили министри иностраних послова Јоаким фон Рибентроп и Галеацо Ђано, док су остали савезници били само посматрачи, договорили су се како да разреше проблем нових граница на територији Југославије.²

Коначно растурање окончано је на Бечкој конференцији одржаној 21. и 22. априла.³ Краљевина Југославија била је растурена на девет делова!

Уништењем југословенске државе створени су услови да Италија, Мађарска и Бугарска, као савезници Трећег рајха, добију знатне награде у територијалном погледу.

Немци су анектирали делове Словеније; Мађари Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје; Италијани јужни део Словеније са Љубљаном, а Бугари Јужну Србију (Маћедонију), источни део Старе Србије (Косово и Метохија) и Источну Србију.

Италијани су окупирали део Далмације, Црну Гору, Санцак, западни део Старе Србије (Косово и Метохија) и западни део Јужне Србије (Маћедонија). Далмација је подељена у две провинције са седиштима у Сплиту и Задру; Бока которска је добила статут провинције са седиштем у Котору; Косово и западна Македонија прикључени су гувернату Албаније.

Створена је Независна Држава Хрватска коју су чиниле Хрватска, Славонија, Лика, Банија, Кордун, део Далмације, Срем, Босна и Херцеговина.

Банат је добио специфичан статус, првенствено због чињенице да је на тој територији живео већи број Немаца, као и због економских и политичких разлога. (Такав статус трајао је до 26. децембра 1941. године када је постао један од 14 округа Србије.)

Остатак је чинила Војноокупациона територија Србије.

¹ Извештај са састанка – *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Београд, 1973, стр. 36–40 (у даљем тексту: *Зборник НОР-а*).

² Извештај са немачко-италијанских разговора – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 72–75.

³ Записник са конференције – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 36–40; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 60–78.

1.4. Независна Држава Хрватска 1941. године

Балканско полуострво представљало је примамљив простор за Немачку али и за Италију, што је понекад доводило до укрштања њихових интереса.¹ Заједничка им је била намера да пониште Версајски мировни уговор (којим је окончан Први светски или Велики рат 1914–1918) и његове потоње резултате оличене у стварању нових држава чије им је постојање сметало. Први значајнији сукоби Немачке и Италије настали су када је на територијама Краљевине Југославије, државе која у том тренутку ратује, у Загребу 10. априла проглашена хрватска држава уз издашну помоћ немачких официра, без Италијана. А Италија и њен челник Бенито Мусолини годинама су помагали усташки покрет Анте Павелића, како би уз њега, као савезници, запосели другу страну Јадрана. Те неспоразуме Немачка и Италија убрзо су превладале тако што су поделиле Независну Државу Хрватску у две геополитичке зоне раздвојене прецизном демаркационом линијом, што им је давало за право да свака у својој зони стационира војне формације.

+++

Независну Државу Хрватску формално је званично прогласио 10. априла 1941. године усташки војсковођа Славко Кватерник², али организатори и реализатори тог чина били су, у ствари, Немци. Један од најважнијих у тој работи био је пуковник Едмунд Фезенмајер (Edmund Weesenmayer)³, лични изасланик Јоакима фон Рибентропа, тадашњег министра иностраних послова Трећег рајха.

Кватерников проглас био је знак за преузимање свих облика власти у свим областима, што је често завршавано појединачним убиствима.⁴

¹ Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd, 2019, str. 364–373 (у даљем тексту: М. Мазовер, н. д.).

² Фердо Чулиновић је распрвио непознанице око проглашења: *Okupatorska podjela...*, стр. 191–209; „Kvaternik Slavko“, *Tko je tko u...*, str. 226–227; „Božija providnost i volja našega saveznika, te mukotrpane stoljetne borbe hrvatskog naroda... odredili su da danas pred dan uskrsnuća sina božjega uskrsne i naša domovina, Hrvatska država.“ – *Hrvatski narod*, Zagreb, 10. 4. 1941; *Narodne novine*, Zagreb, 11. 4. 1941.

³ „Weesenmayer Edmund“, *Tko je tko u...* str. 425; Видети и: *Немачка обавештајна служба*, V, Београд, 1958, стр. 14–15 и 90 (у даљем тексту: *Немачка обавештајна...*).

⁴ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država hrvatska 1941–1945.*, Zagreb, 1978, str.

Проглашење хрватске државе надбискуп загребачки Алојзије Степинац доживео је као велику прекретницу у животу хрватског народа, пошто је држао да се Југославија распала на делове и да је Хрватска тиме постала независна држава.¹ Два дана после проглашења нове творевине, надбискуп је благословио војсковођу Кватерника, да би 14. априла поздравио и поглавника Анту Павелића и усташе који су у Загреб стигли из Италије.²

Хрватска влада предвођена поглавником Павелићем положила је заклетву 16. априла пред римокатоличким свештеником Вилимом Цецељом, муфтијом загребачким Исметом ефендијом Муфтићем и евангелистичким бискупским викаром Мајклом Бекером. Заклињали су се на књижици *Ustaška naačela*, док је текст „присега“, истовремено, читао усташки доглавник Миле Будак.³

+++

Хрватску су признале Немачка и Италија а потом су то учиниле и друге државе чланице Тројног пакта.⁴ Ватикан је у Загреб послао свога представника, припадника бенедиктинског реда Ђузепеа Рамира Марконеа, чије звање је гласило „апостолски делегат у Независној Држави Хрватској“.⁵ То, међутим, није значило да је Ватикан, као држава и средиште Римокатоличке цркве, и званично признао новопроглашену хрватску творевину. Ипак, није неважно да је папа Марконеа на функцију свог представника у Независној Држави Хрватској именовao на дан Светог Анте падованског, у част имендана поглавника Павелића. Марконе и његов секретар Кармело Масучи стигли су у Загреб 3. августа 1941. године.

74–83 (у даљем тексту: Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*).

¹ Alojzije Stepinac, *Dnevnik*, 10. 4. 1941. Вести о сусретима надбискупа Степинца и војсковође Кватерника и поглавника Павелића видети у: Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 107–111.

² Са Антом Павелићем из Италије је стигло 195 усташа. Тај број код извесног броја аутора стално се помињао када су се хтели оправдати усташки злочине. У исте сврхе коришћени су и неодређени подаци о „два-три камиона усташа“. Том игром речи хтелo се заправо доказати да толико људи није могло побити много Срба – Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 403.

³ *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. 4. 1941.

⁴ „Немачка и Италија признале су самосталност Хрватске“, *Општинске новине*, Београд, 24. 4. 1941, стр. 3; Телеграми признања Адолфа Хитлера и Бенита Мусолинија и осталих савезника – Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 230–232.

⁵ „Marccone Giuseppe Ramiro“, *Tko je tko и...*, str. 254–255.

Председавајући бискупских конференција и надбискуп загребачки Алојзије Степинац и поглавник Анте Павелић затражили су од Ватикана признање још у априлу 1941. године. Уместо јавног одговора, Ватикан је донео одлуку да задржи дипломатске односе с Југословенском краљевском владом. Ускоро је папа дао инструкције католичком клеру о односу са новим усташким режимом где их саветује да буду обазриви и да се држе даље од политике, а када већ морају да се уплету у политику, да увек воде рачуна о интересу Римокатоличке цркве. Било је то после обраћања надбискупа Степинца 28. априла 1941. године.¹

Немачки Трећи рајх имао је у Загребу двојицу својих посланика: у име Вермахта постављен је (некадашњи аустро-угарски официр) генерал Едмунд Глеза фон Хорстенау у звању „немачки генерал у Загребу“², а СА-пуковник Зигфрид Каше³, нацистички првоборац носиоје звање „изванредни посланик и опуномоћени министар Великог Рајха у Независној Држави Хрватској“.

+++

Стварање Хрватске, према забелешкама надбискупа Степинца, представљало је прекретницу у историји хрватског народа. Он је дан проглашења те државе, 10. април 1941, сматрао остварењем давно сањаног и жељеног идеала. Стога је 28. априла, као један од највиших званичника Римокатоличке цркве, подређеном свештенству саветовао да се спремно одазове на узвишени рад у вези са чувањем и унапређењем државе, позивајући их да свим силама настоје и раде на томе да Хрватска буде Божија земља.⁴ Како је римокатоличка црквена организација била прецизно хијерархијски устројена, што је једноставније речено подразумевало да у њој влада строга и завидна једносмерна дисциплина, јасно је шта је следило после надбискуповог саопштења. То је значило да припадници нижег римокатоличког свештенства могу слободно да пропагирају

¹ Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945. – Dokumenti*, Zagreb, 1998, str. 34–36 (у даљем тексту: Ј. Кришто, *Католичка црква и...*).

² Edmund Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2007, str. 13.

³ Биографске податке видети у: „Kasche Siegfried“, *Tko je tko u...*, str. 183; Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, str. 773–800. Видети и: „Први посланик Немачког Рајха у Загребу“, *Општинске новине*, Београд, 24. април 1941, стр. 3.

⁴ Војни архив, фонд НДХ (у даљем тексту: ВА, НДХ), 310а–3/4; Исто, 310а–27/4.

„неке друге“ активности као што је то, примера ради, чинио Мато Могуш, жупник из Удбине у Лици: „До сада смо за католичку вјеру радили молитвеником и крстом, а сад је дошло вријеме да радимо пушком и револвером.“¹

+++

Што се тиче проблема државности Независне Државе Хрватске о томе не постоји јединствено објашњење правника и историчара па дан-данас владају опречна мишљења.²

Није спорно да је Независна Држава Хрватска настала у току ратног сукоба, што је било у супротности са међународним ратним правом (Хашке конвенције).³ Таквих примера било је у историји. И често понављана тврдња да није дозвољено у ратној окупацији спроводити државноправне промене није уверљива јер постоје примери који потврђују супротно: на пример, окупација Немачког рајха 1945. године и стварање три нове државе (Аустрија, Савезна Република Немачка и Демократска Република Немачка).

Независна Држава Хрватска је имала два неспорна елемента за државност: становништво (хрватска већина је била за ту државу, српска мањина је била против) и територију. Трећи елемент – власт – није у потпуности могао бити реализован из простог разлога што су на њеној територији постојала два покрета (комунистичко-партизански и четничко-равногорски) која су на разне начине контролисали, краће или дуже време, одређени простор па у том периоду хрватска власт није функционисала.

Кад је реч о међународном признању Независне Државе Хрватске чињенице су јасне: ту творевину су признале само државе чланице Тројног пакта и њихови савезници.⁴

¹ *Novi list*, Zagreb, 24. 7. 1941.

² Кад је реч о овој теми у југословенској историографији посебно место има студија Ферда Чулиновића *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga: Srbija – Crna Gora – Makedonija – Jugoslavija 1918.-1945.*, друго, temeljito prerađeno izdanje, Zagreb, 1959; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 233–234; Међу савременицима више пажње завређују: Tomislav Jonjić, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 667–698; Срђа Трифковић, „Дипломатија НДХ“, *Политика*, бр. 11, Бања Лука, 2016, стр. 27–54; Ивана Крстић, Милош Јовановић, „Међународноправни статус Независне Државе Хрватске“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2018, стр. 195–231.

³ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 96.

⁴ Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 419–437. Превод ноте признања Независне

Територија Независне Државе Хрватске дефинисана је формалноправно кроз споразуме са Немачким рајхом, Италијом и Мађарском (мада је све време постојао проблем Међумурја), док је проблем границе са Војноокупационом територијом Србије једнострано разрешен једностраним актом то јест законском одредбом.¹

За четири године постојања (од априла 1941. до маја 1945) Независна Држава Хрватска склопила је велики број међународних уговора и потписала неколико међудржавних конвенција, углавном о економским и саобраћајним питањима.²

+++

После утврђивања граница са Немачким рајхом, Италијом и Мађарском, Независна Држава Хрватска имала је, према немачким проценама, површину од око 98.572 км² и 6.300.000 становника (од тога око 3.300.000 Хрвата).³

Постоје две хрватске процене о површини и броју становника: прва је из маја 1941. године по којој је површина око 115.133 км² са 6.996.729 становника (од тога 4.817.100 Хрвата), и друга из децембра 1941. године – око 102.196 км² и 6.662.531 становник (нема процене по националном саставу).⁴

Државе Хрватске од стране Финске видети у: ВА, НДХ, 239–18/5.

¹ Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 439–468.

² NDH, *Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori*, Zagreb, 1941–1945. Посебно место у овој области имао је проблем односа Међународног одбора Црвеног крста и Независне Државе Хрватске – Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*, Slavonski Brod–Zagreb–Jasenovac, 2009.

³ „Обавештење Министарства спољних послова Рајха од 21. маја 1941. немачким амбасаданама, посланствима и опунomoћеницима о подели територије Кралјевине Југославије“ – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 138–140. Поменуће процене преписивали су поједини историчари: Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 77; Душан Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*, 3, Београд, 1987, стр. 23–24; М. Мазовер, *н. д.*, стр. 371.

Источни Срем, то јест срезови Земун и Стара Пазова (површине око 1.429 км², и око 100.000 становника), имао је у почетку статус „интересног привредног подручја“ на чијем челу је био комесар кога је поставио војноуправни командант Србије. Договором Немачке и Независне Државе Хрватске, поменута територија је 10. октобра 1941. године припојена усташкој држави. О проблему разграничења видети и следећа документа – ВА, НДХ, 235–9/3; Исто, 235–38/3; Исто, 235–50/2; Исто, 213–7/1; Исто, 236–7/3; Исто, 237–7/2 и тд.

⁴ Писмо Главног усташког стана Усташе Хрватског ослободилачког покрета, од 30. 10. 1941, министру иностраних послова Младену Лорковићу са прилогом „Skupni

И процене о броју Срба на територији Независне Државе Хрватске су различите: немачка говори о 1.925.000¹, хрватска о 1.848.400 Срба². Српска патријаршија наводила је број од 2.403.998 православних Срба.³

+++

Нема много трагова о томе када је усташко вођство расправљало о судбини припадника нехрватског становништва после организовања „своје државе“, али постоје назнаке које указују да је одређени план сачињен у годинама предратне емиграције.⁴ У прилог томе иду и бројни говори усташких главара на јавним скуповима организованим по разним местима у првим месецима постојања Независне Државе Хрватске. Међу говорницима посебно ће остати упамћени министри Мирко Пук⁵ и Миле Будак, неколицина великих жупана, нарочито Виктор Гутић, велики жупан Сане и Луке⁶.

Будак је 15. маја 1941. године, на једном скупу у Госпићу, у говору обзнанио усташки план за српски народ: „Један дио Срба ми ћемо побити, други раселити, а остале превести на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате!“⁷

brojtnbeni pregled N.D.H. Upravna podjela i stanovništvo“, Zagreb, 30. 10. 1941. – ВА, НДХ, кут. 363, пер. бр. 1/53. Поменуће бројеве преписао је Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, str. 19. Фикрета Јелић Бутић нагласила је да је поменућа површина била спорна – Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 105.

¹ „Obaveštenje Ministarstva spoljnih poslova Rajha od 21. maja 1941. nemačkim ambasadama, poslanstvima i opunomoćenicima o podeli teritorije Kraljevine Jugoslavije“ – *Zbornik NOR-a*, XII/1, Beograd, 1973, str. 138–140. Видети и: Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 106. Ова ауторка доноси процене немачког Министарства иностраних послова и званичне усташке тврдње и закључује да су први рађени за немачке конкретне потребе а други су били одраз усташке политике.

² *Hrvatski narod*, 19. 5. 1941; Нешто другачије хрватске процене о броју Срба видети у: Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 106.

³ *Гласник Српске православне цркве*, 4, Београд, 1946, стр. 53. Међутим, у меморандуму Синода од 15. јануара 1942, предатом генералу Хајнриху Данкелману, наведено је да је толико Срба било регистровано у попису 1931. године – ВА, Нда, 1-2/3.

⁴ О томе, видети у: *Nezavisna Hrvatska Država*, Kalendar za 1934; Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд, 2018.

⁵ „Puk Mirko“, *Тко је тко и...*, str. 333–334.

⁶ „Gutić Viktor“, *Тко је тко и...*, str. 145.

⁷ „Budak Mile“, *Тко је тко и...*, str. 53–55; О наведеним Будаковим речима видети: Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада про-

+++

Готово целокупан клер Римокатоличке цркве предвођен над-бискупима и бискупима прихватио је Независну Државу Хрватску и то отворено исказивао на разне начине. Међу „старим“ усташама, то јест првоборцима, било је и римокатоличких свештеника, додуше нису били у емиграцији у Италији али су у својим самостанима и жупама на друге начине исказивали приврженост тој идеологији. Познато је да су фрањевачки самостани представљали упоришта у ширењу усташких идеја, а сами фрањевци су се ангажовали у покрету већ у априлу 1941. године: од обављања функција војних душобрижника, преко учешћа у харанги против православних Срба, до предвођења злочиначких похода у разним крајевима.¹

Клер се нарочито ангажовао на прекрштавању православних Срба после упутства Конгрегације за вере из Ватикана и одлука бискупских конференција одржаних 25. и 26. јуна и 17–21. новембра 1941. године у Загребу.²

+++

Анте Павелић није успео да у усташки покрет увуче већи број интелектуалаца, као што су били Младен Лорковић, Анте Вокић и још неколицина. Апсолутно поверење имао је у седморицу старих сарадника, припадника „пуковничке групе“ односно такозваних расова: Анте Мошков, Еуген Дидо Кватерник, Иво Херенчић, Ерих Лисак, Вилко Печникар, Вјекослав Макс Лубурић, Вјекослав Серваци и Рафаел Бобан. Поменути расови заузимали су нарочите

тив Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50. О Будаковом антисрпству видети и: Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao“, *Marulić Hrvatska književna revija*, Zagreb, 1997, str. 583–585.

¹ Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, autorsko izdanje, Zagreb, 1946. Мада хрватски историчари сматрају да је ова књига идеолошка и у функцији јер, како тврде, представља обрачун са Римокатоличком црквом у Хрвата, нису оспорили веродостојност и аутентичност коришћене документације.

² О прекрштавању видети: Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, 1958; Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд, 1991; Ј. Кришто, *Католичка црква и...; Jure Krišto, Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.

положаје у усташкој хијерархији и држави.¹ Односи две поменуте групе нису били нимало складни, било је сукоба у разним формама – очигледно неповерење, супарништво, непоштовање другог, различити погледи на државу.²

У националнополитичком погледу Павелић је истицао националноослободилачку борбу усташа којима је била намењена улога стваралаца и заштитника независне хрватске државе. Истовремено, Павелић је подстицао антисрпски шовинизам и сепаратизам код њих. То су, уосталом, продужеци идеологије коју је од свог оснивања 1895. године наглашавала Чиста странка права. Он је спојио Старчевићево и Франково антисрпство и иницирао његовоспровођење у дело кроз физичко истребљење и друге форме државног злочина.

Павелићев расизам се уклапао у нацистичку геополитику према Жидовима/Јеврејима и Циганима/Ромима. Део те политике чинила је сурова и тотална отимачина јеврејске имовине.

Административни апарат Независне Државе Хрватске потекао је из система Бановине Хрватске. Усташе су, међутим, желеле да „прочисте“ чиновнички кадар уклањањем свих српских и пројугословенских службеника. Тешко је одговорити на питање колико су у своје редове усташе привукле службеника, зна се да је то остваривано углавном под пресијом могућег губитка посла.

+++

Када је 12. априла 1941. Команда 2. армије затражила да се на територији Независне Државе Хрватске формирају оружане снаге чији ће припадници бити са тих простора, Адолф Хитлер је у Загреб упутио генерала Едмунда Глеза фон Хорстануа са задатком да оснује хрватску легију која ће заменити немачке формације зарад њиховог прегруписавања за рат против Совјетског Савеза.

После проглашења закона о стварању војске и морнарице 10. априла започет је процес формирања оружаних снага.³ Стицајем околности, током априла 1941. ред и мир су чували припадници

¹ Биографије поменутих усташа могу се видети у лексикону *Тко је тко у...*; Ivica Hrastović, Ante Moškov, „Uloga u stvaranju i propasti NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1999, str. 127–150 (у даљем тексту: И. Храстовић, Анте Мошков...).

² И. Храстовић, *Анте Мошков...*, стр. 139.

³ „Zakon o stvaranju vojske i mornarice Države Hrvatske“, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 5.

Хрватске сељачке и Хрватске градске заштите (паравојне формације Хрватске сељачке странке) али су те јединице распуштене крајем месеца па је део њихових припадника пришао усташама а други домобранима. У Сарајеву је маја 1941. од локалне организације формиран одред „Заштитни ловци“.

Мада је војсковођа Кватерник више био склон домобранској војној структури, и за то имао јавну подршку немачког генерала Хорстенауа, Павелић је желео да главну улогу преузму усташке јединице а изнад свега је форсирао Усташку надзорну службу, организацију која је контролисала све у Независној Држави Хрватској.

Хрватско домобранство требало је да, по идеји војсковође Кватерника, буде редовна војска која би одржавала ред и мир и чувала државу. Било је то копија устројства из прошлих аустро-угарских времена.¹

Официрски кор био је мултинационалан (Хрвати, Немци, Словаци, Срби).

Основу домобранске организације чинило је пет дивизијских подручја на којима је деловало 15 пуковнија. Крајем априла 1942. године, домобранске снаге имале су око 90.000 војника.²

Кључна карактеристика домобранства била је у његовом подређеном односу према немачким вишим командама и постројбама.

Посебне оружане постројбе сачињавале су жандармерија то јест (на хрватском језику) „оружништво“, полиција и усташка војница. И те оружане снаге деловале су под упливом немачких команди.

Оружништво је потпадало под формалну команду војсковође Кватерника а стварну под команду поглавника Павелића. Организовање је спроведено кроз пет оружничких пуковнија, које су се делиле на мање јединице (бојне и сатније). У оружничке јединице улазили су усташе или њихови повереници с намером да те формације држе под контролом.

Полиција је била преузета из апарата Бановине Хрватске. Временом се у њој на више положаје бивају постављене усташе. По структури је била веома централизована – на врху је био поглавник. Његову вољу је спроводио равнатељ Редарства за јавни ред и сигурност Еуген Дидо Кватерник³, стари усташа и син војсковође Славка Кватерника.

¹ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 114–116; Nikica Barić, *Ustroj vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2003; Б. Б. Димитријевић, *Усташка војска...*

² Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 123.

³ „Kvaternik Eugen Dido“, *Tko je tko и...*, стр. 224–225.

+++

Законском одредбом обзнањеном 4. маја формирано је Равнатељство за јавни ред и сигурност које је требало да буде под контролом усташа.¹ Други корак у спровођењу контроле биће остварено оснивањем Усташке надзорне службе 25. августа 1941. године.²

Служба није била аутономна јер је на њу могла да утиче немачка служба. Немци су у лето 1942. године и формално ставили Усташку надзорну службу под своју ингеренцију. Почело је то већ у првим данима Независне Државе Хрватске са немачким полицијским органима, иначе инкорпорираним у војне структуре 2. армије, и СС-мајором Готлобом Бајснер (Gotlob Weisner), шефом полиције са широким овлашћењима – да може да хапси и ислеђује. Немци су ускоро иницирали одлазак групе усташа и полицајаца у логор код Берлина, на обуку. После завршетка курса, реорганизована је хрватска полицијска службе по узору на немачке службе.³

+++

Од самог оснивања усташке организације, крајем 1931. и почетком 1932. године, на њеном челу се налазио Главни усташки стан са поглавником на челу. Тај систем је пренет и у Независну Државу Хрватску. Анте Павелић је 21. априла 1941. године прогласио Одредбу о устројству Усташке војске да би већ 10. маја тај акт био преформулисан у Одредбу о Усташкој војници.⁴ То је, наводно, учињено да би се раздвојили политички и војни део усташког покрета који истовремено делују у истом циљу – борба за очување тековина усташке борбе.

На челу Усташке војнице налазио се Главни усташки стан чији је врховни командант био Анте Павелић.

Термин Усташка војница означавао је свеукупност наоружаних усташких снага на територији Независне Државе Хрватске које нису биле под контролом Хрватског домобранства. Основна

¹ „Odredba od 4. svibnja 1941. broj 1112. Pr. M. U. P. 1941. o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku.“, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 167.

² *Narodne novine*, 26. avgust 1941; „Zakonska odredba o Ustaškoj nadzornoj službi“, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 5, Zagreb, 1941, str. 79–80.

³ Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 283.

⁴ Б. Б. Димитријевић, *Усташка војска...*, стр. 49.

намена војнице били је двојака: требало је да спроводи политичку репресију и служи као оружана формација усташког режима. Политичка репресија требала је да послужи у застрашивању, а свим могућим средствима морао се угушити сваки знак отпора усташкој владавини. Као оружана формација требало је да угуши било какав организовани отпор у народу користећи се често и суровим методама у акцијама названим „чишћење терена“, остављајући иза себе пустош и смрт. Први постављени командант по Павелићевој наредби с почетка маја 1941. године био је потпуковник Томислав Сертић, али је он убрзо премештен на другу функцију.¹

Такозване „дивље усташе“ појавиле су се готово истога дана када је проглашена Независна Држава Хрватска у разним крајевима. Највише их је било у Херцеговини. Групе нису биле системски организоване и главни задатак им је био терор над припадницима српског народа.²

Усташка легија била је посебна јединица која ће остати запамћена по имену „Црна легија“ и по команданту Јурају Јури Францетићу. Основана је већ у мају 1941. године у Сарајеву и највише операција је спровела на територији Босне и Херцеговине, нарочито у Подрињу. У време стварања Црне легије основана је и Поглавникова тјелесна бојна, својеврсна Павелићева гарда састављена од усташа емиграната.

Усташка војница у почетку се заснивала на добровољном приступу. Први су јој се прикључили „старе усташе“ и усташе-емигранти.

Нема трагова о томе колико је припадника нехрватске националности било у усташким постројбама.

Крајем априла 1942. године, усташка војница бројала је око 40.000 наоружаних људи.³

Света столица 20. јануара 1942. године именовала је надбискупа загребачког Алојзија Степинца врховним војним викаром за хрватску војску!⁴

Од настанка до нестанка Независне Државе Хрватске било је извесних супротстављања између Хрватског домобранства и Усташке војнице. Сукоб команданата је окончан октобра 1942. го-

¹ Mario Jareb, „Ustaški pukovnik i general Tomislav Sertić“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2000, str. 271–315.

² Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 285.

³ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 123.

⁴ Документ су објавили и: Милорад Лазић, *Крсташки рат Независне Државе Хрватске*, Београд, 1991, стр. 14–19; В. Дедијер, *Ватикан и...*, стр. 183.

дине уклањањем Славка Кватерника са свих позиција. Значајне улоге у поменутом односу играли су, свако на свој начин, Зигфрид Каше, који је био на страни Павелића, и Глез фон Хорстенау, који је подржавао Кватерника.

+++

На територији Независне Државе Хрватске налазила се једна немачка дивизија (718), са штабом у Бањој Луци који је био подређен Команди 65 са седиштем у Београду. Осим те формације, организоване су и четири батаљона састављена од фолксдојчера. Италијани су ангажовали главнину снага Друге армије, чији је штаб био у Карловцу а потом у Сушаку.¹

+++

Независна Држава Хрватска није имала устав већ је почивала на законским одредбама, наредбама и сличним актима.² Идеологија те творевине била је стварање чисте једнонационалне државе на такозваном историјском животном простору. То се могло постићи терором и страховладом над припадницима српског народа, јеврејске и ромске заједнице и свима који нису прихватили новоуспостављену Независну Државу Хрватску.³

Први законски акт била је *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, обзнањена недељу дана после проглашења државе: „Тко било на који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или било на који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар и djelo остало само у покушају, чини се кривцем злочинства вељеиздаје“.⁴

Казна за издају била је смрт мада није објашњено шта се подразумевало под повредом части и животних интереса хрватског народа! Потом су уследиле *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* и *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* (30. априла 1941).⁵

¹ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 123.

² *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjige 1–50, Zagreb, 1941–1945.

³ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, разне стране.

⁴ *Narodne novine*, br. 4, Zagreb, 17. 4. 1941; *Zakoni, Zakonske odredbe, naredbe i t.d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941*, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 14.

⁵ *Narodne novine*, br. 16, Zagreb, 30. 4. 1941; *Zakoni, Zakonske odredbe, naredbe i*

Посебно место у одредбама и наредбама припада серији аката о преким судовима¹ и покретним преким судовима² јер је њима на изврстан начин озакоњен државни терор.

По угледу на расне нацистичке нирнбершке законе, усташе су прогласиле изврстан број законских одредби које су се пре свега односиле на Жидове (то јест Јевреје) и Цигане (то јест Роме). Српско питање није било расно већ политичко. Развијала се интензивна политичко-пропагандистичка нетолеранција која је масовно пропагирана путем штампе и на разним скуповима. Усташе су своју политику против Срба базирали на ставовима 10. и 11. Усташких начела јер је у њима јасно речено да у хрватској држави могу владати само и искључиво Хрвати.³

+++

Проглашење хрватске државе пропагандно је тумачено као најсудбоноснији догађај у хрватској историји. У истом контексту појавиле су се две групе питања које је требало разрешити: питање хрватске државности и улоге усташког покрета у вези с тим, и питање изградње новог друштвеног поретка у држави. Предлоге за разрешења тих дилема нудили су разни теоретичари са причама о слободном народу, његовој славној прошлости, разликама од Срба... Срби су сматрани реметилачким фактором у хрватској историји. Чак су цитиране и Павелићеве речи које је наводно казао, 13. априла 1941, приликом преласка италијанско-југословенске

t.d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 109–112 i 113–115. Videti i: Petar Požar, Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu, Zagreb, 1995 (у даљем тексту: П. Пожар, н. д.). Пожар је објавио, поред осталог, и Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije.

¹ *Narodne novine*, 17. 5. 1941, 27. 6. 1941, 5. 7. 1941, 22. 7. 1941, 22. 9. 1941, 23. 9. 1941. и тако даље.

² *Narodne novine*, 24. 6. 1941. и тако даље.

³ „10. Hrvatski je narod suveren, te on jedini imade vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnom poslovima.

11. U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i hrvatskoj nezavisnoj državi ne smije odlučivati nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda. A isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati nijedan drugi strani narod ni država.“ – „Načela (Za domobransko ustaški pokret postavio Dr. Ante Pavelić. Preštampano iz Nezavisne Države Hrvatske“, *Nezavisna hrvatska država*, kalendar za 1934. godinu, str. 35–36.

Упоредити: П. Пожар, н. д., стр. 57–87. Наиме, Пожар даје нешто измењени текст и позива се на текст из 1942. године.

границе на путу ка Загребу, да Хрвати никад нису имали никакве везе са Србима, да се од њих разликују по религији и по физичком изгледу, да Хрвати нису Словени.¹ Био је то путоказ будуће расистичке политике према српском народу. Ускоро се расистички поглед проширио и на припаднике жидовске/јеврејске и циганске/ромске мањине, а све у циљу стварања „чистог хрватског простора и хрватске нације“.

+++

Државна политика према мањинама испољила се кроз оснивање више врста логора.² Формирање разних логора (сабирних, исељеничких, радних, концентрационих,...) широм Независне Државе Хрватске требало је да послужи реализацији пројекта стварања национално чисте хрватске државе. Најпре су формирана сабиралишта – обично жицом ограђена на ободу градских насеља, на отвореном или у затвореном простору, у затворима, напуштеним болницама, школама, фабрикама. После краћег боравака у заточеништву, ухапшеници би били депортовани у логоре.

Формалну основу за упућивање у логоре давала је Законска одредба о упућивању непоћудних и погибелних особа на присиљан боравак у сабирне и радне логоре обзнањена 26. децембра 1941. године.³

Логори су били у домену рада Равнатељства за јавни ред и сигурност. Први заповедник свих логора био је стари усташа Мијо Бабић.⁴ Када је он у лето 1941. године погинуо у борби са четницима у Херцеговини, наследио га је његов помоћник Вјекослав Макс Лубурић, такође стари усташа.⁵

¹ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 139.

² Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1966.

³ *Narodne novine*, 26. 12. 1941. Распис Еугена Кватерника о спровођењу поменуте наредбе – ВА, НДХ, 172-2/a.

⁴ „Babić Mijo“, *Tko je tko и...*, стр. 16.

⁵ „Luburić Vjekoslav Maks“, *Tko je tko и...*, стр. 240–242.

1.5. Судбина српског народа у Независној Држави Хрватској

Стварање новог немачког поретка у Европи, започето 13. марта 1938. године припајањем Аустрије Немачком рајху, подразумевало је и значајне промене на Балкану. Напад Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године и краткотрајни (Априлски) рат окончани су растурањем те државе и прекрајањем географске карте по немачком програму.

Проглашење Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године представљало је и почетак великог страдања српског народа и Српске православне цркве, што је касније попримило такве размере да је угрозило биолошки опстанак Срба на одређеним територијама.¹

+++

Харанга против српског народа започела је најпре у штампи.² Дан после проглашења Независне Државе Хрватске, 11. априла 1941, у новинама *Hrvatski narod* најављено је страдање српског становништва јер ће „pravedni hrvatski narod suditi ne samo našim vjekovnim neprijateljima Srbima i Srbijancima, nego i onim pripadnicima nove Hrvatske, koji su svjesno i zlonamjerno pomagali ove naše neprijatelje“.³

Оно што се спремао српском народу било је решавање тзв. српског питања или „хрватска расна револуција“. Та кованица значила је уништење, сеобу и прекрштавање Срба.⁴ За српски народ уследила су времена затирања: на самом почетку кроз законе, наредбе и прописе проглашавани су за становнике другог реда у хрватској држави. Почело је већ 24. априла 1941. године када је поглавник Анте Павелић писаном наредбом наложио да у државној администрацији руководиоци православне вере морају да препусте своја радна места римокатолицима, односно муслиманима.⁵

¹ М. Мазовер, *н. д.*, стр. 371–373.

² „U NDH nema srpskog naroda, nema takozvane srpsko-pravoslavne crkve... U Hrvatskoj ne može biti Srba niti pravoslavlja, a Hrvati će se pobrinuti, da se to čim prije ispuni.“ – *Hrvatski narod*, 30. 7. 1941.

³ *Hrvatski narod*, 11. 4. 1941.

⁴ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 162–179.

⁵ ВА, НДХ, 1-1/1.

То је значило да ће све оно што је било у вези и поистовећивало се са православљем и Српством биће забрањено низом наредби и уредби. Поменути акти проглашавани су свакодневно. Прва забрана односила се на ћирилично писмо.¹ Потом је следио наређење да Срби морају носити траке са натписом „Srbin“ а нешто касније „P“ што је значило „pravoslavac“.² Тако су Срби постали верска заједница. Уследила је забрана употребе имена „српска православна вера“ и наложено да се користи појам „grčko-istočna vjera“³, а нешто касније, у складу са законима о новом хрватском правопису, „grčko-iztočna“. Забрањено је било и коришћење јулијанског календара.⁴

Српски изрази до тада коришћени у свакодневној комуникацији и говорном и писаном језику такође су били забрањени.⁵ Исто се односило и на празнике које је обележавао и светковао српски народ; најпре је забрањена прослава Видовдана. Забрањене су и српске конфесионалне народне школе и забавишта. Школски фондови који су до тада носили имена српских владара и других значајнијих историјских личности морали су променити називе у чисто хрватске. После школских фондова, на ред је дошла и имовина српских установа у Сремским (Хрватским) Карловцима.⁶

Сва насеља што су у свом имену носила српске одреднице или нешто што је асоцирало на српско име, била су преименована.⁷ У том контексту треба поменути да су и имена предузећа која су у било ком детаљу асоцирала на српско, морала бити промењена.⁸

Црногорци су према званичним тумачењима били различити народ од Срба. Међутим, оне које су се ипак сматрале Србима, требало је хапсити и интернирати у исељеничке логоре и депортовати у Србију.⁹

¹ *Narodne novine*, Zagreb, 25. 4. 1941.

² ВА, НДХ, 313-35/1.

³ *Narodne novine*, 18. 7. 1941; *Hrvatski narod*, 21. 7. 1941.

⁴ *Narodne novine*, 4. 12. 1941.

⁵ Усташки стожерник за Крајину Виктор Гутић доставио је 16. маја 1941. свим локалним институцијама власти следеће наређење: „Naređujem da se u svim službenim dopisima izbace srpski – srbijanski izrazi, i da se upotrebljavaju čisti hrvatski izrazi.“ – ВА, НДХ, 318-35/1.

⁶ *Narodne novine*, 19. 9. и 3. 10. 1941. и 8. 2. 1942.

⁷ Промене имена места објављиване су у службеном гласилу *Narodne novine*: Сремска Митровица у Хрватска Митровица; Градинско Карађорђево у Томиславовац и тако даље.

⁸ *Narodne novine*, 13, 2. 1942.

⁹ Поменути распис сачуван је у више примерака: ВА, НДХ, 143-47/4; 175-10/4-3; Исто, 171-4/10; Исто, 179-6/6; Исто, 189-2/9; Исто, 201-4/22; Исто, 201-12/22; Исто,

Посебан третман Срба видео се и кроз планирани попис оглашен 23. јула 1941. године наредбом Равнатељства усташког редарства Независне Државе Хрватске.¹ У наредби је наглашено да не треба пописивати оне Србе који су прекрштени у протеклих неколико месеци.

+++

Усташки гласоговорници пропагирали су став да су Срби искоришћавали Хрвате за све време постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, па су стога сматрали и тврдили да је освета по логици „на љуту рану, љута трава“ једина правда. Да би синтагма „љута рана“ била убедљивија, усташе су измишљале злочине над хрватским народом и криво тумачили поједине догађаје из периода 1918–1941. наводећи да Хрвати у својој „славној али крвавој повијести“ нису поднели толико жртава као у тих 22 године.² У складу са таквим ставом усташки главари су истицали да Независна Држава Хрватска мора да реши српски проблем.³

Тешко је у том смислу навести шта су све против Срба изговорили усташки челници на разним скуповима о којима је детаљно извештавала штампа. Скупови су одржани у Госпићу, Перушићу, Оточцу, Огулину, Сењу, Делницама. Крижевцима, Славонском Броду, Сиску, Дарувару, Дугој Реци, Глини, Ђурђевцу, Новог Градишки, Винковцима. Дрнишу, Сарајеву Лудбрегу, Слуњу, Новом Марофу, Златару, Вараждину, Осијеку, Бањој Луци, Карловцу, Земуну, Копривници, Приједору, Санском Мосту, Ђакову, Самобору, Брињу, Доњем Михољцу... Усташки функционер који је највише пута говорио на поменутих скуповима био је Миле Будак.

Више хрватских званичника оправдавало је погром Срба. Почели су с причом о пореклу српског народа у тим крајевима и

203-2/34; Исто, 203-14/1; Исто, 203-34/2; Исто, 237-56/2.

¹ ВА, НДХ, 156-1/1; Исто, 176-13/2; Исто, 179-2/13; Исто, 195-1/20; Исто, 203-19/2. Повратни извештаји – ВА, НДХ, 174-8/11; Исто, 202-1/14.

² *Hrvatski narod*, 11. 4. 1941. Тврдње да су Хрвати у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији били под великим терором српских власти могу се пронаћи у: Vatroslav Murvar, *Na izvorima srpskih neistina*, Zagreb 1941 (интернет верзија, 1999). Видети и: Вељко Ћ. Ђурић, „Hrvati kao žrtve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji 1918-1941. godine (Neki sporni problemi)“, *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 3, Zagreb, 2001, str. 507–524.

³ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 162–179.

његовом односу према хрватском народу. О пореклу српског народа у Хрватској говорено је на јавним скуповима, као и у државним институцијама, на пример у Хрватској академији.¹

Сатирање српског народа оправдавали су истовремено и бројни римокатолички свештеници, на себи својствен начин. Они су сматрали да морају и тиме да се баве пошто је усташки покрет тражио и налазио присталице и међу припадницима римокатоличког клера.² Један од најрадикалнијих међу католичким свештенством био је жупник из Добоја др Драгутин Камбер.³

Српско обележје било је лако препознати пошто је у протеклом периоду било одвајано од хрватскога у сваком погледу: Крунослав Крстић и Петар Губерина говорили су о разликама између српског и хрватског језика; Рудолф Бићанић тврдио је да је Хрватска била економски пљачкана; свештеник Крунослав Драгановић је писао да је православље међу римокатолике доспело силом; Младен Лорковић је приповедао о хиљадугодишњем хрватству....

+++

Копирајући немачку политику, хрватске власти формирале су бројне сабирне и концентрационе логоре. Већ 15. априла 1941. године успостављен је логор у Копривници, у простору некадашњег фабричког комплекса „Даница“ (отуда му и име). Први заточеници били су Срби из Грубишног Поља и околине, потом су депортовани Јевреји. Мањи део заточеника пуштен је на слободу или депортован у Србију, остали су завршили у Госпићу и на Велебиту или у Јасеновцу.

Нешто касније – крајем маја или почетком јуна – у Госпићу је организован логор у просторијама некадашњег Окружног суда. Заточеници су били Срби и Јевреји. Стратишта тог логора била су по Велебиту и на острву Паг. Логор је 23. августа затворен по наредби италијанских војних власти приликом реокупације тог дела Лике.⁴

Када су Италијани принудили Хрвате да затворе логоре и стратишта Госпић и Јадовно, они су формирали друге, у немачкој окупационој зони, у Крапјама, Брочицама и Јасеновцу код Новске.

¹ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 139.

² *Hrvatska smotra*, 7-10/1943.

³ ВА, НДХ, 85-38/15.

⁴ Ђуро Затезало, *Јадовно комплекс усташких логора*, 1-2, Београд, 2007.

Део жена и деце и нешто мушкараца из Госпића депортован је у Крушчицу код Витеза у централној Босни. Жене су углавном биле из Херцеговине, а Јевреји су били емигранти из Немачког рајха и других окупираних европских земаља, потом су уследиле групе из више босанских градова. Логор Крушчица расформиран је после организовања логора у Лоборграду, Горњој Ријеци, Јасеновцу и Ђакову.

Комплекс концентрационих логора Јасеновац било је место где је, по његовим организаторима, могао стати неограничен број заточеника.¹

+++

Затирање Срба спровођено је широм Независне Државе Хрватске бесомучним убијањем, да би потом следило пљачкање српске имовине у градовима и варошима.

Када су се Срби почели супротстављати хрватским злочинима, Еуген Кватерник је обзнанио наредбу у којој је сурово запређено да ће за сваку главу Хрвата, подразумевајући под тим именом и муслимане, бити стрељано 50 најугледнијих православних Срба.²

Бруталност и методи коришћени у погрому српског народа широм Независне Државе Хрватске изненадили су изванредан број немачких официра.³ Због бестијалног односа усташа према Србима поједини Немци су протестовали вербалним нотама код хрватских власти. Хрвати су све то, међутим, покушали да заташкају.⁴ Било и немачких официра који су на разне начине на терену покушавали да помогну Србима.⁵

Ни италијански посленици нису остајали неми у осуди злочина над Србима.⁶ И они су протестовали у Загребу што је био разлог да се Павелић на њих жалио као на лоше савезнике!⁷

¹ ВА, НДХ, 202-5/18; Исто, 162-31/3; Исто, 191-11/1.

² ВА, НДХ, 84-27/1.

³ ВА, НДХ, 75-14/4; Исто, 162-9/8.

⁴ ВА, НДХ, 73-24/2. Однос представника немачке војске и разних служби према судбини српског народа у Независној Држави Хрватској је једна од тема које су избегаване у југословенској историографији. Политичко-идеолошка оцена имала је своје место и у одабиру тема за истраживања.

Није спорна немачка политика према Краљевини Југославији и у ратним годинама: она је била проста јер се уклапала у глобалне планове Нове Европе. Мада је код одређеног броја официра била видљива србофобија, нарочито код Аустријанаца, они су због функција морали спроводити задату политику.

⁵ ВА, НДХ, 234-55/1; Исто, 239-33/213.

⁶ ВА, НДХ, 153-13/5.

⁷ Б. Кризман, *НДХ између...*, 130.

+++

По доласку првих српских избеглица с подручја Независне Државе Хрватске у Србију дознавало се постепено чему је изложен српски народ. Но, о томе се није смело писати у новинама, штавише, морало се ћутати. Комесарска управа Србије добијала је с друге стране податке од људи којима се могло веровати. Милан Аћимовић и Савет комесара одмах су реаговали затраживши помоћ од немачког војног заповедника Србије генерала Лудвига Шредера у настојању да заштите Србе од уништења које је спроводила хрватска држава, као и због њиховог страдања у другим крајевима Краљевине Југославије.¹ Тај меморандум прослеђен је из Београда у Берлин. Отуда, међутим, није било никаквог одговора.

Размере терора и злочина биле су повод Управном штабу војног заповедника Србије да 25. јуна 1941. године затражи од немачког посланика у Загребу информације о тачности вести које су добили од Милана Аћимовића. Уз писмо су приложили 14 фотографија злочина.²

Савет комесара је, знајући за усташка злодела, више пута слао своје поузданике у Хрватску, најпре да појединачно спасавају одређене људе, а потом и све што се спасити могло, наравно, са знањем и уз помоћ представника војноуправних власти.³

За помоћ су се појединци обраћали и Димитрију Љотићу, челном човеку профашистичке странке Збор. У таквим молбама су изношене бројне чињенице о стравичном српском страдању.⁴ И Милану Недићу, председнику српске владе, људи из народа писали

¹ Писмо комесара за финансије од 15. маја 1941. Милану Аћимовићу за молбом да протестује код Немаца – Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, кутија 1, нерегистровано (у даљем тексту: ДАС, Комесаријат за избеглице...).

² ВА, НДХ, 233-15/2. Известан број докумената о злочинима објављени су у: Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Izabrana dokumenta*, Beograd, 1998 (у даљем тексту: Н. Живковић, П. Качавенда, *н. д.*; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata – tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993 (у даљем тексту: *Злочини на...*). Посебно место у документима о злочинима има службена белешка шефа Политичког одељења немачког посланства у Загребу за период мај 1941 – мај 1942. године – Н. Живковић, П. Качавенда, *н. д.*, стр. 208–214.

³ Међу људима који су спасавали Србе из Независне Државе Хрватске посебно место заузима Богдан Рашковић. Његови извештаји предавани су највишим инстанцама српске власти – ВА, Нда, 1а-3/1. Више о Рашковићевим активностима видети у: Вељко Ђурић Мишина, *Заборањени праведник*, Београд, 2023.

⁴ Писмо од 8. јуна 1941. председнику Југословенског народног покрета Збор, Димитрију Љотићу – АС, Г-2..., кут. 1, нерегистровано.

су и молили га да спасава Србе од уништења.¹

Више писама са извештајима о стању и молбама за помоћ на разне адресе упућивао је и Богдан Рашковић, специјални опуномоћеник Црвеног крста у Београду.²

Новица Краљевић, у име Срба из Херцеговине, протествовао је крајем августа 1941, због страдања сународника, у писму упућеном лично папи Пију XII.³

Вести о страдању Срба стигле су и до Лондона, међу припаднике југословенске емиграције окупљене око краља Петра II Карађорђевића и владе. Захваљујући тим информацијама, краљ се 6. јуна 1941. године обратио писмима америчком председнику Франклину Рузвелту и папи Пију XII.⁴ Влада је посредством свог посланства у Ватикану протествовала најпре 31. октобра, потом почетком новембра и 8. децембра 1941. године траживши заустављање злочина над српским живљем у Хрватској. Крајем исте године влада је сачинила и посебан меморандум за владе Велике Британије, Сједињених Америчких Држава и Ватикана.⁵ Југословенска краљевска влада сматрала је, наиме, да је затирање српског народа „*magna carta*“ хрватске државе. Стога је молила председника Америке да интервенише и код Ватикана. На такве апеле Рузвелт је, међутим, могао само да реагује протестујући код папе посредством свог посланства у Ватикану.⁶

Цариградски патријарх упутио је такође протест папи Пију XII због страдања Срба. Тај протест објавиле су и поједине турске новине.⁷

У мађарском парламенту, у Будимпешти, било је више протеста због страдања Срба; први је свој глас дигао, према доступним документима, посланик барон Јосиф Рајачић (26. маја 1941), а касније је то учинио и Ендре Бајчи Жилински.⁸

Надбискупу загребачком Алојзију Степинцу стизала су у истом контексту и писма верних. Било је и таквих који су, из најдубљих хришћанских побуда, од тог црквеног великодостојника

¹ Музеј Српске православне цркве, Заоставштина Радослава Грујића, нерегистровано.

² ВА, Нда, 1а-3/1.

³ ВА, НДХ, 85-3/14; Исто, 183-4/1; Исто, 313-4/1.

⁴ АЈ, 103, 3-29.

⁵ АЈ, 110, Инв. бр. 12.905; АЈ, 103, 3-29.

⁶ АЈ, 103, 32-186.

⁷ Бранко Миљун, *Револуција у Југославији 1941–1945*, Београд–Лозана–Сарајево, 1991.

⁸ Музеј Српске православне цркве, Заоставштина Радослава Грујића, нерегистровано; АЈ, 110, Инв. бр. 16.746.

тражили заштиту за Србе. Ни на једно од тих писама надбискуп се ни једном једином речју није осврнуо ни у свом брижљиво вођеном дневнику, нити је било шта предузео како би изишао у сусрет молиоцима.¹

Надбискупу загребачком је из Београда, са препоруком надбискупа београдског Јосипа Ујчића, стигао у посету и Богдан Рашковић, специјални емисар Милана Аћимовића, и молио га да помогне заточеницима у Јасеновцу.² Нема трагова да је молби удовољено.

Надбискуп Ујчић добијао је од појединих римокатолика настањених у Србији писма различите садржине у којима је исказивана забринутост од могућих неприлика због страдања Срба у Независној Држави Хрватској. Он је с тим у вези 24. јула 1941. године упутио опширно писмо Секретаријату Ватикана. Осим осталог, напоменуо је да су му се обраћале разне личности, па и српски архијереји, како би посредовао у Ватикану да злочини над Србима буду обустављени.³

У историографији и публицистици, као пример искреног протеста против затирања Срба у Независној Држави Хрватској, најчешће се помиње и цитира наводно писмо Првислава Гризогона, упућено 8. фебруара 1942. надбискупу Степинцу.⁴ Неспорно је да је Гризогоно 13. јула 1941. године писао усташком министру Мили Будаку, али без жељеног одјека. Напротив, Будак је после тога постао још драстичнији у претњама.⁵

Словеначки римокатолички свештеници, које су средином 1941. године Немци протерали у Србију, упутили су 1. марта 1942. такође надбискупу београдском Јосипу Ујчићу, опширно протест-

¹ Alojzije Stepinac, *Dnevnik*, IV, str. 300 i 310–312.

² В. Ђурић Мишина, *Заборављени праведник*, стр. 83–84.

³ Предраг Илић, *Ватикан и слом Југославије у Другом светском рату*, Београд 1995, стр. 406–407.

⁴ Сачувано је више информација о садржају писма – ВА, НДХ, 197-22/12; Исто, 242-21/2; Исто, 242-33/2; Исто, 256-2/7; Исто, 310а-17/4; Писмо су помињали и цитирали страни аутори попут Дејвида Мартина (David Martin, *Ally betrayed*, London, 1946), Авра Манхатана (Avro Manhattan, *The Vatican holocaust*, Springfield/USA, 1988) и Едмонда Париса (Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941–1945*, Chicago/USA, 1968). Хрватски историчар Љубо Бобан је доказао да поменути протест није писао Гризогоно већ неко други. – Ljubo Boban, *Hrvatska i arhivima izbjegličke vlade 1941–1945*, Zagreb, 1985, str. 291 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Хрватска у...*).

⁵ Љ. Бобан, *Хрватска у...*, стр. 283.

но писмо.¹ Као и надбискуп Степинац, и Ујчић је, колико је познато, само примио то писмо.

И муслимани из Бање Луке, Бијељине, Приједора, Босанског Петровца и Мостара писали су протестне представке због усташких злочина, често да би себе спасли од оптужби за саучесништво или да би та недела приписали појединцима.²

Но, и поред свега усташки злочини су се надовезивали један на други несмањеним темпом, све до последњих дана рата, до средине маја 1945. године.

Колико је побијено Срба у Независној Држави Хрватској никада до сада није ни приближно а камоли прецизно утврђено. Разлога за то има много, мало је оправданих, много више оних који то нису.

А. Протеривање и пресељење Срба

Хрватско законодавство разликовало је Србе и Србијанце. Тако је Виктор Гутић, усташки повереник за некадашњу Врбаску бановину, 24. априла обзнанио наредбу да сви они који су пореклом из Србије и Црне Горе а живе на територији те бановине морају у року од пет дана да напусте своја станишта и домове. Иста судбина задесила је и оне за које су представници нове власти сматрали да својим дотадашњим делатностима нису заслужили да остану.³

Протеривање српскоправославног становништва заправо је представљало верско чишћење територија како би Независна Држава Хрватска била етнички и конфесионално хомогена.⁴ Таква држава била је крајњи циљ усташке идеологије и стратешке политике Ватикана.

Прва фаза уништења српског народа огледала се у страховитом терору и застрашивању, како би се Срби натерали на исељавање у Србију. Хрвати су 19. априла 1941. у многим српским селима претили српском народу и отворено говорили о кобном усуду који му је намењен. Већ од 23. априла застрашили су их да се морају иселити у року од пет дана.⁵ Срби до тада ненавикли на такве претње у

¹ АЈ, 110, Инв. бр. 249; Зборник „Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица“.

² ВА, НДХ, 62-12/5; Исто, 72-32/2; Исто, 310а-15/4; Исто, 310а-35/1.

³ *Hrvatska krajina*, 24. 4 1941.

⁴ ВА, НДХ, 143а-31/9.

⁵ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Београд, 1981, стр. 113 (у даљем тексту: С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*).

многим случајевима све то нису узимали превише озбиљно. Међутим, када су Хрвати уместо претњи почели са физичким терором и прогањањем, почели су се отрежњавати и тражити могућа решења.¹

+++

Протеривање Срба из Независне Државе Хрватске уклапало се и у немачке стратешке планове о преуређењу простора Европе. Наиме, они су планирали пресељење Словенаца у Хрватску а потом и у Србију, а истовремено су планирали пресељење исто толиког броја Срба из Хрватске у Србију. Ради остварења тих планова представници Немачке и Независне Државе Хрватске више пута су се састајали и договарали начелне активности у вези с тим. На тим састанцима, међутим, често је преиначаван план сеоба и пресељења што је значило и мењање броја евентуалних пресељеника.²

Средином маја 1941. године Адолф Хитлер прихватио је планове хрватских државних органа да „смање изванредно јаку српску мањину у Хрватској“. Када му је министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп указао на бројност Срба, Хитлер је поменуо ранија пресељења у Пољској и препоручио да се то чини и у Хрватској. Хрватима је тада пренео да ако желе да њихова, хрватска, држава буде трајна, онда национално нетолерантну политику морају проводити наредних 50 година.³

О планском пресељавању постигнут је договор немачких и хрватских државних, војних и обавештајних експерата и на састанку одржаном у Београду од 21. до 25. маја 1941. године.⁴

Месец дана касније, законском одредбом од 24. јуна 1941, створено је Државно равнатељство за понову, а први равнатељ био је Јосип Рожанковић. Томо Гргић је постављен за челника Српског одјела са налогом да „изврши исељаване Срба с подручја НДХ и све

¹ Комунистичка партија Хрватске штампала је прогласе где је истицала беспотребан страх у вези најава да ће бити спроведена пресељења у Србију, па и у вези других опасности попут масовних злочина – Станко Таница Опачић, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 35.

² ВА, НДХ, 234-55/1; Исто, 244-48/1; Исто, 268- 23/3; АЈ, 110, Инв. бр. 7.637. Два записника са састанака објавили су: Н. Живковић, П. Качавенда, *н. д.*, 354–357.

³ Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, Београд, 1994, стр. 149 (у даљем тексту: Л. Хори, М. Бросцат, *н. д.*).

⁴ С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*, стр. 29–30.

послове с тим радом скопчане“.¹

Основни задатак тог равнатељства био је, да ради размене становништва, обави пресељење Срба из Независне Државе Хрватске у Србију. Државно равнатељство за понову имало је три подружнице, у Бањој Луци, Осијеку и Сарајеву, као и мноштво одговарајућих нижих органа у котаревима и општинама.

Нешто касније основано је и Државно равнатељство за господарску понову које је било задужено првенствено за имовину Јевреја а потом и Срба.² Поменута два равнатељства су спојена под именом првог – Државно равнатељство за понову.³ Оно је, међутим, укинута 30. децембра 1941. године.⁴

Хрватска власт је 29. јуна 1941. тајном окружницом издала наредбу са упутствима на који начин треба обавити пресељење.⁵ Планови о протеривању српског народа прво су обзнањени на плакатима. Најпре је то урађено у Загребу, а потом и у другим мањим градовима.⁶ Из Загреба је и пре истицања тих плаката исељено много Срба, што је увелико почело већ 5. јуна.⁷

Пресељење српског становништва из Хрватске свуда се одвијало уз бројне потешкоће и било је праћено незапамћеним злочинима над Србима.⁸ Због таквих злочиначких метода је немачки опуномоћеник у Хрватској, Едмунд Глез фон Хорстенау, приговарао Анти Павелићу и тражио промену начина рада. Павелић је на то само признао оправданост жалби, напомињући да су такве околности карактеристичне за све револуције.⁹

¹ *Narodne novine*, 24. и 26. 6. 1941. Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 2, Zagreb, 2012, str. 1–34, 4.

² *Narodne novine*, 8. 7. 1941.

³ *Narodne novine*, 17. 9. 1941.

⁴ *Narodne novine*, 31. 12. 1941.

⁵ „Raseljavanje Srba mora se sprovesti na bezobziran način. Potrebno je na vrijeme uraditi spiskove onih koji će biti protjerani u Srbiju. Hapšenja i interniranja se vrše noću i danju bez predaha. Uhapšenik je dužan da se spremi najduže za 30 minuta.“ – Хрватски државни архив, НДХ, Државно равнатељство за понову, 95/41. Видети и: Marica Karakaš Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011, str. 77–122.

⁶ НВА, НДХ, 179-13/2; Исто, 201-31/2; Исто, 203-31/2; Исто, 204-2/11; Исто, 239-33/2.

⁷ *Hrvatski narod*, 8. 5. 1941.

⁸ О томе су веома прецизно и конкретно извештавани и представници за везу са војноуправним командантом Србије разних војних одељења савезничких земаља Немачке. Један од тих официра био је и Ладислаус Хори, коаутор књиге о хрватској усташкој држави – Л. Хори, М. Бросцат, *н. д.*, стр. 104.

⁹ Л. Хору, М. Бросцат, *н. д.*, стр. 99–100.

Из Независне Државе Хрватске у Србију је од маја до августа избегло најмање 100.000 Срба. Хрватске власти преселиле су око 9.900 Срба током августа 1941. године.¹

О укупном броју протераних, избеглих и пресељених Срба из Независне Државе Хрватске у Србију објављено је много различитих података.² Колика је била та бројка немогуће је тачно утврдити, али засигурно није мања од 300.000).

+++

Пратећи процес пресељења и протеривања Срба била је пљачка њихове имовине. и то је, на неки начин, озакоњено: Равна-тељство за понову упутило је 24. јула 1941. године распис нижим државним установама о томе шта треба радити са српском имовином.³ Потом су уследиле допуне и измене наредбе.⁴

Најпре су отета имања такозваних добровољаца, то јест оних који су учествовали у Првом светском рату на страни Краљевине Србије. И то је почело проглашењем Законске одредбе о некретнинама т. зв. добровољаца.⁵

Б. Римокатоличење, унијаћење и исламизација

Прекрштавање православних Срба у Независној Држави Хрватској спровођено је из многобројних разлога који се могу груписати по смислу и садржају. Први је реализација ватиканске стратешке црквене политике према српском православљу. Та политика је у својој суштини била експанзионистичка, са јаким примесама

¹ Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941“, *Historijski zbornik*, 1-4, Zagreb, 1956, str. 126; Каснији истраживачи прихватили су овај податак као поуздан – Слободан Милошевић, „Избеглице и пресељеници у Србији 1941“, НОР и *Револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972, стр. 71–86.

² Према налазима комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве, из Независне Државе Хрватске протерано је око 300.000 Срба – *Гласник СПЦ*, 4/1946, стр. 53. Комесаријат за избеглице при влади Милана Недића наводио је бројку од око 400.000 избеглица, међу којима је било 82.000 деце – Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Beograd, 1979, str. 198–199; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, II, Минхен 1968, стр. 183 (у даљем тексту: С. Краков, н. д.).

³ ВА, НДХ, 179-17/12.

⁴ *Narodne novine*, 6. и 7. 8, 20. 10. и 27. 12. 1941.

⁵ *Narodne novine*, 18. 4. 1941.

мисионарства међу православним хришћанима (пошто их ватиканска вековна политика не признаје за хришћане већ их назива шизматичима). Други разлог је стицање материјалног богатства кроз пљачку имовине православног становништва. Трећи разлог је католичење, што омогућава брзу и успешну денационализацију, односно асимилацију, најпре културну а потом и духовну до тоталног нестајања Срба.

Римокатоличка црква и хрватска власт прекрштавали су православне Србе у духу вековне традиције ватиканског римокатоличанства према православљу.¹ Прекрштавање у Независној Држави Хрватској у суштини представља најтежи вид духовног терора над српским народом. Тај чин понижавао је појединачно и национално достојанство. Са државног становишта, прекрштавање је требало да оправда кроатизацију Срба.²

Прекрштавање је започело обзном „Законске одредбе о прелазу с једне вјере на другу“.³ Тај акт је, услед многих несналажења на самом терену, убрзо допуњен „Упутом пригодом прелаза с једне вјере на другу“.⁴

Клерикална штампа здушно је подржавала законе и мере које су се односиле на прекрштавање. У томе су предњачили уредници *Katoličkog lista*.⁵

Иако су се на прекрштавању заједнички ангажовале држава и Римокатоличка црква, државна власт је себе у тим активностима поставила изнад црквене хијерархије.⁶ Самим тим, комплетно прекрштавање требало је да представља државну политичку акцију, односно посао усташке државе. Римокатоличка црква у потпуности је прихватила све законе о прекрштавању, чак и примат државе у том процесу. Зато је Надбискупска канцеларија 15. маја објавила директивну окружницу насловљену са „Одредбе Надбискупског духовног стола у Загребу“, у којој су веома прецизно и

¹ О политици Ватикана према православљу на Балкану кроз векове писало је неколико историчара. Међу њима најзначајнији су: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950; Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Горњи Милановац, 2007.

² Slobodan D. Milošević, „O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, Београд 1985, стр. 71–92; Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1986, стр. 120.

³ *Narodne novine*, 5. 5. 1941.

⁴ *Narodne novine*, 27. 5. 1941.

⁵ *Katolički list*, 3. 6. 1941.

⁶ *Narodne novine*, 5. 5. 1941.

детаљно објашњени услови за прекрштавање.¹ Потом је уследило слање прописа свим бискупским управама.

Одјел за богоштовне послове Министарства правосуђа и богоштовља, под руководством фрањевца Радослава Главаша, новим наређењем у виду окружнице од 14. јула 1941. наложио је свим локалним и подређеним властима да прекрштавање спроводе заједно и у сагласности са римокатоличком црквеном организацијом.² Окружница је стриктно забрањивала Србима да се уписују у унијатску, односно грко-католичку цркву. Потом је наглашено да хрватска влада не дозвољава прекрштавање православним свештеницима, учитељима, интелигенцији и богатијим Србима док сиромашније православно становништво треба прекрштавати уз поуку о католичанству. Такви поступци јасно осликавају суштину и разлоге прекрштавања. Исто тако је јасно зашто су спречавана прекрштавања грађана из кругова интелигенције и богатијих слојева српског народа – они нису били подобни за брзу денационализацију као, назовимо га, обично становништво. За њих је предвиђена физичка ликвидација, поред осталог и због пљачке економског и осталих богатстава, која је могла да послужи за стварање основа развоја хрватске државе.

Загребачка надбискупија и формално је показала да директно учествује у прекрштавању објављивањем „Прописа за примање у Католичку цркву“.³

Сви надбискупи и бискупи, после пријема државне Окружнице о прекрштавању од 14. јула, проследили су одговарајућа упутства подређеним свештеницима.

Крижевачки бискуп Јанко Шимрак, односно унијатски владика (гркокатолички), био је директан: „Sad se na djelu ima pokazati ono, što smo jako malo učinili samo zato što smo bili neodlučni i što smo se bojali malih zapreka i prigovora ljudi. Svako veliko djelo ima svojih protivnika, ali zato ne smijemo klonuti duhom, jer se radi o svetoj uniji, o spasavanju duša.“⁴

Хрватске власти, то јест Министарство унутарњих послова, обзаниле су 30. ула 1941. године још једну окружницу где су дате нове смернице о прекрштавању. По тим смерницама забрањено

¹ *Katolički list*, 15. 5. 1941. Видети и зборник текстова: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*, Zagreb, 2016.

² ВА, НДХ, 87-6/37.

³ *Katolički list*, 11. 6. 1941.

⁴ *Eparhijski vjesnik križevačke biskupije*, 2, Križevci 1941, 10–11.

је прекрштавање православних у грко-католике, односно унијате, осим у местима где већ постоје такве жупе; дозвољена је протестантизација с тим што се никоме не би помагало у намери да се сврста у немачку националну мањину.¹

Поменута окружница разликује се од ранијих по томе јер садржи препоруку за групно прекрштавања Срба.² И прочелник Вјерског одсјека Дионисије фра Јуричев, иначе лични духовник поглавника Павелића, препоручивао је такав вид прекрштавања.³ Он је 24. октобра 1941. године обавестио све државне органе власти о колективном прекрштавању као најбољем, најбржем и пожељном решењу српског питања. Потом је поновио ранију препоруку према којој се Циганима и Цинцарима не сме дозвољавати прекрштавање.⁴

И сам врх Римокатоличке цркве у Ватикану, на посредан начин, био је активно укључен у прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској. Наиме, Света конгрегација за Источну цркву упутила је 17. јула 1941. године писмо председнику хрватских бискупских конференција, надбискупу загребачком Алојзију Степинцу, у коме потенцира тезе о пореклу православних Срба из етноса римокатоличког хрватског народа.⁵

Пожуривање прекрштавања, како са стране државних органа тако и из врхова Римокатоличке цркве, крајем јула и средином септембра 1941. године било је последица програма решавања

¹ *Katolički list*, 8. 8. 1941; ВА, НДХ, 182-31/1; Исто, 87-3/37.

² Докумената о масовном прекрштавању има прилично много у архивима као што су Хрватски државни архив у Загребу, Хисторијски архив у Славонској Пожеги итд. Та грађа је мало коришћена па је веома мало тих докумената објављено. Углавном су обелодањена документа што су се налазила у архивима Србије – Вељко Ћ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд, 1991. Посебна вредност радова младог историчара Филипа Шкиљана је у томе што је користио архиве римокатоличких бискупија и надбискупија – *Покатоличавање Срба (Прекрштавање на подручју Загребачке надбискупије између 1941. и 1945)*, I–III, Нови Сад–Загреб–Бања Лука, 2022..

³ ВА, НДХ, 182-31/1; Дионисије фра Јуричев поручио је православним Србима у селу Стази, приликом прекрштавања, и ово: „U ovoj zemlji ne može da živi nitko osim Hrvata, jer ovo je zemlja Hrvatska, a tko se neće pokrstiti, mi znademo kud ćemo s njim.“ – Josip Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 59.

⁴ ВА, НДХ, 182-31/1.

⁵ В. Новак, н. д., стр. 623; Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, 1958, стр. 109 (у даљем тексту: С. Симић, *Прекрштавање...*).

српског питања у целини.¹ Толика је била журба у вези с тим поступцима да се раније озакоњен начин у том периоду убрзавао тако што су изостављене ниже инстанце у одлучивању о подобности прекрштеника.²

Државне власти обзаниле су још једну законску одредбу која је регулисала исплаћивање разних трошкова свештеницима за прекрштавање.³ Наиме, отварањем нових жупа повећавали су се трошкови свештенства. Поред свега тога, било је доста трошкова насталих у преуређењима православних цркава у римокатоличке или у грко-католичке (унијатске), у вези с набавком разних књига итд. Због тога су бискупи појединачно тражили од државних власти додатна новчана средства.⁴

Припадници високог римокатоличког клера расправљали су на конференцији 17–18. новембра 1941. године и о прекрштавању.⁵ О свом раду обавестили су јавност.⁶ Општи закључак са тог скупа био је да Римокатоличка црква, на основу догматских начела, једина има обавезу да решава проблеме прекрштавања, јер је за то, како се наводи, овлашћена по божанском праву и канонским одредбама. Прекрштавање је за њих био заветни посао па су све то морали издићи на виши ниво формиравши такозвани Одбор тројице (председник бискупских конференција и надбискуп загребачки Алозије Степинац, бискуп сењски Виктор Бурић и администратор бискупије крижевачке Јанко Шимрак). Поменути одбор је требало да буде врховно саветодавно тело за прекрштавање православних а били су у обавези да тај посао усклађују са радом Министарства правосуђа и богоштовља.

Поред Одбора тројице, постојао је још и Радни извршни одбор, кога су чинили професори Богословског факултета у Загребу. Међу њима најпознатији је био Крунослав Драгановић.⁷ То тело

¹ *Katolički list*, 1. 10. 1941; ВА, НДХ, 310-1/23; Исто, 182-31/1.

² ВА, НДХ, 182-31/1; Исто, 213-41/2.

³ ВА, НДХ, 313-54/1.

⁴ Писмо ђаковачког бискупа Антуна Акшамовића Великој жупи Вука од 3. октобра 1941. године – ХДА, НДХ, Министарство правосуђа и богоштовља, 4.800.

⁵ Бискупским конференцијама није присуствовао херцеговачки бискуп Алозије фра Мишић. Виктор Новак то објашњава његовим неслагањем са прекрштавањем, наводећи и Мишићево писмо надбискупу Степинцу у којем истиче да усташе хапсе прекрштене Србе у црквама и убијају их у порти испред храмова – В. Новак, *н. д.*, стр. 630.

⁶ ВА, НДХ, 227-12/34.

⁷ О Крунославу Драгановићу – С. Симић, *Прекрштавање...*, стр. 5–14; Prof.

требало је, поред осталог, да прикупља и податке о потешкоћама на терену и предлаже могућа решења. Нажалост, о њиховим активностима нема објављених и доступних информација.

Учесници бискупских конференција обавестили су поглавника Павелића о својим закључцима нагласивши да све то предузимају због превелике љубави и бриге за хрватски народ и његову Независну Државу Хрватску и за католичку веру.¹

+++

Непосредно пре прекрштавања, широм хрватске државе, посредством радија, брошура, летака, прогласа, проповедима и на мноштво других начина, покренута је стравична пропаганда у циљу завршавања „заветног посла“ пропуштеног у протеклим вековима. Посебно место у пропагандној машинерији имале су бројне новине.²

За растурање летака и прогласа коришћени су чак и авиони.³ Ђаковачка бискупија је штампала летак „Пријатељски савјет“, на којем је, између осталог, писало: „Sin Božji Isus Krist je došao na zemlju, da za vječni život pripravi i da spas donese ljudima. Zato nam objavljuje: bit će jedan ovčinjač i jedan pastir. To znači: Bit će jedna crkva i jedan crkveni gospodar koji je Kristov namjesnik na zemlji i vrhovni svećenik u Kristovoj crkvi. To jedinstvo treba da provedemo u NDH.“⁴

Да би се прекрштавању дао посебни значај организован је пријем групе прекрштених Срба код поглавника Павелића.⁵

Тачан, или бар приближан, број прекрштених Срба у Независној Држави Хрватске, никада није утврђен, премда су локал-

Krunoslav Stjepan Draganović, „Kratak životopis“, *Љетонис двије хиљаде деветице*, Загреб 2009, стр. 8–48; Miroslav Akmadža, *Krunoslav Draganović, Iskazi komunističkim istražiteljima*, Загреб, 2010; Mijo Ivurek, *Život i djelo Krunoslava Draganovića (1903–1983)*, Загреб–Сарајево, 2013; *Krunoslav Stjepan Draganović. Svećenik, povjesničar i rodoljub*, Сарајево, 2014.

¹ Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд, 1991, стр. 64 (у даљем тексту: В. Ђ. Ђурић, *Прекрштавање...*).

² Новине које су предњачиле у објављивању текстова о прекрштавању биле су: *Novi list, Hrvatski list, Nova Hrvatska, Hrvatski narod, Katolički list, Katolički tjednik и Spremnost*.

³ ВА, НДХ, 3191-25/2; Исто, 319а-36/2.

⁴ Ј. Хорват, 3. Штамбук, н. д., стр. 55.

⁵ Прекрштенике је примао Павелић у дане одржавања бискупских конференција новембра 1941. године – *Katolički list*, 46/1941; *Hrvatski narod*, 19. 11. 1941.

ни органи власти, као и сви римокатолички свештеници, морали водити евиденције о прекрштавању. Стога, у утврђивању макар приближног броја прекрштаних Срба, најпре треба имати у виду саму технологију прекрштавања, односно законодавну регулативу о евидентирању тога „заветног посла“.

+++

Законска одредба о прекрштавању („прелазу с једне вјере на другу“), подразумевала је неколико фаза. Прва је била подношење молбе котарској области односно градском поглаварству о исказаној жељи за прекрштавањем. На основу молбе добијала се потврда о пријави.

Исто је било поновљено и у Окружници од 30. јула 1941. године са допуном да потврде о честитости издају котарска и општинска поглаварства у договору са усташким таборима и логорима.¹ Овај члан окружнице интересантан је због констатације да су општине, односно котари, дужни извештавати о броју оних којима се дозвољавало, или одбијало, прекрштавање. То је требало да значи да ће бити вођена прецизна евиденција о броју пријављених за прекрштавање, али и оних којима то неће бити дозвољено.² Приликом формирања Вјерског одсјека при Министарству правосуђа и богоштовља планирано је да ће бити евидентирани сви прекрштени.³ Прочелник одсјека тражио је неколико пута од свих подручних власти детаљне извештаје и одговоре на питања о томе колико има православних, какво је интересовање за прекрштавање, колико их је прекрштено, колико их је исказало жељу, ко их подучава католичанству, зашто се не прекрштавају итд.⁴ Осим тих захтева, Вјерски одсјек је императивно тражио да им се одговори достављају у форми детаљног месечног извештаја.

Чланови Вјерског одсјека сматрали су да ће бити прекрштен велики број Срба, око милион њих, под условом да се све одвија како је и планирано.⁵

¹ Тачка 2. Окружнице 48.468/1941 – ВА, НДХ, 182-31/1.

² Извештај Осјечког дивизијског подручја од 18. 10. 1941. године о прекрштавању око Осијека, Нове Градишке и Винковаца – ВА, НДХ, 61-30/18.

³ Распис Равнатељства за понову од 12. 9. 1941. године – ВА, НДХ, 203-52/1.

⁴ Распис Вјерског одсјека од 24. 10. 1941. године – ВА, НДХ, 182-31/1.

⁵ Ј. Хорват, З. Штамбук, *н. д.*, стр. 117.

Прекрштавање су у неким местима Херцеговине спречавали Италијани па су те планиране активности пропале. Због ометања тог посла, локални римокатолички свештеници жалили су се свом надлежном ординаријату.¹

Све локалне власти по Хрватској обавештавале су на разне начине православне Србе да се пријављују за прекрштавање и упозоравале их на последице неодазивања. То је углавном чињено посредством окружница.² О могућим последицама оглушивања на позив за прекрштавање хрватске власти нису се јавно оглашавале него су их у међусобним комуникацијама, од нижих ка вишим инстанцама, саопштавале као пресуду састављену од свега две-три речи. Пресуда је представљала казну за неподношење захтева за прекрштавање и била је веома јасна: „Smještaj u logor“.³

Највише хрватске власти неколико пута, у наредбама и окружницама, упозоравале су подређене да прекрштене Србе прихватају као и Хрвате римокатолике. Међутим, све то није имало било каквог одјека на терену јер и они Срби који су, овако или онако, „милом“ прекрштавани нису уживали никакву заштиту.⁴ Исту судбину доживљавали су и Срби који су натерани да прихвате ислам.⁵

Прекрштени Срби оптуживани су и за комунизам па су поједине слали у логоре. Стога би окружнице требало схватати само као перфидну игру. Забележено је и неколико случајева да су Србе прекрштавали, а потом убијали у црквама, на пример у Глини. Бројни су такође случајеви да су прекрштене Србе убијали масовно и за то оптуживали четнике или комунисте, под изговором да су то они урадили; наводно, кажњавали су народ што се дао прекрстити.⁶ Прекрштавање су морали да прихвате чак и заточеници у концентрационим логорима, па и они којима су само сати или дани били преостали од живота. Но, истине ради, било је и случајева када је прекрштавање значило и излазак из логора.⁷

¹ ВА, НДХ, 189-2/10; Писмо је упућено бискупу херцеговачком Алојзију фра Мишићу, што значи да је он добро знао шта се све дешавало у његовој бискупији. Самим тим опадају и тврдње да је био изузетак међу бискупима и надбискупима у Независној Држави Хрватској – Сима Симић, *Херцеговачки бискупи за време окупације Југославије*, Београд, 1990.

² *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, II, Slavonski Brod, 1963, str. 19, 28, 48, 63 и 64.

³ Исто, стр. 56, 61, 63 и 64.

⁴ ВА, НДХ, 182-31/1.

⁵ ВА, НДХ, 195-7/18.

⁶ ВА, НДХ, 61а-54/8; ВА, НДХ, 61а-54/6.

⁷ АЈ, 110, Инв. бр. 12.901; Алојзије Бенигар је тврдио да је надбискуп Степинац

Дешавало се да су Срби тражили спас и у примању протестантизма. Али, усташе су и такве брзо кажњавали, најчешће слањем у Јасеновац.¹

Прави циљ који се желео постићи прекрштавањем хрватске усташке власти су обзаниле директивом Предсједничтва владе, 13. јануара 1942, упућеном свим државним институцијама. Директива се састојала само од две реченице, а прва је гласила: „Saobćuje Vam se, da se grko-iztočnjaci koji su prešli na rimokatoličku vjeru – smatraju Hrvatima.“²

Нешто касније, званично су саопштили да се то односи и на оне Србе који су примили ислам.³ На тај начин потврдили су у пракси програм министра наставеи богоштовља Миле Будака (усташко свето тројство) да ће један број Срба побити, други протерати у Србију а остале покатоличити и тако претопити у Хрвате!

Први званичан број прекрштених Срба, изречен у Загребу, наведен је у писму надбискупа загребачког Алојзија Степинца 12. маја 1943. године папи Пију XII. Надбискуп је прецизирао да је реч о 244.000 прекрштених Срба.⁴

Исламизација

Јуна 1941. године, и током наредних месеци, сви усташки главари истицали су муслимане као најчистије Хрвате, подсећајући да је то први наглашавао њихов учитељ Анте Старчевић.⁵ То је подразумевало да је ислам равноправан римокатоличанству у усташкој Хрватској. Верска равноправност других била је само формална и политички оправдавана временом стварања државе.

спасавао из логора прекрштене Србе и тим поводом упућивао молбе поглавнику Павелићу. Међутим, Бенигар за те тврдње није наводио никакве доказе – И. Цвитковић, *Ко је био...*, 87.

¹ С. Аврамов, *Геноцид...*, 384.

² ВА, НДХ, 160-26/8; Исто, 190-45/3.

³ ВА, НДХ, 200-15/7.

⁴ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946, str. 289–306; Тај податак цитирали су бројни аутори и прихватили га као најтачнији; Српска православна црква је у својим послератним саопштењима, документима и публикацијама прихватила поменути број прекрштених Срба као свој званичан податак – *Гласник СПЦ*, 1946, стр. 53; АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947.

⁵ *Katolički dnevnik*, 20. 7. 1941.

Срби су, услед терора који су трпели и страдања само зато што су православни, прихватили и ислам, желећи да спасу голи живот. Муслимански свештеници обећавали су им заштиту уколико прихвате исламску вероисповест.¹ Међутим, у оним крајевима где су муслимани чинили већинско становништво, Србима то није била никаква гаранција, о чему има довољно података а што је, поред осталог, видљиво и у жалби муслиманског поглавара усташким државним властима.²

На поменутих територијама муслимани, најчешће у усташким униформама, приморавали су Србе да примају ислам, уз невиђена шиканирања и претње.³ Било је, додуше, и другачијих случајева, савсим супротних. Наиме, у појединим срединама сами муслимани, предвођени својим хоџама, нудили су Србима исламизацију као спас. Било је, с друге стране, и много случајева да муслиманско становништво води прави верски рат против Срба, упадајући у њихова села, претећи, пљачкајући и убијајући, како би натерали што више грађана српске националности да прихвате ислам.⁴

Исламизација није спасавала Србе од страдања; било је случајева да су комплетна села насељена Србима поисламњена, а после само неколико дана у њима би било побијено целокупно становништво.⁵ Исламизацију Срба предвидео је на свом подручју и бискуп которски и администратор дубровачке бискупије, Павао Буторац – новембра 1941. у писму надбискупу Степинцу, између осталог, наводи да се мора рачунати да ће Срби прихватити ислам из ината према католицима. Стога је предлагао да се међу Србе не шаљу свештеници који радије користе нож и пиштољ него крст.⁶

Није утврђено колико је тачно православних Срба исламизовано, нема чак ни приближних процена.

Унијаћење

Унијати или грко-католици имају своју црквену организацију која се налази у пуном догматском јединству са Римокатоличком

¹ ВА, НДХ, 195-5/10.

² Писмо реис ул улеме Председничтву владе – ВА, НДХ, 169-30/2; *Исто*, 189-4/49; *Исто*, 213-3/45.

³ ВА, НДХ, 174-9/7.

⁴ ВА, НДХ, 195-10/5.

⁵ ВА, НДХ, 174-9/7.

⁶ В. Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба...*, 72.

црквом; углавном се држе православних ритуала, литургија (миса) се служи на хрватском језику. Бискупа или владика поставља Ватикан. И поред спољашње сличности, грко-католици су иступили из православног корпуса, а на тај начин и из корпуса српског народа и временом постали део хрватског.¹

У Крижевачкој бискупији, односно грко-католичкој епископији, била је приметна жеља бискупа да православни свет пређе у унијате. Хрватска власт, међутим, то није дозвољавала.²

Радослав фра Главаш, прочелник Одјела за богоштовље Министарства правосуђа и богоштовља, окружницом од 14. јула 1941. захтевао је од свих бискупских и надбискупских ординаријата да, у строгом поверењу, обавесте подређене жупске канцеларије да православним никако не сме бити дозвољено да постану унијати.³ Хрватска власт је, окружницом од 30. јула, недвосмислено упозоравала на своја ранија наређења по којима није дозвољено унијаћење, осим у местима где таквих жупа има од ранијих времена.⁴ Иако је власт потенцирала забрану унијаћења, ипак су се такви случајеви дешавали и у 1942. години. Крајњи циљ и тог процеса био је исти, а то је кроатизација.⁵

У Прњавору и околини је до пред рат живело око 5.000 Русина и Украјинаца. Ту је постојала и православна парохија где је службовао Григорије Крижановски, иначе свештеник Српске православне цркве. Усташе су га, као и остале српске свештенике, ухапсиле са намером да га протерају у Србију. Крижановски је потом ухапшен и спроведен у Цапраг код Сиска. Одатле су га вратили у Бањалуку и тамо му понудили да се приклони грко-католицима, односно унијатима. Хрватске власти хтеле су тако да га приволе на сарадњу,

¹ О односу Ватикана и унијаћењу православних Срба има неколико запажених радова: Атанасије Јевтић, „О унијаћењу на територији Српске православне цркве“, *Теолошки погледи*, 1-4, Београд 1991, стр. 131-146; Славко. Гавриловић, „Унијаћење и покатоличавање Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII-XIX век)“, *Зборник САНУ о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1994, стр. 7-44; Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Горњи Милановац, 2007; Јохан Хајнрих Швикер, *Унија у Жумберку*, Крагујевац, 1990; Јохан Хајнрих Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Крагујевац, 1995.

² ХДА, НДХ, Министарство правосуђа и богоштовља, 5.612-Б-1942.

³ ВА, НДХ, 87-6/37.

⁴ ВА, НДХ, 182-1/31.

⁵ Писмо Министарства правосуђа и богоштовља од 1. маја 1942. године крижевачком бискупу (унијатском или гркокатоличком владици) Јанку Шимраку – ХДА, НДХ, Министарство правосуђа и богоштовља, 5.612-Б-1942.

како би он на неки начин постао „путоказ“ другим свештеницима. Крижановски је све то одбио па је стога враћен у Цапраг и протеран у Србију.¹

Слично се десило и свештеницима у селима код Копривнице и Осијека. У селу Плавшинци код Копривнице, тамошњи православни свештеник пристао је на унијаћење, мада није имао своју паству јер је претходно сав народ отеран у концентрациони логор у Јасеновцу. Такође, неколицина римокатоличких и унијатских свештеника нудили су православном свештенику из Славонске Ораховице да прихвати унију, не би ли потом све мештане околних села приволели на исти чин, али тај циљ није био остварен.²

Није утврђено колико је православних Срба поунијађено у Независној Држави Хрватској.

¹ *Гласник Српске православне цркве*, бр. 9, Београд, 1941, стр. 183.

² В. Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба...*, 75.

1.6. Страдање Српске православне цркве

A. Судбина свештенослужитеља Српске православне цркве

Ратна страдања Српске православне цркве деценијама нису била тема обимнијих научноистраживачких радова. Први озбиљан рад била је моја докторска дисертација, објављена под насловом *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године* (Београд, 1997. и 1998).

Српску православну цркву чине свештенослужитељи мирског и монашког реда, верни народ и богослужбени објекти. У Независној Држави Хрватској пострадао су сва три њена дела!

+++

Априлски догађаји 1941. године – рат и проглашење Независне Државе Хрватска – затекли су митрополита загребачког Доситеја Васића у епархијском седишту.¹ Није утврђено када су ухапшени он и ђакон Лазар Живадиновић: по једној верзији, то се десило на дан проглашења усташке државе; по другој, ухапшен је у ноћи са 7. на 8. мај.²

У затвору су се према њима односили као према најобичнијим криминалцима – били су малтретирани и тучени. Ђакон је отпремљен ка Госпићу заједно са бројним Србима, а митрополит је смештен у просторију са групом угледних јавних радника и Хрвата југословенске оријентације. Посебну врсту иживљавања над болесним митрополитом спроводиле су млада усташкиња и једна проститутка.

¹ Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996, стр. 175–176; *Споменица православних свештеника*, Београд, 1960, стр. 23 (у даљем тексту: *Споменица православањих...*).

² *Novi list*, Zagreb, 9. 5. 1941; Било је и аутора који су писали и овако: „Ustaše su (neutvrđenog dana sredinom 1941) umorili i zagrebačkog srpsko pravoslavnog mitropolita Dositeja koga su uhapsili krajem aprila te godine“ – Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 345. Датум хапшења је различит код неких аутора. У *Споменици православних свештеника 1941–1945.* пише да је то било 10. априла. Исто је написао и Душан Кашић – „Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971, стр. 186. Ђоко Слијепчевић у *Историја Српске православне цркве* уопште не помиње овај догађај.

Остало је нерашчишћено ко је затражио митрополитово депортовање за Србију. Он је у веома тешком психичком и физичком стању, 8. маја 1941. донет до железничке станице и стављен у воз за Београд.¹ Измрцвареног митрополита су сместили у један приватни санаторијум. Констатација лекара специјалиста који су га прегледали била је јасна и и сведочила о његовом веома трагичном телесном стању. Лечење је трајало око три месеца. Неколико месеци био је смештен код пријатеља, а после у београдском манастиру Ваведење. (Умро је 13. јануара 1945. у Београду а сахрањен у порти манастира Ваведење.²)

+++

Априлски рат 1941. године митрополит дабробосански Петар Зимоњић дочекао је у Сарајеву, у средишту митрополије.³ После бомбардовања града, склонио се у манастир Свете Тројице код Пљеваља. Тамо је остао до 21. априла када се вратио у Сарајево. Пријатељи су му саветовали да се склони у Србију или Црну Гору, али је он то одбио. Први који су га посетили (27. априла) били су немачки официри ради претреса зграде митрополије.

Повереник хрватске власти за Босну, Божидар Брале, римокатолички свештеник и заклет исташи из ранијих година, забрањено је митрополиту и свештеницима употребу ћирилице. Митрополит је то одбио па је почело његово страдање. Ухапшен је 12. маја 1941. године и одведен у усташку полицију. После три дана вратили су га у зграду митрополије да узме неке своје ствари. Истога дана одвезли су га у Загреб а одатле у затвор Керестинац код Самобора. Тамо је био заточен до 12. јуна а после отеран у Госпић. О његовој даљњој судбини постоје више верзија.⁴ По првој, одведен је из Го-

¹ Није утврђено на чије је тражење митрополит Доситеј отпремљен за Београд. Међутим, има индиција да је то урађено по немачком захтеву. Било је аутора римокатоличке провенијенције који су писали да је митрополит спасен захваљујући надбискупу загребачком Алојзију Степинцу. Њихове тврдње су без основа јер нису наводили никакве доказе – И. Мужих, *Павелић и Степинац*, стр. 73; М. Landercy, *Kardinal Stepinac*, *Ђаковачки selci*, 1989, стр. 97.

² *Гласник Српске православне цркве*, 4/1945, стр. 46–48.

³ *Споменица православних...*, стр. 21–22.

⁴ Место страдања митрополита Петра остало је непознаница – Љубомир Дурковић Јакшић, „Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време марта 1941 и њихово страдање у току рата“, *Гласник Српске православне цркве*, 6/1980, стр. 146.

спића у Копривницу. Ту се озбиљно разболео па су га морали одвести у болницу Стењевац. Одатле му се губи сваки траг.¹ По другој, одведен је у логор Јадовно на Велебиту и тамо на неком стратишту убијен, скупа са многим свештеницима и обичним народом.² По трећој, одведен је из Госпића у концентрациони логор Јасеновац где је убијен и бачен у пећ.³

+++

Проглашење Независне Државе Хрватске епископа бањалучког Платона Јовановића затекло је у његовом седишту, у Бањој Луци.⁴ Наређено му је да као Србијанац мора напустити нову државу. Он је наредбу одбио и остао у средишту своје епархије. У међувремену, у епископски двор стигли су Немци заузевши неколико просторија за своје потребе, али епископа, према сведочењима његових сарадника, нису малтретирали.

Усташки повереник за Крајину Виктор Гутић затражио је у писму од 27. априла да епископ Платон постави архијерејског заменика јер он, епископ, мора отићи у Србију.⁵ Епископ је одбио и тај захтев.⁶ Његов одговор носио му је и смртну пресуду. Епископ је о својим проблемима казивао најближим свештеницима.

Треће наређење о исељењу у Србију дошло је 4. маја. Истога дана он се обратио за помоћ римокатоличком бискупу бањалучком Јосипу Гарићу.⁷

¹ Ова вест чула се и у Патријаршији па је митрополит Јосиф молио Милана Недића за интервенцију код немачких војноуправних власти, да провере истинитост свега код хрватских усташких власти. Писмо митрополита Јосифа Недића од 2. јула 1942. године – АСин, Записници, Син. бр. 1759/зап. 250. Недић је одговорио тек октобра 1942. да је судбина митрополитова непозната – АСин, Записници, Син. бр. 1841 од 5. новембра 1942.

² Име митрополитово налазило се на списку страдалих архијереја и свештеника, уклесаном у стену на Велебиту, где је запис стајао до 1992. године – Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд, 1987, 250. Видети и: Драган Шућур, *Јадовничка голгота свештенослужитеља Српске православне цркве 1941. године*, Бања Лука, 2014.

³ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989, str. 152–154.

⁴ *Споменица православних...*, стр. 23–25.

⁵ *Hrvatska krajina*. Vanja Luka, 29. 4. 1941.

⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Платон Јовановић епископ бањалучки*, Крагујевац, 1986, стр. 132.

⁷ Бискуп бањалучки Јосип Гарић имао је удела у кројењу судбине епископа Платона

Те ноћи одвели су њега и архијерејског намесника из Босанске Градишке Душана Суботића у правцу Котор Вароши. Њихова тела нађена су 23. маја у реци Врбањи. Према сведочењу лекара који су обавили преглед тела, обојицу су живе масакрирали, вадили су им очи, секли уши и носеве, чупали браде, пребијали им и ноге и руке, боли их ножевима и на крају им пуцали у потиљак.¹ На тај зверски начин окончан је живот епископа бањалучког Платона.

+++

Априлски рат 1941. године епископ горњокарловачки Сава Трлајић дочекао је у епископском средишту у Плашком.² Тај крај окупирали су Италијани и држали га до краја маја 1941. године. Потом су дошли Хрвати усташе. Они су 21. маја ухапсили групу виђенијих и богатијих Срба, међу њима и епископа Саву и још неколицину свештеника. Неколико дана касније, усташки логорник Јосип Томљеновић наредио је епископу да мора, као Србијанац, напустити Хрватску. Епископ је то одбио. Ухапшен је 17. јуна заједно са тројицом свештеника³, њих су потом из Плашког транспортовали у правцу Госпића. Последњи пут виђени су половином августа када су у групи од око 2.000 Срба одведени ка Велебиту, ка губилиштима.⁴

+++

Италијанска окупација Шибеника затекла је епископа далматинског Иринеја Ђорђевића у самом граду. Пошто је проценио намере италијанских власти и њихову привидну наклоност према Србима, пристао је да са челницима италијанске војске разговара о

– В. Новак, *н. д.*, стр. 687. Сасвим другачије писало се у проримокатоличким текстовима: бискуп је интервенисао за епископа: Juraj Kolarić, „Alojzije Stepinac i pravoslavlje“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 41, Zagreb, 1998, str. 161–176, 170.

¹ Рукопис „Прогони и страдања српских православних епископа у Независној Држави Хрватској“ – АЈ, 103, 17, стр 11; *Саопштења Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача бр. 66–93*, Београд, 1946, стр. 77.

² *Споменица...*, стр. 25–26.

³ Да је логорник Јосип Томљеновић наредио хапшење и ликвидацију епископа и осталих свештеника евидентно је и из садржаја писма Министарства домобранства Бр. 2858/Тај У од 8. 5. 1943. године – ВА, НДХ, 92-55/4.

⁴ Боривоје М. Карапанџић је навео да је епископ убијен у Плашком, што није тачно – Б. М. Карапанџић, *Грађански рат...*, стр. 32.

новим околностима и раду Српске православне цркве.¹ Хрвати су, међутим, код Италијана оптужили епископа као енглеског агента, па су га ови ухапсили 8. новембра 1941. године. Касније, одвели су га у интернацију у Италију, код Фиренце, где је био заточен од 30. децембра 1943. године.²

Епископ зворничко-гузлански Нектарије Круљ избегао је у Србију уз помоћ Немаца, а захумско-херцеговачки Николај Јокановић уз помоћ Италијана.

Убијање и прогон архијереја до краја лета 1941. године окончаће се тиме да Српска православна црква на територији Независне Државе Хрватске буде обезглављена, јер на тим просторима неће остати ни један једини архијереј.

У међувремену, започео је и процес уништење припадника ниже јерархије спровођен кроз брутална убиства и депортације у Србију.

Б. Протеривање свештенослужитеља

Протеривање свештенослужитеља Српске православне цркве из Независне Државе Хрватске први пут је споменуто на седници немачких и хрватских представника 4. јуна 1941. у Загребу. Том приликом речено је да то представља својеврстан реципроцитет за римокатоличке свештенике који ће бити протерани из Словеније у Хрватску.³

После решења Државног равнатељства за понову 2. јула 1941. године о формирању Одбора за пресељење православних свештеника у Србију, написана је окружница и упућена локалним органима власти са наредбом за њихово хапшење и депортовање у сабирни и исељенички логор Цапраг код Сиска.⁴ У почетку је било планирано формирање само једног сабиралишта, али су касније створена још два: Даница код Копривнице и Славонска Пожега.

¹ *Српска православна црква 1920–1970*, стр. 512.

² АЈ, Емигрантска влада – Посланство у Лондону, нерегистровано. Средином марта 1942. године митрополит Јосиф је Георгу Мајеру, немачком официру задуженом за праћење јерархије Српске православне цркве, предао писмо епископа Иринеја упућено мајци. Епископ Иринеј је писао, поред осталог, да је ухапшен после оптужби месног римокатоличког свештеника – Историјски архив Београда, БдС, Д-9.

³ ВА, На, 49-3/1.

⁴ ВА, НДХ, 179-3/1; Исто, 180-59/1; Исто, 201-9/22.

Хапшења православних свештеника, планирано за 10. и 11. јули, није остварено онако како је то било замишљено. За само делимичан успех те операције било је више разлога: извештан број свештеника је раније избегао у Србију.¹ У међувремену, у устаничким јединицама било је од првих дана и свештеника који су се приступањем том покрету штитили од усташа и страдања, али су се прикључили и због осећаја да треба да буду са наоружаним народом.²

Хапшење и интернирање свештеника у логоре организовано је и 9. августа, такође на основу наређења Државног равнатељства за понову упућеног свим органима власти.³ Нова окружница садржавала је и наредбу да се свим преосталим свештенослужитељима забрани свако даље чинодејствовање.⁴ Та наредба је требало да буде круна свих казни спровођених над Српском православном црквом у Независној Држави Хрватској. У међувремену, велики број свештеника је побијен на разне начине и на бројним страгиштима. Много више их је похапшено и пресељено у Србију.⁵ Онима, пак, који су игром случаја остали у животу и на слободи, било је забрањено свако даље деловање.⁶

¹ У Србију је, на разне начине из Независне Државе Хрватске избегло 18 свештеника – *Српска православна црква, Њена прошлост и садашњост*, Београд 1992, 41.

² Према извештају котарске власти из Книна, ниједан од свештеника у северној Далмацији није ухапшен јер су се на време склонили од усташа – ВА, НДХ, 201-38/16.

³ Редарствено равнатељство из Сарајева обавестило је 12. јула надлежне у Загребу да нису могли похапсити све православне свештенике у својој области. Том приликом писали су да су накнадно ухапсили само једног, који је у међувремену био у болници на лечењу, и да ће га спровести у сабирни логор у Цапрагу код Сиска – ВА, НДХ, 179-4/1. „U vezi sa već ranije danim uputama uhitite sve još preostale monahe i kaludere, te grčko-istočne popove zajedno sa njihovim obiteljima i prepratite ih u iseljenički logor Caprag kod Siska. Ovo se odnosi samo na popove koji su po narodnosti Srbi i na Crnogorce, koji su se osjećali Srbima.“ – ВА, НДХ, 180-59/1.

⁴ ВА, НДХ, 180-59/1; Две недеље касније, тачније 24. августа 1941, котарска област у Иригу обавестила је подређене органе да „na osnovu naloga Državnog ravnateljstva za Ponovu u Zagrebu od 18. kolovoza 1941 br 7891 na području ovog kotara uhitite sve pravoslavne popove kao iz 8 manastira sve kaludjere i monahe, a djake iz manastira odmah odstranite“ – *Злодела и греси, Београд, 1990, стр. 23.*

⁵ Веома неуверљиво делује писање Редарственог равнатељства из Сарајева од 15. јула Државном равнатељству за понову када челнике тог тела обавештавају да нису могли ухапсити митрополита Петра (Зимоњића) и још неколико свештеника из Сарајева – ВА, НДХ, 179-3/1.

⁶ Тако је на основу наредбе Равнатељства за понову Котарска област у Осијеку забранила рад свештенику Лаву Досједалу – ДАС, Г-2..., нерегистровано.

Приликом хапшења свештеника Српске православне цркве није се марило што међу њима има и Руса и Украјинца. Неколико дана касније из Загреба је стигло наређење да се према свештеницима родом из Црне Горе, а који се нису осећали Србима, мора поступати другачије него према осталима.¹ Слично је било и са ухапшеним свештеницима Русима и Украјинцима који су пуштени на слободу до даљњег.²

За хрватске планове о хапшењу и протеривању православних свештеника из Независне Државе Хрватске сазнавали су и немачки официри у Загребу. О томе су разговарали и са надбискупом загребачким Алојзијем Степинцем и тада им је потврђено да он те поступке одобрава.³

Сабирни и исељенички логор Цапраг код Сиска формиран је почетком јула, а расформиран крајем септембра 1941. године.⁴ Као и сви остали логори у Независној Држави Хрватској, и то стратиште било је под директном командом Трећег одељења Усташке надзорне службе. Први логораши у њему били су православни свештеници из Лике, Кордуна, Загреба и околине, северне Хрватске и Славоније, са члановима својих породица. Друга група ухапшеника била је из Босанске Крајине и стигла је 13. јула. Следећа група доведена је из Срема и Источне Босне, а пристизали су од 15. до 17. јула.⁵

Први транспорт из логора Цапраг ка Славонском Броду, Винковцима, Земуну и Београду, кренуо је 17. јула 1941. године.⁶ Протеривање свештеника у Србију спроведено је и у другој половини августа, када их је транспортовано још 30. Колико је тачно било свештеника у сабирном логору Цапраг код Сиска, односно колико их је одатле протерано за Србију, није тачно утврђено. Подаци објављени у историографији и публицистици после Другог свет-

¹ Писмо Димитрија Витковића, архијерејског заменика митрополиту загребачком Доситеју, новембра 1941. године – АС, Комесаријат за избеглице..., нерегистровано.

² Занимљив је случај свештеника Серафима Купчевског: он је боравио у Загребу све до 21. августа 1941. када је отеран у исељенички логор. Из логора је, уместо у Србију, враћен у Загреб где је остао до проглашења Хрватске православне цркве.

³ И. Цвитковић, *Ко је био...*, стр. 88.

⁴ О том логору видети: Василије Перовић, „Сећање на Цапрашки логор“, *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958) и педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, Београд, 1959, стр. 116; Видети и: ВА, НДХ, 234-1/55; Исто, 315-1/6.

⁵ ВА, НДХ, 315-1/6.

⁶ ВА, Нђа, 27-3/1.

ског рата веома су различити: баратало се најчешће бројевима од 270 до 338 исељених свештеника.¹

Транспорте свештеника прихватили су представници Комесаријата за пресељенике и избеглице Савета комесара. Три транспорта свештеника из сабирног логора Цапраг код Сиска, стигла су у Аранђеловац. Ту су их дочекали митрополит Јосиф и неколико службеника Патријаршије.²

Логор у Славонској Пожеги формиран је као помоћни логор постојећег у Цапрагу. У њему су, углавном, били монаси из манастира са Фрушке горе. Према сведочењу једне од заточеница, по доласку у Србију, у логору је било око 200 монаха.³

Није лако утврдити када је расформиран тај логор. Без обзира на поједина тврђења да је то учињено крајем септембра 1941, у њему је и крајем октобра било заточених Срба, па и свештеника.⁴

Хрватске власти формирале су 29. априла логор у Копривници. Истога дана у њега је доведено око 300 људи из околних места. Међу заточеницима посебно су малтретирани православни свештеници доведени, углавном, из епархија Загребачке и Горњокарловачке. Наиме, сваке ноћи прозивани су људи, међу њима и свештеници, који би убрзо потом били одвођени из логора на стратишта. По сећањима једног од заточених, касније протераних свештеника, у том логору било их је 26. Из логора је у Србију протерано 10 свештеника, а 16 их је убијено на разне начине.⁵

Локалне хрватске власти веома ревносно су извештавале надређене органе у Загребу о хапшењу и интернирању свештеника Српске православне цркве. Захваљујући тим документима, сачуваним по разним архивима, може се полемисати о многим кон-

¹ Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице*, Београд 1991, стр. 437 (у даљем тексту: Д. Страњаковић, *н. д.*); Атанасије (Јевтић), *Великомученик Јасеновац*, Београд, 1991, стр. 31; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd, 1989, str. 77 (у даљем тексту: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*); Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Београд, 1988, стр. 41.

² А Син, XI/147/1941.

³ Писмо министра правде Милану Недићу – ВА, Нђа, 1а-4/3.

⁴ Свештеник Сава Димовић отпремљен је из овог логора тек 6. октобра 1941. године – ДАСин, XIII/85/1941.

⁵ О логору Даница, где је и сам био заточен до протеривања у Србију, писао је свештеник Димитрије Јока – *Споменица...*, стр. 189–192. На хрватском Свеучилишту Сјевер у Вараждину 2022. године одбрањен је дипломски рад: Ivana Šeničnjak, „Spomen područje Danica u kulturi sjećanja Koprivnice“!

троверзним чињеницама, па тако на пример и о броју протераних свештеника.

Римокатолички свештеник, жупник из Добоја и усташки повереник, др Драгутин Камбер писао је септембра 1941. поглавнику Анти Павелићу: „Bili smo veoma ekspeditivni: protjerali smo njihove sveštenike, konfiskovali im najveći dio imovine, poubijali veliki broj, a ostalim stavili do znanja da neće moći ostati kod nas kao Srbi i pravoslavci.“¹

У историографији и публицистици, као и у текстовима свештеника Српске православне цркве, још није тачно утврђено колико је свештеника протерано и избегло из Независне Државе Хрватске у Србију.²

В. Убиства свештенослужитеља

Тешко је утврдити колико је свештенослужитеља Српске православне цркве страдало. Комплетан извештај Синода предат Сабору 1947. године, у коме постоји и списак свих страдалих, и даље није доступан истраживачима!

(Комунистичко) Удружење православног свештенства објавило је 1960. *Споменицу православних свештеника 1941–1945. године* са биографијама страдалих свештенослужитеља. Споменица, међутим, није потпуна јер међу страдалима није наведен ниједан свештеник кога су убили партизани!

Није утврђено колико је на стратиштима на Велебиту усмрћено Срба нити колико је међу њима било свештеника Српске православне цркве. У тим гудурама су (највероватније) страдали митрополит дабробосански Петар и епископ горњокарловачки Сава, заједно са још више од 50 свештеника.³ Према неким подацима, у

¹ Б. Миљуш, *Револуција...*, стр. 92.

² Подаци су веома различити: прва група аутора писала је о 324, друга о 338, а трећа о 334 протерана свештеника. Као најмеродавнији подаци могли би се узети они наведени у извештају Синода: Избегло је из свих крајева Краљевине Југославије 639 и протерано 500 свештеника. Међутим, на два места Записника постоје различити подаци, на пример, 599 избеглих свештеника, па и њих треба узимати са резервом – АСин, Записници, Син. бр. 1070/зап. 237/1947. Увидом у архивску грађу Државног равнатељства за понову, Филип Шкиљан помиње број од 327 протераних свештеника – Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 1, Zagreb, 2012, str. 9–15.

³ Атанасије (Јевтић), *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987, стр. 251; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I, Beograd, 1986, (у даљем тексту: А. Милетић, *Концентрациони логор...*; *Српска православна црква – Њена прошлост и*

комплексу јасеновачког логора страдала су петорица-шесторица свештенослужитеља.

+++

Први православни свештенослужитељ ког су усташе убили био је Милош Петровић из Босанских Лужина, Епархија зворничко-тузланска – усмрћен је 14. априла 1941. године.¹

Свештеник Милош Мандић из Грачаца, Епархија горњокарловачка, био је заклан.²

Свештеник Новак Мاستиловић, Епархија захумско-херцеговачка, био је у групи Срба које су усташе хтеле да убију. Међутим, он се спасао бегом у Црну Гору и касније се прикључио партизанима.³

Свештеник Ђорђе Богић из Нашица убијен је на бестијалан начин после мучења, драња коже и одсецања делова тела.⁴

У сличним мукама, наочиглед чланова породице, убијени су и Бранко Добросављевић из Вељуна код Карловца и Стеван Чурчић из Огулина.⁵

У убиствима православних свештеника, директно или индиректно, учествовали су на разне начине и римокатолички свештеници.⁶

Виши немачки органи на територији Краљевине Југославије имали су проверене податке о хапшењима и убиствима свештеника Српске православне цркве. Они такве поступке нису спречавали јер су то радиле усташе по Хрватској. Једино што су могли било је међусобно обавештавање инстанци у Загребу и Београду о тим

садашњост, Београд, 1992, стр. 38.

¹ У *Споменици православних свештеника 1941–1945* пише: „Након проглашења такозване НДХ, 14. јуна 1941 год., напали су усташе на стан свештеника Петровића и убили га.“ Та нелогичност представља основу за тврдњу да је убијен 14. априла – *Споменица...*, стр. 114.

² *Споменица...*, стр. 97.

³ Извештај Заповједништва оружанског вода Гацко – ВА, НДХ, 143-39/9.

⁴ Писмо немачког посланства у Загребу Управном штабу војног заповедника Србије – ВА, НДХ, 233-15/2.

⁵ Писмо Управног штаба војног заповедника Србије немачком посланству у Загребу – ВА, НДХ, 233-15/2.

⁶ У једном од извештаја заповедника копнене војске, маршала Владимира Лакса, осим осталог, стоји: „27. 5. *katolički svećenik Eugen Gujić /s. Gora, kotar Zenica/ ubio je srpskog popa iz Bilješevca Milana Minića, četnika.*“ – ВА, НДХ, 85-8/3. Исправно је: Миладин Минић; *Споменица...*, 95.

злоделима. Тако је, примера ради, немачко посланство из Загреба 24. јуна 1941. године обавестило Управни штаб војног команданта Србије о бестијалном мучењу свештеника Ђорђа Богоића из Нашица.¹ Исто посланство два дана касније писало је о страдањима Срба у Далмацији.²

Харолд Турнер, начелник Управног штаба команданта Србије обавестио је 25. јуна 1941. немачко посланство у Загребу о страдањима појединих истакнутих Срба. У писму су тако детаљно описана и убиства свештеника Бранка Добросављевића из Вељуна, Стевана Чурчића из Огулина, Богдана Врањешевића из Бање Луке и Симе Бањца из Дрвара.³

Страдање српског свештенства било је узредна тема многим писцима и историчарима. Нажалост, у Српској патријаршији до данас није написан текст који би се бар приближио потпуној истини, кад је реч о броју страдалника.⁴ По званичним подацима Синода, од 6. априла 1941. до 9. маја 1945. године, припадници војске Независне Државе Хрватске убили су 171 свештеника.⁵

Г. Судбина црквених објеката

Председништво владе Независне Државе Хрватске расписом од 26. јуна 1941. обавестила је подређене власти о предлогу за решавање тзв. српског питања.⁶ На основу сачуване и расположиве документације хрватске провенијенције настале у каснијим временима, може се са сигурношћу тврдити да је у овом предлогу решења, поред осталог, било речи и о формирању одбора чији би

¹ „О инквизиторским тортурама којима су Срби у Хрватској изложени и о методама које хрватске усташе примењују за њихово коначно уништење, добио сам следећи извештај, препричан од речи до речи...“ – ВА, НДХ, 233-15/2.

² „Доставља се на знање следећи извештај српског Министарства унутрашњих послова од 26. јуна 1941. о терористичким актима Хрвата... У целој Далмацији усташе врше нечовечне страхоте, које се усмеравају нарочито на Србе, трговце, свештенике и учитеље.“ – ВА, НДХ, 233-15/2.

³ „По поверљивим извештајима догодила су се следећа терористичка акта Хрвата према Србима који станују на територији Независне Државе Хрватске...“ – ВА, НДХ, 233-15/2.

⁴ Чедомир Драшковић, „Жртве свештенства Српске православне цркве у току Другог светског рата“, *Удружење православних свештеника 1989–1969*, Београд, 1969, стр. 241–255; Д. Кашић, *Српска црква...*, стр. 191.

⁵ АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947.

⁶ Од тог расписа сачувана је само омотница тако да је могуће тек претпостављати шта је садржавао – *Злодела и греси*, стр. 34.

задатак био задатак да се бави рушењем православних цркава у држави. Исто тако, може се тврдити да је то чињено у договору са Државним равнатељством за понову, јер кад је реч о рушењу цркава и скидању звона постоји више јасних наредби.¹ Наиме, Државно равнатељство за понову почетком септембра 1941. године обавестило је окружницом локалне власти да је оно задужено за све објекте Српске православне цркве.² У међувремену бројни локални органи власти извештавали су надлежне о ситуацији на терену, о условима и стању у коме су се налазили православни храмови.³

У периоду од априла 1941. године до стварања такозване Хрватске православне цркве, априла 1942, само једном су се православни Срби усудили да траже отварање своје цркве за богослужење. Од тога наравно није било ништа јер је врховна хрватска власт већ била решила шта ће урадити са храмовима Српске православне цркве.⁴

После пљачке српских цркава обично је следило растурање унутрашњости тих светиња, паљење и рушење, делимично или до темеља.⁵ И тај део плана Уреда за рушење грчко-источних цркава

¹ Хрватске власти наредиле су рушење цркве у Босанској Костајници – ВА, НДХ, 203-2/2; Наредбе за рушење цркве у Рајевом Селу код Брчког – ВА, НДХ, 75-5/4; Извештај о рушењу и паљењу цркве у селу Радовић код Цетинграда – ВА, НДХ, 1-24/2.

² Окружница Државног равнатељства за понову од 9. августа 1941. пренета је у распису Котарске области Ириг од 4. септембра 1941. подређеним органима а њоме се налагало затварање свих православних цркава и манастира – ИАБ, НДХ, нерегистровано.

³ Тако је Котарска област у Земуну 23. септембра 1941. тражила податке о стању православних цркава у својој области. На тај распис одговорили су из општина Карловчић, Деч, Крњешевци, Шимановци, Петровчић, Обреж, Купиново, Ашања и Земун. Пристигли извештаји били су готово идентични: „Izvješćujem, da su matice sa ostalim uredskim knjigama i arhivom ovdašnje grčko istočne parohije preuzete po ovoj općini. Crkva grčko istočna je zaključana, a ključ se kod potpisatog načelnika na čuvanju nalazi“ – ИАБ, НДХ, нерегистровано. Слично се износило и у извештајима из Босанског Брода: „Izveštavam da je pravoslavna crkva u Maloj Brusnici, Vinskoj i Liješću zatvorena-zapečaćena i ključevi oduzeti koji se dostavljaju naslovu.“ – Извештај Оружничке постаје у Доњем Клакару код Босанског Брода – ВА, НДХ, 202-14/18.

⁴ Срби, становници Калиновика, молили су управу Велике жупе Врхбосна да им дозволи отварање њихове цркве за Божић 1942. године. Међутим, Равнатељство за јавни ред и сигурност то није дозволило – ВА, НДХ, 182-7/1.

⁵ Цркву у Међећи Доњој код Бање Луке рушили су бомбама. Тај исти храм запаљен је и августа 1942. године – ВА, НДХ, 61а-42/15; На сличан начин срушена је и Спомен-костурница српских ратника из Првог светског рата – ВА, НДХ, 1146-25/1.

спровођен је за све време постојања Независне Државе Хрватске. Углавном је власт рушење форсирала али каткад и успоравала, што је зависило од ситуације.¹ За то време, у црквама су се дешавала и друга непочинства; у данима првих злочина над српским народом, лета 1941, Хрвати су силовали девојке, најчешће у олтарима; у месту Удрежње, Херцеговина, почетком јуна 1941. године клали су мештане;² у Јајцу, у тамошњој цркви, заклали су 158 Срба.³

Хрватске власти су у неколико српских села по унутрашњости новостворене државе натерали њихове житеље да донесу сламу у цркву, а потом би их све заједно запалили. У Глини су у цркви најпре поклали сакупљене житеље околних села, па потом светињу запалили; у Драксенићу су затворили 360 особа и заклали их у једном дану тако да се, према казивању сведока, крв преливала преко прага цркве; у Кусоњама су запалили цркву пуну припадника српског народа; у Коларићу је запаљено око 80 приведених мушкараца и десетак жена које су им донеле храну; у Зборишту су у цркви запалили више мајки са малом децом; у Добром Селу, у цркви пуну народа бачене су бомбе; у Садиловцу су запалили цркву такође пуну Срба, међу којима је било чак и деце у колевкама.

Многе цркве су уз то претворене у коњушнице, магацине, касапнице и објекте за друге намене, понекад у римокатоличке или унијатске богомоље.

По Босни су православне цркве рушили најчешће муслимани усташе, по Хрватској Хрвати. Много ређе су то чинили Немци или Италијани. Цркве су рушили професионални зидари, по налогу хрватских власти. Радну снагу за ту рушилачку делатност налазили су међу Србима и Јеврејима, силом их приморавајући да у томе учествују.⁴ Поједине српске цркве рушили су гдегод и сами мештани Хрвати, из различитих разлога, и обично би за то били награђени грађевинским материјалом или нечим другим што би

¹ Преписка врховне власти у Загребу, локалне власти Велике жупе Посавје и месне власти у Рајевом Селу о рушењу православне цркве – ВА, НДХ, 175-7/32; Локалне хрватске усташке власти нису смеле да сруше православне цркве у Босанској Костајници, „pošto je do njih nemoguće doći, jer u selima gdje se iste nalaze gospodare četničko komunističke bande“ – ВА, НДХ, 204-10/2.

² *Херцеговина у НОБ*, II, стр. 451.

³ ВА, НДХ, 85-45/11.

⁴ Цркву у Јасеновцу рушили су Јевреји јер су били приморани. При рушењу црквава погинуло је око 80 људи – А. Милетић, *Јасеновац...*, II, стр. 927; О рушењу цркве у Илоку – АЈ, 110, Инв. бр. 14. 654.

им било од користи.¹ У тим работама учествовали су чак и римокатолички свештеници, под изговором да више нема православних јер су се пре тога прекрстили.²

У операцију затирања православних цркава укључио се и крижевачки владика, односно бискуп Јанко Шимрак; он је једном приликом послао професора Шпиру Петрановића у манастир Лепавину да спречи његово скрнављење, али само због тога да га не такнутог у потпуности преузме. Бискуп Шимрак хтео је, наиме, да са манастиром уради исто што и са црквом у селу Лепавина – да га претвори у унијатски објекат.³

У лето 1941. године Немци су из Словеније протерали неколико стотина римокатоличких свештеника, Словенаца. Они су били смештани и у православним манастирима. Појединци су, као жупници у новим жупама, учествовали у рушењу православних цркава. То су радили на Светог Саву 1942. у Бучју, заједно са мештанима.⁴ Априла 1942. године поједине локалне власти наређивале су, по свој прилици, на основу наредби из Загреба, да се обустави рушење православних цркава.⁵ То је очигледно рађено у складу с плановима о стварању такозване Хрватске православне цркве.

Колико је православних цркава опљачкано и порушено, и на друге начине девастирано, никада није тачно утврђено.⁶ Послерат-

¹ У Руми, у Срему, православну цркву рушио је Хрват Никола Мужевић, без наређења или дозволе виших државних власти. Пошто је том приликом и опљачкао, критиковао га је велики жупан Анте Николић, из Министарства унутарњих послова – АЈ, 110, Инв. бр. 11.541: О овим догађајима постоје бројна сведочења Срба и православних свештеника. Једно сведочење, типично и карактеристично за бројне области Хрватске, дали су мештани села Тења код Вуковара: „На дан 12. октобра 1941. године били смо присилно прекрштени из своје српско-православне вјере у римокатоличку вјеру... Новопостављени жупник Фрањо Јунгвирст уселио се у дотадашњи парохијски дом српско-православног свештеника, који је био протјеран... Тај дом налазио се у истом дворишту гдје је била српско-православна црква, коју су усташке власти дале на сам дан православног Божића, 7. јануара 1942. године да се сруши, а црквена имовина опљачкана, имовина развучена, звона некамо одпремљена.“ – *Злодела и греси*, стр. 19.

² О рушењу цркве у Рајевом Селу у Посавју – ВА, НДХ, 175-7/32.

³ *Hrvatski narod*, 3. 3. 1942.

⁴ Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 401.

⁵ Распис Велике жупе Вука – АЈ, 110, Инв. бр. 10.591; Исто, Инв. бр. 11.541.

⁶ Највише је у сваком погледу страдала Епархија горњокарловачка (обухватала је Лику, Банију и Кордун и део Босанске Крајине). Иако је још 1941. године у календару *Црква 1941* објављено да Епархија горњокарловачка поседује 237

на Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у својим елаборатима наводила је, најчешће, да је реч о 450 порушених и 800 оштећених православних цркава на територији Независне Државе Хрватске.¹ Српска православна црква у својим публикацијама објављивала је да је порушено више од 430 цркава.²

+++

Врховна хрватска власт у Загребу је неколико пута у лето 1941. понављала наредбу о одузимању свих предмета из објеката Српске православне цркве. То је урађено и 23. августа, објављивањем и слањем окружнице на адресе бројних нижих органа власти широм државе. Но, и без тих наредби, већ је на том плану било учињено много злодела. На пример, у селу Лежимир, срез Сремска Митровица (у то време Хрватска), српска црква је опљачкана већ јуна 1941. године.³

Типичан пример како се наложено спроводило представља следећи случај: усташе су ухапсиле свештеника Косту Станишића у кући у Ливну, и убили га. После тога, сву његову имовину опљачкали су, како су навели, у корист државе.⁴

Усташки таборник Јосип Томљеновић у седишту Епархије горњокарловачке лично је ухапсио епископа Саву Трлајића и остале православне свештенике у Плашком. Потом је Томљеновић из саборне цркве однео све вредније ствари, укључујући и вредне уметничке слике.⁵

богослужбених објеката, у Српској православној цркви су помињани различити бројеви, најчешће око 180, а више од 120 их је пострадало – АСин, Записници, Син. бр. 1070/зап. 237/1947; АСин, Записници, Син. бр. 967/зап. 188 од 17. марта 1948.

¹ АЈ, 110, 675-466; АЈ, 144, 5-103.

² *Православље*, 1. 7. 1991, стр. 7; Податак о 450 страдалих цркава објављен је и у публикацији *Српска православна црква – Њена прошлост и садашњост*, Београд, 1992, стр. 19; Међутим, Ристо Грђић је веома конкретан: страдало је 330 цркава, 49 капела и 20 манастира – Ристо Грђић, *Српска црква на историјској прекретници*, Београд, 1969, стр. 15 (у даљем тексту: Р. Грђић, н. д.).

³ ВА, НДХ, 52-42/1.

⁴ Извештај Котарске области Ливна – ВА, НДХ, 235-36/2; Занимљиво је да су италијанске војне власти привремено спречиле пљачку, али имовину нису могле дуго бранити, тако да је ипак распродата у корист хрватске државе. У том контексту ваља поменути и случај Светосавског дома у Мостару. Наиме, тај објекат су хрватске власти опљачкале и затвориле. Свештеник Вукан Родић настојао је уз помоћ италијанских војних власти да се опљачкано врати и дом отвори за употребу – ВА, НДХ, 235-42/3.

⁵ Извештај Обћинског начелства у Плашком – ВА, НДХ, 92-55/4.

Преузимање ствари из српских цркава и парохијских домова, по замисли надлежних власти, требало је озваничити записником о (наводној) примопредаји, у градском поглаварству.¹

Православне цркве пљачкане су и у 1942. години о чему постоје сачувани документи. Карактеристичан случај збио се у Валпову: Котарска област у том месту је средином марта 1942. известила Министарство правосуђа и богоштовља о „активностима“ у вези са православном црквом; на крају писма било је наведено, осим осталог, и следеће: „... kod občinskog poglavarstva Valpovo trg pohranjeno: 14 kom slika, od toga 6 većih i 6 manjih, 1 knjiga Sv.Evangjelja, navodno u pozlaćenim koricama, 2 svjećnjaka-stolna, 2 velika viseća lusteri sa lampama“.²

У пљачкању српских цркава, на посебан начин, учествовала је и јерархија Римокатоличке цркве. То су радили свештеници по налогу надређених бискупа и надбискупа, најчешће у договору са локалним властима. Карактеристичан пример нуди деловање Ђаковачког бискупа Антуна Акшамовића. Он је, у међувремену, по дозволи државних власти, бројне православне цркве претворио у римокатоличке, јер је упоредо с тим прекрштавао Србе. Све то рађено је по логици: ако нема православног народа, онда не треба да буде ни православних цркава, односно за нове римокатолике треба стварати нове цркве.³

+++

У Срему, на Фрушкој гори, било је 15 манастира Српске православне цркве. Њихова судбина у Независној Држави Хрватској била је слична судбини осталих манастира и парохијских храмова: готово сви су опљачкани, поједини су срушени или су то објекти

¹ „Prema odredbi Velike župe Vuka od 25. VIII 1941 g. Taj. br. 124-1941 i odluci gradskog poglavarstva od 30.VIII 1941 Taj. br. 33-1941 članovi povjerenstva Josip Petričić, gradski tajnik Duško Marcelja, profesor glasbe i Mato Subotić, profesor sastali su se u 3 sata poslie podne u crkvi i pristupilo se preseljenju pokretnih predmeta u skladište u kući naseljenika Grinvald, ulica Dr. Pavelića br 12. Iz crkve su prenieti sliedeci predmeti... 2 zdjelice i poklopac od svete vode, 5 zastava i koplja, 4 velika svjećnjaka i 1 mali, 2 stolice sa slikom... U crkvi su ostali viseći električni lusteri, dielovi ikonostasa, uz zid pričvršćivani sjedalice i sjedala“ – AJ, 110, 679-14.

² ХДА, Министарство правосуђа и богоштовља, 2361.

³ Бискуп Акшамовић обавестио је 8. јуна 1942. године Хрватски државни музеј за умјетност и обрт у Загребу о томе које су православне цркве претворене у римокатоличке и о судбини њиховог инвентара. Набројао је 20 цркава – AJ, 110, 679-160.

преиначени за друге намене. О томе постоји довољно архивске грађе корисне за реконструкцију тадашњих збивања.¹

Пошто би набрајање свих злодела над Српском православном црквом захтевало много више простора, задржавам се само на појединим примерима страдања. Средином августа 1941. хрватске власти из Загреба издале су наређење свим подручним, односно котарским властима, шта треба да чине са православним црквама.² Тако је крајем августа 1941. одлуком Државног равнатељства за понову имовина свих манастира проглашена за имовину Независне Државе Хрватске.³

Мада скоро сасвим опљачкани и испражњени, манастири на Фрушкој гори представљали су и даље примамљива здања. За манастире Раваницу и Јазак интересовао се ђаковачки бискуп Акшамовић,⁴ и не само он; надбискуп загребачки Степинац договорио је са врховном хрватском влашћу да протеране римокатоличке свештенике из Словеније, а било их је 86, сместе на Фрушку гору. На тај начин, и сам врх Римокатоличке цркве у Независној Држави Хрватској учествовао је у растурању православних светиња.

+++

Постоје бројна сведочења о томе како је спровођено затварање цркава и манастира и пописивање њихове имовине.⁵

Посебан вид пљачке православних манастира и цркава оствариван је под изговором њиховог тобожњег спасавања. То је рађено под руководством музејских стручњака и на основу посебне закон-

¹ Страдање манастира и осталих православних црквених објеката у Срему веома детаљно обрадила је првих месеци 1945. године Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача у елаборату „Злочини на културноисторијским споменицима и предметима у Срему“. Дуго година веровало се да су сви примерци елабората нестали. Међутим, један сачувани приредио је и објавио Динко Давидов у књизи под насловом *Злодела и греси*, Београд, 1990 (у даљем тексту: *Злодела и греси...*). Друго издање приредио је под пуним насловом Драго Његован, Нови Сад, 2019.

² *Злодела и греси*, стр. 24.

³ Копија одлуке Бр: Н. 2/2 од 25. 8. 1941. године – *Злодела и греси*, стр. 30; Копија одлуке Бр: Н. 7/7 од 24. 10. 1941. године – *Исто*, стр. 32.

⁴ *Злодела и греси*, стр. 33.

⁵ АЈ, 110, Инв. бр. 249/стр. 49.

ске одредбе од 22. маја 1941. године.¹ Та законска одредба била је позната свим локалним органима власти у држави и они су морали одговорно спроводити јер је тако наложено у обавештењима свим великим жупанима.²

У пљачкању православних цркава било је и случајева непла-нираног уништавања: после прикупљања црквених драгоцености из Бувача, Смољановић Брда, Мочила, Муњаве, Петрова Личког Села и Радовице, и њиховог привременог смештаја на чување у Слуњу, намерно је запаљена зграда у којој је све изгорело.

Владимир Ткалчић, директор Хрватског повијесног музеја и предводник акције, допремио је и депоновао у Загребу, у спремишта Хрватског државног архива, велики број црквених предмета. Тако је из Пакраца довезао четири сандука вредних предмета и 40 сандука књига, из Плашког 81 предмет и 80 сандука књига, из Беочина девет предмета и 20 сандука књига. Том приликом Хрватском државном архиву предато је шест сандука архивске грађе из Плашког.³

+++

Хрватске власти бројним законима, одредбама и наредбама планирале су да све материјалне вредности Српске православне цркве отму и углавном униште.

Приликом хапшења православних свештеника и архијереја, и претреса њихових станова, одузимано им је све што је било вредно.

Да је пљачка имовине Српске православне цркве била систематски планирана потврђују и документи од 30. априла 1941. године насловљени на комесаре за контролу рада црквених општина и епархијских органа.⁴

Посебно темељно пљачкане су зграде у Сремским Карловцима, некадашњем црквеном и културном средишту српског народа. Средином септембра 1941. објављена је законска одредба о преузимању имовине свих установа Српске православне цркве у корист

¹ „Ova se odredba imade brzo, strogo i povjerljivo uz osobnu disciplinsku i materijalnu odgovornost svih čimbenika provadjati.“ – ВА, НДХ, 179-6/2; *Злодела и греси*, стр. 27 и 235.

² ВА, НДХ, 179-6/2.

³ После рата, јула 1946, то богатство допремљено је у Београд у 11 вагона – АЈ, 110, 679-368; *Злодела и греси*, стр. 238–239.

⁴ *Злодела и греси*, стр. 119.

хрватске државе.¹

Поглавник Анте Павелић је одредио да се у Сремским (тада Хрватским) Карловцима, у згради патријаршијског двора 1. августа 1941. године отвори хрватска усташка Дужносничка школа.² По замисли Павелића, огњиште Српства и православља у Карловцима, палата где су столовали и служили српски патријарси, било је богомдано место за учење усташке идеологије!

+++

У италијанској зони, у појединим местима, хрватске планове ометали су италијански војници. Тако су Италијани, као што је већ констатовано, гдегод настојали да отворе већ запечаћене цркве.³ Пошто су се Хрвати намерили да отму сву покретну и непокретну имовину манастира Завала код Равна у Херцеговини, кога су пре тога затворили а монахе протерали (или су се они сами бегом спасли страдања), Италијани су отворили ту светињу и у њу вратили избеглог монаха да несметано обавља богослужење.⁴ Током покушаја усташа из Дрниша у Далмацији да запале православну цркву, то су такође спречили италијански војници претећи да ће употребити силу. Почетком септембра 1941. године у Дрниш је долазио епископ далматински Иринеј у пратњи италијанског пуковника и фотографа. Том приликом прегледали су и снимили оштећену цркву, као и парохијски дом. Како штета није била велика, црква је отворена и у њој је ускоро служен помен за страдали народ.⁵ Нешто слично десило се и у оближњем селу Кричке.⁶ Постоји и сведочење да су Срби из Требиња 26. септембра 1941. године хтели да отворе

¹ *Narodne novine*, Zagreb, 20. 9. 1941.

² Секретар школе Павле Драгићевић изјавио је за новине *Graničar* о тој школи: „U ovu školu dolazili su dječaci sa još možda neizgrađenom ideologijom, koji međutim kada uđu u ovu veličanstvenu zgradu, obuzima ih neki neobičan osjećaj a to ne što su ušli u tuđu bogato uređjenu zgradu, no baš naprotiv osjećaju da je to zajedničko ustaško, da su temelji ustaštva jaki i nerazrušivi kao i temelji ove škole. Ova zgrada je idealno mjesto za školu dužnostnika. Možda je ova zgrada sagrađena za nekadašnje druge, nama suprotne svrhe, ali sada je i biće ognjište ustaštva i njegovih načela, ustaške borbe i napretka.“ – *Злодела и греси*, 117–118.

³ ВА, НДХ, 213-18/3.

⁴ ВА, НДХ, 235-36/2; Исто, 244-36/1.

⁵ ВА, НДХ, 221-35/5; Исто, 233-42/2.

⁶ Извештај великог жупана из Книна од 5. октобра 1941. године – ВА, НДХ, 220-36/7.

своју цркву уз помоћ Италијана, међутим хрватске власти су захтевале од италијанске команде да тако нешто не дозволи.¹

+++

Колико је тачно опљачкано православних цркава такође никада није прецизно утврђено. Ипак, постоји о томе прилично података, што олакшава истраживање. На основу њих, изнет је и следећи закључак: „... опљачкано је више од 40 вагона црквеноуметничких и других историјских вредности...“²

Кад је реч о тоталном уништавању објеката Српске православне цркве посебно место припада скидању црквених звона. И то је организовало Државно равнатељство за понову, посредством локалних власти широм државе. Наређења су била истоветна и врло изричита.³ Остало је трагова и о томе шта су власти намеравале: звона из цркве у Јасеновцу скинута су ради претапања.⁴ Било је случајева да су звона однета у римокатоличке објекте и тамо су скривана или су постављана уместо, слабијих, постојећих.

Ни тај „посао“ није увек текао без тешкоћа. Сачувано је неколико извештаја локалних власти о томе да не могу опљачкати православне цркве јер се у селима налазе четничке јединице. Таквих случајева било је на десетине.⁵

¹ Захтев Министарству унутрашњих послова у Загребу од 18. септембра 1941. године – ВА, НДХ, 213-18/3.

² Слободан Милеуснић, „Мученичко страдање Српске православне цркве на подручју тзв. НДХ у току II светског рата“, *Српска православна црква – Њена прошлост и садашњост*, Београд, 1992, стр. 43. Узоран пример навођења тачних података о материјалним страдањима Српске православне цркве представља текст Ристе Грђића мада их није рашчланио већ само навео крајњи биланс без ширих образложења – Р. Грђић, *н. д.*, стр. 15.

³ „Odmah sa православних crkvi skinite sva zvona i sa inventarom dopremite u ovoj Kotar. oblasti u roku od 48 sati pod pretnjom najstrože kazne.“ У другим наређењима било је и оваквих формулација: „Imadu se skinuti zvona crkava u selu Slabinji, Ваčvanima, Ћitluku, Strigovu i u Bos. Petrinji.“ – ВА, НДХ, 203-2/2; Таква наређења су бројна попут наређења Котарске испоставе у Босанској Костајници о рушењу цркава о области око Босанског Новог – ВА, НДХ, 203-2/2.

⁴ А. Милетић, *Јасеновац*, II, стр. 927.

⁵ „Izjveščuje se naslov da se prednjem nalogu za sada udovoljiti nemože što se crkva grkoistočnjačka nalazi pod teškim okolnostima tojest tamo nalaze četničke skupine radi čega bi sada intervencija oko skidanja zvona bila izlišna»: Извештај заповједника постаје Босанске Костајнице Тај. бр. 182 од 6. 10. 1941. године – ВА, НДХ, 203-2/2.

Колико је звона скинуто није утврђено. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача саопштила је да је са православних храмова однето више од 700 звона.¹

После скидања звона обично би уследило и рушење цркве, често до темеља.

¹ АЈ, 110, Инв. бр. 16.492.

1.7. Хрватска православна црква

Немци су имали своје виђење Независне Државе Хрватске и решавања српског националног проблема. После бројних извештаја о злочинима над српским народом, због своје глобалне стратегије у Европи, нарочито према Совјетском Савезу, тражили су промену хрватске политике. Без обзира на убијене и протеране Србе, преостали број српског становништва је и даље представљао значајан чинилац који се морао имати у виду у новим околностима. Тако је већ у лето 1941. године, у разговору немачког посланика СС-пуковника Зигфрида Кашеа са министром Младеном Лорковићем, Немац помињао организовање црквене заједнице која би била одвојена од Патријаршије у Београду али подређена хрватским властима. То је био пут умирења оних територија Независне Државе Хрватске на којима је дошло до побуне и устанка.¹

Ти предлози послужили су као исходиште приче о Србима као Хрватима православне вере што је крајем лета почела да се пласира у пропаганди. Прносило се тумачење да западно од Дрине нису прави Срби већ Хрвати који су у турско време прихватили православље. Први су то изразили 24. августа Анте Павелић и Младен Лорковић у загребачком недељнику *Neue Ordnung*.

Зигфрид Каше је 2. децембра 1941. у писму својим надређеним у Берлину о смиривању стања у Хрватској поменуо идеју о стварању Хрватске православне цркве. Готово месец дана касније, Каше је добио налог да изврши притисак на поглавника Павелића. На састанку 7. фебруара 1942. године Каше је предложио оснивање нове црквене организације за православно становништво. Павелић је прихватио сугестију и обећао да ће ускоро покренути процес. На Кашеов приговор о злочинима усташа и полиције, Павелић је обећао да ће то престати.²

Хрватским властима журило се са реализацијом плана о стварању нове црквене организације: немачки официри пронашли су групу Срба склоној тој замисли и организовали писање молбе за оснивање црквене општине.³

¹ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 172.

² Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989.

³ Били су то још и Василије Шурлан, Душан Јакшић, Теодор Вукадиновић и Петар Лазић. Према другим ауторима, међу потписницима били су и др Саво

Анте Павелић је 3. априла 1942. потписао Законску одредбу о Хрватској православној цркви.¹ После тога, министар правосуђа и богоштовља Мирко Пук дозволио је стварање прве црквене општине.²

Василије Шурлан 9. априла 1942. позвао је православне свештенике (Српске православне цркве) на сарадњу око стварања нове организације. Тај позив емитован је и преко Радио Загреба и штампан у већини новина.³

Прва црквена миса (литургија) одржана је на прву годишњицу проглашења Независне Државе Хрватске, 10. априла 1942. године у Цркви Светог Преображења у Загребу а чинодејствовао је Василије Шурлан уз садејство тројице Руса монаха. На служби су били усташки и државни званичници.⁴

Следећа два месеца прошла су у трагању за свештеницима и великодостојницима и формом која би омогућивала добијање признања од осталих православних цркава.

Устав Хрватске православне цркве и одредба о именовању првог поглавара обзнањени су 6. јуна 1942. године.⁵ По слову тог Устава, нова црквена организација била је аутокефална (самосвојна)!

Немачки официри, иначе југословенски држављани – фолксдојчери Марбот Шумахер и Адалберт Кунгел, експерти за питања вере, изабрали су првог великодостојника: био је то бело-емигрант Рус, архиепископ јекатаринославски и новомосковски Гермоген (Григориј Иванович).⁶

Бесаровић, Шумановић и Рајачић – Љ. Бобан, *Хрватска у...*, стр. 66.

¹ *Hrvatski narod*, 4. 4. 1942; *Narodne novine*, 7. 4. 1942; *Spremnost*, 26. 4. 1942; *Za dom*, 9. 4. 1942.

² *Hrvatski narod*, 4. 4. 1942.

³ *Hrvatski narod*, 9. 4. 1942.

⁴ *Hrvatski narod*, 11. 4. 1942.

⁵ *Hrvatski narod*, 7. 6. 1942.

⁶ Григориј Иванович Максимов (Григорий Иванович Максимов) рођен је 10. јануара 1861. у козачкој породици, у Стањици Нагорској на Дону, у царској Русији. Дипломирао је 1886. године у Кијеву на Духовној академији. и рукоположен је за ђакона и јереја. Замонашен је 9. маја 1910. добивши име Гермоген. Временом је напредовао на вертикали: јеромонах, игуман, архимандрит па (1910) епископ викарни Донске епархије а касније (1922) архиепископ јекатаринославски и новомосковски. Као епископ Донске епархије у Новочеркаску, радио је и као професор у Богословији а касније и као њен управник.

Русију је напустио 1920, кратко време је боравио у Грчкој – на острву Лемнос и на Светој Гори. Потом (1921. или 1922) дошао је у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Најдуже је боравио у манастирима на Фрушкој гори. Одатле је апри-

Поглавар у звању „mitropolit zagrebački i ciele Hrvatske“ постављен је 2. јула 1942. године административном одлуком поглавника Независне Државе Хрватске Анте Павелића. „Устоличење“ је обављено 7. јула у цркви Светог Преображења у Загребу, у присуству представника високих хрватских власти.¹

+++

Однос Ватикана према Хрватској православној цркви исказао је 8. маја 1943. године папски изасланик у Загребу Ђузепе Рамиро Марконе у писму кардиналу Луиђију Маљонеу устврдивши да је Павелић незадовољан брзим прекрштавањем одлучио да оснује нову расколничку цркву с митрополитом на челу. Марконе је закључио да је Српска патријаршија одбацила Павелићеву цркву.²

Хрватска православна црква није призната ни од једне православне Цркве мада су немачки и хрватски званичници настојали да признање добију од Цариградске патријаршије, Руске заграничне православне цркве, Српске православне цркве, Румунске православне цркве, Бугарске православне цркве.

+++

Синод Српске православне цркве на седници одржаној 30. априла 1942. године закључио је да стварање Хрватске православне цркве представља тешку повреду канона и опасност за православље. На основу мишљења стручњака црквеног и канонског права, Синод није могао да призна Хрватску православну цркву.³

Синод је намеравао о свему томе да обавести своју јерархију и председника српске владе Милана Недића, а његовим посредством и немачке војне власти ради заштите националних и црквених интереса Срба у Хрватској. Међутим, Немци су спречили објављивање саопштења Синода, као и слање писама из Патријаршије у Београду

ла 1942. године доспео у Загреб.

¹ *Nedjeljne vesti*, 8. 7. 1942.

² Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945 – Dokumenta*, Zagreb 1998, str. 266–268.

³ Синод је наручио, од познавалаца црквених канона, Сергија Троицког и Јустина Поповића, стручна мишљења – АСин, Хрватска православна., нерегистровано; АСин, Записници, Син. бр. 1150/зап 222.

осталим православним црквама.¹ Синод своју одлуку о непризнавању хрватске творевине није могао доставити ни митрополиту Анастасију, председнику Синода Руске заграничне православне цркве.

Српска православна црква реаговала је како је могла, покушавајући да неутралише Хрватску православну цркву. Она се обраћала немачким војноокупационим властима у Београду и српској Влади Милана Недића, али безуспешно.

Југословенски комунисти (партизани) осуђивали су новостворену усташку црквену организацију.

+++

Хрватска штампа образлагала је стварање Хрватске православне цркве државним интересима, придајући том догађају историјски значај. У ту сврху често су користили митрополита загребачког Гермогена, коме би претходно састављали шта ће изговорити, односно прочитати.

Од дана најаве оснивања нове црквене организације у Независној Држави Хрватској, у неколико наредних месеци, хрватске власти су на разне начине пропагирале своје дело. То је рађено посредством новинских текстова, радио-емисија, летака, прогласа и на друге начине.² Све то је српски народ требало да убеди да му се враћа слобода. На тај начин смиривала би се ситуација у држави и постигло би се оно што су немачки војни команданти тражили. Пропагандни ефекат био је испод свих очекивања, бар према извештајима из разних крајева Хрватске. У извештајима су навођени различити разлози за неприхватање нове цркве од преосталих живих Срба.³

Без обзира на сва одбијања православних цркава да је признају, Хрватска православна црква „функционисала“ је током рата, до маја 1945. године.

¹ АСин, Син. бр. 1638/1942 и 1639/зап. 357/1942; Недић је захтев Синода за помоћ у слању новог меморандума пренео на министра Јонића, а он је отишао код Феликса Бенцлера. Том приликом Бенцлер је захтевао ригорозно краћење садржаја текста и изјавио да неће дозволити објављивање другачије верзије – АСин, Хрватска православна..., нерегистровано.

² *Nova Hrvatska, Hrvatski narod, Za dom, Graničar* и друге новине објављивали су бројне текстове о новој црквеној организацији. Почетком маја 1942. и неколико пута касније, штампани су текстови у форми летака и бацани из авиона – ВА, НДХ, 68-33/7; Исто, 69-33/7.

³ ВА, НДХ, 62-35/2.

+++

Прва црквена општина створена је у Загребу, а чинили су је председник Петар Лазић и неколико грађана. Први свештеник у тој општини био је Василије Шурлан.¹

Постављења жупских (парохијских) свештеника требало је да обавља митрополит Гермоген. Решења о постављењу свештеника издавао је Одјел за богоштовље Министарства правосуђа и богоштовља и потом их слао у Митрополију. Против такве праксе протествовао је митрополит Гермоген, али безуспешно. За првог свештеника декретом Митрополије загребачке Хрватске православне цркве постављен је 25. јуна 1942. године Владимир Соколов, који је добио жупу у Копривници.² Соколов је и први свештеник коме је жупа одузета.³

У току првих неколико месеци у Независној Држави Хрватској, уништено је, запаљено, опљачкано, демолирано, порушено и на друге начине оштећено више од 800 објеката Српске православне цркве. За исто време, око 50 објеката је опљачкано а потом претворено у римокатоличке и унијатске цркве.

Када је проглашена Хрватска православна црква, требало је за богослужење оспособити бар неколико објеката, који су пре тога страдали и затворени.

Чину отварања неколико цркава присуствовао је лично митрополит Гермоген. Штампала је томе придавала велики значај. У

¹ Василије Шурлан, као свештеник Српске православне цркве, задавао је много проблема годинама пре рата свом архијереју, па је био и кажњаван и рашчињен – АСин, Записници, Син. бр. 1638 и 1639/зап. 357/1942. Видјети и: Радован Пилиповић, „Момчило Ђујић и Василије Шурлан – два антипода у свештеничким мантијама“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 3, Бањалука, 2011, стр. 339–356 (у даљем тексту: Р. Пилиповић, *н. д.*). Прота Василије Шурлан је дочекао Априлски рат 1941. као парох у Шимановцима код Земуна. Тешко је утврдити како је крајем октобра 1941. прешао на службу у Земун. Има индиција да је то урадио својевољно и без знања надлежног епископа. Крајем октобра писао је поглавнику Анти Павелићу исказавши му лојалност: „Потписани представници Српске православне цркве општине земунске, хоће да буду вазда вјерни синови Независне Државе Хрватске и учит ће и промицати међу дјецом и старијима оданост хрватској груди и Поглавнику, те очекујемо налоге за даљи рад.“ – Р. Пилиповић, *н. д.*, стр. 351.

² Архив Митрополије Хрватске православне цркве, док. бр. 1 од 25. 6. 1942 (у даљем тексту: Архив Митрополије...).

³ Решење о одузимању жупе написано је у Министарству правосуђа и богоштовља – Архив Митрополије..., док. 126 од 8. 7. 1942.

неким случајевима долазио би његов специјални изасланик.¹ Али, било је и забрана отварања цркава. Наиме, хрватска власт није дозвољавала отварање тих светиња ако нису биле у функцији нове црквене организације.²

¹ ВА, НДХ, 313-14/1.

² ВА, НДХ, 87-4/21.

1.8. Логори у Независној Држави Хрватској

Одлука о стварању логора заснивала се на Законској одредби о обрани народа и државе обзнањеној 17. априла.¹ Знатно касније, 25. новембра 1941. године, проглашена је Законска одредба о упућивању непоћудних и погибелних особа на присилан боравак у сабирне и радне логоре.² Тако је кроз законодавство „покривена“ државна политика према свима онима који нису били уз усташку власт.

Први логори успостављени су непосредно после проглашења Независне Државе Хрватске.³ Означавани су као сабирни, исељенички, усељенички и радни, и сви су, како је истицано, били привремени. То су били логори Даница код Копривнице, Керестинец, Јастребарско, Крушчица код Травника, Тење код Осијека, Лепоглава, Ђаково, Сисак, Лоборград (Лобор Град), Горња Ријека... Формирано је тридесетак логора.⁴

Командант свих логора био је Мијо Бабић Ђовани⁵, стари усташа. Када је 3. јула 1941. године погинуо у сукобу са устаницима у Херцеговини, наследио га је Вјекослав Лубурић Макс⁶, такође стари усташа.

+++

Први логор формиран је 20. априла 1941. године у напуштеном индустријском комплексу хемијских производа „Даница“, у приградском насељу Копривнице. Први заточеници били су Хрвати пројугословенске оријентације, припадници структура Хрватске сељачке странке, комунисти, Срби и Јевреји. Били су то ухапшеници из Бјеловара, Пакраца, Карловца, Огулина, Вараждина, Сарајева, Бијељине, Винковаца, Сремске Митровице, Бање Луке, Дервенте, Тузле...⁷

¹ *Zakoni, zakonske odredbe...*, knjiga I, str. 33; *Narodne Novine*, 17. 4. 1941.

² *Zakoni, zakonske odredbe...*, knjiga IX, str. 146–148; *Narodne Novine*, 26. 11. 1941.

³ О логорима у Независној Држави Хрватској има неколико корисних радова: Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990 (у даљем тексту: М. Першен, *н. д.*); Ђуро Затезало, Јадовно, 1–2, Београд; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb, 2003.

⁴ М. Першен, *н. д.*

⁵ „Мијо Бабић“, *Тко је тко у NDH.*, стр. 16–17.

⁶ „Вјекослав Лубурић“, *Тко је тко у NDH.*, стр. 240–242.

⁷ Zdravko Dizdar, „Odnos ustaša prema HSS-u na koprivničkom području i u

Знатан део тих заточеника би после извесног времена био депортован у концентрационе логоре који су замишљени као радни логори али су били и места за брзе ликвидације. Већи број мушкараца из логора Даница завршио је у Госпићу, на Велебиту и у логорима Слано и Метајна на Пагу а већина заточеница у Лоборграду. Логор Даница престао је да постоји 1. септембра 1942. године.

Први управник логора био је стари усташа Мартин Немец и наследио га је Никола Херман – обојица су запамћени по свирепости према заточеницима.

Број заточеника није могуће утврдити, мада се наводи да их је било од 5.000 до 6.000, а од њих је око 200 убијено у самом логору.¹

+++

Други по реду стварања логора је био Керестинец, основан 19. априла у старом дворцу породице Михановић а расформиран 14. јула 1941. године. Први заточеници били су Срби похапшени у Загребу, а потом су стизали из других крајева. Први заповедник био је Младен Хорватин, постављен по вољи Еугена Диде Кватерника, челника Равнатељства за јавни ред и сигурност, као и готово сви други заповедници у логорима који су отварани.

Логор је организован у три дела: српско-југословенски, јеврејски и комунистички.

После покушаја пробоја групе комуниста у ноћи с 13. на 14. јул, остали су депортовани у Загреб а одатле у Госпић, то јест на стратиште Јадовно.

Нема поузданих података о броју заточеника који су „прошли“ кроз логор, мада се најчешће помиње око 250 особа.²

+++

Друга етапа у историји логора у Независној Држави Хрватској текла је паралелно са првом и односила се на стварање концентрационих логора.

ustaškom logoru Danica kraj Koprivnice (1941/42)“, *Podravina*, br. 5, Koprivnica, 2006, str. 86–114; Zdravko Dizdar, „Žene u logoru 'Danica' kraj Koprivnice 1941.-1942. godine“, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2008, str. 159–208.

¹ Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.*, Zagreb, 2008, str. 41 (у даљем тексту: М. Деверић, И. Фумић, н. д.).

² М. Деверић, И. Фумић, н. д., стр. 38–40.

А. Систем логора од Госпића до Пага

После доласка првих усташа у Госпић и преузимања власти, 11. априла казнионица Окружног суда је претворена у логор. Први заточеници били су Срби.¹ Ускоро су „прорадила“ стратишта на планини Велебит, на којој је било безброј крашких јама, и на острву Паг. Логор је био пролазног типа јер су заточеници свакодневно одвођени ка губилиштима док су истовремено стизале нове групе, углавном возом.

Заповедник логора у Госпићу био је Стјепан Рубинић, који је истовремено био и командант Жупског редарственог редарства.²

Логор су обезбеђивале 17. и 22. усташка бојна под командом Јураја Јуце Рукавине, старог усташе, учесника такозваног Личког устанка.

Као помоћни логор казнионице у Госпићу настао је логор Јадовно на Велебиту, око 20 километара од града и на надморској висини од око 1200 метара. Временом је ту настало прво велико стратиште којим је командовао Руде Риц.

Логор Слана на острву Пагу формиран је 25. јуна и био подељен на два дела – за мушкарце и за жене и децу, већином су то били Јевреји. Заповедник је био стари усташа Ивица Девчић, командант 13. усташке бојне. Логор је расформиран око 20. августа. Нема података колико је у њему било заточеника мада се најчешће наводи број од око 16.000 страдалника.

Постоји више процена о томе колико је у систему логора од Госпића до Пага страдало заточеника: најчешће се наводи бројеви од око 30.000 до 48.000 убијених.³

¹ О тим данима сведочио је и др Фердо Чулиновић, председник Окружног суда у Госпићу, који је смењен 11. априла 1941. године – Ћ. Затезало, *Јадовно*, 1, стр. 153–154.

² У лексикону *Тко је тко и...* нема биографије Стјепана Рубинића. Користан је рад: Davor Kovačić, „Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika do zatočenika koncentracijskih logora“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, Zagreb, 2010, str. 75–91.

³ Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 186; Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 74-75. Најпотпунији рад о Јадовну написао је Ђуро Затезало: *Јадовно – Комплекс усташких логора 1941, 1–2*, Београд, 2007. Његове процене налазе се на странама 382–384. Затезало је навео своју процену броја страдалих: 40.123. Он је, међутим, сачинио списак са именима 10.502 жртве!

Б. Логор Крушичица код Травника

Логор је организован на једном напуштеном имању а чиниле су га две бараке. Први транспорти пристигли су последњих дана августа 1941. године. Већину су чиниле жене и деца депортовани из Госпића, потом су стизали Јевреји, на крају су довођени жене и деца српске националности, углавном из Херцеговине. Заповедник логора био је Мате Мандушић, припадник 13. (Личке) бојне.

Логор је затворен крајем септембра: мушкарци су спроведени у Крапје и Брочице, жене и деца у Лоборград.

В. Логор Цапраг код Сиска

Логор је организован у некадашњим аустроугарским и југословенским војничким складиштима и коњушницама – створен је почетком јула а расформиран крајем септембра 1941. године. Нема поузданих података колико је кроз то сабиралиште прошло страдалника. Међу заточеницима било је нешто више од 330 српских свештенослужитеља и око 700 чланова њихових домаћинстава.¹

Слични логори формиран су и у Славонској Пожеги² и Бјеловару. Већина заточеника депортована је за Србију – најчешће се помиње око 9.200 особа.

Г. Логори Лобор Град и Горња Ријека

Логор Лобор Град је формиран 5. септембра 1941. године поред насеља ЛоборГрад у Хрватском Загорју, на око 70 километара северно од Загреба. Логор је формиран новембра 1941, није није био под директном усташком управом.³

Први заповедник био је Карл Хегер⁴, фолксдојчер из Загреба, сајција по струци, а чувари су били такође фолксдојчери (припадници немачке националне мањине).

Логор у Лоборграду налазио се у објекту предратног старачког дома који је могао да прими око 200 особа. Непосредно пред

¹ М. Деверић, И. Фумић., *н. д.*, стр. 73–75.

² Миодраг Бјелић, *Усташки сабирно логор у Славонској Пожеги 1941*, Београд, 2008.

³ Име овог насеља се помиње у две варијанте: Лоборград и Лобор Град.

⁴ Биографије овог Немца нема у лексикону *Тко је тко* и *NDH*.

депортацију првих заточеница процењено је да се у објекат може сместити између 400 и 600 особа, на крају је ту смештено чак око 1.500 заточеница.

Објекат је био прилично руиниран па је започело реновирање а то су радили углавном заточеници из Загреба. У једној соби смештано је и по 50 и више заточеница; нужника је било само четири што је принудило заточенице и децу да нужду обављају по собама. Фекалије и други нехигијенски услови довели су и до епидемије разних болести.¹

Депортације у Лоборград започеле су 5. и 6. октобра: прве Јеврејке су доведене из градских насеља у Хрватском Загорју. Први велики транспорт бројао је око 1.300 заточеница допремљених из Крушчице код Травника. Јеврејке су биле бројније, Српкиња и њихове мале деце било је нешто више од 200 душа.² Наредних неколико дана заточенице ће провести на отвореном а потом у згради са бетонским подовима. У међувремену постављени су кревети у три нивоа. У собама различите величине било је између 50 и 90 лежајева.

Поједине Јеврејке су преминуле, изван број их је депортован у Јасеновац док је неколицина спасена захваљујући интервенцијама заснованим на чињеници да су рођене на италијанској територији и сходно томе биле италијанске држављанке. Жидовска богоштовна општина у Загребу молила је неколико пута за ослобађање деце, али су молбе сваки пут бивале одбијене.

Логорска управа у Лоборграду различито се односила према Јеврејкама и Српкињама у Горњој Ријеци. Однос према заточеницама исказиван је кроз псовање и погрдна имена („жидовска свиња“). Заточенице су морале да обављају разне послове: цепање дрва, вађење измета из нужничких јама, уклањање снега... Малтретирања и кажњавања готово да и нису престајала.

У логору су владале разне болештине, најраспрострањенији је био тифус – епидемија је избила крајем децембра 1941. године а

¹ У сведочењима некадашњих заточеница има много података о условима живота и збивањима.

² Narcisa Lengel Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1945“, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976, str. 884–894. Проналаском нових извора о истој теми ауторка је написала нови рад: „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, str. 3–38. Ауторка тврди да је сачуван списак са именима и презименима 236 Српкиња и њихове деце оба пола – *Исто*, стр. 12.

проширила се веома брзо. Зараза је кулминирала марта 1942. године: према извесним сведочењима било је око 350 заражених заточеница. Није познато колико их је умрло. Следећа пошаст била је дизентерија.

Извесно време логор је снабдеван храном коју је два пута недељно камионима слала Жидовска општина из Загреба. Познато је да су чувари већи део задржавали за себе. Оно што се спремало у импровизованој кухињи било је слабог квалитета и крајње оскудно. Помоћ у храни за Српкиње стизала је углавном захваљујући напорима Диане Будисављевић и њених сарадника.¹ Постоје трагови и о донацијама Међународног комитета Црвеног крста из Швајцарске.²

Пристизање нових транспората заточеница довело је до пренатрпаности па је управа средином новембра 1941. организовала помоћни логор у Горњој Ријеци код Крижеваца и тамо преместила око 300 Српкиња и њихове деце, већином родом из Босне и Херцеговине. Нема архивске грађе која би поуздано сведочила о броју заточеница. По наводима некадашњих заточеница било је заточено 200 до 400 жена и деце. Већина је пре депортовања у Горњу Ријеку прошла заточеништво у Госпићу, Јастребарском и Крушчици, мањина је доведена из Бијељине, Сарајева, Добоја и Бихаћа.

Лобор Град и Горња Ријека били су у надлежности исте управе.

Познато је да је фебруара 1942. године Диана Будисављевић у хуманитарној мисији била у Горњој Ријеци и да је успела да одведе 11 дечака и девојчица и да их удоми у хрватским породицама.³

Крајем марта исте године, логорска управа добила је наређење из Загреба да све заточенице и децу спроведе у Лоборград одакле ће их довести у Загреб. По доласку у Загреб, део млађих и здравих жена и девојака одведен је за Немачку на рад, остале су возом пребачене у Земун, на границу Независне Државе Хрватске и Војно-окупационе територије Србија, одакле су преведене у Београд.

Крајем априла у Горњој Ријеци било је 73 Јеврејки и осам Хрватица. Оне су ускоро депортоване у Стару Градишку. Српкиње

¹ Најпотпунији рад о њеним хуманитарним активностима: Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević – Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2019 (друго издање: Beograd, 2020).

² Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*, Slavonski Brod–Zagreb, 2009.

³ *Дневник Диане Будисављевић...*, разне стране.

су у мају враћене у Лоборград а Јеврејке депортоване у Аушвиц.

Нема поузданих података о броју умрлих заточеница и деце.

Затварање логора у Лоборграду уследило је после одлука о убрзавању истребљења јеврејског становништва на територијама које су биле под немачком окупацијом или контролом њихових савезника, на пример Хрватске. Депортације из Лоборграда спроведене су 13, 20, 24. и 28. августа 1942. године а транспорти су упућени у логор Аушвиц.

Нема тачних података колико је заточеница прошло кроз Лоборград. Постоје само неутемељене процене: спомиње се 3.800 страдалница међу којима су око 1.800 чиниле младе девојке. Нема ни тачних података колико је заточеница умрло у логору, постоје само процене: око 200 девојчица, девојака и жена. Нема ни података колико их је депортовано у друге логоре, на пример, у Аушвиц, Јасеновац и Стару Градишку.¹

О Лоборграду нема радова српских историчара и публициста. Код Хрвата је истраживање те теме почело 1975. године у оквиру ширег научног пројекта. Најпре је објављен чланак Нарцисе Ленгел Кризман, потом Наташе Матаушић.² Лоборград је био интересантан и за немачке историчаре.³

Д. Систем концентрационих логора Јасеновац

Најчешће се тврди да се о систему концентрационих логора Јасеновцу мало зна, али се превиђа да је од његовог растурања

¹ Карл Хегер, управник логора Лоборград и Горња Ријека, известио је 9. марта 1942. године немачку Службу безбедности о стању у логорима под његовом командом и навео да у њима има око 1.600 женских заточеница и деце, од тога око 1.150 Јеврејки: *Усташка зверства. Зборник докумената* (приредио Милан Кољанин), Нови Сад, 2020, стр. 271–272. Реч је о збирци архивске грађе коју је деценијама чувао пуковник Славко Одић, а после његове смрти предата је Архиву Војводине у Новом Саду – Архив Војводине, фонд 562.

² Narcisa Lengel Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1945“, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976, str. 884–894. Narcisa Lengel Krizman: „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, str. 3–38. Наташа Матаушић у својој књизи *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb, 2013) посветила је знатан део Лоборграду, користећи искључиво грађу у архивима у Хрватској.

³ Bethke, Carl, *Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941–1942)*, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Zagreb, 2010, str. 57–74.

крајем априла 1945. године до данашњих дана објављено на више језика око 3.500 радова различитог квалитета и обима (и више десетина квазиисторијских текстова у Хрватској).¹ Кад је реч о објављеној архивској грађи, најчешће се помисли на Антуна Милетића и његово четворотомно дело: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945* (I–II, Beograd, 1986; III, Beograd, 1987; IV, Jagodina, 2007).

Зна се да је 23. августа 1941. године усташка власт обзнанила да планира организовање исушивања Лоњског поља и његово претварање у пољопривредно земљиште. Због тога су у селима Крапје (Јасеновац I) и Брочице (Јасеновац II), надомак Јасеновца код Новске, подигнуте по две бараке у које су ускоро доведени први заточеници (Срби и Јевреји и понеки Хрват) и ту су остали до средине новембра. Када је река Струг нашла, део заточеника је побијен а остали премештени на трећу локацију – била је то некадашњи мали индустријски комплекс (циглана и више радионица) српске породице Јована Бачића, то јест његових синова. Ту је формиран нови логор познат као Циглана или Јасеновац III. Хрватска држава формално је преузела комплекс од 13. до 16. октобра 1941. године и предала га Равнатељству за јавни ред и мир (на челу са Еугеном Дидом Кватерником) а оно Заповедништву сабирних и радних логора Јасеновац. Место је било повољно за логор због комуникација, то јест железничке пруге и путева.

Логор Јасеновац IV формиран је у Старој Градишци (око 30 километара источно, низ Саву), а Јасеновац V (Кожара) у селу Јасеновац.

Први заточеници депортовани су између 14. и 16. новембра у Циглану. У почетку логор је био примитиван, ограђен бодљикавом жицом. Зидови високи између три и пет метара, дужине око три километра, прављени су од пролећа 1942. године. Четврту страну логора чинила је река Сава. На одређеном размаку налазиле су се стражарнице са митраљесцима. У логор се улазило на једна врата на западном делу, према селу Јасеновцу, мада су постојала још једна на истоку, ка селу Кошутарици.

Логор се састојао од два дела, радног и стамбеног.

Готово немогуће је реконструисати доласке и број заточеника јер усташка управа није водила евиденцију.

Логорска управа била је подељена на два дела: усташко-спољна и логорашко-унутрашња.

¹ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Laktaši–Banja Luka–Beograd, 2000.

Усташка управа звала се спољна управа: први командант био је Ивица Бркљачић¹, почетком 1942. године наследио га је Љубо Милош², у данима одсуства Милоша командовао је Ивица Матковић³.

Посебно место међу командантима Јасеновца имао је рашчињени римокатолички свештеник фрањевац (Вјекослав) Томислав Филиповић⁴ (после рашчињења и доласка у Јасеновац добио је ново име: Мирослав Мајсторовић). Међу припадницима управе било је неколико католичких богослова, теолога и свештеника.

Унутрашњу управу сачињавали су заточеници, а бирао их је вршио командант логора. Та група је извршавала наредбе команде логора. Логорник је примао директиве од заповедништва логора.

Од десетак логорника остали су запамћена двојица Јевреја (Бруно Дијамантштајн, Херман Спилер) и један Срби (Слободан Мицић). Мада су сва тројица уживали поверење Вјекослава Лубурића, судбине су им биле исте: убијени су, истина у различитом времену!

На нижим нивоима били су групници и десетници.

Сличан систем успостављен је и у логору Стара Градишка с тим што су тамо углавном биле жене или девојке.

Брочице и Крапје осигуравали су припадници 13. и Личке бојне: командант Брочица био је Анте Марић а Крапја Иван Рако, обојица старе усташе. Циглану су обезбеђивале усташе 17. сатније („личка“ и „злогласна“) са командантом Вјекославом Илеом. Почетком 1942. придружили су им се 13. сатнија, састављена углавном од Херцеговаца (командант Иван Стиер) и 49. сатнија, састављена од муслимана из околине Јајца. Почетком 1942. године промењено је осигурање тако што је отишла 17. а доведена једна сатнија Усташког одбрамбеног здруга (са око 1.800 усташа).

Први заточеници били су некадашњи логораши из Госпића.

Тешко је утврдити одакле су све стизали заточеници али се може претпоставити да су били са разних страна Независне Државе Хрватске (Херцеговина, Босне, Славонија, Босанска Крајина, Срем, Славонија...). Апсолутну већину чинили су Срби, потом Јевреји, Роми, непријатељи Независне Државе Хрватске, комунисти...

Индустријски комплекс породице Бачић имао је више радионица чији је рад донекле обновљен до пролећа 1942. године: бра-

¹ *Тко је тко у NDH...*, стр. 49.

² *Тко је тко у NDH...*, стр. 276–277.

³ *Тко је тко у NDH...*, стр. 261.

⁴ *Тко је тко у NDH...*, стр. 114–115.

варија, циглана, ланчара, столарија и пушкарница радиле су већим делом за спољне наручиоце. За логорске потребе радиле су електрична централа и радионице столарска, кројачка, грађевинска итд. Заточеници су били присилна радна снага.

Тешко је набројати све важније разлоге за упућивање у Јасеновац: због националне припадности, идеологије, криминала, разних прекршаја...

У Јасеновцу су били заточени и поједини главари и обичне усташе због разних прекршаја.

Међу најпознатије заточенике спада и Владимир Владко Мачек, челник Хрватске сељачке странке. Од других важнијих личности из разних сфера живота издвајали су се припадници масонских организација и југословенског Сокола. Било је о седам-осам римокатоличких свештеника Словенаца и неколико православних.

Депортације су биле честе, ухапшенике су доводили камионима, возом до Новске али и пешице. Од железничке станице у Окучанима до логора Циглана ухапшеници су непрекидно малтретирали и тучени. На самом улазу чекала их је преметачина и одузимање новца, накита и разних драгоцености, као и бољих делова одеће.

+++

Готово немогуће је утврдити све начине малтретирања и убистава заточеника. Посебна тортура извођена је изгладњавањем. За убијање су коришћени нож и слични оштри предмети, маљеви и чекићи (дрвени и метални), пиштољи, пушке... Било је и вешања. Убијању појединаца или групе обично су претходила постројавања („наступ“) логораша пред усташким главарима. Заточеници су убијани и на монструозне и морбидне начине.

Зна се да су страдалнике сахрањивали унутар логорских жица на посебном месту, у насипу уз Саву, на другој страни Саве у Доњој Градини. Било је случајева бацања тела у Саву. Има сведочења да су лешеви, али и живи заточеници, спаљивани у пећима у циглани.

Немогуће је утврдити колико је заточеника ушло међу логорске жице као ни колико их је страдало. Исто тако немогуће је утврдити колико их је ослобођено (најчешће на рођендан поглавника Анте Павелића). Остала су забележена и бежања са разних делова логорског система. Нема поузданих података колико је логораша спасло свој живот на тај начин.

Историјска наука још није одговорила на питање ко је и због чега иницирао бројна депортовања по више стотина јасеновачких заточеника у Концентрациони логор Земун (Сајмиште). Постоје индиције да су то чинили немачки официри како би између заточеника пробрали здраве и способне за рад у привреди Трећег рајха а остале су предавали српским колаборационистичким властима на другој страни реке Саве.

Е. Концентрациони логор Земун (Сајмиште)

На територији Независне Државе Хрватске функционисао је и Концентрациони логор Земун¹ (познат и као логор на Сајмишту) али није био у усташком систему већ под директном управом немачког војноуправног команданта Србије, то јест Гестапоа.

Одлуку о оснивању логора на београдском Сајмишту донео је 28. октобра 1941. генерал Франц Беме, војноуправни командант Србије, после добијања формалне сагласности врха Независне Државе Хрватске.² Логор, међутим, није отворен тада из више разлога међу којима је општенародни устанак најважнији: прве депортације Јевреја збиле су се 8. децембра!

Објекти Сајмишта страдали су у мањој мери у бомбардовању 6. априла па је обнова и припрема простора окончана средином децембра. Припремне и адаптационе радове обавила је организација „Тот“, која је у томе имала вишегодишње искуства. Поменута организација имала је своје баракe на ушћу Саве и Дунава одраније, у процесу утамничења припадника јеврејске заједнице.

Око Сајмишта постављена је жичана ограда висине око два метра. Објекти су донекле прилагођени новој намени, у стилу других нацистичких логора

Служио је као нека врста гета за Јевреје, првенствено жене и деца, који су до првих дана маја 1942. године били најбројнији заточеници.

Такозвано „јеврејско питање“ у Србији у великом делу окончано је око 10. маја 1942. године када је логор Земун остао без припаднике поменуте заједнице.

¹ О Концентрационом логору Земун објављено је на десетине радова, али је најмање историчара међу ауторима: Душан Никодијевић, *Библиографија радова о Концентрационом логору Земун (1941–1944)*, Београд, 2020.

² Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992 (у даљем тексту: М. Кољанин, н. д.).

+++

После окончања ликвидације Јевреја, логор је добио другу намену јер је претворен у општи па су у њега депортовани ухапшеници готово из свих крајева Југославије. Био је то прихватни логор користан првенствено за организацију „Тот“ која је у сабирном логору проналазила радну снагу корисну за немачку привреду.

Немачки званичници и припадници првенствено обавештајних служби познавали су прилике у Независној Држави Хрватској а то значи и усташке планове о такозваном српском питању, нарочито спровођене у концентрационим логорима, поготову Јасеновцу и Старој Градишци. Тек у пролеће 1942. године Немци су показали већи интерес за заточенике у логорима. Тада је започео процес ослобађања заточеника и њихова предаја немачким командама. Према договору Еугена Диде Кватерника, челника Равнатељства за јавни ред и сигурност) и Аугуста Мајснера, заповедника немачке Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха, склопљеним у другој половини априла 1942, Немци су добили могућности да из Јасеновца и других логора изводе групе заточеника за своје потребе. Прве депортације уследиле се после 10. маја, након ликвидације последњих Јевреја на Сајмишту. Познато је да је већ 5. маја пристигао један транспорт из Јасеновца на Сајмиште, потом су уследили други, не само из поменутог логора већ и из осталих сабиралишта, на пример, из Вишеграда.¹

Депортације су биле повремене и зависиле су од воље усташке стране. Познато је да су се Немци жалили на Хрвате да им не шаљу младе и здраве Србе већ дечаке, старце и болеснике. Крајем маја и током јуна 1942. године у логор Сајмиште долазили су представници Комесаријата за пресељенике и избеглице владе Милана Недића ради преузимања заточеника и одвођења у Београд.²

+++

После здружене немачко-хрватске офанзиве на Козари и Просари у лето 1942. године, Немци су тражили што је могуће више заробљеника мушкараца да их искористе као радну снагу. Тада

¹ Раде Ристановић, *Логор на Сајмишту – Сведочења двојице заточеника*, Београд, 2021, стр. 22.

² М. Кољанин, *н. д.*, стр. 161.

почиње интензивније депортовање Срба у логор Земун. Потом је уследило издвајање млађих и здравих који су затим упућивани и Немачку и Норвешку на рад.¹ (Последњи транспорт заточеника за Немачку организован је маја 1944. године. Немци су логор тада препустили Независној Држави Хрватској, то јест усташама који су га расформирали крајем јула месеца.)

+++

Посебан период историје логора Земун односи се на депортацију великих група ухапшеника Срба из разних крајева Независне Државе Хрватске, најчешће из логора Јасеновац и Стара Градишка и других сабиралишта и њихово кратко задржавање ради одабира радника и пребацивање осталих на другу страну реке Саве, у Београд, на слободу.²

Нема поузданих података колико је на овај начин спасено Срба иако постоји најмање двадесетак изјава о групама од по неколико стотина депортованих и ослобођених.

Такође нема тачних података о броју заточеника и страдалника, постоје само различите процене мада се најчешће помиње број од око 12.000 Јевреја, Срба, Цигана (Рома) и осталих, оба пола и свих година старости.

¹ М. Кољанин, *н. д.*, стр. 162–163.

² Изјаве бројних Срба у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем–Саслушања Срба избеглица*.

1.9. Диана Будисављевић

Рођена 1891. године у старој и богатој породици Обексер (Obexer) у Инсбруку у Аустро-Угарској. У родном граду завршила је основну и средњу школу.

Јулије Будисављевић рођен је 1882. године у Пожеги, у угледној српској (католичкој) породици старином из Лике. Студије медицине завршио је 1907. године у Инсбруку. За време балканских ратова 1912–1913. дошао је у Србију на позив Српског црвеног крста.

Диана и Јулије упознали су се у време његовог рада као асистента у локалној хируршкој болници и предавача на курсу за болничарке у Универзитетској клиници у Инсбруку. Венчали су се 1917. године.

Породица се 1919. године преселила у Загреб где је Јулије добио посао професора на новооснованом Медицинском факултету а убрзо је постављен и за директора Хируршке клинике.

Од проглашења Независне Државе Хрватске до њеног краја породица није имала готово никаквих непријатности: Јулије је и даље радио у болници, Диана је у јесен 1941. започела нове активности – помагање невољницима, првенствено Србима и Јеврејима. Тако је настао феномен какав није забележен у ратним неприликама, познат под именом „Дианина акција“!¹

Диана Будисављевић је, вероватно због породичне традиције али и због жеље да несебично помогне невољницима, записивала готово све своје напоре, неуспехе и успехе. Бележила је на немачком језику у периоду од 23. октобра 1941. до 7. фебруара 1947. године: *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1947, Zagreb, 2005*. После читања дневника лако се закључује о формама, врстама, времену, обиму и садржају помоћи: одећа, обућа, храна, лекови, новац...

Мада то нигде није истакла, Будисављевићева је имала знатну подршку од високих немачких официра, углавном Аустријанаца, на пример генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа. Контактира-

¹ Поред књиге Наташе Матаушић *Diana Budisavljević Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2019 (Београд, 2021), корисне су и књиге: Бошко Ломовић, *Књига о Дијани Будисављевић*, Београд, 2013; Vilhelm Kues, *Dianina lista*, Beograd, 2017 (превод са немачког језика). Снимљен је и један играно-документарни филм под насловом „Дневник Диане Будисављевић“ (Загреб, 2020) и телевизијска емиесија „Дубина злочина“ аутора Бранка Станковића, емитована новембра 2015. године на Радио-телевизији Србије у серији „Квадратура круга“.

ла је надлежне службе Независне Државе Хрватске од Министарства социјалног старања од Хрватског Црвеног крижа, надбискупа загребачког Алојзија Степинца, неколицину страних дипломата, бројне Загребчане, Богдана Рашковића, специјалног емисара из Београда и друге знане и незнане.

Није презала од одласка код усташких главара, од Андрије Артуковића до Вјекослава Макса Лубурића; видела је логоре Стара Градишка, Лобор Град и Горњу Ријеку.

Према поузданим подацима, спасла је од страдања око 12.000 Српчади. Тешко је разјаснити даљу судбину те деце која су завршавала у Каритасу, добротворној организацији Римокатоличке цркве, домовима и хрватским породицама (и понекој српској). Поуздано се може тврдити да им је продужила живот.

+++

Део активности Диане Будисављевић помињу готово све заточенице логора Лоборград у својим исказима датим у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду по ослобађању из логора и доласку у Србију.¹

Тако, на пример, Фимија Тохол, Јованка Грубјеша, Мара Церовина, Анђа Биберцић, Аника Новокмет и Душанка Биберцић, казују: „Често нас је посећивала госпођа Будисављевић. Увек нам је доносила хране и поклоне за децу одеће и обуће, а каткад би нам оставила по пет хиљада динара у новцу. Из Загреба нам је слала пакете.... У Загреб смо стигли око два сата после подне. Ту нас је дочекао опет загребачки Црвени Крст и гђа. Будисављевић и још неколико Срба и Српкиња. Гђа, Будисављевић нас је даривала свакога са једним пакетом. Разделила је ципеле онима, који их нису имали, и нешто одеће. У свакоме пакету је било нешто круха, два јаја и друге хране и колача.“²

Друга група од око двадесетак Српкиња, углавном Херцеговки, сведочи: „У логору у Лоборграду често пута нас је обилазила и доносила нам дарове Будисављевић Дијана, супруга Др. Будисављевића Јулија, Србина, познатог хирурга из Загреба. Она је

¹ Део изјава заточеница логора Лобор Града 1942. године сабран је у зборник насловљен *Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања српских избеглица*.

² Исто.

рођена Немица, и организовала је помоћ нама Српкињама са Ми-
хић Чедом и још неким другима из Загреба.“¹

Слично су казивале Даринка Микичић, Мира Вујовић, Анка
Човић, Мирјана Курилић и Добрила Крнета: „Неколико пута нас
је посетила госпођа Др. Будисављевића из Загреба, даривала нас,
доносила нам лекове а давала нам је и новаца...“²

Радојка Васиљевић из Сарајева истакла је акцију госпође Бу-
дисављевић на прикупљању помоћи у Загребу и Сарајеву у одећи и
обући и њеном достављању у Лоборград. Потом је казивала шта су
заточенице доживеле у Загребу приликом пута ка Србији: „На про-
лазу кроз Загреб дочекала нас је на жељ.[езничкој] станици наша
незаборављена госпођа Дијана Будисављевић са својим сарадни-
цима и сарадницама који су се са њом заједно мучили и учинили
све што су могли у слању помоћи нама у Лоборград. И овом прили-
ком добили смо у возу од госпође Будисављевић много рубља, хра-
не, а на путу медикамената, цигарета и дописница.“³

Марија Радошевић је тврдила да би многе заточенице и њи-
хова деца били гладни да није било помоћи Диане Будисављевић
која је водила рачуна „да пакете примају жене са децом или оне које
нису добивале пакете или какове пакете од својих кућа“. ⁴

Невенка Шврака је конкретна: „Морам истаћи да нам је
највише добра у овом логору учинила гђа Будисављевић Дијана из
Загреба, шаљући нам и доносећи нам бројне пакете и новац те хра-
брећи нас да ће на крају бити добро...“⁵

Драгица Бараћ је рекла што друге заточенице нису поменуле:
„О нама у логору у Горњој Реци водила је бригу и гђа Дијана Буди-
сављевић, из Загреба, шаљући нам разне пакете, а за Божић свака
поједина од нас примила је од ње пакет с храном и другим за нас
потребним стварима.“⁶

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

1.10. Независна Држава Хрватска и Србија

Однос Независне Државе Хрватске према Војноокупационој територији Србија био је комплексан. Хрватска је донекле имала нејасне атрибуте државе док је Србија била територија којом је управљао окупатор, то јест Немци.

Непосредно после проглашења, Хрватска је проблем источне границе решавала са Немцима. Немачка страна тражила је из више разлога да срезови Земун и Стара Пазова буду под њиховом контролом. Хрватска страна имала је велику подршку Зигфрида Кашеа у настојању да граница иде рекама Дунавом и Савом. Проблем је коначно решен у хрватску корист тек 10. октобра 1941. године.¹

Проблем границе на Дрини разрешен је просто: поштована је аустро-угарска граница Босне и Херцеговине према Краљевини Србији. Недоумица је било у Рашкој области (Санцаку). Границе окупационих зона, немачке и италијанске, разрешио је Адолф Хитлер 24. априла 1941. године. С обзиром на то да Немци нису били превише заинтересовани за Рашку област, они су је препустили Хрватима и дозволили њиховим снагама да уђу у Прибој, Пљевља, Пријепоље, Сјеницу и Нови Пазар.² Ускоро су, зарад договора Немаца и Италијана, Хрвати напустили најпре Пљевља и Нови Пазар а потом и остала насеља. Разграничење је договорено 15. јула 1941. године: граница Независне Државе Хрватске и Србије у Санцаку поклапале су се са границама Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске из 1914. године.³

+++

Крајем априла 1941. године из Загреба је за Београд отпутовао домобрански сатник Јосип Лончарић као официр за везу у немачком Штабу 2. оклопне армије а нешто касније и у Војноуправној команди. Међу његовим обавезама било је и праћење стање у

¹ Извештај Врховног оружничког заповједништва Министарству Хрватског домобранства о прикључењу Срема Независној Држави Хрватској, 19. октобар 1941. године – *Зборник НОР-а*, I/17, стр. 18–19.

² Телеграм Мурата Бајровића, усташког повереника за Санцак, војсковођи Славку Кватернику – ВА, НДХ, кут. 338, рег. бр. 56/3.

³ Милутин Д. Живковић, *Санцак 1941–1943* (докторска дисертација одбрањена 2017. на Филозофском факултету у Београду), стр. 89.

Србији, уз обављање других послова. У Земуну је постојао Пријавни уред Хрватског домобранства. Посебно интересовање владало је за организовано пресељење Хрвата, припадника бивше Југословенске краљевске војске и њихових породица. Нешто касније у Београду је организован „Хрватски клуб – Уред за путнице“ односно Конзуларно представништво Независне Државе Хрватске, којим је управљао Тихомир Винцетић, чиновник Министарства иностраних послова.¹

+++

Било је неколико случајева да су припадници хрватске војске учествовали у операцијама у Србији. Тако су крајем септембра 1941. године у склопу немачких напора да угуше устанак у Посавини, из Сремске (Хрватске) Митровице упућене две чете у борбу у Шапцу.²

+++

Због доласка великог броја избеглица из Независне Државе Хрватске колаборационистичке власти у Србији су неколико пута одржавале интерне састанке са хрватским властима на којима је утврђиван тачан број оних који организовано долазе у Србију, као и шта од ствари могу понети са собом. Ипак, ови договори нису спроведени у дело па је велики број избеглица и даље илегално прелазио границу.³

Међу избеглицама било је и Хрвата и муслимана који су долазили у Србију из разних разлога. Чак је било и оних који су чинили злочине у Независној Држави Хрватској. То је случај са Хилмијом Берберовићем, који је извесно време пра рата провео у Београду, а учествовао је у покољу Срба у цркви у Глини.⁴

¹ Извештај Врховног оружанског заповедништва Министарству Хрватског домобранства о прикључењу Срема Независној Држави Хрватској, 19. октобар 1941. године – *Зборник НОР-а*, I/17, стр. 18–19.

² Nikica Barić, „Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 2011, str. 115–126, 121.

³ О поменутих разговорима нема података чак ни у објављеним извештајима представника Независне Државе Хрватске у Београду – Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb, 1995.

⁴ Саслушање Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

1.11. Војноокупациона територија Србија

После распарчавања Краљевине Југославије које је окончано стварањем Независне Државе Хрватске и задовољењем територијалних претензија ратних савезника (Мађарске, Румуније, Бугарске и Италије) оно што је остало проглашено је за немачку војноокупациону територију Србија.¹ Територија те Србије била је знатно мања у односу на Краљевину Србију пре балканских ратова 1912–1913. године. Таква Србија може се посматрати и као последица староаустријског антисрпског комплекса који се испољавао и код Адолфа Хитлера када је планирао растурање Краљевине Југославије.²

Немци су, да би избегли румунско-мађарско-хрватске комбинације и могуће расправе, одлучили да простор Баната буде по дњиховом непосредном војном управом али у административном смислу спојен са Србијом.³

Немачка окупациона власт је задржала стару административну поделу. Обновљене су бановине: Дунавска, Моравска и Дринска. У састав Дунавске бановине формално је ушао Банат. Косовска Митровица, Нови Пазар и Подујево били су у почетку припојени Дринској бановини, али су у њима углавном власт држали албански колаборатери. Бановине су биле подељене на срезове, а ови на општине. Тако се у административној подели готово ништа није променило. Промене су уследиле 26. децембра

¹ У литератури се више имена користе за ту Србију. Тако, на пример, Боривоје М. Карапанцић користи синтагму „Подручје Војног Заповедника Србије“ – Боривоје М. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливеленд–Ваљево, 2010, стр. 141.

„Војноокупациона територија Србија“ – Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 133; „Војноокупациона зона“ – Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 220; „Војно-окупирана територија Србије“ – Радосав Туцовић, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*, Београд, 2022, стр. 160; Бојан Димитријевић се није конкретно изјаснио – Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд, 2021.

² Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 390. У немачкој пропаганди није помињана Југославија већ само Србија и Срби!

³ Наиме, Банат је најпре био додељен Мађарској, али је 21. априла Адолф Хитлер одредио да та територија остане под немачком окупацијом и да на том подручју буде успостављена војна управа а потом да буде прикључена војноокупационој територији Србије. Више о томе: Шандор Вег, „Систем немачке окупационе власти у Банату 1941–1944“, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 35, Нови Сад, 1963, стр. 63–104.

1941. године када су бановине укинуте а као основна целина уведени су окрузи (14).¹

+++

У историографским радовима објављено је више процена о површини те Србије и броју њених становника.

Према проценама немачких стручњака урађених на основу пописа становништва Краљевине Југославије из 1931. године, површина Србије је била око 51.000 км² и ту је живело око 3.810.000 становника. Према истим прорачунима, Банат је имао површину од 9.776 км² са око 640.000 становника (од тога су петину чинили припадници немачке националне мањине). То значи да је површина Војноокупационе територије Србија износила око 60.776 км² са око 4.450.000 становника (од тога око 3.775.000 Срба).²

Према подацима владе Милана Недића, у Србији је тада живело 3.773.000 становника: 3.367.000 Срба, 23.000 Хрвата, 51.000 осталих Словена, 102.000 Мађара, 146.000 Немаца, 66.000 Румуна и 18.000 припадника других нација.³

¹ Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 460–461.

² Обавештење Министарства иностраних послова Немачког Рајха од 21. маја 1941. амбасадама, посланствима и опуномоћеницима о подели територије Краљевине Југославије – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 138.

Наведене податке су преписивали: Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки pokret u Srbiji 1941*, Београд, 1963, стр. 22–23 (у даљем тексту: Ј. Марјановић, *Устанак и...*); Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 73; С. Д. Милошевић, *Избеглице...*, стр. 251; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Београд, 1979, стр. 15–16; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд, 2011, стр. 16.

Слободан Д. Милошевић написао је да је Србија имала 51.100 квадратних километара и 3.810.000 становника (25.000 Хрвата, 3.580.000 Срба, 8.000 фолксдојчера, 170.000 Румуна и 15.000 Јевреја – С. Д. Милошевић, *Избеглице...*, стр. 251. То значи да је Милошевић превидео Банат!

Бранко Петрановић није узимао у обзир податке о Банату – Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 111 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Србија...*).

Валтер Маношек тврдио је да је површина износила око 60.000 км² а да је на њој живело око 3.8 милиона становника – *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Београд, 2007, стр. 33–34.

³ Наведене процене преписивали су: Б. Петрановић, *Србија.у.*, 111; Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 220 (позива се на Ј. Марјановића, *Устанак и...*, 22–23 и други.

+++

Немачка је своју политику у Србији спроводила кроз четири компоненте: војна, полицијско-безбедносна, привредна и дипломатска.

Војноокупационом управом руководио је „војноуправни командант Србије“ (Militarverwaltungsbehlshaber Serbien или краће Militarbefehlshaber Serbien). Команда сувоземних снага из Берлина 20. априла 1941. поставила је Хелмута Ферстера на ту функцију.¹ После њега, 4. јуна, именован је Вилхелм Шредер. Када је Шредер 18. јула страдао у авионској несрећи код Београда и преминуо у Берлину, 28. јула је именован нови заповедник – био је то генерал Хајнрих Данкелман.² Наместо Данкелмана је потом, средином октобра, постављен генерал Франц Беме, а њега је на функцији од 6. децембра 1941. године наследио Паул Бадер.³ (Последњи заповедник био је генерал Ханс Густав Фелбер, од 4. септембра до 20. октобра 1944. године.)

Командант Србије био је директно потчињен Берлину све док 9. јуна 1941. године Хитлер ту власт није подредио генералу Вилхелму Листу, команданту снага „Југоисток“. Овај је, такође, у свом делокругу држао све војне и цивилне послове Србије.

Ради лакшег организовања послова постојала су два штаба, Командни и Управни, у којима је радило око 720 официра и војних службеника. Командни штаб, којим је до децембра 1941. руководио генералштабни мајор па потпуковник Графенхорст⁴ (Gravenhorst), а потом пуковник Рудолф Киблер, био је задужен за све послове војног карактера, али не и војне операције јер је то било у домену команде „Југоисток“.

Управни штаб, којим је руководио СС-генерал-мајор др Харалд Турнер⁵, решавао је све послове у вези са цивилним ста-

¹ „Војни заповедник Србије преузео је власт“, *Општинске новине*, Београд, 24. април 1941, стр. 1; Војни архив, Немачка архива, кут. 50, рег. бр. 1/5 (у даљем тексту: ВА, На).

² Перица М. Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, Београд 1956, 86 (у даљем тексту: П. М. Вишњић, н. д.).

³ Мухарем Кресо, *Нјемачка окупациона управа и Београду 1941–1944*, Београд, 1979; Вељко Ђ. Ђурић, „Ко су били војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Гласник Војноисторијског института*, бр. 3, Београд, 1996, стр. 159–168.

⁴ И поред уложеног труда, моји напори да сазнам име поменутог пуковника остали су без коначних резултата. Остаје претпоставка да је реч о Оту Графенхорсту, у потоњим годинама генералу и команданту 26. Панцир дивизије.

⁵ Рођен је 1891. године у Леану на реци Лани, Немачка. Гимназију је завршио

новништвом окупиране Србије, оне који су били изван домена Командног штаба. Истовремено, Управни штаб представљао је и саветодавно тело команданта Србије. Турнеров заменик био је мајор др Георг Кисел.

О унутрашњополитичким приликама и проблемима окупиране Србије старао се Феликс Бенцлер, опуномоћеник Министарства иностраних послова из Берлина. Иако је припадао штабу војноуправног команданта Србије, Бенцлер је био директно одговоран министру Јоакиму фон Рибентропу. Бенцлеров специјални саветник био је Едмунд Фезенмајер¹ који је, као искусни и доказани дипломата, у Београд дошао из Загреба.

Пошто је Србија представљала веома важно подручје због својих привредних, економских и других потенцијала, влада Трећег рајха је априла 1941. основала Генерално пуномоћство за привреду. За руководиоца те институције именован је Франц Нојхаузен, предратни конзул у Београду. Он је био директно одговоран маршалу Херману Герингу.²

Служба јавне сигурности на подручју Србије посебно је организована а деловала је двојако: цивилно, посредством органа Главне управе безбедности Рајха, и војно, преко војнообавештајне

у Мајнцу, потом Пруску кадетску школу. Учествовао је у Великом рату (1914–1918) и био одликован. Докторирао је правне науке.

Покрету Адолфа Хитлера пришао је већ 1932. године. Служио је у Главној управи безбедности Рајха. Радио је у Чешкој, Луксембургу, Белгији, Француској и Грчкој, углавном у немачкој управи на запоседнутим територијама.

По успостављању окупационе управе у Србији, Турнер је именован за шефа Управног штаба војноуправног заповедника. После сукоба са генералом Аугустом Мајснером, опозван је 1. октобра 1942. године и добио нова задужења у централу СС-а у Берлину и потом постављен за управника СС-школе у Бад Телцу.

Заробили су га Британци 1945. године и изручили Југославији. На суђењу у Београду 9. марта 1947. године, Турнер је осуђен на смрт стрељањем. Жалба је 14. марта одбијена. Нема трагова када је и где пресуда извршена – Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, Београд, 2009, стр. 51–83.

¹ Драган Алексић, „Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године“, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године – Зборник радова*, Београд, 2014, стр. 319–353 (у даљем тексту; Д. Алексић, *Мисија...*). Игор-Филип Матић одбранио је 2002. године у Минхену докторат о Фезенмајеровом животопису и објавио га под насловом *Edmund Veesenmayer, Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionpolitik*, R. Oldenbourg Verlag (Südosteuropäische Arbeiten 114), München, 2002, 323.

² П. М. Вишњић, *н. д.*, стр. 86.

службе Вермахта. Тако су органи разних немачких служби имали под својом тоталном контролом целокупан живот у Србији.¹

Два дана после уласка немачких војника у Београд, дошли су припадници немачке војне обавештајне и контраобавештајне службе (Abver – Belgrad), на челу са пуковником Вермером Лоренцом, и сместили се на Дедињу.

Оперативну групу полиције и службе безбедности за Југославију предводио је пуковник Вилхелм Фукс.² Од априла 1942. године на функцији га је наследио пуковник Емануел Шефер.³

+++

Србија је била подељена у четири војноуправне области, у чијим средиштима су биле фелдкомандантуре. Имале су своје бројеве и именоване су према граду где су биле стациониране. На челу окружне команде (фелдкомандатуре) био је виши официр у чину пуковника или генерала. Та установа имала је два дела: командни и управни. На територији сваке фелдкомандатуре организоване су ниже форме – окружне команде (крајскокомандатуре), било их је 10, а оне су обухватале месне команде то јест ортскокомандатуре.⁴

Немачка је у првим месецима окупације Србије стационира-ла три посадне дивизије: 704, 714 и 717. Апсолутну већину војника и официра у 717. дивизији чинили су Аустријанци.⁵

Војна и полицијска немачка сила у Србији бројала је око 25.000 припадника.⁶

+++

Немачка управа у Србији успостављана је у три етапе. У првој је заведена војноокупациона управа, временски краткотрајна али

¹ *Немачка обавештајна служба*, књига IV, Београд, 1959.

² О Вилхелму Фуксу видети у: Ђ. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, стр. 99 и даље.

³ М. Кресо, н. д., стр. 53–54; Б. Божовић, *Страдање Јевреја...*, стр. 86–87.

⁴ Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 401–402.

⁵ Податке из живота и војничке службе високих официра на просторима Југославије 1941–1945. године видети у: Gaj Trifković, „Nedostaje mu čvrstina – Njemački generali u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historical searches / Historijska istraživanja*, 21, Historijski institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2022, str. 171–203.

⁶ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Београд, 2007, str. 37–38.

прилично значајна за Немце. За две недеље директне војне управе Немци су настојали да створе такве услове рада који ће им омогућити да све околности држе под својим непосредним надзором.

У другој етапи (започета 1. маја) створен је Савет комесара, предвођен Миланом Аћимовићем.¹ Мада је тај комесаријат имао цивилни карактер, био је подређен немачкој врховној и контролној власти војноуправног команданта.² То стање у суштини представља

¹ Савет комесара имао је структуру владе са комесарима – министрима, који су стајали на челу одговарајућих ресора. Аћимовић (Југословенска радикална заједница) заузео је положај председника Савета и комесара за унутрашње послове, док су остали комесари били: Министарство просвете – Ристо Јојић (нестраначка личност), Министарство правде – Момчило Јанковић (Народна радикална странка), Министарство пошта, телеграфа и телефона – Душан Панћић (Народна радикална странка), Министарство грађевина – Светислав Јосифовић (нестраначка личност), Министарство привреде – Милосав Васиљевић (Југословенски народни покрет ЗБОР), Министарство социјалне политике – Стеван Иванић (Југословенски народни покрет ЗБОР), Министарство финансија – Душан Летица (Југословенска радикална заједница), Министарство саобраћаја – Лазар М. Костић (Народна радикална странка) и Министарство исхране – Јеремија Протић (Југословенска национална странка) – „Наименовање комесара за бивша министарства“, *Општинске новине*, 2. мај 1941, стр. 1; Видети и: Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 135; М. Кресо, *н. д.*, стр. 81. Занимљива су сведочења Драгомира Стојадиновића која је изрекао у разговору са генералом Харалдом Турнером у вези припрема будуће колаборационистичке власти у Србији. Стојадиновић је као блиског сарадника генерала Турнера поменуо понемченог Словенца Јозефа Хрибовшека Бергеа, високог чиновника предратног немачког посланства у Београду – Srđan Cvetković, „Окупација у šest slika“, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2007, str. 139–152. Хрибовшек-Берге је добро познавао Владимира Рибникара, у чијој кући су 4. јула 1941. године чланови Централног комитета Комунистичке партије Југославије одржали састанак! Зоран Д. Ненезић је писао да су од 10 комесара шесторица били припадници масонских организација – *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd, 1987, стр. 471. Међу комесаре није изабран Александар Цинцар-Марковић, некадашњи министар иностраних послова у влади Драгише Цветковића и Владка Мачека, потписник акта о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту и потписник Одредаба о извршењу примирја којим је окончан такозвани Априлски рат. Мада је уважаван од Немаца и често позиван на консултације, Александар Цинцар-Марковић није јавно и директно био ангажован у пословима колаборационистичке власти. Има историчара који сматрају да су Љотић и Цинцар-Марковић више волели да остану „у сенци“, и вуку потезе иза сцене. – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 135.

Занимљиво поимање политичких ставова припадника Савета комесара и Владе народног спаса видети у: Александар Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, у: *Истраживања младих сарадника*, ИНИС, Београд, 2013, стр. 111–134.

² Извештај саветника немачког посланства у Београду Министарству иностраних

вид колаборације.¹ Савет комесара је безусловно и по сваку цену желео, чак и по цену служења окупатору, да обезбеди повољније животне услове српском народу у новом европском поретку, као и да прошири националну интеграцију Срба на просторима бивше државе.² У том контексту, примера ради, Савет комесара је у писаном меморандуму тражио од Немаца заштиту за српски народ у Независној Држави Хрватској.³ Са немачке стране није било одговора.

послова о намери војноуправног команданта у Србији да успостави српску администрацију и постави Савет комесара под својом командом, 27. април 1941. године – *Зборник НОР-а...*, XII/1, стр. 85–86.

¹ Милан Вујаклија је у предратном издању свог *Лексикона страних речи и израза* (Београд, 1937) појам колаборација (лат. *collaboratio*) објаснио као сарадња, и колаборирати – сарађивати, суделовати у раду. Исти појам у послератном издању (1966, 1980) лексикона обогатио је са још два облика овог термина с новим значењима: колаборатор – сарадник, помоћни учитељ, свештеник; у Другом светском рату сарадник фашистичког окупатора односно колаборационизам је сарадња с фашистичким окупатором у Другом светском рату; Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, 2006: колаборационист – онај који сарађује с непријатељем.

Поменуто објашњења појма колаборација наводи на закључак да то и није одвећ негативно. Наиме, није било рата а да непријатељи нису преговарали о разним проблемима. Ствар је само у политичком поимању тог односа. Ова тврдња добија на значају када се зна да је колаборација поменута у конвенцијама међународног ратног права као легитиман однос окупатора и окупираних.

Југословенска (комунистичка) историографија је уз Савет комесара и Владу народног спаса додавала придев квислиншки/ка. Млађи историчари то не помињу већ више користе придев колаборационистичка – Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina – Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006; Наташа Милићевић, „Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2013, стр. 309–315; Александар Стојановић, Душан Бајагић, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: *Географија и историја – Сусрети и прожимања*, Географски институт „Јован Цвијић“, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 53–87.

² „Budući državni vođa Srbije mora da bude nacionalni Srbin i da je do danas sačuvaо ugled nepodmitljivog човека“. – Мишљење припадника немачких окупационих структура о предводнику колаборационистичке управе у Србији, Београд, 19. април 1941: *Немачка обавештајна служба*, VIII, стр. 656–657.

³ Аћимовићев меморандум из јуна 1941. године упућен немачком војноуправном команданту садржавао је и обједињавање српских земаља и становништва под немачким окриљем – Б. Петрановић, *Србија...*, стр. 138.

+++

У трећој етапи успостављана је и функционисала цивилна влада Србије под председништвом Милана Недића. Њега је на ту функцију 29. августа именовано војноуправни командант генерал Хајнрих Данкелман.¹ Немци су сматрали да ће им Недић бити од користи с обзиром на његово војничко искуство, што му је била велика предност у односу на Аћимовића.²

Приликом разговора са немачким генералима, Недићу је предочено да ће у случају одбијања њиховог предлога Србија бити подељена између Бугара, Албанаца и Хрвата, а то је значило да ће у земљу, ради смиривања народа, довести бугарске, мађарске и хрватске војне јединице које би учествовале у немилосрдној одмазди над српским становништвом.³

Пре прихватања понуђене дужности, Недић је од генерала Турнера и Данкелмана захтевао аутономију за Србију, што је подразумевало стварање националних оружаних снага, утврђивање конкретних обавеза према окупаторској управи, као и заштиту српског народа у другим областима некадашње Југославије.⁴ Немци су делимично прихватили поменуто захтеве, углавном оне мање битне.

¹ Посебну улогу у именовању Милана Недића за председника владе имао је Едмунд Фезенмајер – Д. Алексић, „Мисија...“, стр. 345–365; *Ново време*, 30. 9. 1941.

² Л. Хори, М. Броскат, *н. д.*, стр. 173–174; Ј. Марјановић, *Устанак...*, стр. 179. Драгомир Драги Јовановић је, на саслушању после рата у Београду, причао да је главни саветник многих немачких личности у Београду био бивши министар спољних послова Александар Цинцар-Марковић. И у избору Недића његова је улога била знатна – ВА, Нђа, 1-1а/7. Сасвим другачије писале су присталице Димитрија Љотића величајући његову (скоро безначајну) улогу код избора Недића – Боровоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливленд–Ваљево, 2010, стр. 71–73. Стеван Пироћанац, *Српски добровољци 1941–1945. у слици и речи*, Билефелд, СР Немачка, 1966, стр. 9.

И Едмунд Фезенмајер, лични повереник Јоакима фон Рибентропа средином августа боравио је у Београду. И он је био за Милана Недића – М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, стр. 93.

³ Веродостојност тих претњи потврдио је и Харолд Турнер на саслушању 2. августа 1946. године – ВА, На, кут. 27, рег. бр. 2/5.

⁴ Интегрални текст писма Милана Недића (у форми услова за прихватање понуђене функције председника владе) од 27. августа немачким властима видети у: Венцеслав Глишић, „Услови под којима је Недић пристао да формира српску владу под окупацијом“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1993, стр. 143–145.

+++

Објективна историја војноокупационе територије Србија и колаборационистичких органа власти још није написана из више разлога. Једну од најважнијих препрека представља недоступност архивске грађе настале у тим годинама. Оно до чега истраживачи могу доћи у Војном архиву, Архиву Србије и Архиву Југославије јесте корисно али није највредније. А оно што им није доступно похрањено је у архивским фондovima некадашњих обавештајних служби, али и у приватним колекцијама.

Ниједан историчар и правник није се позабавио положајем Савета комесара који је водио Милан Аћимовић и владе Милана Недића у контексту међународног ратног права (посебно када се има у виду како је колаборација дефинисана у Хашкој конвенцији и каснијим њеним допунама), па због тога свака расправа о њиховој улози почиње са негативним квалификацијама.¹

И даље је спорна улога челника колаборационистичке владе Милана Недића, посебно кад је реч о унутрашњој политици и односу према избеглим припадницима српског народа што су готово непрекидно пристизали у Србију не би ли спасли голи живот од погрома и прогона које су спроводиле разне војне и паравојне немачке, италијанске, хрватске, албанске, бугарске и мађарске формације.

Посебно место у Недићевој политици има идеја с почетка 1942. године о окупљању Срба то јест проширењу Србије на просторе првенствено Независне Државе Хрватске припајањем одређених територија на којима је српски народ, што би се остварило и разменом и пресељењем становништва.²

¹ Ни правник Фердо Чулиновић се није упуштао у поменућу тему – Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела ...*, стр. 404–443.

² Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 444–457.

1.12. Делатност Светог архијерејског синода у периоду април 1941 – април 1942. године

Мада је Сабор 27. марта 1941. године препоручио свим архијерејима да буду у својим епархијским средиштима, патријарх Гаврило напустио је Патријаршију 6. априла после бомбардовања Београда. Отишао је у манастир Острог у Црној Гори. Тамо су га ухапсили немачки војници и преко Сарајева спровели за Београд. После саслушавања био је притворен у манастиру Раковица, потом у манастиру Војловица код Панчева. Рат је провео изван Патријаршије и без права да обавља своје патријарашке обавезе и дужности.¹

Немци су 23. априла заузели зграду Патријаршије узурпирајући је за своје потребе; испразнили су је од свега оног што им је сметало, од намештаја до административних књига. Дозволили су да инвентар из Патријаршије буде смештен у зграду Конака кнегиње Љубице где је тада био и Црквени музеј. У том здању почео је нови живот свих органа Патријаршије и Архиепископије београдско-карловачке Српске православне цркве.²

Одлукама са последњег Сабора одржаног крајем марта 1941. године, Синод су чинили председник патријарх Гаврило и чланови епископи бачки Иринеј, тимочки Емилијан, нишки Јован и зворничко-тузлански Нектарије, а заменици су били митрополит скопски Јосиф и епископ браничевски Венијамин.³ Међутим, ратне неприлике осујетиле су рад тог тела у поменутом саставу. Архијереји који су се средином маја нашли у Београду покушавали су да делују онолико колико је то било могуће.⁴

У оквирина својих надлежности обратили су се немачким

¹ Миодраг Близнац, Вељко Ђурић Мишина, *Патријарх Гаврило (Дожић)*, Нови Сад, 2004; Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006.

² Немачки војници су патријаршијску архиву растурили. Стога је 21. јуна 1941. митрополит Јосиф наложио службеницима Патријаршије да је среде како би се могла користити – Архив Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Записници, IX/119/1941 (у даљем тексту: АСин, Записници...).

³ *Црква* 1941, стр. 47.

⁴ Епископ браничевски Венијамин предлагао је 30. маја 1941. године да се архијереји састану и покушају да наставе рад у новим околностима. Као први корак ка нормализацији стања, сматрао је да треба издејствовати ослобађање патријарха Гаврила – АСин, IX/87/1941.

окупационим властима како би сазнали судбине епископа дабро-босанског Петра и горњокарловачког Саве.¹ Потом су молили генерала Милана Недића да помогне у добијању правих информација о двојници архијереја али им је непотпун одговор стигао тек 24. априла 1942. године.²

Архијереји су молили поједине министре и самог Недића за интервенције код немачких власти ради спасавања оно мало свештеника за које су сазнали да су заточени по разним логорима у Независној Држави Хрватској. Такве молбе примали су српски министри, али и Немци који су интервенисали код хрватских власти како би ухапшенике допремили у Београд. У одговорима је било и вести да поједини тражени свештенослужитељи нису више међу живима.³

Почетком јула 1941. представници немачких власти саопштили су архијерејима да је нужно да се „колико је могуће, одржи јединство Српске православне цркве под управом прописаном њеним Уставом“.⁴ То је значило да би епископи требало да се консултују са патријархом о томе шта ваља чинити да се Црква повињује немачким захтевима и условима. О детаљима тих разговора архијереја нема писаних трагова.⁵

+++

Од почетка рата до краја 1941. године Србија је примила више од 200.000 прогнаних и избеглих Срба а међу њима и око 600 свештенослужитеља Српске православне цркве из других крајева Краљевине Југославије. Избегли свештеници имали су обавезу да сачине извештај о својим страдањима. Синод је у међувремену формирао посебну комисију за прикупљање тих извештаја.⁶

Комисија је, уз то, и од епископа добијала извештаје о избеглим и прогнаним свештеницима и њиховој судбини. Мада су ти извештаји прилично поуздани, ипак није могуће утврдити тачне судбине страдалника, па су до сада навођени различити подаци о

¹ АСин, Син. бр. 86/11941.

² АСин, Записници, Син. бр. 2015/1941.

³ АСин, XIII/146/1941; Исто, XIV/23/1941.

⁴ АСин, Записници, Син. бр. 585/зап. 3 од 8. јула 1941.

⁵ *Мемоари патријарха српског Гаврила*, I, Париз, 1974, стр. 533–538 (у даљем тексту: *Мемоари патријарха...*).

⁶ АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947.

броју протераних и избеглих свештеника.¹

Архијереји су на првом састанку Синода 7. јула разрешили важне проблеме, на пример председника тог тела. С обзиром на то да је патријарх био интерниран, његову улогу требало је да преузме епископ бачки Иринеј, најстарији епископ по посвећењу, иначе члан Синода и Сабора.² Како су том епископу мађарске власти забраниле одлазак у Београд, договорено је да митрополит Јосиф убудуће председава седницама. Он је на тој функцији остао до краја рата.³

На седници 8. јуна Синод је закључио ће „лојално извршавати законе и наредбе окупаторских и земаљских власти и утицаће преко својих органа на потпуно одржање реда, мира и покорности.“⁴

Истога дана архијереји су посетили немачког генерала Лудвига фон Шредера, војног команданта Србије.⁵ Том приликом архијереји су се пожалили на страдање српског народа и његове Цркве од Хрвата, Мађара, Бугара и Албанаца. Генерал је саопштио да ће све те жалбе (накнадно) примити у писаној форми. Тако је настао први меморандум. Он, међутим, није предат генералу Шредеру јер је он у међувремену страдао у авионској несрећи и убрзо преминуо.⁶

¹ Драгослав Страњаковић имао је још 1941. године на располагању документацију о страдању свештеника па су ти његови подаци веома значајнији. Његов податак о броју, међутим, тек је приближан, готово узгредан, јер наводи да је у Србију стигло око 700 прогнаних или избеглих свештеника из Независне Државе Хрватске – Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945)*, Горњи Милановац–Приштина, 1991, стр. 19. Душан Кашић је утврдио да је из Независне Државе Хрватске у Србију протерано 334 свештеника – Душан Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971, стр. 195–196 (у даљем тексту: Д. Кашић, *Српска...*).

² АСин, Записници, Син. бр. 585/зап. 3 од 8. јула 1941; Устав Српске православне цркве од 31. септембра 1931, члан 55.

³ Именовање митрополита скопљанског Јосифа за заменика патријарховог у свим пословима и дужностима и даље изазива бројне недоумице код историчара које су иницирали управо патријарх Гаврило и митрополит Јосиф својим каснијим тврдњама. Упоредити: ИАБ, БДС, М-17; *Мемоари патријарха...*, стр. 512–513. Остаје чињеница да је Синод расписом од 2. јуна 1941. обавестио све архијереје да је митрополит Јосиф као „најстарији архијереј и члан заменик Синода а у договору са Његовом Светости Високопреосвештеним Гаврилом“ преузео бригу о пословима Цркве – АСин, IX/24/1941 од 31. маја 1941; Исто, IX/1/1941 од 2. јуна 1941.

⁴ АСин, Записници, Син. бр. 585/зап. 3 од 8. јула 1942.

⁵ АСин, Син. бр. 1060/Зап. 237/1947.

⁶ АСин, XIII/49/1941. Оригинал Меморандума није сачуван. Копије су нестале током рата или октобра 1944. године по доласку партизана у Београд. Преписа

Архијереји су предали допуњени текст немачким офици- рима 24. јула 1941. године.¹ О томе ко је потписао меморандум, у публицистици и историографији постоји више верзија: потписао га је митрополит скопљански Јосиф, у том тренутку патријархов заменик у сваком погледу.² Ко су били састављачи меморандума веома тешко је утврдити.³

+++

Нови војни заповедник Србије, по налогу из Берлина, био је генерал Хајнрих Данкелман. Синод је и за тог заповедника припре- мио представку, такође у форми меморандума. Тај нови документ у ствари био је проширена и допуњена верзија оног предвиђеног за генерала Шредера.⁴

Синод је у више наврата писао Милану Недићу тражећи од њега помоћ. Тако је било и почетком децембра 1941. када су га оба- вештавали о одлукама државних органа у Загребу којима су затва- ране православне цркве, одузимане црквене матице и укинут ју- лијански календар, проглашаване разне наредбе што су се тичале

има у више архива – АСин, Меморандуми, нерегистровано; Музеј Српске православне цркве, Заоставштина Радослава Грујића, нерегистровано; ВА, НДХ, 87-26/1; *Исто*, 233-22/2; *Исто*, 312-58/1; *Исто*, 312-17/1; ВА, Нда, 39-1/2; АЈ, 110, Инв. бр. 12.905, 16.097 и 16.954; *Исто*, 103, 5-51. И хрватско Заповедништво домобрана из Земуна крајем новембра 1941. године писало је надлежнима у Загреб о Меморандуму и том приликом су послали само део оног што је био намењен генералу Шредеру – ВА, НДХ, 233-22/2.

¹ Мада о датуму предаје Меморандума постоји више тврђења, ипак је најмеродавније писмо Синода Син. бр. 913 од 24. јула 1941. године – АСин, Меморандуми, нерегистровано.

² ВА, Нда, 39-1/2; АСин, Син, бр. 913 од 24. јула 1941. На свим преписима Меморандума који се налази у Архиву Синода потписан је митрополит Јосиф – АСин, Меморандуми, нерегистровано.

³ Милан Борковић је тврдио да је тај меморандум писан у договору са Саветом комесара, или на иницијативу његових чланова, заснивајући тај став на меморандуму Савета комесара, који је непосредно пре тога поднет официрима генерала Шредера – Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, стр. 313. Ђоко Слијепчевић сматра да је иницијатор састављања Меморандума Радослав Грујић (вероватно) у договору са митрополитом Јосифом. Сам текст је плод сарадње Радослава Грујића, Пере Слијепчевића и Момчила Селесковића, предратног лектора за српски језик на Берлинском универзитету. Текст су на немачки језик превела двојица последњих – Ђ. Слијепчевић, *Историја...*, III, стр. 128; Јозо Томашевић је једини писао да је коначну верзију урадио Ђоко Слијепчевић – Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, стр. 240.

⁴ ВА, Нда, 1а-11/1.

српског народа. На основу тих информација, Недић се обраћао Феликсу Бенцлеру, опуномоћенику Министарства спољних послова Немачке у Београду. Реакција на молбе, међутим, није било.

Синод је почетком јануара 1942. сачинио и меморандум о прекрштавању Срба у Независној Држави Хрватској и предао га 15. јануара генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије.¹

Почетком 1942. године политика хрватских власти кад је реч о решавању „српског питања“ се мења, првенствено под утицајем немачких захтева за пацификацијом. Међутим, то није значило и одрицање од усташких коначних циљева. Наиме, промена политике имала је само формални карактер. У том контексту мора се посматрати и стварање такозване Хрватске православне цркве.²

Реакције у Патријаршији на помињање стварања Хрватске православне цркве у Загребу јасно су исказивале противљења таквој намери.³ Прве реакције забележене су још фебруара 1942, после говора министра Мирка Пука у Сабору. Синод је тим поводом закључио да је потребно саставити нови меморандум и обелоданити га. Један од примерака намеравали су да предају генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије, како би га проследио вишој инстанци у Берлину.⁴

Синод је, посредством Милана Недића, и 17. априла 1942, упутио генералу Бадеру меморандум поводом бројних вести о стању и страдању Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској.⁵ Судбина тог апела била је иста као и свих раније упућених молби за помоћ и заштиту; ни том приликом није било ма каквих конкретнијих наговештаја и видова помоћи. Процес стварања нове црквене организације текао је тако по унапред припремљеном плану.

¹ АСин, Записници, Син. бр. 19 од 15. јануара 1942. Меморандум је потписао митрополит Јосиф. Концепт меморандума и други примерак налазе су у Архиву Синода – АСин, Меморандуми, нерегистровано.

² Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989.

³ Све та документација сачувана је у Архиву Синода, фасцикла „Хрватска православна црква“.

⁴ АСин, Записници, Син. бр. 96/зап. 6 од 17. марта 1942. и Син. бр. 477, 617/зап. 96 од 17. марта 1942. Оригинал тог меморандума није пронађен, само су сачувани други примерак и још мноштво преписа – АСин, Меморандуми, нерегистровано.

⁵ ВА, Нда, 1-32/3.

Синод је на седници одржаној 30. априла 1942. године закључио да стварање Хрватске православне цркве представља тешку повреду канона и носи опасност по православље. На основу мишљења и стручњака црквеног и канонског права, Синод није могао да призна Хрватску православну цркву.¹

Синод је о свему томе намеравао да обавести своју јерархију, председника српске владе Милана Недића, а посредством њега и немачке војне власти, ради заштите националних и црквених интереса Срба у Хрватској. Међутим, Немци су спречили објављивање саопштења Синода, као и слање писама из Патријаршије у Београду осталим, сестринским, православним црквама.²

Архијереји Српске православне цркве реаговали су у тим тренуцима онако како су могли, покушавајући да неутралише Хрватску православну цркву: обраћали су се немачким војноокупационим властима и влади Милана Недића, али безуспешно.

Синодова Комисија за прикупљање документације о страдању Српске православне цркве и српског народа

Нема поузданих трагова о томе ко је у органима Савета комесара први поменуо потребу да буду саслушани сведоци и забележена њихова казивања о страдању свих оних који су бежали из разних крајева Краљевине Југославије у Србију да би спасли живе главе.

С обзиром на чињеницу да је знатан део документације Српске патријаршије још недоступан истраживачима, тешко је реконструисати читав тај процес па ће остати одређене дилеме о битним чињеницама.

По природи ствари, може се устврдити да је идеја о прикупљању изјава још раније настала у Српској патријаршији, непосредно по доласку првих свештенослужитеља, када је закључено да би сваки избегли и прогнани клирик требало да сачини извештај

¹ Синод је наручио, од познавалаца црквених канона, Сергија Троицког и Јустина Поповића, стручна мишљења – АСин, Хрватска православна црква, нерегистровано.

² АСин, Син. бр. 1638/1942 и 1639/зап. 357/1942; Недић је захтев Синода за помоћ у слању новог меморандума пренео на министра Јонића, а овај је тим поводом одлазио код Феликса Бенцлера. Том приликом Бенцлер је захтевао ригорозно краћење текста и указао да неће дозволити објављивање другачије верзије – АСин, Хрватска православна..., нерегистровано.

о сопственој и судбини својих парохијана и храмова.¹ Због тога је у Синоду сачињен формулар у коме је требало уписати одређене податке о дотадашњим дешавањима. Не зна се, међутим, када је то договорено. Потом су упитници достављени свим архијерејима чије су се епархије налазиле у Србији, а они су их прослеђивали парохијским управама. Потом би уследио повратни процес слања извештаја Синоду.

Има основа претпоставка да је Синод више пута слао своје одлуке архијерејима на реализацију. Тако је одлуком Син. бр. 2364/42 од 14. октобра 1941. године наложио епископима да епархијски црквени судови затраже од свештеника који су избегли или прогнани из Независне Државе Хрватске у Србију да сачине извештаје о свом страдању и приликама из тог времена. Судећи по сачуваној документацији, тај посао је трајао месецима и месецима.

О томе ко је иницирао формирање нарочите комисије и ко су били њени чланови, постоје две тврдње.

Према првој, када су у Патријаршију пристигли први повратни извештаји, чланови Синода, предвођени митрополитом Јосифом, формирали су Комисију за прикупљање података о страдању српског народа и именовали за њеног челника проту академика др Радослава Грујића, историчара и професора Богословског факултета.²

Према другој тврдњи, такође из Патријаршије, крајем октобра 1941. године формирана је Комисија за прикупљање података о страдању Српске православне цркве и народа; председник тог тела био је епископ Нектарије, а чланови професори Београдског универзитета др Перо Слијепчевић и др Миленко Филиповић, док

¹ АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947 (у даљем тексту: АСин, Записници...). Овај докуменат (у знатно скраћеној верзији) објавио је епископ Атанасије Јевтић – „Српска православна црква у Другом светском рату“, *Србија и коментари*, Београд, 1991, стр. 87–162 (у даљем тексту: А. Јевтић, *Српска православна црква у...*). Више о свему овоме у: Вељко Ћ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд 1997; Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војноуправним командантима Србије*, Београд, 2020.

² Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац. Усташка фабрика смрти – Документи и сведочења*, Ваљево–Београд, 1990, стр. 27. Аутор се позива на Меморандум Српске православне цркве о зверствима над Србима у Независној Држави Хрватској из половине 1942. године који је део опширног извештаја Синода поднетог Сабору марта 1947. године. Те тврдње немају покриће у званичном Синодовом извештају поднетом Сабору 1947. године.

је дужност секретара обављао прота Никола Алагић. Комисији су још придружени и професор богословије Богољуб Ђирковић, секретар Црквеног суда из Сарајева Жарко Поповић, приправник Црквеног суда из Тузле Перо Јовановић, службеник из патријархова кабинета Љубомир Дурковић Јакшић и дактилограф Црквеног суда из Пакраца Милан Комленић. Техничким пословима руководио је Миленко Филиповић.¹

На првом састанку чланови Комисије договорили су се о методама рада и задацима тога тела. Том приликом сачињена је и инструкција са својеврсним налогом да прогнани свештеници у својим извештајима посведоче о свеколиким страдањима.²

У међувремену, парохијски свештеници у епархијама у Србији прикупљали су исказе избеглих и прогнаних и достављали записе сведочења својим архијерејским намесницима, они их прослеђивали надлежном архијереју, а он их слао у Патријаршију.

Сортирање и разврставање прикупљене документације представљало је технички посао: сортирање је обављено по епархијама одакле су долазиле избеглице и прогнаници. Тако је из епархија чије су територије биле у Независној Држави Хрватској сачињено 2.711 записника: београдско-карловачка – 508; бањалучка – 247; горњокарловачка – 640; дабробосанска – 204; далматинска – 55; загребачка – 130; захумско-херцеговачка – 87; зворничко-тузланска – 211; пакрачка – 629 исказа.³

+++

Главне активности комисије биле су усмерене на детаљно сређивање сведочења. Планирано је да тај посао обухвати азбучни регистар свих особа (уз навођење најосновнијих података) што су помињане у извештајима, преглед догађаја и страдања Срба по срезовима, списак злочинаца, као и заштитника итд.⁴ На основу

¹ Атанасије Јевтић, „Српска православна црква у Другом светском рату“, Србија и коментари, Београд, 1990/91, стр. 100 (у даљем тексту: *Српска православна црква у...*).

² АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947; *Српска православна црква у...*, стр. 101.

³ *Исто*

⁴ Миленко Филиповић пише 31. јула 1942. године Синоду и предлаже шта би све требало истраживати у документацији која настаје у патријаршијској Комисији и Комесаријату за избеглице: стварање картотеке за податке о судбинама архијереја, свештенства, монаштва, манастира, цркава, црквене имовине, матица

прикупљене грађе, Синод је начинио опширан зборник сведочења о страдању српског народа, састављен из два дела: „Зверства над Србима у Независној Држави Хрватској од стране усташког режима 1941/1942“ и „Зверства Арбанаса извршена над Србима Косова и Метохије“.¹

Пошто су Немци имали сазнања о свим активностима у Патријаршији, логично је било да су били упознати и са постојањем поменуте комисије. С обзиром на то да је Црква била под паском Георга Мајера, обавештајног официра задуженог за Српску православну цркву, он је сходно тој чињеници био први посетилац код митрополита Јосифа. Другом приликом састао се са Миленком Филиповићем. Овај је Мајеру објаснио све активности Комисије, наводећи да је њено деловање засновано на црквеним законима али и да, на изванредан начин, представља и научно истраживање.² Немце је у документима Комисије посебно интересовала активност Римокатоличке цркве у Независној Држави Хрватској. Једном приликом узели су многобројна документа, која су вратили после неколико дана.³

+++

Сведочења су куцана на писаћој машини по одређеном шаблону. Гдегод се поставља питање да ли су искази верно записани – можда и нису у појединостима, али суштина остаје иста.

Разумљиво је да су се у записаним сведочењима на више места поткрадале словне грешке, посебно када је реч о именима и презименима појединих страдалника, као и насеља. Известан број

црквених, гробаља, старина, библиотека, културних и хуманитарних установа, о прогонству, страдању, пресељењима, пљачкањима, мучењима, покатоличавању и мноштво других рубрика. У наставку, аутор предлаже и стварање тима стручњака који би чинили статистичари, историчари, полицијски експерти, судија, књижевник, публициста, канониста и аграрни инжињер. Те активности су и започете али нису у потпуности реализоване – АСин, III/10/1943. О истом упоредити саслушање Миленка Филиповића пред комунистичким органима власти 30. јануара 1945. године – АЈ, 110, Инв. бр. 16.390.

¹ АСин, Прогон Срба у Хрватској 1941–1942, нерегистровано; АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947.

² Почетком 1943. године Мајер је опет посетио Патријаршију са задатком да испита како је у иностранство стигао Меморандум који је Синод, посредством владе Милана Недића, послао јануара 1942. године војноуправном заповеднику Србије. Њихови потоњи састанци одржавани су у просторијама немачких обавештајних служби.

³ АЈ, 110, Инв. бр. 16.390.

„грешака“ у географским одредницама записан је у „изворном“ облику то јест онако како су их поједини страдалници изговарали!

Изван Београда, у парохијским објектима, локални свештеници, према шаблону који су добили од својих надлежних, записивали су изјаве својих нових парохијана, то јест избеглица и прогнаника из Независне Државе Хрватске и прослеђивали их намесницима.

+++

Нема релевантних података о томе ко је и када договорио сарадњу комисије Синода и Комесаријата за избеглице и пресељенике у циљу размењивања записника о исказима избеглих и протераних. Комесаријат је проследио Патријаршији 3.032, а добио 4.504 извештаја.¹

Комисије Синода Српске православне цркве и Комесаријата за избеглице и пресељенике прикупљале су информације о страдању народа. Нема трагова о томе ко су били приређивачи шест зборника сведочења особа које су у периоду 1941–1943. година избегле и прогнане из Независне Државе Хрватске у Србију. Може се, међутим, са сигурношћу претпоставити да је идеја о зборницима потекла из Српске патријаршије.

Поменута мешовита комисија у другој половини 1942. и првих месеци 1943. године сачинила је (најмање) шест зборника сведочења: Акција римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица, Акције фрањеваца – Саслушања српских избеглица, Јасеновачки логор, Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања српских избеглица, Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица и Срем, Славонија и Хрватска – Саслушања Срба избеглица. Поменута комисија је сачинила још два зборника сведочења (Зверства над Србима у Независној Држави Хрватској од стране усташког режима 1941/1942 и Зверства Арбанаса извршена над Србима Косова и Метохије) али они још нису доступни јавности.

¹ АСин, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947; АСин, III/10/1943; *Српска православна црква у...*, стр. 100; Саслушање Миленка Филиповића – АЈ, 110, Инв. бр. 16.390.

1.13. Избеглице

Немогуће је утврдити како су и из из којих крајева Независне Државе Хрватске депортовани или избегли припадници српског народа пристигли у Србију.

Организована пресељења углавном су се односила на транспорт железницом. Међутим, било је и организованих прелазака реке Дрине код Бијељине (Бања Ковиљача), и Саве из Срема у Мачву (Црна Бара, Равањ, Засавица, Мала Митровица, Шабац и други прелази).¹

Стихијско бежање преко границе бележено је дуж целог тока Дрине и знатно мање преко Саве.

Не може се прецизно реконструисати у којим областима у Независној Држави Хрватској су спроведена насилна исељења припадника српског народа. Може се закључити да је тај процес почео са „солунским добровољцима“ јер је већ 18. априла обзнањена Одредба о некретнинама тзв. добровољаца. (Колонисти су аграрном реформом реализованом у годинама после Првог светског рата насељавани у разним крајевима Срема, Славоније и Хрватске: око Вуковара, Нашица, Осијека, Доњег Михољца, Подравске Слатине, Вировитице...) Имовина им је на основу Одредбе одузета без накнаде и проглашена је својином Независне Државе Хрватске која њоме може да располаже по вољи. Поглавник Павелић је то правдао исправљањем наводне неправде нанете према хрватском народу после 1918. године.² Према непотпуним истраживањима, у Славонији и Срему имовина је одузета од око 8.580 породица (око 42.900 особа).³

Први исељеници били су солунски добровољци из околине Сремске Митровице, депортовани су преко Саве у Мачву већ крајем априла 1941. године. Потом је уследило исељавање из околине Руме, Осијека итд. Нема докумената који би послужили за утврђивање тачних података о броју исељених „солунаца“. Постоје само процена. Тако на пример, историчар Филип Шкиљан помиње око 28.000 породица.⁴

¹ Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 1, Zagreb, 2012, str. 1–34 (у даљем тексту: Ф. Шкиљан, н. д.).

² „Ispravljena je jedna od najvećih nepravdi“, *Hrvatski narod*, 19. 4. 1941.

³ Ф. Шкиљан, н. д., стр. 6.

⁴ Ф. Шкиљан, н. д., стр. 6–9.

У међувремену, текао је процес организованог пресељења комплетних српских породица, угледних, школованих и вредних домаћина. Првенствено је била реч о свештенослужитељима, учитељима, наставницима, личностима из државних служби. У суштини, био је то процес обезглављивања народа како би се лакше могао проводити остатак плана „ушашког светог тројства“.

+++

Илегални преласци границе изгубиће на интензитету тек 1942. године успостављањем слободне територије у источној Босни. Долазак избеглица из Независне Државе Хрватске утицаће на стварање јасне представе код српског становништва о тешком положају Срба на том простору. Потресна казивања избеглица по доласку у Србију – о злочинима, логорима, пљачкању и депортовању – будила су међу становништвом у Србији осећај гнушања, али и страха, недвосмислено усмереног према ушашама и њиховој држави. С друге стране, дневна штампа и власт у Србији нису могле због цензуре да посвете пуну пажњу стварним разлозима за протеривање Срба, док су осуде поступака хрватске стране често биле млаке и недоречене. Штампа је углавном изражавала жељу да се укине „нередовно стање“ у српским крајевима Хрватске и да се заустави даљи прилив избеглица.¹

Штампа је покушавала да долазак избеглица и свеопшту солидарност становништва у Србији представи као део великог пројекта националног препорода који је требало да помогне српском народу у проналажењу места за себе у „Новој Европи“ под немачким патронатом. Долазак избеглица је од високих представника колаборационистичке власти тумачен као доказ да у Србији владају ред и мир „јер нико не би бежао од једног зла да би се нашао у другоме.“² Ипак, и поред тога што је колаборационистичка штампа редовно извештавала о избеглицама, саме приче избеглица о њиховом путу, страдањима и терору који су проживљавали и о њиховим судбинама врло ретко су налазиле места на страницама дневних листова у окупираној Србији.

¹ З. М., „Срби и прилике у Хрватској“, *Ново време*, 17. август 1941, стр. 3.

² Др Драгутин Јанковић, „Ковачи своје среће“, *Ново време*, 27. јун 1941, стр. 3.

+++

Пописивање избеглица започело је готово одмах по доласку првих страдалника у Србију. Потреба за њиховим пописивањем истицана је и у новинским текстовима.¹ Било је и претећих порука: „Избеглице које се не пријаве и остану без легитимизације третираће се као скитнице, биће кажњени и упућени на принудан рад.“²

+++

Било је неколико притужби из унутрашњости Србије на поједине избеглице, углавном младиће и девојке, осумњичене да су скојевци или комунисти, а поједини од њих су отишли у партизане.³ Та тема била је интересантна и за штампу блиску Димитрију Љотићу.⁴

¹ „Из канцеларије Изванредног комесара“, *Ново време*, 12. август 1941.

² *Ново време*, 6. септембар 1941.

³ Писмо начелника Среза крушевачког Томи Максимовићу, 1943. године – Државни архив Србије, Комесаријат за пресељенике и избеглице, фасцикла 3 (у даљем тексту: ДАС, Г-2, фасц...).

⁴ *Наша борба*, 14. септембар 1941.

1.14. Комесаријат за пресељенике и избеглице

У југословенској и србијанској историографији не постоји научноистраживачки рад (монографија) нити зборник докумената о активностима Комесаријата за избеглице и пресељенике у Србији 1941–1944. године. Један од разлога за то могао би бити и политички однос потоњих комунистичких власти према ономе шта су учинили Савет комесара и Влада народног спаса Милана Недића у спасавању Српства, други може бити недоступност архивске грађе која би (донекле) могла да промени стереотипну слику о органима колаборационистичких власти у Србији у односу на досадашњу, претежно идеолошки обојену. Исправност ових претпоставки темељи се на више чињеница од којих је најважнија та да ни на једном од саслушању Милана Недића и његових и сарадника Милана Аћимовића обављеним првих поратних година у Београду није било постављено питање о избеглицама и прогнаницима.¹

Ни проблем избеглица у Србији (распоред, статус, исхрана, посао, разни проблеми...) није био велика тема за школоване историчаре.²

+++

Немачки планови о расељавању становништва са одређених територија распарчане Краљевине Југославије, првенствено Словенаца, и њиховом насељавању у Независној Држави Хрватској и Србији, као и масовно бежање припадника српског народа у Србију, иницирали су оснивање нарочитог тела у Београду које би бринуло о невољницима то јест о пресељеницима и избеглицама. Процес је убрзан оног момента када је Милан Аћимовић добио из Управног штаба војног команданта Србије информације о насељавању око 200.000 Словенаца по Србији. Тако је 24. маја 1941. године формиран Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца а за председника именован др Теодор Араницки, сарадник Мини-

¹ Вељко Ђурић Мишина, „Записници са саслушања генерала Милана Недића у Београду 1946. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, број 8, Крагујевац–Београд, 2016, стр. 299–360; Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, *Колаборацинисти пред судом Озне*, Београд, 2018.

² Мирко З. Рељић, *Избегличко питање у „Новом времену“ 1941. године*, дипломски рад на Одељењу за историју Филозофског факултета, Београд, 2019.

старства социјалне политике.¹ Комитет су чинили представници разних министарства (финансија, привреде, социјалне политике и народног здравља, унутрашњих послова, саобраћаја, грађевинарства) и представници окупационих власти. Комитет је требало најпре да сачини одговарајућа правна акта а потом да код Министарства финансија обезбеди посебан кредит.

Комитет је формално био под контролом Министарства унутрашњих послова. Обухватао је више одсека: генерални секретаријат, секције за транспорт, исхрану, хигијену и здравствена питања, финансије и техничка секција. На челу сваке секције налазио се стручњак из дотичне области.

Структура комитета је била територијалног карактера: формиран су бановински, срески и општински одбори.

У Комитету је са немачке стране био СС-мајор Ернст Вајнман², личност са искуством у пресељавању становништва одређе-

¹ ВА, Нда, кут. 32а, рег. бр. 12/1.

² Рођен је 1907. године. По занимању је био стоматолог. Био је члан Национал-социјалистичке радничке партије Немачке (NSDAP) од 1927. године.

На територију Краљевине Југославије дошао је 1940. године због операције пресељења Немаца из Бесарабије и Горње Буковице у Румунији и њиховог насељавања у Југославији. У Београду је боравио од априла 1941. до октобра 1944. године. Припадао је Оперативној групи безбедности и Службе безбедности (БдС); био је официр за везу поменуте службе са војним заповедником Србије и његовим штабом (на челу са др Харалдом Турнером) и представником Министарства иностраних послова (на челу са Феликсом Бенцлером). Поред тога, био је изванредни комесар за пресељење и заштиту при војном заповеднику до октобра 1944. године. Вајнман је учествовао на конференцији за пресељење одржаној 4. јуна 1941. када је договорена размена становништва у Словенији, Хрватској и Србији. Тада је добио задужење у поменутој операцији пресељења. Сарађивао је са првим комесаром Комесаријата за пресељенике и избеглице Андром Поповићем, а од октобра 1941. године и са Томом Максимовићем.

Учествовао је у организованом довођењу велике групе Срба из концентрационих логора Лобор Град и Јасеновац из Независне Државе Хрватске у Србију крајем марта и у априлу 1942. године.

Вајнман је у оквиру своје службе, на основу бројних информација из Независне Државе Хрватске, формирао досије о злочинима над српским становништвом. По окончању рата ухапсили су га припадници англоамеричких снага и изручили комунистичкој Југославији. Југословенска државна комисија за ратне злочине окупатора и њихових помагача прогласила је Вајнмана ратним злочинцем. Суђено му је у Војном суду у Београду у групи од 21 немачког официра и полицијских службеника а пресуђено им је 22. децембра 1947. године: смрт вешањем. Нема података када је и где пресуда извршена. – Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, Београд, 2009,

них територија у Румунији и њиховом насељавању у Краљевини Југославији. Он је своју функцију у Београду обављао од 18. маја 1941. до средине октобра 1944. године.

Када се увидело да Комитет није испунио обавезе, нарочито током доласка бројних група избеглица у Србију из разних крајева раскомадане Југославије, наметнула се потреба за формирањем новог тела. Савет комесара је, и овај пут у договору са члановима штаба војноуправног команданта, 6. јула 1941. године основао ново тело: Комесаријат за избеглице и пресељенике. Први изванредни опуномоћени комесар био је инжењер Андра Поповић, пуковник у пензији.¹

Без обзира на договорени процес пресељења, Срби су из Независне Државе Хрватске због све јачег терора бегом настојали да се докопају спаса у Србији. У таквим околностима, комесар Поповић је 23. јула упутио распис среским начелницима са детаљним упутствима шта и како треба да чине у прихвату избеглица.²

Нешто касније, Поповић је известио Савет комесара о проблемима с којима се суочавају тих дана: навео је да је у Србију већ дошло око 10.000 Словенаца и 125.000 Срба. Потом је додао да је у међувремену у Хрватској убијено најмање 70.000 Срба, што је значило да из Словеније треба да се пресели још око 150.000. Како је раније договорено, Србија може да прими око 195.000 Срба, а како је већ пристигло 150.000, Поповић је нагласио да има места за још 45.000! На крају је молио комесаре да покушају код Немаца да се ангажују зарад прекида терора над Србима у Независној Држави Хрватској.³

+++

Промена колаборационистичке власти – Савет комесара заменила је Влада народног спаса на челу са Миланом Недићем – довела је и до још једне промене: Андру Поповића је 20. октобра 1941. године наследио Томо Максимовић.⁴ Три дана касније, Милан Недић је потписао Уредбу о Комесаријату за избеглице и пресељенике а потом је уследило писање пратећих правних аката („Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о Комесаријату за избеглице

стр. 99–156.

¹ *Ново време*, Београд, 27. јун 1941, стр. 1.

² ВА, Нда, кут. 39, рег. бр. 11/1.

³ ВА, Нда, кут. 39, рег. бр. 2/1.

⁴ *Понедељак*, Београд, 20. октобар 1941.

и пресељенике“).¹ По поменутој Уредби првог чиновника Комесаријата за избеглице и пресељенике на предлог председника Министарског савета именује Министарски савет.²

Први члан уредбе гласио је: „При Претседништву Министарског савета оснива се Комесаријат за избеглице и пресељенике са задатком да прихвати избеглице и пресељенике који су принуђени да дођу на територију Србије, да стара о њиховом распореду, размештају и упослењу и о свему другом што је у вези са њиховим збрињавањем.“³

По истој уредби Комесаријат је стављен под директну контролу Министарског савета.⁴

Ради пружања помоћи Максимовићу, формиран је Саветодавни одбор са 12 чланова, од којих су половина чинили прогнаници и избеглице.⁵

+++

Тешко је утврдити колико је у Комесаријату за избеглице и пресељенике било запослених јер се број временом мењао. Зна се да је првих месеци за део запослених (60) финансирање ишло на терет више разних установа које су формално издавале решења а други (40) на посебну буџетску партију комесаријата.⁶

У извештају поднетом Саветодавном одбору, састављеном првих дана априла 1942. године, писало је да у Комесаријату ради 341 запослени од тога 291 у Београду (у службама, кухињама и домовима).⁷

¹ *Службене новине*, 14. новембар 1941; *Ново време*, 16. новембар 1941; *Народне новине*, 19. децембар 1941; *Експозе Комесаријата за избеглице члановима Саветодавног одбора*, Београд, 1942, стр. 1 (у даљем тексту: *Експозе Комесаријата...*); На седници владе 21. децембра 1941. године усвојен је поменути правилник (одлука М.С. бр. 22556 од 21. децембра 1941) – ДАС, Г-2, фасц. 3. Објављено у: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 816–822.

² Историчар С. Д. Милошевић је грешио када је то приписао Савету комесара – Уредбу је донела влада Милана Недића – С. Д. Милошевић, *Избеглице...*, стр. 255.

³ М.С. бр. 1569 од 23. октобра 1941. године – *Експозе Комесаријата...*, стр. 40.

⁴ *Службене новине*, бр. 124 од 24. новембра 1941; *Експозе Комесаријата...*, стр. 1.

⁵ „Правилник о организацији и раду Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице и пресељенике“ – ДАС, Г-2, фасц. 3; Објављено у: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 822–823; *Ново време*, 24. децембра 1941.

⁶ ВА, Нда, кут. 168, рег. бр. 9/1.

⁷ *Експозе Комесаријата...*, стр. 9–10.

+++

Комесар Томо Максимовић је потписао Упутство у вези са пописом и регистрацијом избеглица и упутио га среским начелницима.¹

+++

У оквиру Комесаријата за пресељенике и избеглице формирано је више одсека. Међу њима посебно место заузимао је Транспортни одсек. Поред осталих обавеза, тај одсек издавао је бесплатне карте за вожњу Српском државном железницом свим избеглицима, као и за транспорт њихових ствари до места будућег боравка.

Пријавни одсек прошао је, као и остали делови комесаријата, различите фазе рада. Побољшање је наступило доласком Максимовића за комесара јер је „од 20. октобра 1941. године проведена потребна организација тако да се сав посао у пријавном отсеку око прихвата избеглица почео одвијати по једном систему, и омогућена је тачна и прегледна евиденција прихваћених избеглица и посао у Пријавном отсеку тако организиран, да је сваки избеглица одмах од свог доласка без већих губитака времена завршавао све пријаве и регистрације, добијања избегличких легитимација, дозволе боравка, набаву карата за одећу и бонова за обућу и жигосања новца за замену. Све те послове могао је да сврши за посла сата и да ради тога не губи по неколико дана као што је то дотада било.“²

Транспортни одсек у 1941. години организовао је спровођење 23 транспорта Словенаца (6.093 особе) у Србију³; 29 транспората (14.473 особе) и још 54 транспорта (17.016 особа) избеглица из Независне Државе Хрватске, „стиглих преко београдског логора“ и распоређених у разна места Србије.⁴

¹ ВА, Нда, кут. 39, рег. бр. 37/1.

² *Експозе Комесаријата...*, стр. 8–9.

³ Према најпотпунијим подацима претпоставља се да је на територију Србије током 1941. године депортовано око 15.000 Словенаца – Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 1941–1944*, 1, Београд, 1979, стр. 198; Милан Борковић, „Квинслишка управа у Србији у другој половини 1941. године“, *Токови историје*, 1, Београд, 1978, стр. 231. Борковић се позива на: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine*, Београд, 1963, стр. 51.

⁴ *Експозе Комесаријата...*, стр. 8. Нејасно је на који логор се мислило кад је написано „београдски логор“. Реч је о импровизованом логору, то јест баракама код Топовских шупа на Аутокоманди – *Ново време*, 18. јун 1941.

Нема довољно доступних докумената који би показали како је тај процес текао у 1942. години. Сачувано је нешто грађе из те и прве половине 1943. године која упућује на закључак да је највећи део избеглица стигао у Србију преко Концентрационог логора Земун (Сајмиште). Реч је о више транспората заробљеника из разних крајева Независне Државе Хрватске који су на немачке захтеве депортовани у поменути логор ради избора здравијих мушкараца који ће бити радна снага у Немачкој. На основу сазнања о депортацијама, Милан Недић се обраћао немачкој управи у Србији за ослобађање заробљеника и њихово довођење у Србију. Потом су на Сајмиште долазили представници Комесаријата за пресељенике и избеглице и одводили Србе на другу обалу реке Саве.¹ Нема (доступних) докумената корисних за састављање списка личности које су у томе учествовале. На основу прегледа неколико фотографских снимака насталих последњих дана марта 1942. године по довођењу жена и деце из Лоборграда, међу онима који су их дочекивали био је и Томо Максимовић!

+++

Посебно место кад је реч о спасавању припадника српског народа из Независне Државе Хрватске припада акцијама довођења заточеника концентрационог логора Јасеновац и заточеница и деце из логора Лоборград.² Судаћи по објављеним подацима, ини-

Тачан број пресељеника није утврђен. Према подацима које су истражни органи сакупили након рата број организовано пресељених Срба износио је 15.525 – Marica Karakaš Obradov, „Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća“, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2011, str. 82; Marica Karakaš Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne države Hrvatske tijekom 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 801–826.

Андрија Љубомир Лисац наводи да је укупно пресељено 15.256 Срба – Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacija Srba iz Hrvatske 1941“, *Historijski zbornik*, 1–4, Zagreb, 1956, str. 125–145.

У литератури је објављено више тврдњи о броју избеглица у Србији. Тако је, на пример, Слободан Д. Милошевић закључио да је у Србију дошло између 300.000 и 400.000 особа – С. Д. Милошевић, *Избеглице и...*, стр. 280. Бранко Петрановић је навео број од око 400.000 избеглица, позвавши се на извештај Председништва Министарског савета Милана Недића генералу Хајнриху Данкелману, војноуправном команданту Србије, од 16. септембра 1942. године – Б. Петрановић, *Србија у...*, стр. 125.

¹ *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица; Хрватска– Далмација–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица.*

² *Јасеновачки логор; Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања*

цијативу за ослобађање из Јасеновца покренула је највероватније једна чланица из делегације Српског друштва Црвеног крста (била је у хетерогеној групи која је 6. фебруара 1942. године посетила тај логор), мада је могуће да је то наредних дана учинио Богдан Рашковић. Кад је реч о Лоборграду, иницијатива је потекла од Диане Будисављевић и Рашковића, а акцију су подржали представници немачких служби у Загребу и Београду.

+++

Мада је финансирање Комесаријата било буџетско, пропагирано је и давање прилога. Готово сви велики прилози били су забележени у штампи (*Ново време*, *Обнова*). Редакција Новог времена била је место где су читаоци доносили прилоге. Сачувана је документација и о малим прилозима: тако је, на пример, предузеће „Ц Лоренц“ из Београда, улатило 300 динара у Фонд за избеглице.¹ Међу највеће прилоге спада поклон индустријалца Владе Митића – 200.000 динара!

Комисија Комесаријата за пресељенике и избеглице

Нема поузданих трагова о томе ко је у органима Савета комесара први поменуо потребу да сви они који су прогнани и избегли из разних крајева Краљевине Југославије и стигли у Србију буду саслушани а њихова казивања о страдању забележена. Сачувана документа указују да саслушања започињу већ јула 1941. године у Комесаријату за пресељенике и избеглице који је водио Андра Поповић.

Доласком Томе Максимовића на чело Комесаријата за пресељенике и избеглице, поменути процес је у великој мери стандардизован. То се најбоље види у форми записника.

+++

Тешко је утврдити ко су све били радници Комесаријата за пресељенике и избеглице који су саслушавали избеглице јер би требало прелистати 3.032 записника колико их је сачињено. Најчешће су навођени: Ђуро Ј. Родић (шеф одељења), Бранко Вукдраговић, Душан др Дрндарски, Бранко Стражинић...

српских избеглица.

¹ ДАС, Г-2, фасц. 3.

Раднице и радници Комесаријата који су куцали записнике сведочења: Невенка Таталовић, Милена Катанић, Стана Шуваковић, Јулијана Аћимовић, Стана Тепавац, Зорка Шурлан, Д. Вујачић, Славко Вукадиновић, Петар М. Еремић...

+++

После Другог светског рата документација настала током саслушања избеглица и прогнаника у Комесаријату за пресељенике и избеглице растурена је на више целина и као таква временом предата у две архивске установе (Државни архив Србије и Војни архив). Документација Српске патријаршије налази се у Архиву Српске православне цркве. Зна се, такође, да је нешто документације сачувано у породичним архивима некадашњих чланова Саветодавног одбора. Није познато шта је Служба државне безбедности својевремено преузела из Патријаршије, али се зна да та грађа још није доступна јавности.¹

Изванредни и опуномоћени комесар Томо О. Максимовић

Рођен је 1895. године у Брчком, Аустро-Угарска.² Радни век започео је у фабрици обуће „Бата“ у Борову као обичан радник, знатно касније је именован за директора фабрике. Од 1935. до Априлског рата 1941. године налазио се на челу општине Борово.

Након успостављања Независне Државе Хрватске ухапшен је крајем априла и притворен, као и многи угледни Срби из Вуковара и околине. Нема поузданих информација о томе када је и како депортован у Загреб, о његовом саслушању и о томе како је избављен из затвора и доспео у Србију.³ Постоје индиције да је око 8. маја

¹ Реч је о материјалу који је користио професор Богословског факултета Драгослав Страњаковић, чуваном у архивама Патријаршије. Грађа је однета 1957. године приликом претреса кабинета и саслушања Страњаковића и никада није враћена Патријаршији – Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице (Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945. године)*; Горњи Милановац – Приштина, 1991.

² Основни биографски подаци преузети су из: „Томо О. Максимовић“, *Српски биографски речник*, том V, Нови Сад, стр. 792. Нетачно је у поменутом тексту да је „после Априлског рата избегао у Србију“.

³ Да је Томо Максимовић био у затвору у Загребу потврдила су двојица заточеника у изјавама датим у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду: Хрват др Анте Шумановић, адвокат из Крижеваца (зборник *Хрватска-*

депортован у Београд као и измрцварени митрополит загребачки Доситеј Васић – на интервенцију немачких високих официра.

Непознато је шта је све радио наредних месеци, то јест до 20. октобра 1941. године.

Одлуком владе Милана Недића (уз сагласност представника немачких војноуправних власти у Србији, СС-мајора Ернста Вајнмана, комесара за пресељенике при Управном штабу војноуправног команданта Србије) именован је за изванредног комесара за пресељенике и избеглице и на тој дужности остаће до октобра 1944. године то јест до уласка припадника совјетске Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије у Београд.

Није детаљно разјашњена Максимовићева судбина после успостављања нове (комунистичке односно партизанске) власти у ослобођеном Београду: зна се да је био ухапшен, али се наводе различите затворске казне: четири, пет и 10 година затвора са принудним радом, уз конфискацију имовине и губитак грађанских права.¹ Није разјашњено ни колико је робијао у Сремској Митровици а колико у Пожаревцу. Умро је у Београду 16. фебруара 1958. године.

+++

Адем Серјанић, трговац из Тузле (1907), сведочио је у Комесаријату за пресељенике и избеглице и том приликом, између осталог, казао: „У затвору у Тузли, што на полицији, што код Окружног суда провео сам 14 дана. Одатле су ме транспортовали у Загреб где сам био затворен код Градске полиције. У то време у затвору градске полиције било је јако много затворених Срба. Међу осталима, сећам се добро, да су били затворени и то: српски митрополит загребачки Доситеј, Томо Максимовић генерални директор фирме 'Бата' из Борова...“²

Далмација–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица) и муслиман Адем Серјанић из Тузле (*Зборник Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица*). Кад је реч о његовом изласку из затвора објављена је и тврдња да је Максимовић побегао из затвора у Загребу: Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд, 2009, стр. 305!

¹ Срђан Цветковић наводи две пресуде: прва у трајању од 10 а друга од пет година затвора – *Između srpa i čekića*, Београд, 2006, стр. 184 и 283; *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Београд, 2006, стр. 184. Аутор одреднице посвећене Максимовићевој биографији тврди да је кажњен са четири године затвора – *Српски биографски речник*, том V, стр. 792.

² *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица*.

И др Анте Шумановић, адвокат из Крижеваца (1893), сведочи о Максимовићу: „Сада ћу да набројим особе, за које се сећам, да су у то време то ће рећи између 27 априла и 11 маја 1941 године, колико сам ја био затворен на загребачкој полицији, били са мном у то доба ондје притворени у разним ћелијама. То су: бан Дринске бановине Михалцић, Др. А. Кошутић, подбан др. Крбек, Тома Максимовић...“¹

+++

Милован Зец, из Петриње, у свом сведочењу у Комесаријату за избеглице и пресељенике 30. јула 1942. године је навео да је после хапшења спроведен у Загреб, у полицијски затвор. „У соби број 16 били су тада затворени: Максимовић Тома, генерални директор Батиних фабрика из Борова, а садањи комесар за збрињавање избеглица у Београд...“²

+++

Занимљиво је мишљење Владимира Дедијера, комунистичког и партизанског делатника и писца биографија Јосипа Броза Тита, о Томи Максимовићу: „Želim ovde da izrazim priznanje Tomi Maksimoviću, bez obzira na njegova ideološka opredeljenja za vreme rata, za šta je posle rata odgovarao. On je pomogao da se ova grandiozna istorijska zbirka stvori i sačuva. Lično sam poznao Tomu Maksimovića pre rata, preko nekih rođackih veza u Bosni. Poznajem ga kao velikog organizatora rada, kao čoveka koji je imao razumevanja za život radnih ljudi. Neka mu je večita hvala što je organizovao kako spasavanje preko 200.000 evidentiranih Srba, proteranih s ognjišta, tako i избеглица других народности, нарочито преко 8.000 Slovenaca који су били протерани са свог огњишта у Србију.“³

¹ Хрватска–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица.

² Ђуро Затезало, Јадовно – Зборник докумената, 2, Београд, 2007, стр. 432-437.

³ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Београд, 1989, стр. 12.

1.15. Српско друштво Црвеног крста

Нико од историчара није се стручно бавио активностима Српског друштва Црвеног крста 1941–1944. године. Као оправдање може послужити чињеница да није сачувана ни архива из тог времена која се односи за избеглице! У београдској дирекцији Црвеног крста Србије сачувано је нешто мало документације о ратним заробљеницима по немачким официрским и војничким логорима као и у појединим градским архивима у Србији делови грађе што је настала у локалним испоставама те установе.¹

+++

До првог контакта челника Југословенског друштва Црвеног крста са представницима немачке војноокупационе управе у Србији дошло је 26. априла 1941. године. Том су приликом Немци дали усмену сагласност за наставак рада поменутог друштва.

Комесар Министарства социјалне политике и народног здравља 24. маја распустио је Управни и Надзорни одбор и поставио комесара – био је то лекар Петар Зеџ² и он је ступио на дужност 30. маја 1941. године.

На основу правила о раду те установе, комесар Зеџ 13. јуна саставио је Саветодавни и Контролни одбор.

На заједничкој седници оба одбора уприличеној 5. јула промењено је име организације из Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије у Српско друштво Црвеног крста, док је Саветодавни одбор постао Главни одбор. Конституисање је обављено 19. јула и том приликом је за председника изабран Петар Зеџ а за потпредседника др Димитрије Најдановић (истакнути припадник Југословенског народног покрета Збор Димитрија Љотића). Ускоро

¹ У садашњој Спомен-збирци Црвеног крста Србије нема ни једног јединог документа из периода 1941–1944. године. Нешто грађе сачувано је у Народном музеју у Нишу – Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимић, *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*, каталог изложбе, Ниш, 2017.

² Младен Стефановић наводи да је Зеџ био изразити германофил и припадник покрета Димитрија Љотића, на чији предлог је и изабран за челника Српског друштва Црвеног крста – Младен Стефановић, *ЗБОР Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд, 1984, стр. 119.

је уследило признање и писана дозвола за рад издата од немачких војноокупационих власти.¹

Друштво је имало своје службено гласило: *Гласник Српског друштва Црвеног крста*.² Први број објављен је тек августа 1942. године, уводник је потписао др Петар Зеџ, комесар и председник Главног одбора.

+++

Због недостатка и недоступности архивске грађе тешко је сабрати све акције које је реализовало Српско друштво Црвеног крста. Зна се да су се претходно ангажовали у Србији, а изузетак је представљала брига о ратним заробљеницима по немачким логорима, под надзором Министарства за социјалну политику.

У војноокупационој управи у Србији налазило се и представништво Немачког Црвеног крста.³ Нема доступне архивске грађе о његовим активностима. Постоји само неколико назнака које указују да је један од његових чланова боравио 6. фебруара 1942. године у концентрационом логору у Јасеновцу, у оквиру званичне посете представника више међународних организација и установа.⁴ Немачки Црвени крст помогао је сродној организацији у Србији око српске деце, а то значи и слања на опоравак у Швајцарској.⁵

¹ „Наш Црвени крст у ратним данима“, *Гласник*, август 1942, стр. 8–9.

² Последњи број старе серије објављен је децембра 1940. године.

³ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1978, str. 78.

⁴ Зигфрид Каше, специјални посланик у Загребу, саставио је (делимичан) списак посетилаца: Зигфрид Каше, Стјепан Лацковић, лични секретар надбискупа загребачког Алојзија Степинца, Ђузепе Кармело Масучи, секретар Ђузепеа Рамироа Марконеа, изасланика Ватикана у Загребу, неколико неименованих немачких, италијанских и хрватских официра и неколико новинара. Каше, међутим, није поменуо представнике немачког, хрватског и српског Црвеног крста – Вељко Ђурић Мишина, „Фотографисање и филмско снимање унутар комплекса хрватских (усташког) концентрационог логора Јасеновац у периоду од његовог организовања 20. августа 1941. до уништења 22. априла 1945. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 20/2, Београд–Крагујевац, 2020, стр. 347–264. У помунутој групи био је и Еуген Дидо Кватерник – Сведочење Вукашина Жегарца у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ „Српска деца на љетњем опоравку у Швајцарској“, *Гласник Српског друштва Црвеног крста*, Београд, август 1942, стр. 4–5.

Нема конкретних података о успостављању првих контаката Српског друштва Црвеног крста са Хрватским Црвеним крижом, постоје само неколике назнаке о томе: Хрватски Црвени криж послао је своје представнике у Ниш ради прихвата сународника које је рат затекао на тим просторима, и тамо су се за помоћ обратили локалном одбору Српског друштва Црвеног крста.¹

Тешко је утврдити када је Српско друштво Црвеног крста успоставило контакт са Међународним комитетом Црвеног крста из Женева. Зна се да су у лето 1942. године 452 српска малишана боравила у Швајцарској на опоравку у тамошњим центрима. Наравно, уз сагласност немачких војноокупационих власти у Србији и представништва Немачког Црвеног крста у Београду.²

Међународни комитет Црвеног крста тек фебруара и марта 1943. године одазвао се апелу за помоћ Комесаријата за избеглице и пресељенике из Београда, па је ускоро договорено да се у наредним недељама из Независне Државе Хрватске депортује око 10.000 српске деце и да у свему томе треба да учествује и Српско друштво Црвеног крста.³

+++

Нема документације о сарадњи Српског друштва Црвеног крста и Комесаријата за пресељенике и избеглице. Један од разлога могао би бити захтев Томе Максимовића Милану Недићу уочи постављења – да се политика не уплиће у послове комесаријата!

¹ Извештај Бановинског одбора о раду Друштва Црвеног крста у Моравској бановини у 1942. години, четврта страна извештаја (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу) – Ивана Груден Милентијевић, Небојша Озимих, „Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата“, каталог изложбе, Народни музеј Ниш, Ниш, 2017, стр. 9.

² „Српска деца на љетњем опоравку у Швајцарској“, *Гласник Српског друштва Црвеног крста*, Београд, август 1942, 4–5. Немачке војноуправне власти у Србији условиле су учешће Немачког Црвеног крста у помагању Српском друштву Црвеног крста сугестијом да не сме да буде никаквих контаката са Југословенском краљевском владом у Лондону и њеним органима који су се бавили социјалном политиком. Када су Немци дознали да је контаката било, прекинули су даља слања српске деце на опоравак у Швајцарску: Писмо Министарства социјалне политике и народног здравља Југословенске краљевске владе, бр. 714742 од 13. августа 1941, Општем одељењу Министарства иностраних послова – ВА, Емигрантска влада, кут. 242, бр. рег. 7/3-2: Исто, кут. 242, бр. рег. 23/3-1.

³ Marica Kankaraš Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (doktorski rad), Zagreb, 2011, str. 111.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Периодика

Nezavisna Hrvatska Država, Kalendar za 1934.

Билтен Српског друштва Црвеног крста 1941–1944.

Ново време, Београд, 1941–1943.

Понедељак, Београд, 1941–1943.

Службене новине, Београд, 1941–1943.

Hrvatski narod, Zagreb, 1941–1942.

Hrvatska krajina, Ванја Лука, 1941–1942.

Политика, Београд, 1944–1945.

2.1. Необјављени извори

Архив Српске православне цркве

Архив Светог архијерејског синода Српске православне цркве, фонд: Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947; Прогон Срба у Хрватској 1941–1942.

Архив Србије, фондови: Недићева влада, Министарство унутрашњих послова – Служба државне безбедности, Комесаријат за пресељенике и избеглице;

Архив Југославије, фондови: Емигрантска влада, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача;

Војни архив, фондови: НДХ, Недићева архива (Нда);

Историјски архив Београда, фонд: БдС

2.2. Објављени извори

Žrtve rata 1941–1945, www.muzejgenocida.rs

Жртве у Срему (1941–1945) (приредили; Александар Бурсаћ, Илдико Мергеш, Ивана Петровић), I–II, Архив Војводине, Нови Сад, 2021.

Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног Одбора, Београд, 1942.

„Српска православна црква у Другом светском рату 1941–1945. године“ (приредио епископ банатски Атанасије), Србија и коментари, Београд, 1992, стр. 86–162.

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941–1945.

Nemačka obaveštajna služba, IV, Београд, 1959.

Априлски рат 1941, 1–2, Војноиздавачки институт, Београд, 1969. и 1987.

Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату, Зборник докумената, том I – Злочини Независне Државе Хрватске 1941.-1945, Београд, 1993.

Злодела и греси (приредио Динко Давидов), Епархија сремска, Сремски Карловци, 1990.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Почетак окупације и стварање „НДХ“ као и први месеци „државно-правног уређења (приредио Драго Његован), Нови Сад, 2013.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Политичке власти у „НДХ“ (приредио Драго Његован), Нови Сад, 2016.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Логори Сајмиште, Кустидија и Јасеновац, (приредио Драго Његован), Музеј Војводине Нови Сад, ИК Прометеј – Нови Сад, Музеј жртава геноцида – Београд, Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад, 2018.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Злочини над културно-историјским споменицима и предметима у Срему (приредио Драго Његован), Музеј Војводине Нови Сад, ИК Прометеј – Нови Сад, Музеј жртава геноцида – Београд, Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад, 2019.

Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942) (приредио Милан Кољанин), Архив Војводине, Епархија бачка, Архив Републике Српске, Нови Сад, 2020.

Вељко Ђурић Мишина, Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије, Београд, 2020.

Јасеновачки логор – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Београд, 2020.

Вељко Ђурић Мишина, *Акција Римокатоличке цркве – Саслушање српских избеглица*, Београд, 2021.

Лобор Град – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Београд, 2022.

Босна и Херцеговина – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), аутор и Удружење „Мост“ Скелани–Сребреница, Београд, 2022.

Хрватска–Славонија–Срем – Саслушање Срба избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), аутор и Удружење „Мост“ Скелани–Сребреница, Београд, 2022.

Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb, 1946.

Ђуро Затезало, *Јадовно – Зборник докумената*, 2, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I–III, Narodna knjiga, Beograd, 1986.

Усташка зверства. Зборник докумената (приредио Милан Кољанин), Архив Војводине, Епархија бачка, Архив Републике Српске, Нови Сад, 2020.

Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Izabrana dokumenta*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998.

Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и њемачког окупатора у Херцеговини 1941–1945*, књига 2, ИП Филип Вишњић, Београд, 2011.

3. Литература

3.1. Лексикони

Тко је тко и NDH, Minerva, Zagreb, 1997.

Споменица православних свештеника 1941–1945, Савез удружења православног свештенства, Београд, 1960.

Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Просвета, ИПС медија, Београд, 2009.

Енциклопедијски и политички коментар „геноцида“ – Прва четничка енциклопедија, 1–3, ауторово издање, Минхен, 1964–1973.

Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996.

3.2. Дипломски и мастер радови и докторске дисертације

Мирко З. Рељић, *Избегличко питање у „Новом времену“*, дипломски рад одбрањен 2019. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду.

3.3. Чланци

Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojno-upravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, br. 1–4, Beograd, 1999, str. 144–150.

Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 45–60.

Dragan Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi – Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj historiografiji u zemlji i emigraciji“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2010, str. 163–174.

Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao“, *Marulić Hrvatska književna revija*, Zagreb, 1997, str. 583–585.

Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945“, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2007, str. 209–242.

Bethke, Carl, „Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941–1942)“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, str. 57–74.

Милан Борковић, „Квинслишка управа у Србији у другој половини 1941. године“, *Токови историје*, 1, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1978, стр. 129–277.

Перица М. Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, Београд, 1956, стр. 82–92.

Венцеслав Глишић, „Услови под којима је Недић пристао да формира српску владу под окупацијом“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1993, стр. 143–145.

Krunoslav Stjepan Draganović, „Kratak životopis“, *Љетопис двије хиљаде девете*, Загреб, 2009, стр. 8–48.

Чедомир Драшковић, „Жртве свештенства Српске православне цркве у току Другог светског рата“, *Удружење православних свештеника 1989–1969*, Београд, 1969, стр. 241–255.

Вељко Ђ. Ђурић, „Ко су били војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Гласник Војноисторијског института*, бр. 3, Београд, 1996, стр. 159–168.

Вељко Ђ. Ђурић, „Судбине архијереја и свештеника Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској према објављеним изворима“, *Срби у Хрватској*, 4, САНУ, Београд, 1999, стр. 211–279.

Вељко Ђ. Ђурић, „Хрвати као жртве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији 1918–1941. године (Неки спорни проблеми)“, *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 3, Zagreb 2001, str. 507–524.

Veljko Đ. Đurić, „Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i Hrvati u Srbiji 1941–1944. godine. Viđenje kroz sudbine sveštenoslužitelja“, *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 6, Zagreb, 2002, str. 153–170.

Вељко Ђурић Мишина, „Записници са саслушања генерала Милана Недића у Београду 1946. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, број 8, Крагујевац–Београд, 2016, стр. 299–360.

Вељко Ђурић Мишина, „О разговорима генерала Милана Недића, председника Владе народног спаса и високих представника немачке војно-управне команде у Србији“, *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – Научни погледи*, Београд, 2017, стр. 181–191.

Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50.

Вељко Ђурић Мишина, „Фотографисање и филмско снимање унутар комплекса хрватских (усташког) концентрационог логора Јасеновац у периоду од његовог организовања 20. августа 1941. до уништења 22. априла 1945. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/2, Београд–Крагујевац, 2020, стр. 347–264.

Fikreta Jelić Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.“ *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1969, str. 55–91.

Tomislav Jonjić, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 667–698.

Душан Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1970, стр. 183–204.

Davor Kovačić, „Načini izlaska zatočenika iz logora smrti Jasenovac i Stara Gradiška 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 2, Београд, 2013, стр. 93–117.

Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Загреб, 2011, стр. 773–800.

Narcisa Lengel–Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941.–1942.“, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta, Загреб, 1976, стр. 884–898.

Narcisa Lengel–Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski saborni logori 1941.–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, Загреб, 1985, стр. 1–38.

Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941“, *Historijski zbornik*, 1-4, Загреб, 1956, стр. 125–145.

Василије Ђ. Крестић, „О генези геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Књижевне новине*, Београд, 15. септембар 1986, стр. 1–5.

Ивана Крстић, Милош Јовановић, „Међународноправни статус Независне Државе Хрватске“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2017, стр. 195–231.

Слободан Милошевић, „Избеглице и пресељеници у Србији 1941“, *НОР и Револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972, стр. 71–86.

Slobodan D. Milošević, „O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, Београд, 1985, стр. 71–92.

Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру НДХ“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, стр. 11–78.

Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941*, Зборник радова, Београд, 2013, стр. 365–382.

Маријана Мраовић, „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. го-

дине“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, Београд, 2017, стр. 131–146.

Miloš Oberknežević, „Razvoj pravoslavlja i Hrvatska pravoslavna crkva“, *Hrvatska revija*, 2, Minhen–Barcelona 1978, str. 229–262.

Irina Ognynova, „Religion and Church in the Ustasha ideology (1941–1945)“, *Croatica Christiana periodica*, 64, Zagreb, 2009, p. 157–190.

Мане Пешут, „Српско питање у Хрватској“, *Гласник СИКД Његош*, 51, Чикаго/САД, 1983, стр. 88–109.

Саша М. Ремовић, „Страдање свештенства и црква Митрополије дабробосанске 1941. године“, *Зборник радова са Прве студентске конференције* (Пале, 21. јуни 2014), Пале, 2015, стр. 115–130.

Михајло Станишић, „Геноцид над Србима“, *Војноисторијски гласник*, 1–3, Београд, 1992, стр. 117–160.

Александар Стојановић, Душан Бајагић, „Милан Недић и његова улога у Другом светском рату у светлу српске историографије и нових историјских извора“, у: *Историографија и савремено друштво*, том 1, Филозофски факултет, Ниш, 2014, стр. 190–207.

Александар Стојановић, Растко Ломпар, „Оснивање Хрватске православне цркве у контексту немачке политике и ратних интереса у окупираној Југославији“, *Српска политичка мисао*, 3, Београд, 2017, стр. 35–53.

Александар Стојановић, Душан Бајагић, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: *Географија и историја – Сусрети и прожимања*, Географски институт „Јован Цвијић“, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 53–87.

Александар Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“: *Истраживања младих сарадника*, ИНИС, Београд, 2013, стр. 111–134.

Срђа Трифковић, „Дипломатија НДХ“, *Политеиа*, бр. 11, Бања Лука, 2016, стр. 27–54.

Ivica Hrastović, „Ante Moškov – Uloga u stvaranju i propasti NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1999, str. 127–150.

Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 2, Zagreb, 2012, str. 1–34.

3.4. Монографије и остало

Jasenovački logor – Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora (za štampu priredio Nikola Pavlić), Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Propagandni otdjel Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, ?, 1942.

Dnevnik Diane Budisavljević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, НИП Политика, Београд, 1992.

Miroslav Akmadža, *Krunoslav Draganović, Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

Jovan Bajford, *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na slikama – Fotografije zverstava i sporno sećanje na Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Peščanik, Beograd, 2022.

Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, Ziral, Rim, 1974.

Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2008.

Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, 1–2, Liber, Zagreb, 1974.

Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, Globus, Zagreb 1985.

Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, II, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1989.

Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1–2, Udruženje „Sloboda“, Beograd, 1979.

Milan Borković, *Milan Nedić*, CIP, Zagreb, 1985.

Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, II, *Politika*, Beograd 1991.

Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, P.I.P., Zagreb, 1995.

Tomislav Vuković, *Mozaik izdaje*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1991.

Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1–3, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Институт за историју радничког покрета, Београд, 1970.

Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001.

Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Fraktura, Zagreb, 2019 (drugo izdanje: Akademska knjiga, Novi Sad, 2019).

Радослав Грујић, *Политичко верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Слободна књига, Београд, 1998.

Динко Давидов, *Тотални геноцид – Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2013.

Динко Давидов, *Огрешења*, Хришћанска мисао, Београд, 2016.

Динко Давидов, *Genocidium totale – Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Чигоја штампа, Београд, 2019.

Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac – Dokumenti*, IRO Rad, Beograd, 1987.

Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Prosveta, Beograd, 1989.

Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Против заборава и табуа*, И.П. Прегрес Сарајево – Удружење за истраживање геноцида и ратних злочина Београд, Сарајево, 1991.

Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950.*, Udruženje Srba iz Hrvatske – Srpsko kulturno društvo „Zora“, Beograd, 2004.

Bojan B. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2016.

Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије – Оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2011.

Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Институт за савремену историју – Catena Mundi, Београд, 2021.

Veselin Đuretić, *Vlada na bespuci*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.

Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, 1–2, издање аутора, Брауншвајг/Немачка, 1987.

Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Белетра, Београд, 1989.

Вељко Ђ. Ђурић, *Прекриштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Алфа, Београд, 1991.

Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Народна књига – Алфа, Београд, 1997.

Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, ауторово издање, Београд, 2004.

Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква у Независној Држави Хрватској*, ЛДИЈ, Ветерник, 2002.

Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд, 2020.

Вељко Ђурић Мишина, *Заборављени праведник*, Удружење „Траг“ Скелани – Сребреница и аутор, Београд, 2023.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Ево book, Београд, 2019.

Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, Терсит–Просвета, Београд, 1994.

Жак Изар, *Југославија 1939–1944. године*, Алфа-папир д. о. о., Слатина Краљево, 2022.

Рафаел Израели, *Логори смрти Хрватске – Визије и ревизије, 1941–1945*, Јадовно 1941 – Удружење потомака и поштовалаца жртава логора смрти НДХ, Госпић, Јадовно, Паг 1941, Бања Лука, 2015.

Predrag Ilić, *Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Grafomarket, Novi Beograd, 1995.

Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977.

Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Глас Цркве, Београд, 1987.

Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Глас Цркве, Сфаирос, Ваљево–Београд, 1990.

Александар С. Јовановић, *Подофицир Вражје дивизије – Броз и Хрвати у Србији 1914–1941*, ауторово издање, Београд, 2010.

Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, ХЕРАеду, Београд, 2016.

Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Друштво Хиландар Ваљево, Кливеланд–Ваљево, 2010.

Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapražanja 1925–1945* (uredio dr Jere Jareb), Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995.

Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, JU Spomen područje „Jasenovac“, Slavonski Brod–Zagreb, 2009.

Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Нова искра, Београд, 2009.

Лазо М. Костић, *Ко је крив за злочине над Србима у НДХ*, ауторово издање, Швајцарска, 1968.

Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника*, Српски препород, Мелбурн, 1983.

Лазо М. Костић, *Армијски ђенерал Милан Ђ. Недић*, Нова Искра, Београд, 2016.

Никола Костур, *Повратак из мртвих*, Покрет српских четника Равна Гора, Лондон, 1965 (друго издање: Музеј жртава геноцида, Београд, 2015).

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић На оштрици ножа*, I, Искра, Минхен, 1962.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић Препуна чаша чеме-ра*, II, Искра, Минхен, 1968.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, 1–2, Београд, 1993.

Muharem Kreso, *Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Istorijски архив Београда, Београд, 1979.

Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска – Архив Србије, Београд, 1998.

Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978 (1986).

Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Arhiv Jugoslavije – ČGP Delo – Globus, Zagreb, 1981.

Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Globus, Zagreb, 1980.

Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I–II, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998.

Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001.

Горан Латинковић, Никола Ожеговић, *Усташки злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке 7. фебруара 1942*, Србско сабрање „Баштионик“, Бања Лука, 2022.

Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Arhipelag, Beograd, 2019.

Марко Марковић, *Пола века српске Голгоме (1941–1991)*, Образ, Београд, 1995.

Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske*, Zagreb, 2013.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*, JUSP Jasenovac, Jasenovac–Zagreb, 2003.

Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Profil knjiga, Zagreb, 2019 (друго издање: Laguna, Beograd, 2021).

Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002.

Vladko Maček, *Memoari*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992.

Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, VINČ, Beograd, 1988.

Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2018.

Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, IRO Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981.

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafomark Laktaši, Muzej žrtava genocida, Banja Luka – Beograd, 2000.

Јован Мирковић, *Злочин над Србима у Независној Држави Хрватској*, Свет књиге, Београд, 2014.

Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској – Фотомонографија*, Свет књиге, Београд, 2016.

Јеремија Д. Митровић, *Великохрватска појама*, Фонд истине о Србима, Београд, 1998.

Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943*, Čigoja štampa, Beograd, 2020.

Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991.

Ivan Mužić, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Marjan tisak, Split, 2003.

Vatroslav Murvar, *Na izvorima srpskih neistina*, Zagreb 1941 (интернет верзија, 1999).

Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1999.

Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, (drugo, dopunjeno izdanje), Narodna knjiga, Beograd, 1987.

Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.

Коста Николић, *Прошлост без историје – Полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Институт за савремену историју, Београд, 2003.

Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Службени гласник, Београд, 2017.

Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, RO Nova knjiga, Beograd, 1986.

Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

Станко Ђаница Опачић, *Србин у Хрватској*, КУИЗ Литера, Београд, 1989.

Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941–1945*, The American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1968.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb, 1966.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojno-izdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i i budućnosti*, P.i.P., Zagreb, 1996.

Псуњски, *Хрвати у светлости историске истине*, Београд, 1944.

Псуњски, *Светиње у пламену*, Београд, 1944.

Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби*, разна издања.

Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, ИКР Никола Пашић, Београд, 2001.

Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac – Separat N° 1*, ИКР Никола Пашић, Београд, 2004.

Sima Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, Grafika, Zagreb, 1937.

Сима Симич, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Култура, Београд, 1990.

Сима Симич, *Туђинске комбинације око НДХ*, Култура, Бео-

град, 1990.

Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Култура, Београд, 1990.

Сима Симић, *Херцеговачки бискупи за време окупације Југославије*, Култура, Београд, 1990.

Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III, Искра, Келн 1986.

Ђоко Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, autorovo izdanje, Minhen, 1978.

Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Glas, Beograd, 2002.

Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњости (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, „Дечје новине“ – „Јединство“, Горњи Милановац – Приштина, 1991.

Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, SN Liber, Zagreb, 1979.

Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding, Novi Liber, Zagreb, 2010.

Jovan Ćirić, *Knjiga o mržnji. Sa reči na dela... Od govora do zločina mržnje*, Službeni glasnik, Beograd, 2020.

Јакоб. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Искра, Минхен, 1964.

Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, authorsko izdanje, Zagreb, 1946.

Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, DBR International Publishing, Београд, 1994.

Edmund Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Православна реч Нови Сад – More Beograd, Novi Sad, 2013.

Срђан Цветковић, *Између српа и чекића – Репресија у Србији 1944–1953*, Службени гласник, Београд, 2006.

Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.

Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.

Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.

3.5. Зборници

Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća, Zagreb 2016.

Krunoslav Stjepan Draganović. Svećenik, povjesničar i rodoljub, Sarajevo 2014.

Stepinac tu je ime, I–II (priredio Vinko Nikolić), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.

Вечан помен Јасеновац мјесто натопљено крвљу невиних, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1990.

Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године: Научни погледи (приредио Вељко Ђурић Мишина), Музеј жртава геноцида, Београд, 2017.

Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945 (urednica Sabrina P. Ramet), Alinea, Zagreb, 2009.

Правни поредак Независне Државе Хрватске (приредили Борис Беговић и Зоран С. Мирковић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017.

Злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941–1945. године на простору Херцеговине, Удружење „Јасеновац – Доња Градина“, Бања Лука, 2014.

3.6. Мемоари

Митрополит скопски Јосиф, *Мемоари*, Светигора, Цетиње, 2006.

Vladko Maček, *Мемоари* (priredio Boris Urbić), Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992.

Ante Pavelić, *Doživljaji* (novo, cjelovito izdanje), Despot infinitus, Zagreb, 2015.

Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapazanja 1925–1945* (priredio Jere Jareb), Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995.



Подела Краљевине Југославије после Априлског рата 1941. године

POSEBNO IZDANJE

HRVATSKI NAROD

ZAGREB, 10. TRAVNJA 1941. CIJENA 1 DINAR

PROGLAŠENA JE NEZAVISNA HRVATSKA DRŽAVA



Ante Pavelić

Zamjenik Poglavnika i vrhovni zapovjednik cjelokupne vojne sile SLAVKO KVATERNIK održao je preko radija govor u kome je upravio hrvatskom narodu riječi, koje znače USKRS HRVATSKE DRŽAVE:

HRVATSKI NARODE!

Bojta provodnost i volja našeg saveznika te mukotrpna višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika poštivnost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustalkog pokreta u zemlji i inozemstvu:

Određili su da danas pred dan uskrsnuća Božijeg Sina uskrsne i naša nezavisna Hrvatska Država.

Polizvam sve Hrvate u kojem god mjestu oni bili, a naročito sve čenike, podčenike i momčad cjelokupne oružane snage i javno sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti nezavisnoj državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik Poglavnika.

Bog i Hrvat! Za dom spremni!

Proglas novog načelnika Zagreba

ZAGREB, 10. travnja 1941. U ime Glavnog Ustaškog Sredstva preuzeo je Načelnikštvo Slavko Kvaternik i Kraljevskog šerovog grada Zagreba
 gosp. Dr. JOSIP ĐUKANDŽIĆ.

Imam veliki čast. On je onajsto pravovremeno došao, teško smo mogli se gradom i njegovim stanovnicima i Kraljevskog šerovog grada Zagreba.

U ime Poglavnika i Vrhovnog zapovjednika našeg dra Ante Pavelića i u ime našeg saveznika i vjernog prijatelja našeg dra Slavka Kvaternika proglašam nezavisnost Hrvatske Države i proglašam nezavisnost Hrvatske Države sa svim njezinim teritorijem i stanovnicima.

Time se izjavljuje da je Hrvatska Država nezavisna i samostalna država sa svim njezinim teritorijem i stanovnicima.

Naše želje, grada Zagreba i stanovnika, i time da se Vam zna zaopšti od ostalih.

Proglas Vam, da u ovom času grada Zagreba Vam bude bratstvo.

PROGLAS DRA MAČKA

ZAGREB, 10. IV. Desetih minuta poslije proglosa g. Slavka Kvaternika doo je proglos putem radija i predsjednik HRS dr. V. Maček.

U ovom proglosu dr. Maček konstatare je, da je današnjim danom g. Slavko Kvaternik proglosio nezavisnost Hrvatske države sa svojim historijskim teritorijem i stanovnicima. Ujedno je pozvao sve hrvatske predstojnike i stanovnike koji su u službi, da lojalno i iskreno suraduju s novim vlastima.

Проглашење Независне Државе Хрватске, *Hrvatski narod*, 10. април 1941.

We believe in the United States of America as a Government of the people, by the people, for the people. We believe it is our duty to this country to love it; to support its Constitution; to obey its laws; to respect its flag; and to defend it against all enemies.

1,000,000 Hrvatski Irit u Sjedinjenim Drzavama, Sjeverna Amerika i Kanada.

GLAVNO GLASILO HRVATSKOG DONOŠARSTVA U SJEV. AMERICI

NEZAVISNA HRVATSKA DRŽAVA

OFFICIAL ORGAN OF THE NATIONAL ORGANIZATION DEFENDERS OF CROATIA, Inc.



IZLAZI SVAKE SUBOTE (The Independent State of Croatia) ISSUED EVERY SATURDAY

Entered as Second Class Matter, September 6, 1914, at the Post Office at Pittsburgh, Pa., under the Act of March 3, 1879.

Godina (Vol.), VIII. Broj (No.), 16

PITTSBURGH—YOUNGSTOWN—NEW YORK—CHICAGO—SAN FRANCISCO

19. travnja (April) 1941

HRVATSKA I SRBIJA! Hrvati proglasili Nezavisnu Hrvatsku Državu sa dr. Antom Pavelićem na čelu. -- Dr. Maček za N. H. D. i dr. Pavelića

"Koliko straću u okoli
Vrticu se ne prestaje —
Tko bi goji, eto je doh —
A tko doh, gon utraje!"
Gundulić.

Nemački američki idealista i dalekovidni državnik, WOODROW WILSON tumarao je 1918. u državnicima svijeta, a posebno zastupnicima velikih sila na mirovnoj konferenciji u Versaillesu, da je jedino moguće održati trajan mir u svijetu, ako se provede samoodređenje svih naroda, malih i velikih, tako da im narodi svojim SLOBODNIM glasom odrede sudbinu svojom i kao takovi da stvore granice svojih država, u kojima bi se DEMOKRATSKIM ZAKONOM I SLOBODNIM GLASOM — UPRAVLJALO I RADILO.

Općini predsjednik, Clemens, Lloyd George, Nitti, Orlando i Soinio, kao i drugi "državnici" nisu htjeli ništa da čuju ili da podupru tog neumlog američkog sina, već ga jednoglasno odbiše i zabacili, a sa sve to i favornih Wilsonovih 14. točaka. Predložje "big three" preko predloga tog zastupnika nazveše demokracije na svijetu, čiji ih je narod apasao od neubjezive propasti. Wilson se je povratio u svoju Ameriku, i to teška srca, opomnivši se sa nekim "državnicima" u Evropi, kojima je riječ "demokracija" samo udica za hvatanje ljudi ribica.

Pobjednici podijeliše piljem misleći, da će Versailleski ugovor za uvijek važiti. Neki narode umislile financijsko, dok druge podijeliše kao roblje. Na hrvatski narod predložilo, bez ikakve obzira na ljudsko pravo, kao roblje kraljevini Srbiji. Da se Hrvate pokoriti, ondajša francuska vlada poslala je u Hrvatsku, naročito u prijestolnicu Hrvata Zagreb, afriske trupe, dočim je Engleska svojom mornaricom čuvala obale Jadrana, a poglavito Dalmaciju i Hrvatsko Primorje. Za vrijeme mirovnih ugovora hrvatski je narod, preko Hrvatske Stranke Prava i Hrvatske Seljačke Republikanske Stranke, poslao pobjednicima MEMORANDUM, na kojem se je nalazilo pola milijuna potpisa.

U tom MEMORANDUMU tražili su Hrvati ustupostava svoje Nezavisne Hrvatske Države i prekinute svake suradnje sa Kraljevnom Srbijom. Onoga puta malo su pobjednici držali do hrvatskih protesta, a još manje su mislili na to, kakovo strateško mjesto Hrvatska u Evropi zauzima.

Na čelo te umjetnički i dijetinjski stvorene diktatorske vlade u Beogradu postavio je pobjednici srpskog princa Aleksandra, davi mu milijon dolarsku plaću godinje.

Od kolonog 1. prosinca 1918. pa do nedavno vladala je kraljevina Srbija nad hrvatskim narodom, diktorici i izrabljivanjem, kakovo ne pamti historija naš Hrvatske. Od prvog časa pa do dana današnjeg oni su u Beogradu stvarali planove kako da

Predsjednik Nezavisne Hrvatske Države



DR. ANTE PAVELIĆ

Vodja hrvatskog naroda, besna za prava Hrvatske democije, ostavio je svoje Hrvatske davor — 1929. godine — sa namjerom, da sklopi ropak lance sa svim hrvatskog naroda. Poput nekog i ravnog reda, sa nemilom, Zrinog, Frankovca, Kugernika i Strojčevića, vidio se, kao trumfalan, u prijestolnicu Hrvata, u Beču, bijeli Zagreb, da ustuposti nove Hrvatske državi, a svim narod da dade mi i blagostinj.

umati hrvatsku kulturu, da na financijsko izrabie, da grade veliku Srbiju. Prva točka diktatorske klike "bijeli i crne sud" bila je da se naizb seljaka, trgovca, banke, i sve što predstavlja materijalna vrijednost, financijsko izrabie odnosno umiti. Temeljem srpskog zakona naredjeno je, da polarna točka srpske vladavine bude imanje nove u "prečanskih krajevima". Od svog novca najviše su oduzeli 20%, a onda su zamjeralni papirnat i propali dinar za 4 kruna. Sa ovim aktom pokrođene su milijarde kruna od našeg naroda, dočim je dinar dobio veću vrijednost, jer se za vrijeme kruna upotrebilo za jačanje srpskog dinara.

Slijedilo je posturivanje "prečanskih krajeva". U škole su uvedene srpske knjige sa ćirilicom, a izra toga "pešmu" Marku Kraljeviću, Mileu Obiliću i Savi Nemanciju. U naše Hrvatsku pošiljane su srpski učitelji, da "vaspitaju" Hrvate o srputu, da pripreme "deca" za Veliku Srbiju i nove Dvaista Silnog.

Zloglasna batinaška vlada Pašić-Prčićevićeva nastavila je batinjanjem i zatvaranjem, plijenjenjem naših hrvatskih listova, časopisa i svega što je predstavljalo narodno obilježje. Zidane su po Hrvatskoj srpske ravnice u koje se je dovodilo zavedene Hrvatske da se "pokrsto". Suci i ostali aparat koji je imao "hrvatovati ravnice" bio imenovan po "krum". Srpski od ovih morao je biti "pokoran srputu i krunu".

Naravno je batinjanje i posturivanje kakove Hrvatske upamtila nije. Izbacujući našeg govornika, odvstati ga za zator i držati nekoliko dana, to je bila obična stvar za srpske žandare i ostale organe diktatorske vladavine.

Taj nečovrni srpski barbarizam dospjeo je svoj vrhunac 20. lipnja 1928., kada je srpski bandit Franjo Račić na procratim način i

čovrdom "krum" ustrijelio u beogradskoj konjarnici tri narodna zastupnika Stjepana Radica, Pavla Radica i Dr. Basičevića. Razvijanje prilika postije ovog čina svjedoci, da je stvar bila u pretresu mnogo prije nego je taj bandit izvršio svoja određena zadatka. — Predlog od 9. siječnja 1929. kruna našloje svijetlo na čim Pošić Račić. Taj proglas glasi:

"Radi toga rjasio sam i riješavao da ustav kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine prestane važiti. Svi rezolucijski zakoni ostaju u važnosti dok se prema potučki mojim ukazom ne aknu. Na isti način donosi će se u buduću godinu. Narodna skupština izabrana 11. novembra 1927. godine raspusta se".

ALI ZANIMLJIVO
Za vrijeme krunice Aleksandra posljednjeg izrečeno su između ostalog batinjanje i mučenja nad hrvatskim borcima siljedice osude:

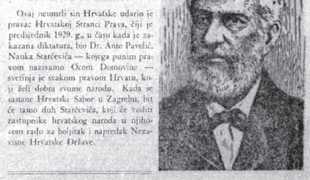
Vještaka	19
Ubijenih u policijskim ratovima	16
Na smrt osuđenih i na doživotnu robiju pomilovanih	30
Na smrt osuđenih, pobijelih i inozemstvo	11
Na doživotnu robiju osuđenih	65
Na robiju od 20 godina	146
Na robiju između 10 i 20 god.	464
Na robiju između 5 i 10 god.	862
Na robiju između 1 i 5 god.	2035
Od 1 mjeseca do 1 godine dana	15000

Poslije pogibije Aleksandra uzeli su u ruke vladu kraljevino Srbije srpski generali i srpski divo. "Orjuni", "Komići", "Branji", "Narodna obrana" i druge terorističke organizacije ostale su ustale, nute i one su vrišle našilja i druga bezakonja. U svem tom vremenu od kako je Aleksandar pao nastojale su rume vlade u Beogradu svršiti srpski svijet da u t. sv. Jugoslavija vlada "zadovoljstvo" i da su Hrvatsi kao ostale manjine "ravnopravni" — sa Srbima. Ubiše i batina, a kasnije i koncentracione logore i nesapamčenu cenzuru, vladao je Beograd od prvog dana pa do jučer.

Hrvatski narod na domu nije nikada bio mogao da javno i slobodno izrazi svoje mišljenje, da pred svijet iznese svoje pravde zahtjeve, koji su bili i danas ostaju USPOSTAVA NEZAVISNE HRVATSKOJ DRŽAVI. Srpski političari, a sa njima i srpski generali tiž, zastupnici Dvaistove velike Srbije, malni su većom dobro, što hrvatski narod traži i radi toga su vruće tražili i, našastoli, vruće su našli po nekoliko naših senostajša, koji su čim odobrobnja hrvatskog naroda sa tom srbizacijom vladom klopali i bez ikakova ovoljena davali izvaje lojalnosti i odanosti beogradskoj "krumi".

Radi i završanje Čvekovića, Stojedimovića, srpskog princa (Nastavak na 3. strani)

OTAC DIMOVIĆINE DR. ANTE STAREVIĆA



Onaj nemirni i hrvatski učitelj je pravak Hrvatskoj Stranci Prava, čiji je predsjednik 1929. ga je čim kad je za kaznu diktatora, bio Dr. Ante Pavelić. Nanka Starevića — koga putuju pravom narazima Genti Dimoviću — ustupio je ostalom pravom Hrvatu, koji je belji dobio svane knjige, kada se ustao Hrvatski sabor u Zagrebu, bit će tako da Starevića, koji će voditi zastupnike hrvatskog naroda u njihovom rudu za boljinski napredak, Nezavisne Hrvatske Države.



PRIVI HRVATSKI VLADAR KRALJ TOMISLAV.

Godine 910. nastupio je Tomislav knez za Matuzima i spolno dalmatinsko i po srpske Hrvatske. Za njega vladala on je prozrio i ojašao Hrvatsku se je 925. proglašio prvim hrvatskim kraljem. Papa Ivan X. putuje ga je krunim. Godine 927. održan je znameniti kršćanski sabor u Splitu. Mladi se Bogu, da nam dahn Tomislavom stani Dr. Ante Pavelić da se može sudjeliti hrvatski narod i općati i usprediti Hrvatsku Državu.

Проглашење Независне Државе Хрватске у америчком недељнику *Nezavisna Hrvatska Država*, 19. април 1941.

NOVA HRVATSKA

Sve za državu,
a država ni za što!

Zagreb, subota 10. travnja 1943.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA



POVRŠINA Nezavisne Države Hrvatske iznosi 102.196 četvornih kilometara.

STANOVNICTVO broji preko 6.700.000.

ŠIRINE: Površina obrada sunom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iznosi 4.977.792 ha, što znači 39,7 posto od ukupne površine.

ŽELJEZNIČKE PRUGE: Dolina željezničkih pruga iznosi 3.929 km, a od toga 2.700 km normalnog kolosjeka, 1.198 km uskog kolosjeka, a 306 km dvustrukog.

NAJVIŠE PLANINE iznad 2.000 metara su: Maglie, visok 2.387; Crvenica 2.328; Vranica 2.197; Prevoj 2.107; Treskavica 2.086; Bjelašnica 2.087; Vrao 2.074; Lelija 2.032; Cincar 2.006.

VELINE ŽUPE:

1. Baranja, sjedište Osijek	4.915	12. Močvar, sjedište Ogulin	2.989
2. Bilogora, sjedište Bjelovar	4.066	13. Pliva-Rama, sjedište Jasce	7.623
3. Brinjar-Sladruga, sjedište Knin	1.918	14. Pokuplje, sjedište Karlovac	2.780
4. Cetina, sjedište Omis	4.123	15. Posavje, sjedište Brod na Savi	5.554
5. Dalmacija, sjedište Dubrovnik	4.957	16. Prigorje, sjedište Zagreb	2.761
6. Gora, sjedište Petrinja	3.337	17. Sana-Luka, sjedište Banja Luka	5.493
7. Hnu, sjedište Mostar	5.679	18. Usora-Sali, sjedište Tuzla	6.167
8. Kravica-Past, sjedište Bihać	3.693	19. Vinodol-Podgorje, sjedište Senj	3.011
9. Lika-Glas, sjedište Travnik	4.193	20. Vrhovina, sjedište Sarajevo	8.250
10. Lika-Gacka, sjedište Gospić	4.851	21. Vukja, sjedište Vukovar	6.385
11. Livno-Zapadje, sjedište Nova Gradiška	6.393	22. Zagorje, sjedište Varaždin	3.154
		23. Glavni grad Zagreb	64

Административна подела Независне Државе Хрватске

Поштарина плаћена у готово

ПОЈЕДИНИ БРОЈ 1.— ДИНАР

Nedjelja

Tjednik za katolički rad i socijalni život i prosvjetu

GODINA XII.

ZAGREB, 25. SVIBNJA 1941.

БРОЈ 20

„Naša je vjera pobijedila“ rekao je Poglavnik dr. Ante Pavelić

Poglavnik Dr. Ante Pavelić održao je u srijedu 21. svibnju velik govor, u kojem je ocrtao rad u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Taj je govor s oduševljenjem primljen u čitavom Hrvatskom Narodu. Poglavnik je među ostalim u svom govoru rekao ove značajne riječi:

«Braće Ustaše! Mi smo se deset, dvanaest godina spremali. Spremali smo sve, što je bilo potrebno za veliki čin oslobođenja, nu ja sam svjestan, da je u našim pripremama jednu od najvećih uloga igrala naša svijest i naša vjera, (Tako je!) Naša vjera je i pobijedila.

Braće Ustaše! I došlo je čas, u koga smo mi vjerovali. Ispunilo se na naše nađe unatoč tomu, što se nepriatelji bili upotrijebili sva sredstva, koja se mogu zamisliti protiv našeg rada i našeg uspjeha. Ja sam znao i prije šest godina sam napisao, da će doći novi svjetski rat, i napisao sam kako će teći i kako će svršiti. I to se je ispunilo. Došlo je novi svjetski rat, jer je morao doći, jer Evropa i svijet ne može živjeti na temelju papirnatih mirovnih ugovora, nego samo na živim potrebama i na razmjernu snagu između pojedinih naroda. I danas u Evropi nema više ništa od onoga, što je bilo na papirnatim mirovnim ugovorima napisano.

Braće ustaše! Mi smo na taj čas čekali. Taj čas je došao i taj čas je donio namo oslobođenje. Uz našu vojsku, uz našu svijest, uz našu vjeru, uz naše mučeničke žrtve, uz našu borbu, uz našu organizaciju, uz naša velika — možemo mirne duše reći rađa djela, izvršena zadnjih dana života slobodne Jugoslavije. Oslobođenje hrvatskog naroda i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske utvrdili su, donijeli su dva velika naroda, država osnovice, sa svojim velikim vodama (burni pokreti: Živjeli, Du-oc, Mit-ler!) Zato smo mi njima zahvalni. Zato će im hrvatski narod biti vječno zahvalan. (Tako je).

Braće ustaše! Nu ne samo, da je izvršen veliki čin oslobođenja, nego je izvršen i drugi veliki čin neophodno potreban. Naša država dobila je u prvim danima svoga života i priznanje od naših velikih prijatelja. Naša domovina priznata je odmah kao Nezavisna Država Hrvatska. Priznali su je naši veliki prijatelji i veliki narodi u Evropi.

Braće i prijatelji! To je najveći uspjeh ustaškog pokreta (pjeskanje i pljesak: Tako je! Klicanje: Po-čavnik!) To je uspjeh, koji hrvatski narod nije mogao doživjeti kroz osam stoljeća! (Pjesak i klicanje: Tako je!)

Danas je hrvatski narod uz bok slobodnih naroda, danas je Hrvatska Država potpuno ravnopravna sa svima slobodnim i nezavisnim državama. (Klicanje: Tako je! Živjela Hrvatska! — dugotrajni pjesak). Ona je to danas, ona će to biti sutra, ona će to biti u vječnost jer za to jamči ustaški pokret (burno klicanje: Živio ustaški pokret!), za to jamči hrvatska ustaška vojska, za to jamči cijeli hrvatski narod! (Pljeskanje).

Braće ustaše! Nakon priznanja hrvatske država morala je imati i svoje granice. I opet zahvaljujući velikim vodama dvaju prijateljskih naroda, danas hrvatski narod imaše sve utvrđene u glavnim linijama granice na dva najvažnija dijela zemlje.

Braće! Mi smo u tome doprinijeli i koju žrtvu. Nu narod, koji nije kadar podnijeti žrtve, nije kadar niti živjeti! (odobravanje). Ja sam siguran, a možete biti sigurni svi vi, a može biti sigurnim i čitavi hrvatski narod, da svaki Hrvat, koji oстане izvan granica Nezavisne Države Hrvatske, da će imati sačuvane svoje ime, svoj jezik, svoju narodnost, svoju kulturu i svoje gospodarstvo! (Klicanje).

Drugo je bilo, kada nije bilo hrvatske države. Nu sama opstojnost Hrvat-

ske Države, njezinog suvereniteta, njezinog prijateljskog odnosa prema velikim susjednim narodima, sama ta činjenica je garancija, da će oni Hrvati, koji ostanu izvan hrvatske državne granice, a kojih broj, hvala Bogu, nije velik, da će se sačuvati i ostati integralni dio hrvatskog naroda. (Odobravanje). Ja vam slobodno kažem, da je to potpuno u intencijama, u namjerama našega velikog prijatelja Benita Musolinija (burno klicanje Du-oc, Du-oc!)

Kada smo mi pravili ugovore o granicama, onda nismo pravili nagode i sporazume. Nagode i sporazume pravili su političari, koji nisu bili predstavnici slobodnog naroda i Nezavisne Države. (Odobravanje).

Mi smo kao predstavnici slobodnog i suverenog naroda i predstavnici Nezavisne Države Hrvatske pravili međunarodne ugovore. (Tako je. Pjeskanje).

Ja vam mogu reći, da će uskoro i ostale granice biti riješene i postavljene i to na veliko zadovoljstvo cijelog hrvatskog naroda, (Živno odobravanje i klicanje: Po-čav-nik!) Hrvatska Nezavisna Država već danas jeste vjerna, nego li je ikada u povijesti bila. (Burno odobravanje).

Kada to sredujemo, što smo uređili i to ćemo u najkraće vrijeme, za dane.

uređiti, onda leći na namo unutarnje uređenje Nezavisne Države Hrvatske. Poglavnik je nadalje prikazao teškoće u organiziranju države, pa je nastavio:

Braće i prijatelji! Mi moramo našoj državi dati i formu, dati oblik. Ne možemo živjeti, ne može valjano i dobro živjeti narod u državi, koja nije oblikovana. Ja sam osposobio krunu Zvonimirovu. Ona je danas nositelj hrvatske državne suvereniteta. Time je obnovljena velika i slava hrvatska prošlost. Nu ne samo radi prošlosti i slave, nego i radi hrvatske narode i državne slobode!

Dok je u davnoj prošlosti Zvonimirova kruna nad Hrvatskom sjala, hrvatski je narod bio suveren, a hrvatska je bila Nezavisna Država. I danas je opet! A Zvonimirova kruna jeste i ostal' će pred cijelim svijetom simbol, nedvojbeni znak hrvatske državne nezavisnosti. I dok je Zvonimirove krunice, nikada pod nikakvu cijenu i pod nikakvim okolnostima Hrvatska ne može i ne će biti sastavnim dijelom nijedne druge države. (Burno odobravanje i klicanje Poglavnika, Poglavnika!). Ne će biti sastavnim dijelom ni jedne druge države u nijednom pa ni u najbližem obliku (odobravanje). A hrvatski narod ne će nikada biti snižen na pleme, niti na sastavni dio bilo koga drugoga naroda (pjesak). Zvonimirova je kruna za sva vremena najveći jamac suvereniteta, vrhovništva Nezavisne Države Hrvatske, jamac naše potpune narodne i državne nezavisnosti.

Ja sam ponudio, da ju nosi vojvoda Savojski (poklik Živio, pjesak) jer sam znao, da je najdostojniji. O tome će se svi svjertati. To je prihvaćeno.

To je prvi čin, koji sam mogao učiniti ja. Drugi čin izvršit će hrvatski narod (odobravanje), izvršit će ga suvereno i zakonito po svojim tradicijama, čim za to dođe čas. (Odobravanje). Doprinijet će se zakonu, kojim će biti uzakonjena nova hrvatska dinastija, a na prijestolje podignuti vojvodu slavne Savojске kuće, hrvatskoga kralja Tomislava II. (Burno odobravanje, pjesak, klicanje Živio).

Kada to bude, bit će kralj samo hrvatski i ničiji drugi! (Pjesak). I r Duvankom će se polju obnoviti velik i slavno kraljevstvo Hrvatsko do dana u povijesti najveća Nezavisna Država Hrvatska. (Oduševljeno pjeskanje). Nezavisna Država Hrvatska ustaška i seljačka! (Oduševljeno pjeskanje).

Braće ustaše! To sve još ne bi bilo dosta, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mora biti takevo socijalno uređenje, da ne bude bogatih i siromašnih, da ne bude onih, koji rade, i onih koji už-



Poglavnik govori



Фирер Адолф Хитлер и поглавник Анте Павелић



Дуче Бенито Мусолини и поглавник Анте Павелић



Поглавник Анте Павелић и римокатолички



Анте Павелић и фрањевци



Анте Павелић међу усташама



Анте Павелић међу усташкињама



Анте Павелић и Вјекослав Макс Лубурић



Миле Будак, министар наставе и богоштовља

POŠTARINA U GOTOVOM PLAĆENJU

CIJENA 2 DINARA

HRVATSKI NAROD

GLASILO HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

GOD. III. — BROJ 78.

ZAGREB, ČETVRTAK 1. SVIBNJA 1941.

IZLAZI DNEVNO

KRV I ČAST HRVATSKOG NARODA zaštićeni posebnim odredbama

POGLAVNIK JE PROPISAO I PROGLASIO ZAKONSKU ODREDBU O RASNOJ PRIPADNOSTI I ZAKONSKU ODREDBU O ZAŠTITI ARIJSKE KRVI I ČASTI HRVATSKOG NARODA

Na prijedlog ministara unutarnjih poslova propisujem i proglašujem
ZAKONSKU ODREDBU O RASNOJ PRIPADNOSTI

Čl. 1.

Arijskog porijekla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici evropske rase i kojima su materne stube na posebne druge odredbe, uvijek sa pošteno dokazanim latinim (romani) i keltičkim (celti) korijenima prvog i drugog koljena (predci) te slijedeći i kćeri. Kod pripadnika slavne vjerske zajednice, koji ne mogu prikazati izvrsne dokaze, potvrđena je potpuna porijekla iz vjerske zajednice, uvijek, koji se postupno njihove predke, da među njima nema osoba narijskog porijekla. U dvostrukim slučajevima donosi odluku ministarstva za unutarnje poslove na prijedlog raspoloživih porijekla.

Čl. 2.

Osoba, koja porodi arijskih predaka ima jednog predka drugog koljena Židova ili drugog evropskog naroda po rasu, izjednačuju se obzirom na sticanje državljanstva i ostalima arijskog porijekla.

Čl. 3.

Osoba sa dva predka koljena Židova po rasu također mogu biti obzirom na državljanstvo izjednačena s osobama arijskog porijekla, u kojima su u 1. i 2. sjeđnja odobrena.

Čl. 4.

Kao Židovi u smislu ove zakonske odredbe vide: 1. Osoba, koja potječe barom od dva predka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasu, vjerski i kolna vjerske kao Židovi, ako se majčine vjere ili sa u toj vjerskoj. 2. Osoba, koja ima dva predka drugog koljena, koji su Židovi po rasu, i to u svim slučajevima: a) ako su prije 15. travnja 1941. pripadnici majčine vjere, ili, ako su kasnije na to vjere prešli; b) ako imaju braćnog druga, koji vjerski kao Židov u smislu 1.; c) ako se vjerske stupnjeve na snagu ove zakonske odredbe izdati u osobnom, koja ima dvoje ili više predaka drugog koljena Židova po rasu, i potpuno li takvog braćni d) ako se susreću čista sa Židovom u smislu 1., a onda se postaje 21. vjerske 1942.

Na prijedlog ministara unutarnjih poslova propisujem i proglašujem
ZAKONSKU ODREDBU O ZAŠTITI ARIJSKE KRVI I ČASTI HRVATSKOG NARODA

Čl. 1.

Brak Židova i bilo koje, koja nisu arijskog porijekla, te zabranjen. Isto tako je zabranjen brak osoba, koja porodi arijskih predaka ima jednog predka drugog koljena po rasu Židova ili drugog evropskog naroda s osobom, koja je po rasu jednog arijskog porijekla. Kaze osobe vjerske kao Židovi ili narijski odredbe zakonske odredbe s rasnoj pripadnošću.

Čl. 2.

Porodna djevojača na sklapanje braka potvrđena je u slijedećim slučajevima: 1. Osoba s dva predka drugog koljena Židova po rasu s osobom, koja ima jednog predka drugog koljena evropskog naroda po rasu. 2. Osoba, koja ima više predaka drugog koljena evropskih rasa s osobom isto takvog porijekla, ili s osobom, koja ima jednog ili dva predka drugog koljena Židova po rasu ili jednog predka drugog koljena Cipjana po rasu, ili s osobom arijskog porijekla. 3. Bračnici izmisliti državljanstvo i državljanstvo pripadnika, stičući isto po točki 1. zabranjen.

Čl. 3.

Djevojača sa takvim brak izdati ministarstva unutarnjih poslova po zadovoljenju raspoloživih porijekla.

Čl. 4.

Izvanredna sudbina općenito općenito Židova ili kao osoba, koja nije arijske krvi, sa ženom osobom arijskog porijekla je zabranjeno.

Čl. 5.

Ministarstva i državljanstvo pripadnika je zabranjeno izvođenje hrvatske države i narodne oslobodilačke borbe hrvatskih narodnih borbi i oslobodilačke.

Čl. 6.

Sve pravne hrvatskih pravilima, koje se izvođenje postoje 1. predaka 1918., stavljaju se izvan primjene, te se imaju razmišljati sa prvotnim pravilima. Ovo je Židov odredbe zakonske odredbe s rasnoj pripadnošću.

aj ako ministarstva za unutarnje poslove na obraditi prijedlog raspoloživih porijekla odluku, da vjerske kao Židovi.

1. Osoba, rođena izvan teritorije Hrvatske od Židova od roditelja, koji ne potječe iz Hrvatske od Židova, ako su prije 15. travnja 1941. majčine vjere ili imaju najmanje dvoje predaka drugog koljena Židova po rasu, ili vjerske kao Židovi u smislu zakonske odredbe, te koje potječe.

2. Osoba, koja sa pošteno stupnjeve na snagu ove zakonske odredbe sklapanje sklapanjem zakonske odredbe u smislu arijske krvi brak, koji je zabranjen i vjerski potpuno. 3. Osoba, koja sa materne vjere Židovki u smislu 1.

Čl. 7. Kao Cipjan u smislu ove narodne vjerske osoba, koja potječe od dvoje ili više predaka drugog koljena, koji su Cipjan po rasu.

Čl. 8. Kad ministarstva za unutarnje poslove osigura sa rasu političko postrojenje, koje donosi odluku i potječe sa svim službenim slučajevima rane pripadnosti. Kasnije vjerske u dvostrukim slučajevima rane pripadnosti izdati ministarstva za unutarnje poslove.

Postupak u izvršenoj i izdatoga rade toga porijekla izdati da ministarstva za unutarnje poslove posebnim naredbama.

Čl. 9. Osobama, koja su sa prije 15. travnja 1941. izdale potvrđena sa hrvatski narod, napose sa vjerske pripadnosti, kao i njihovim braćnim drugovima, u kojima su sklapanje braka prije stupnja na snagu ove zakonske odredbe i potpuno u takvog braka, u kojima bi se sa osoba mogla izdati ove naroda, može Poglavlje države izvan propisa ove narodne pripadnosti ove prava, koja pripadaju osobama arijskog porijekla.

Čl. 10. Provedba ove narodne porijekla sa ministru unutarnjih poslova. U Zagrebu, 30. travnja 1941. Broj XLV-96-Z, p.-41. Predsjednik zakonodavnog povjerenstva pri Poglavlju: DR MILOVAN ŽANČIĆ, v. i. Počelnik: DR ANTE PAVELIĆ, v. i.

Čl. 11. Ministar za unutarnje poslove izdati će naredbe o provedbi ove zakonske odredbe.

Čl. 12. Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u »Narodnim Novinama».

Zagreb, 30. travnja 1941. Broj XLV-96-Z, p.-41. Predsjednik zakonodavnog povjerenstva pri Poglavlju: DR MILOVAN ŽANČIĆ, v. i. Počelnik: DR ANTE PAVELIĆ, v. i.

ZAKONSKA ODREDBA O PLAĆANJU PRIJENOSNE PRISTOJBE

Na prijedlog ministara narodnoga gospodarstva propisujem i proglašujem
ZAKONSKU ODREDBU O PLAĆANJU PRIJENOSNE PRISTOJBE

1. Prijemima i druge pristojbe sa prava poslova utuđivanja i oporezivanja nekretnosti, sa koje se po zakonskoj odredbi u skladu slijedećim i oporezivanja nekretnosti od 15. travnja 1941. posebna država ministarstva provedena, ima se platiti u skladu od potpuno dana od prijema odredbe o državi utuđivanja i oporezivanja.

2. Provedenje ove zakonske odredbe provjerske sa ministru narodnoga gospodarstva. 3. Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u »Narodnim Novinama».

U Zagrebu, 30. travnja 1941. Broj XLV-96-Z, p.-41. Predsjednik zakonodavnog povjerenstva pri Poglavlju: DR MILOVAN ŽANČIĆ, v. i. Počelnik: DR ANTE PAVELIĆ, v. i.

Законска одредба о заштити крви и чести хрватског народа

Независна Држава Хрватска

Министарство унутарњих послова

Број: 32640-Пр. М. У. П. - 1941.

НАРЕДБА

министарства унутарњих послова о проглашењу законске одредбе од 22. ружна 1941. број CCCIX-1502-З. п.-1941. о проширењу надлежности пријеког суда и покретног пријеког суда.

Ради свестраног проглашења законске одредбе од 22. ружна 1941. број CCCIX-1502-З. п.-1941. о проширењу надлежности пријеког суда и покретног пријеког суда наредјујем:

1. Све новине имају споменућу законску одредбу отискати на целу прве странице и то дневне новине у два наредна броја, а тједне новине у наредном броју.
2. Сва градска и објеснска поглаварства имају одмах споменућу законску одредбу свестрано прогласити на циелом свом подручју огласима и према мјестном објесачу.
3. Круговална постаја дужна је ту законску одредбу на круговалу читати кроз три дана више пута дневно.
4. Сви млинари, месари и остали обртници те трговци свих врста имају наведену законску одредбу трајно изложити у својим просторијама на видљивом, пућанству лако приступачном мјесту.
5. Тко пропусти извршити овом наредбом одредјене дужности бић ће по редарственим областима најстроже казнјен.

У Загребу, 22. ружна 1941.

Министарство унутарњих послова
Др. Аџуковић в. р.

Законска одредба о преким судовима

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA ZAGREB
PREDSJEDNIČTVO VLADE

Broj 2684

Primljeno, dne 26 / 7 1941 _____ priloga

MINISTARSTVU UNUTARNJIH POSLOVA

Odjelu za Srbe

ZAGREB

Predlog u pogledu riješenja srpskog pitanja dostavlja se
na nadležno uredovanje i upotrebu.

U Zagrebu, dne 27. lipnja 1941.

Za predstojnika:



V. Burić

Обавештење о програму решавања српског питања

Gubite se iz ove zemlje!

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne bi bilo ni pokolja ni nereda, da nisu po smišljenom planu Beograda, Moskve i Londona po hrvatskim krajevima bila davno rasporedjena četnička i komunistička gnjezda za gerilsko ratovanje.

Ove bande su svestrano podpomagane od izdajničkih i zločinačkih talijanskih generala, te su lukavstvom, lažima i podvalama zaveli ili prisilili djelomično i naše domorodno pučanstvo u svoje razbojničke redove.

Vodstvo i jednih i drugih bandita u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj sačinjavaju mračni lipovi stranog podrijetla, većim dielom

ŽIDOVI, SRBIJANCI I CRNOGORCI.

Šta treže ovi tuđinski uljezi u našoj zemlji?

To su nam oni sami kazali nebrojenim nedjelima za 2 i po godine!

Može li i jedan sin ove opljačkane, popaljene i krvlju natopljene grude dopustiti, da ovi stranci, da ovi zlotvori i dalje kolju, haraju i pljačkaju po našim krajevima, da odvlače pljačku sebi i svojim, pa da nekažnjeni odmagle preko granice?

Osvanuo je i njima „crni petak“! Nemilosrdno iztriebljenje odmetničkih bandita u punom je toku!

Domorodni narod bez razlike vjere mora složno pripomoći podhvate oružanih snaga — borbom radom i dojavom — da nestane iz ove zemlje stranih odmetničkih kolovodja!

Ni jedan domorodni sin ove zemlje ne smije pružiti nikakvu pomoć stranim uljezima i razbojnicima, koji su zvjerski ubijali i patili ovaj dobar narod!

Srbijanci, Crnogorci, Židovi i njihovi jataci moraju pod zemlju ili van iz ove zemlje, pa je — mirna Bosna!

Seljaci, građani i radnici! U interesu reda i mira suradjivajte s vlastima i vojskom! Pratite kretanje i skrovišta odmetnika! Doznajte za njihova skladišta oružja i hrane! Javite najbližoj vlasti ili zapovjedništvu! Mudro šutite i radite! Klonite se odmetnika! Lako je danas pasti pod sumnju, ali teško se je onda opravdati!

GRP/IS-99.

VLASNO-ISTORISKI INSTITUT JAJ
ANINA REKUPITELSKI
Br. 100 14/20-1
1941

Veliki Župan Velike Župe Krbave i Psata.

PROGLAS!

U svrhu sačuvanja hrvatskog narodnog značaja grada Bišća i njegove bliže okoline, te u svrhu trajnog osiguranja istog značaja

ZABRANJUJEM

svim Vlasima t. zv. Srbima svaki pristup i zadržavanje u gradu Bišću i njegovoj okolini do udaljenosti od 15 (petnaest) Km.

Vlasi moći će doći u Bišće samo i jedino na poziv vlasti i to uz predočenje poziva. Prema tome ne će smjeti dolaziti ni na nedjeljne ni na godišnje sajmove u Bišće i njegovu okolinu.

U slučaju poziva po vlastima, moći će se Vlasi da zadrže u Bišću i njegovoj okolini samo tako dugo, koliko je potrebno da svrše posao, radi kojeg ih vlast poziva i samo na mjestu, gdje su vlastima radi uredovnog posla potrebni. Svako drugo ponašanje t. j. zadržavanje duže nego je vlastima potrebno biti će strogo kažnjeno.

Redarstveni organi kao i svi organi javne sigurnosti paziti će da se ova odredba strogo izvršava.

U Bišću, 20. lipnja 1941. god.

Ђураб

VELIKI ŽUPAN
VELIKE ŽUPE KRBAVE I PSATA:
LJUBOMIR KVATERNIK, v. r.

Tiskara Ante M. Vučurin, Bihać

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

USTASKI LOGOR
PAKRAC

Pakrac, dana 12. srpnja 1941.

Broj 58/41.

MINISTARSTVU PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA

Z A G R E B

Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu zaplijenilo je u Pakracu između ostaloga i dvor srpskog vladike, kao i njegovu episkopsku crkvu. U pogledu tih objekata slobodni smo staviti Vam slijedeće prijedloge.

Pakračka pravoslavna episkopija uvijek je bila simbol veliko-srpske vlasti, te je stoga i sam Pakrac bio prozvan "malim Beogradom". Najdjelotvornije sredstvo, da se od Pakraca stvori "mali Zagreb" pa da postane kulom hrvatsva, bilo bi, da se baš taj dvor i ta crkva preda hrvatskim franjevcima. Ista crkva građena je u romanskom, dakle katoličkom stilu, a episkopski dvor upravo je građen poput kakvog samostana i za one Srbe, koji budu ostali u našem kraju, a koji su prešli na katoličku vjeru, bit će upravo franjevci najbolji misionari. I u očima samog pučanstva simpatičnije će biti primljeno, da dvor i crkva ostanu u rukama duhovnih vlasti, nego da pređu u svjetovne ruke.

Upravo danas su pregledali dvor i crkvu predstavnici franjevačkog reda, te su ustanovili, da im potpuno odgovara.

I mi sa svoje strane molimo, da im se izade u susret, jer je to u interesu pohrvaćivanja Pakraca.

Ovu molbu šaljemo istodobno Predsjedništvu vlade, Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, te Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu.

ZA DOM SPREMNI!



Logorni pobočnici:

Boris Kolb

[Signature]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA
U ZAGREBU

19. VIII. 1941

Primljeno, dne

Broj 270 -B- priloga ✓

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
DRŽAVNO RAVNATELJSTVO ZA PONOBU

Zagreb, dne 16. srpnja 1941.

Broj: 903 1941.

Kotarskom ^{ispovstavl} predstojništvu -
Predstojništvu građanskog redarstva -

u/ Bos. Kostajnica

Nalaže se, da u smislu danih uputa okružnicom ovoga Ravnateljstva Ptk. broj 28/41. od 2.VII. 1941. odmah uhitite sve u popisu navedene osobe zajedno sa svim članovima, uže obitelji /žena, djeca i ostali ukućani članovi obitelji./, ----- te da ih pod oružanom sigurnošću prepravite u sabiralište, a po tom u logor u Jačač Čaprag

Upozoravate se, da je ovo strogo tajne prirode, hitnog i neodgodivo, te da svaki propust podpada pod udar propisa o prijevomu sudu, te da za pravilno izvršenje gornjega odgovara svaki predstojnik osobno.

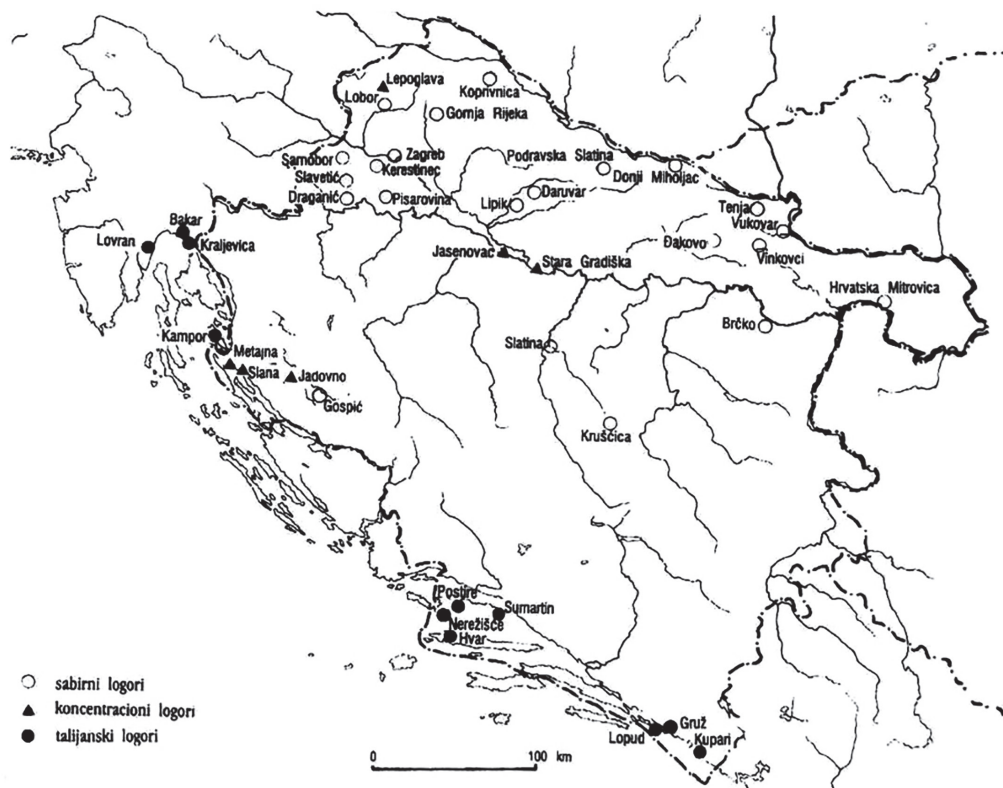
Kako je pak to posao od velikog državnog interesa, pozivate se, da istome neodgodivo i odmah sa svom ozbiljnošću pristupite, te da u roku od 48 sati podnesete izvještaj ovom ravnateljstvu što ste izvišili u smislu danih uputa.

Ujedno izvolite u istom roku i povremeno dostavljati izvještaje ovom ravnateljstvu o toku uredovanja, kao i eventualne opaske, kako bi ovo ravnateljstvo moglo uskladiti svoje naloge prema faktičnim prilikama i praksi.-



Državni ravnatelj:

Rožanković
Josip Rožanković



Карта логора у Независној Држави Хрватској

DRŽAVNO RAVNATELJSTVO ZA PONOBU. 217

Broj: 2446/20/1941.

Zagreb, dne 9. kolovoza 1941.

Predmet: Uhićenje popova, postupak sa
Rumunjima, Crnogorcima, Makedoncima
i Rusima.

* Svima kotarskim oblastima
 * Svima ispostavnama
 * Svima redarstvenim ravnateljstvima
 * Svima Velikim župama
 * Svima gradskim poglavarstvima
 * Svima izseljeničkim logorima

monahe i kaludere, te
 U vezi sa već ranije danim uputama uhitite sve još preostale
 grčko-istočne popove zajedno sa njihovim obiteljima i prepratite ih u
 iseljenički logor Caprag kraj Siska. Ovo se odnosi samo na popove koji
 su po narodnosti Srbi i na Crnogorce, koji su se osjećali Srbima.

Izuzmite one popove, koji su usljed bolesti ili starosti nesposobni za transport.

Sa imovinom iseljenih popova postupite prema također ranije danim uputama, to vrijedi i za crkveno blago i svu crkvenu imovinu.

Preostalim popovima bilo koje narodnosti zabranite svako daljnje vršenje njihovih crkvenih funkcija.

Podjednako se obavještavate, da je izuzeto od izseljenja u Srbiju žiteljstvo rumunjskog, makedonskog/bugarskog/, ruskog i ukrajinskog porijekla kao i oni Crnogorci, koji se nijesu ogrješili o interese hrvatskog naroda i nijesu se isticali i smatrali Srbima. Na ova lica nesmiju se primjeniti mjere, koje se poduzimlju protiv opasnih i nepoćudnih Srba.-

Matice grko-istočnjaka, moraju preuzeti nadležna općinska poglavarstva time, da izdavaju matične izvadke i da vrše upise rođenih i umrlih, do daljnje odredbe. Za svoj ovovrsni rad općine su odgovorne višim državnim vlastima.

O preuzetu Matice interesirane općine putem kotarskih oblasti moraju izvijestiti ovo ravnateljstvo.

Državni ravnatelj:

P.S. UPOZORENJE!

Ustanovljeno je, da se već jednom iseljeni Srbi, koji su iseljeni na bilo koji način, vraćaju na stara ognjišta sa raznovrsnim legitimacijama. U koliko se u takovim slučajevima radi o t.zv. dobrovoljcima, koji su deposedirani sa bivših dobrovoljačkih zemljišta, treba svakoga takovoga popratnika uhapsiti, popuniti karticu generalija i imovinsku/takove kartice popunjuju se kad netko samostalno iseljenje, okružnica broj 16/1927/ i prepratite ga u logor Caprag, Sl. Požege ili Bjelovar, prema tome koji je bliži.

U koliko se pak radi o povratniku, koji je iseljen našim iseljeničkim transportom iz našeg iseljeničkog logora, treba ga odmah uhapsiti i zajedno sa legitimacijom vratiti onamo odakle je došao t.j. preko granice.

NAPOKON SE UPOZORUJU KOTARSKI PREDSTOJNICI I PREDSTOJNICI GRADSKIH REDARSTVA, DA NI U KOJEM SLUČAJU NISU OVLAŠTENI IZDAVATI DOZVOLE ZA PUNJENJE ISELJENJE IZ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE, JER JE ZA TO ISKLJUČIVO NADLEŽNO SAMO OVO DRŽAVNO RAVNATELJSTVO.

Наредба о хапшењу православних свештеника

PRIJATELJSKI SAVJET

Gospodin Isus Krist je objavio da će biti jedan ovčinjak i jedan pastir. Ovu sliku je uzeo iz svakdanjega seljačkoga gospodarstva, da ga ljudi razumiju. Sin Božji Isus Krist je došao na zemlju, da za vječni život pripravi i da spas donese svim ljudima. Zato nam on objavljuje: Bit će jedan ovčinjak i jedan pastir. To znači: bit će jedna Crkva i jedan vrhovni crkveni poglavar, koji je Kristov namjesnik na zemlji i vrhovni svećenik u Kristovoj Crkvi.

TO JEDINSTVO CRKVE TREBA DA PROVEDEMO U NEZAVISNOJ DRŽAVI

HRVATSKOJ.

Stanovnici grčko-istočne vjere!

Čujte ovaj prijateljski savjet. Biskup djakovački primio je do sada u Svetu Katoličku Crkvu na hiljade gradjana, koji su od državnih vlasti dobili svjedodžbu čestitosti. Ugledajte se u ovu svoju braću, pak se prijavite što prije za prelaz u Katoličku Crkvu. Vi ćete kao katolici moći ostati u svojim domovima. Vi ćete nesmetano unapredjivati svoje gospodarstvo i odgauti svoju omladinu za Boga i za državu Hrvatska. Vi ćete u Katoličkoj Crkvi osigurati spas neunarlih duša prema onoj svetoj opomeni Spasitelja našega Isusa Krista: „Ne će u kraljevstvo nebesko doći onaj, koji govori: Gospodine, Gospodine, nego onaj koji vrši volju Oca nebeskoga“.

Prijatelj naroda

Bisk. tiskara — Djakovo

BISKUPSKI ORDINARIJAT



Bakovo, 13. svibnja 1942.

Broj 2429/942

Kod odgovora molimo navesti gornji broj

Predmet: TRPINJA - osnutak rkt. župske ispostave.

Nezavisna Država Hrvataka
 MINISTARSTVO PRAVOSUDA I BOGOŠTOVLJA
 Odjel za bogoštovlje
Z A G R E B

Biskupski Ordinarijat uvažavajući činjenicu, da je u Trpinji, filijalnom mjestu rkt. župe Vukovar, do sada prešlo u katoličku Crkvu 2.000 osoba iz grčkoistočne vjere, te k tomu okolnost, da je Trpinja od Vukovara udaljena 11 km izdaje

O D L U K U

=====

kojom se danom 15. svibnja 1942. osniva rkt. župska ispostava prema odredbama crkvenoga kanona 1412 i kanona 216 § 1., a na temelju zakona od 25. XI. 1942. broj CDXXV-2099-Z-1941. § 1.

Rimokatolička župska ispostava obihvaća sela:

1) TRPINJA, gdje imade 60 Hrvata starosjedioca i 2.000 Hrvata prelaznika iz grčkoistočne vjere u katoličku Crkvu. Ovo se mjesto odvaja od župe Vukovar.

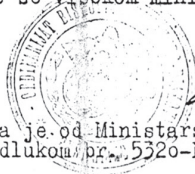
2) BOBOTA, gdje imade do sada 250 prelaznika katolička vjere. Ovo se mjesto odvaja od rkt. župe Tordinci radi udaljenosti 8 i pol km, dok je Trpinji znatno bliže ravnim putem u daljini 4 km.

U mjestu Trpinji je sposobna kuća za župski ured u dobrom građevnom stanju, koja je vlasništvo N. D. H., a bivša crkva grčkoistočne parokije je pretvorena u katoličku Crkvu. Stoga se sjedište župske uprave određuje u istom mjestu Trpinji.

Rkt. župski ured u Trpinji će se urediti prema crkvenim i državnim propisima.

Kada Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, odjel za bogoštovlje bude izdalo odobrenje ove odluke prema § 2. zakona od 25. XI. 1941. broj CDXXV-2099-Z-1941. slijediti će imenovanje župskog upravitelja i pripočeti će se visokom Ministarstvu u svrhu doznake župničkih beriva.

Vlč.
 Rkt. župski ured
 T r p i n j a



Dr. Antun Vekarić v.r.
 Biskup ap. adm.

Gornja odluka odobrena je od Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja odjel za bogoštovlje odlukom br. 5320-B-1942. od 21. svibnja 1942.

BISKUPSKA KANCELARIJA

Стварање нових жупа за прекрштене Србе



Прекрштавање православних Срба



Влахо фра Маргаретић врши прекрштавање православних Срба

POŠTARINA PLAĆENA

12 KAVIJA

PRIMJERAK 1 DINAR

Hrvatska Krajina

Godina I.

Banja Luka, 28. svibnja 1941.

Broj 18.

PROVINODNOST BOŽJA DALA NAM JE U OVM SUBBONOSNIM U OSOBI POGlavNIKA DR. ANTE PAVELIĆA

VREMENIMA NAJGENIJALNIJEG VODU I DRŽAVNIKA REKAO JE STOŽERNIK DR. VIKTOR GUTIĆ

Stožernik dr. Viktor Gutić dobio je naročite pohvale sa Najvišeg mjesta za svoj dosadašnji rad

Stožernik za Hrvatsku Bosansku Krajinu i povjerenik za bivšu Vrbasku banovinu g. dr. Viktor Gutić boravio je u Zagrebu od 20. do 24. svibnja u službenim poslovima naše pokrajine. S njim u pratnji bio je i finansijski odjelnik g. Božidar Jović. Za vrijeme svoga boravka u našem lijepom i bijelom Zagrebu Stožernik g. dr. Gutić svratio je mnoge poslove, koji će kada se ostvare, donijeti neprocjenjive koristi našim krajevima i žiteljstvu.

Iako umoran od putovanja, Stožernik g. dr. Gutić, primio je u svom kabinetu u Stožeru, za svoga uobičajenog i vrlo sposobnog radnika našega lista i dao mu naročitu izjavu za čitaoce Hrvatske Krajinice, G. dr. Gutić je rekao:

— Radostan sam da mi je iskazana velika čast sa strane svih hrvatskih ministara prilikom moga

bavljenja u Zagrebu. Tom prilikom dobio sam i naročite pohvale sa najvišeg mjesta za sav svoj dosadašnji rad, a ujedno i povjerenje, jer sam na najčestem položaju od svih hrvatskih državnika upravljača. Svi hrvatski mjerodavni faktori sa simpatijama i interesovanjem prate moj rad na teritoriji Hrvatske Krajinice i bivše Vrbanske banovine.

OD NEPOZELJNIH

Na moje zadovoljstvo i na korist naroda svratio sam u Zagrebu velike i važne poslove. Sada imam dužnost, prisustviti razmatranju i odlučivanju Hrvatske Bosanske Krajinice od nepoželjnih elemenata, naročito Banje Luke, jer ona postaje glavni grad Nezavisne Džavne Hrvatske.

Ekonomsko podizanje Hrvatske Krajinice

Govoreći o ekonomskom, na predik našeg dragog grada i pokrajine, Stožernik g. dr. Gutić kaže:

Poglavnik g. dr. Ante Pavelić odredio je da se odmah počne i u najkraćem vremenu dovrši gradnja željezničke pruge Banja Luka — Doboj, koja je započeta. Nadalje, od njemacke granice pa preko Banje Luke dolinom Vrbasa preko Mostara na Jadransku cestu, koja će biti najprometnija arterija Nezavisne Džavne Hrvatske. U izgradnji državnih zgrada u našoj Banjoj Luci utrošit će se svote od dvije milijarde dinara. Ne daleko Banje Luke podignut će se jedna od najvećih radio postaja u Evropi. Na moji pozivi dolazi u Banju Luku sveučilišni profesor g. Horvat da dovrši započete radove na osnimanju i projektovanju Banje Luke. Prema ovome u Banjoj Luci i okolici bit će uposleno oko 60.000 radnika.

STOŽERNIK G. DR. GUTIĆ KOD POGlavNIKA DR. PAVELIĆA

Zapitao sam Stožernika g. dr. Viktora Gutića kada je i koliko bio kod Poglavnika g. dr. Ante Pavelića, našto mi je odmah vrlo spremno i radosno odgovorio:

— Vidio sam se i pozdravio sa Poglavnikom g. dr. Antom Pavelićem u srijedu 21. svibnja na Markovom trgu kada je održao svoj povjereni govor pred ministrima, stranim diplomatima, svim funkcionerima hrvatske državne uprave i ustaničkim formacijama. U audijenciji kod Poglavnika g. dr. Pavelića primljen sam u petak 23.

svibnja. Pored njegovih silnih poslova i uspjehos što su mnogi ministri i istaknutiji predstavnici čekali u predobolju na prijem, Poglavnik me je zadržao u audijenciji preko jedan sat i interesirao se o svemu što je za pučanstvo Hrvatske Krajinice korisno. Divio sam se njegovoj simpatičnoj osobi, dalekovidnosti, savršenom poznavanju prilika i ljudi u svojoj okolici i u čitavoj Nezavisnoj Džavi Hrvatskoj. Za to vrijeme razložio mi je Poglavnik g. dr. Pavelić čitav svoj plan o stvaranju novih velikih županija na teritoriji Bosne i Hercegovine.

USKRSVAJUJU SVE POJVESNE ŽUPE

Poglavnik g. dr. Pavelić ukrsava u Bosni sve povjesne župe. Veliki župan koji će stajati na čelu pojedinih župa imat će u vodi djelokrug rada i šire ovlasti nego što su imali bivši jugoslavenski banovi. Njegovom odlukom a na zadovoljstvo svih nas uskrsavaju povjesne oblasti kao na primjer:

Nova Banja Luka će se širiti uz Vrbas

Budući da mi je Stožernik g. dr. Gutić u početku ove izjave na jednom mjestu rekao da će se podizati državne zgrade i da će za njih biti potrebno 2 milijarde dinara, zamolio sam ga da mi objasni gdje će se te zgrade podignuti i u koju svrhu. I na ovo moje znanstveno i razumljivo pitanje Stožernik g. dr. Gutić bio je spreman pa je rekao:

Župe Usora, Soli, Sana, Lašva, Livno, Rama, Vrhbosna, Iluzi, Dubrava itd. Poglavnik g. dr. Pavelić želi da što prije dođe u Bosnu a naročito u Banju Luku, koja će se zvatiti Luka, jer, kako mi reče gospodin Poglavnik, Banja Luka mu se je oduvijek sviđala, jer ju dobro poznaje budući da je u njoj boravio kao mladić. Kao otac narodni interesirao se Poglavnik za prethodno pučanstvo, sa ovogodišnjim život i opstanak. To je Poglavnik g. dr. Pavelić govorio sa tolikom entuzijazmom i s takvim radost i velike zahvalnosti što je Providnost Božja dala nama u ovim sudbonosnim vremenima najgenijalnijeg vodu i državnika u osobi dr. Ante Pavelića. Nikada hrvatski državni boreli nije imao sigurnij i boljeg kormilara nego što ga ima danas, a nikada na čelu Hrvatske državne i naroda, valjda i od Tomislava na ovome uz lok državnim Poglavaru nisu nisu stajali zaslužniji, pametniji i pošteniji suradnici nego li danas. Nikada u svome povjesnom razvikanju od svojih najstarijih vremena pa do danas, nije hrvatski narod imao savršenije političke revolucionarne organizacije i kao što je Ustanka, čiji je stvaralac osobno Poglavnik g. dr. Ante Pavelić, najglavna i osobito podvici g. dr. Gutić.

ASFALTIRANJE CESTE BANJA LUKA — JAJCE I BOS. GRADISKA

Interesirao sam se za ranije još namjeravano asfaltiranje ceste Banja Luka — Jajce i Banja Luka — Bos. Gradiska, pa sam zapitao Stožernika g. dr. Gutića da mi o tome nešto kaže.

— Svakoako, i to još ovih dana, započeti će asfaltiranje puta Banja Luka — Jajce i Banja Luka — Bos. Gradiska. Za Jajce će se ovaj put i proširiti, budući da je on jedan dio te čuvene svjetske autostrade.

— Odluka o gradnji zgrada je već donesena, a gdje će se graditi to će se odlučiti tek nakon premeravanja i poslije svjetskog konkursa za projektovanje Banje Luke. Poglavnik g. dr. Pavelić zatražio od mene da mu pošaljem jedan veći i precizniji fotoaerofotogram Banje Luke, ali iz zraka i zračne visine snimat. Tu želju Poglavnika saopćio sam sveučiliš-

nom profesoru g. Horvatu i on je naravno istaknuo da je to doista najbolji način da se Banja Luka planski izgradi, jer se na takovom snimku jasno vide i perivoji i aljeje, te razni drugi namosi, što se ne može vidjeti iz jednog člorta, koji se izrađuje terenskim premeravanjem i snimanjem. Baš radi toga odlučio je prof. g. Horvat snimiti Banju Luku iz zraka i to onakva kakva je danas.

Što se tiče gradnje zgrada, i to je stvar perfektna. Kako vam je poznato preselili će se u Banju Luku svi ministarstva Nezavisne Džavne Hrvatske, a s njim i razni drugi ministri, a među njima i ministarstvo vanjskih poslova. Po mojem mišljenju bilo bi najbolje, a to moje mišljenje zastupa i prof. g. Horvat, da se sva Banja Luka primakne Vrbasu i da se Vrbasko obale otvore podizanjem kejova. Zatim da se iministarstva i važnije državne zgrade podignu tik kejova, kako bi bile opkoljene cvijećem zelenilom i okružene našim zelenim Vrbasom. U tu bi se svrhu regulirao tok Vrbasa a najestimotno i promjenjen tok ove rijeke, o čemu će odlučiti i poslijenje riječ imati stručnjaci. Ali ja držim da će ovo moje mišljenje biti prihvaćeno, pa bi se te državne zgrade, koje će biti ne samo grandiozne, nego i lijepe, graditi od gradskog mosta kod Općine na Vrbasu pa prema Gorjenu Seheru. Stim u vezi dolaze i drugi takodjer veliki radovi, a to je podizanje velikih hidro centrale u Krupi na Vrbasu, premeštanje kolodvora, po svojoj prilici preko Vrbasa radi gradnje željezničke pruge Banja Luka — Jajce i drugi mnogi radovi.

STROGE MJERE PROTIV DRŽAVNIH NEPRIJATELJA

Interesirao sam se za mjere koje će se poduzeti protiv jevrejske kao i protiv svih državnih neprijatelja. Na ove riječi i upite Stožernik g. dr. Gutić odgovorio mi je, bez mnogo razvijanja brzo i odlučno:

— Bez sumnje poduzet će se najenergije i najstrožije mjere koje se upotre mogu i dudu izvesti. Ono sam da sada poduzetih mjera je sitnica jedna takova milenost koja se može samo mikroskopski vidjeti, pa onda možete zamisliti šta sve još čeka neprijatelje Nezavisne Džavne Hrvatske a naseo pilotomj Bosanskoj Hrvatskoj. U tom pogledu imam odličnije rijeke. Hoću da sluzim Božjoj i narodnoj volji. Svi nepozeljni elementi bit će u našoj Krajinici u najkraćem vremenu i roku uništeni, tako da će (Nastavak na 4. strani)



Православна црква у Глини, пре 1941. године

Kan

HRVATSKI
DRŽAVNI
ARHIV
ZAGREB

KOTARSKA OBLAST U GLINI

Broj: 7557-1941
Predmet: Crkvenih slika i zvonova
oduzetih u pravoslavnoj crkvi u
Glini otprma.-

Gline, dne 2-IX-1941

VELIKOJ ŽUPI GORA

u/ P E T R N J I

Izvješćuje se da je u predmetu navedenoj crkvi oduzeto i to:
24 komada velikih crkvenih slika, jedan luster, jedan drveni bronzirani manji
križ, četiri velike crkvene zastave, jedno nebo, tri komada litija, tri slike
od oltarnika, jedan okvir od oltarskih vrata, jedna vrata od oltarnika, četrde-
set komada manjih plehnatih slika, dva prazna velika drvena pobrončana kasta
isto tako dva male drvena kasta, zatim tri velika crkvena zvona i to: Veliko
u težini od po prilici 20 mtc. srednje 15 mtc. te manje zvono od po prilici
10 mtc. težine zatim bakra u težini 190... kg.

Moli senaslov da bi za prevoz ovih stvari, poslao jedan kamion bu-
dući da ova oblast nema preboznih sredstva, niti mjesta gdje bi odnosne
stvari duže smještene bile.-

KOTARSKI PREDSTOJNIK:

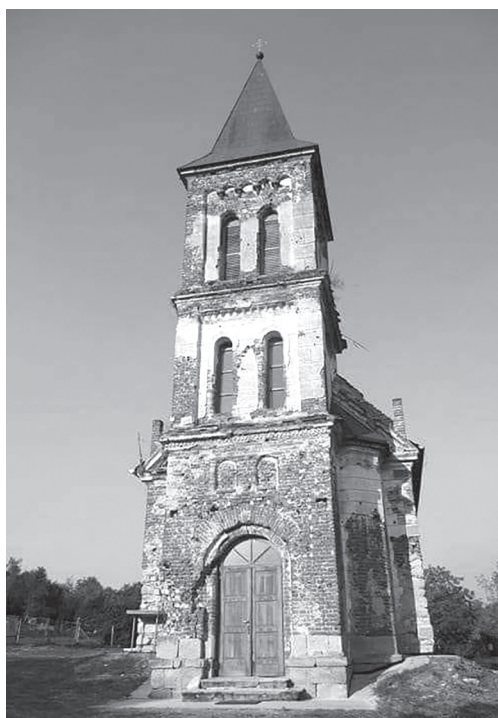
[Signature]

VELIKOJ ŽUPI GORA
KOTARSKA OBLAST GLINI

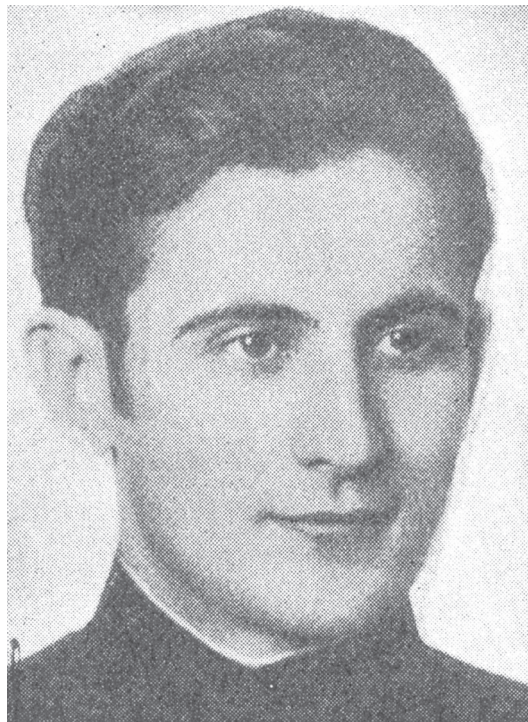
Судбина остатака цркве у Глини после злочина и рушења



Православна црква у Блатуши
код Вргинмоста



Православна црква у Кусоњама код
Пакраца



Свештеник Миладин Минић,
Биљешево код Добоја



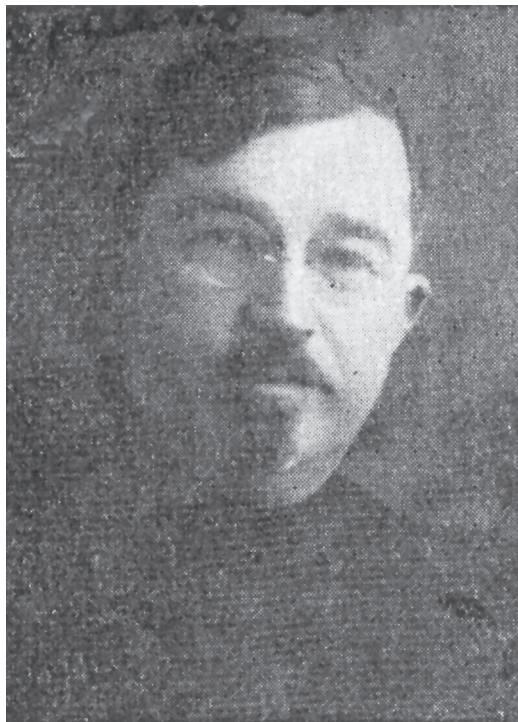
Свештеник Михајло Мијо Поповић,
Полача код Книна



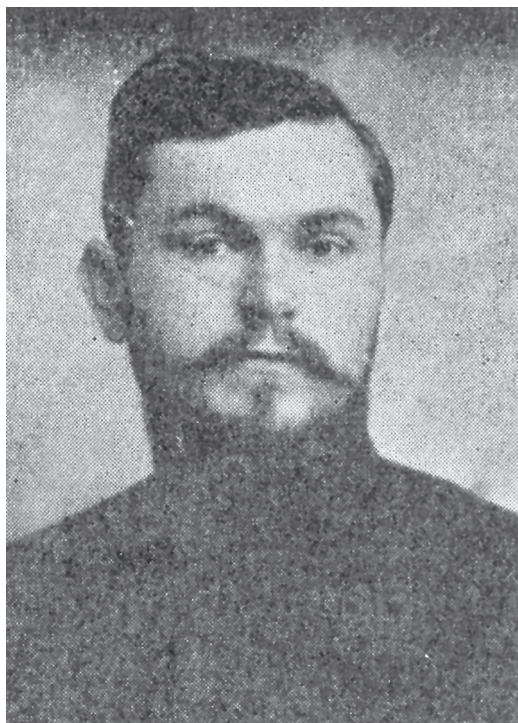
Свештеник Георгије Ђорђе Божић,
Нашице, Славонија



Свештеник Коста Станишић,
Ливно



Свештеник др Бранко Барац,
Сисак



Свештеник Славко Зјалић,
Пакрац



Епископ бањалучки
Платон Јовановић



Митрополит дабробосански
Петар Зимоњић

КАБИНЕТ
ИЗВАНРЕДНОГ ОПУНОМОЋЕНОГ КОМЕСАРА
ЗА НАСЕЉЕНИКЕ И ИЗБЕГЛИЦЕ

Телефон: 26-348

Бр. 22970

Београд, 26. децембра 1941

Господине Претседнице ,

Част ми је доставити Вам списак Српкиња домаћица, девојака и деце, који се налазе у логору у Лоборграду независне државе Хрватске, и према исказу избеглица сазнао сам да они живе у очајном стању, па Вас молим Господине Претседнице, да са Ваше стране, колико је могуће подузмете потребне кораке код надлежних власти, да би се ове жене, девојке и невина деца спасли од потпуне пропасти.-

Изволите примити изразе мога особитог поштовања.

Изванредни Комесар
за избеглице и пресељенике

Господин

Милан Б. Недић, армијски генерал,
Претседник Министарског Савета
Београд.

*За Т. Јанку Вокић
Кари евангелисте и
дочетку црне ропства.
Генерал, Вокић*

Писмо Томе Максимовића Милану Недићу

С П И С А К

жена Српкиња и деце која се налазе у Логор граду интернирана, а којима је била омогућена достава пакета са животним намирницама и вешом преко Јеврејске општине у Загребу, за време Божићних празника.

Редни број	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Година	Одакле је
1.	Драгица Барац	51	Госпић
2.	Илинка Барзета	50	Мостар Стари Пазар са 2
3.	Јелена Басарић	19	маде деце
4.	Ана Баста	30	Дивосело код Госпића
5.	Анђа Биберчић	60	Сарајево, улица Задих са 3
6.	Душан Биберчић	14	деце
7.	Душан Биберчић	19	Љубиње
8.	Аница Бијелић	73	Љубиње са 4 деце
9.	Боса Бијелић	14	Столац
10.	Марија Босидац	22	Загреб, Бистрнска 13
11.	Марија Бубало	41	Динко Петрово село
12.	Новка Буна	32	Мостар, улица Чемадовић 7
13.	Мара Церовина	52	са 4 деце и мајном
14.	Миленко Церовина	16	Љубиње
15.	Милица Чолаковић	33	Бијељина, Хусејин Капетана бр. 38
16.	Анка Човић	21	Сарајево, Красевина 4
17.	Анка Дабовић	36	Вараждин, Курелићева 1
18.	Љубица Дракаловић	45	Столац, са 2 деце
19.	Џуња Ђокић	50	Сарајево
20.	Даринка Гига	70	Столац са ћерком
21.	Љубица Гига	29	- Алипаше Ризман Беговина улица 94
22.	Јока Говедарица	35	Мостар, Велика Гера
23.	Бојна Граховац	18	Столац
24.	Бојина Граховац	16	Столац
25.	Љубица Граховац	14	Столац
26.	Џаза Граховац	12	Столац
27.	Гина Грозданиновић	58	Стопан Дуброва
28.	Госпава Грушљеша	59	Љубиње са 2 деце
29.	Јованка Грушљеша	3	Љубиње
30.	Босилка Хамовић	45	Столац
31.	Љиљана Хамовић	19	Столац
32.	Тијана Хамовић	13	Столац
33.	Зинаида Хамовић	16	Столац
34.	Зорка Ивановић	46	Сарајево, Нузарова 9
35.	Радојна Ивковић	20	Мостар
36.	Војна Јакшић	23	Сарајево, Фрај Јукића 3
37.	Милева Јевтић	40	Бијељина, Мезграја
38.	Даница Јовановић	14	Мостар Вољевина 6
39.	Анђелка Јовичевић	61	Столац
40.	Љуба Јувичевић	55	Столац
41.	Жарко Јувичевић	13	Столац
42.	Јока Кнежевић	63	Столац
43.	Љубица Кнежевић	25	Столац
44.	Билосава Кнежевић	26	Столац
45.	Десанка Ковачевић	36	Мостар
46.	Дивна Ковачевић	9	Мостар
47.	Мира Ковачевић	3	Мостар
48.	Милица Крпановић	26	Загреб
49.	Једна Курилић	48	Столац
50.	Анка Курилић	21	Столац
51.	Роза Курилић	84	Столац
52.			

./.

Прва страна списка заточеница логора Лоборград



Томо Максимовић, комесар за
пресељенике и избеглице



Диана Будисављевић



Тринаестица јасеновачких заточеника, Београд, април 1942.



Заточенице Лоборграда, Београд, 31. март 1941.



Злочин над Србима, 1941.



Злочин над српском породицом



Злочин у српским селима Дракулићу, Мотикама и Раковцу, 7. фебруар 1942.



Дрвени маљ за убијање



Усташе кољачи на лешевима у јама



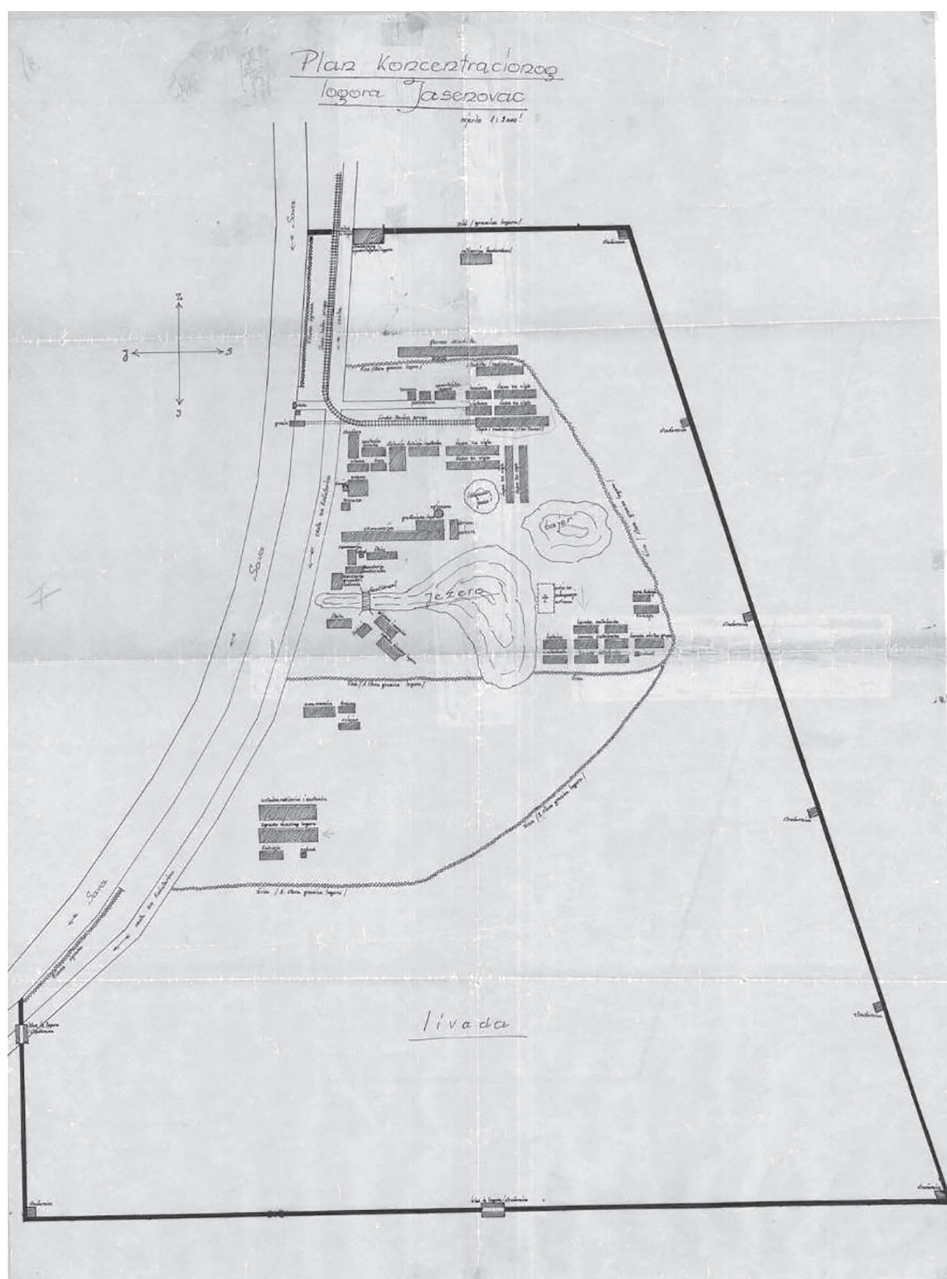
Злочин на кућном прагу



Вешање у Поткозарју



Вешање поред православне црква



План логора Јасеновца



Мајко Србијо помози

II ДЕО

АНАЛИЗА САСЛУШАЊА

Уводне напомене

Објављивање историјских извора, а то значи и архивске грађе, подразумева поштовање одређених норми. У конкретном случају – записника сведочења прогнанника и избеглица – требало би их дати у оригиналној верзији и без измена појединих погрешно наведених или откуцаних речи.

Дактилографи су (највероватније) поједине географске појмове куцали онако како су сматрали да треба. На пример: Вргин-Мост или Вргин Мост, Дрежник-град и Вилић-Село. У припреми текста за објављивање исправљао сам те топониме у складу са њиховим савременим званичним називима.

Познато је да у усменим казивањима нису изговаране скраћенице. То није спречавало дактилографе да куцају много скраћеница у записницима. Правила објављивања архивске грађе навела су ме да скраћенице допуњујем до пуне речи. То сам радио, као што је уобичајено, у угластим заградама! На пример: пок. = пок.[ојног]; рођ. = рођ.[ене]; Слав. Брод = Слав.[онски] Брод.

Скраћенице као што су и т.д. (и тако даље), км. (километара), т.ј. (то јест), о.г. (ове године), тзв. (такозвани) и друге нисам допуњавао јер сам сматрао да је њихово значење општепознато.

Нисам исправљао скраћеницу Др. јер сам поштовао ондашњи правопис. Следствено томе нисам исправљао речи као што су, претставници, жандармериску, римо-католичку, такођер, петеро (деце), отсутна...

+++

Тешко је проверити исказе и утврдити права имена и презимена усташа који су на разне начине били у додиру са прогнанницима и избеглицама. На пример, усташе кога су логораши запамтили по надимку Татек!

Готово немогуће је проверити исправност свих имена и презимена Срба која се помињу у сведочењима. Стога сам се ограничио само на жртве и одређене личности (оба пола) чија су имена на први поглед деловала необично.

Персоналне податке о жртвама тражио сам у штампаним базама података: Музеј жртава геноцида – „Жртве рата 1941–1945“ (www.muzejgenocida.rs); Архив Војводине – Жртве у Срему 1941–1945, I–II, Нови Сад, 2021 (www.sremskezrtve.arhivvojvodine.org).

Било је на више десетина случајева да су избеглице наводиле персоналне податке својих комшија тврдећи да су ови депортовани у логоре Госпић или Јасеновац и тамо побијени. Међутим, током прегледа база података ратних жртава нисам пронашао међу евидентираним ратним жртвама бројна имена. То често не мора да значи да је избеглица казао неистину! Напросто није имао ко да пријави жртве (јер су комплетне породице биле затрпе, највише у Славонији) приликом пописа ратних страдалника спроведеног у Југославији 1964. године.

Персоналне податке злочинаца тражио сам и у следећим радовима: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001; Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018/Novi Sad, 2019; Ђуро Затезало, *Јадовно – Зборник докумената*, II, Београд, 2007.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

1.1. Процес саслушања и записници

Саслушања прогнаника и избеглица бележена су најчешће непосредно по њиховом доласку у Србију и по својеврсном шаблону. Тешко је утврдити кад су обављена прва саслушања и сачињени записници мада има назнака да је то учињено у јуну 1941. године.¹

Саслушања су бележена и знатно касније од доласка избеглица у Србију. Тако је, на пример, мешовита група из Херцеговине (Љубо, Вукосава и Стана Пудар, Милица Шкоро, Софија Шакота и Милева Чорлука из Чапљине) стигла у Београд у лето 1941. али су исказе дали тек почетком марта 1943. године.²

Није познато ни када су обављена последња саслушања прогнаника и избеглица. Према неким записницима, саслушања је било и крајем фебруара 1944. године.

Сведочења су казивана и записивана у просторијама Комесаријата за пресељенике и избеглице у Београду и у просторијама Српске православне цркве у парохијама широм Србије. Записник из парохије био би упућен надлежном архијерејском намесништву а одатле прослеђиван у епархијско средиште да би на крају доспео у Патријаршију. Тамо би уследило разврставање документације по епархијама. Записници су потом прекуцавани и ти преписи би били упућивани у Комесаријат за пресељенике и избеглице.³

+++

Немогуће је утврдити у колико примерака је куцан записник о саслушању. Зна се да је све то касније умножавано јер је требало

¹ Подаци о страдању Срба у Независној Држави Хрватској, који су уврштени после 20. јуна 1941. године у меморандум Светог архијерејског синода Српске православне цркве намењен немачком војноуправном команданту Србије генералу Вилхелму Шредеру, потичу из првих саслушања прогнаника и избеглица.

² Саслушање припадника поменуте групе налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Комесаријат за пресељенике и избеглице, с времена на време, достављао је преписе записника кабинету Милана Недића а он их је (на немачком језику) прослеђивао СС-мајору Ернсту Вајнману, комесару за пресељенике и избеглице при штабу заповедника у Србији. На пример, саслушање Јулке Шкаре из Топуског: *Хрватска зверства...*, стр. 146–151.

записнике проследити на више адреса. Један савременик је записао: „Сва та саслушања умножавана су у 10 или 20 примерака, јер их је било толико да није било доста хартије, и од сваког тог документа српског страдања достављан је један примерак Претседнику српске владе генералу Недићу.“¹

+++

Записници настали у Комесаријату за пресељенике и избеглице имали су свој шаблон. Тако је на првој страници у заглављу писало: „Записник од (датум) састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду“.

Потом су следили персонални подаци особе која је дала исказ: презиме и име, занимање, место, општина и срез порекла, године старости, имена родитеља, брачно стање, број избегличке легитимације.

На крају сваког записника стајала је реченица: „Друго ништа није ми познато, а на исказано и прочитано ми могу се заклети“.

Потом би било наведено име и презиме особе којој је исказ дат и дактилографкиње која је куцала. На десној страни стајали су име и презиме прогнаника или избеглице и испод њен својеручни потпис!

+++

Записници рађени у просторијама Српске православне цркве имали су свој шаблон, различит од оног по коме су искази beleжени у Комесаријату за пресељенике и избеглице. На почетку је откуцано: „Рађено у канцеларији цркве... на дан...“ Записнике је потписивао надлежни свештеник.²

Саслушање прогнаника и избеглица обављано је и у општинским управама. Записнике су потписивали најчешће председник и деловођа општине. Записници су прослеђивани Комесаријату за пресељенике и избеглице.³

Записници са саслушања припадника предратне жандармерије што су обављана у установама Министарства унутрашњих

¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић – Препуна чаша чемера*, Минхен, 1968, стр. 184.

² Видети зборник *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Видети зборник *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

послова такође су имали посебну форму.¹

+++

После читања записника могуће је поставити и питање да ли су искази верно записани. Одговор би можда могао да буде и негативан али само кад је реч о појединостима, пошто суштина остаје неупитна.

Разумљиво је да су се у записаним сведочењима на више места поткрадале словне грешке, посебно када је реч о именима и презименима појединих страдалника. Известан број „грешака“ у географским именима настао је лошим преношењем онога што су поједини страдалници изговарали!

Што се тиче саслушања прогнаника и избеглица тамо где се наводе злочинци, њихова презимена су у зборнику *Акције Римокатоличке цркве* откуцана великим словима. То упућује на закључак да су поједине дактилографкиње то чиниле онако како им је диктирао онај ко је саслушавао.

¹ Видети зборник *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

1.2. Основне карактеристике зборника

Нема довољно података о томе ко су били зачетници идеје да се сачине зборници нити ко су били приређивачи, то јест они који су издвајали и груписали записнике. Судећи по саставу комисије Синода и стручности њених чланова, може се тврдити да је одагле потекла иницијатива, а да је организација прекуцавања била у оквирима делатности администрације Комесаријата за пресељенике и избеглице јер су на располагању имали довољно квалификованих службеника.

Није могуће утврдити у колико примерака су зборници изјава умножавани куцањем, али има основа за претпоставку да их је било најмање двадесетак. Исто тако тешко је утврдити коме су упућивани. Познато је да су сви чланови Саветодавног одбора Комесаријата за пресељенике и избеглице (било их је 12) добијали по један примерак сваког зборника. Нема трагова да ли је и, ако јесте, колико примерака предато Синоду Српске православне цркве, односно његовој Комисији за прикупљање грађе о страдању Срба и Српске православне цркве.

+++

Зборници су настали груписањем одређеног броја сведочења избеглих, прогнаних и ослобођених особа што су пристигли у Србију из логора Независне Државе Хрватске 1941–1944. године у тематске целине се односи за одређене територије (Босна и Херцеговина; Хрватска, Славонија и Срем, Јасеновачки логор и Лоборград) а два зборника се тичу активности клера Римокатоличке цркве (*Акција римокатоличке цркве и Акција фрањеваца*).

Припремање зборника сведочења је представљало једноставан посао што се може видети и на следећим примерима.

Група мушкараца (13) заточеника Јасеновца депортована је у Београд 31. марта 1942 године). Службеници Комесаријата за пресељенике и избеглице с њима су разговарали 9. априла и наредна два-три дана! Ти записници послужили су као први део зборника *Јасеновачки логор*. Остали записници потичу из маја и јуна 1942. године.

Истога дана и заточенице логора Лобор град и Горња Ријека стигле су у Београд захваљујући напорима хуманитарке Диане Будисављевић, која је имала подршку представника немачких окупационих власти у Независној Држави Хрватској, и молбама Милана Недића што их је упућивао окупационој власти у Србији, као и прегнућима Богдана Рашковића, специјалног опуномоћеника Савета комесара и Владе народног спаса. После петнаестак дана (16–19. априла) организовано је неколико разговора у Комесаријату за пресељенике и избеглице и ослобођене заточенице су том приликом говориле о томе шта су све преживеле од времена хапшења у родном месту до времена преласка Саве код Београда. Касније је од тих записника склопљен зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушање српских избеглица*.

Зборници сведочења нису настали у исто време већ су формирани тек по давању последњег исказа особе чији записник тематски припада одређеном зборнику. То указује на следеће закључке:

Зборник *Јасеновачки логор* склопљен је најраније крајем јуна 1942. године што потврђују изјаве неколицине заточеника који су из Јасеновца 18. маја депортовани најпре у Концентрациони логор Земун а потом пребачени у Београд.

Зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања српских избеглица* склопљен је непосредно после доласка жена и деце у Београд крајем марта 1942. године.

Зборник *Саслушања српских избеглица – Акција римокатоличке цркве* склопљен је најраније крајем децембра 1942. године.

Зборник *Саслушања српских избеглица – Акција фрањеваца* склопљен је крајем децембра 1942. или почетком јануара 1943. године.

Зборник *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица* склопљен је најраније крајем марта 1943. године. Наиме, исказ Десимира Михаића из Стоца (Херцеговина) дат је 19. марта те године у канцеларији Комесаријата за пресељенике и избеглице!

Зборник *Саслушања Срба – Хрватска–Славонија–Срем* склопљен је најраније крајем новембра 1943. године. Наиме, Паја Јањанин из Винковаца је свој први исказ у канцеларији Комесаријата за пресељенике и избеглице дао 11. новембра 1943. године а други неколико дана касније.

Тешко је разјаснити зашто није сачињен посебан зборник сведочења страдалника из Далмације, попут оних шест познатих (*Јасеновачки логор; Лобор град; Акција римокатоличке цркве; Акција фрањеваца; Босна и Херцеговина; Хрватска–Славонија–Срем*).

Није познато колико је укупно Срба са територије Далмације успело да пребегне у Србију.

Наслов и садржај зборника *Хрватска–Славонија–Срем* указују да су изостављена сведочења прогнаника и избеглица из Далмације (осим изјаве Душана Зелембабе из Голубића код Книна).

Познато је, наиме, да је део Далмације био у саставу Независне Државе Хрватске, а други је анектирала Италија и тек од септембра 1943. године, после капитулације те државе, тај део је припојен Хрватској. Из тога логично следи да је у Српској патријаршији сачињено више десетина записника (55) сведочења Срба из Далмације са мноштвом релевантних чињеница о страдању и злочинима над народом на том подручју.¹ Зна се да су преписи тих сведочења достављени Комесаријату за пресељенике и избеглице. Није познато колико је у комесаријату саслушано избеглица с тог подручја.

Како су саслушања обављена у Комесаријату за пресељенике и избеглице, у парохијским домовима Српске православне цркве и општинским канцеларијама у Србији, то се одразило и на форме записника – има их три.

У архивској грађи Комесаријата за пресељенике и избеглице која се налази у Државном архиву Србије постоји једна фасцикла са материјалом који се односи на Далмацију.

У Српској патријаршији, у ратним годинама (1941–1944), документација о избеглицама вођена је под именом Епархија далматинска.

Зборник под насловом *Далмација – Саслушања Срба избеглица* настао је слагањем архивске грађе која се налази у Државном архиву Србије.

Саслушања и изјаве сложени су по хронолошком реду приспећа страдалника у Србију.

+++

Садржај зборника саслушања избеглица из Далмације несумњиво употпуњује слику великог страдања српског народа у Не-

¹ „Српска православна црква у Другом светском рату“, приредио епископ банатски Атанасије), *Србија и коментари*, Београд, 1990/1991, стр. 87–162, 101.

зависној Држави Хрватској и доказује да је усташка страховлада спровела тоталан геноцид у намери да затре српску цивилизацију на тим просторима.

Зборник *Саслушања Срба избеглица – Далмација* склопљен је крајем маја 2023. године, у процесу који је започет прикупљањем одређеног броја доступних записника, настављен прекуцавањем и окончан припремом коначне верзије.¹

Записници сведочења поређани су по хронолошком принципу и по томе се овај зборник разликује од других.

Прво саслушање обављено је јуна 1941. а последње 10. фебруара 1944. године!

+++

Садржај зборника Далмација навео ме је да га уклопим у зборник *Хрватска–Славонија–Срем* и то као други део па нови наслов гласи: *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем!* Нови зборник је због обима морао бити подељен у две целине: у првој су сведочења прогнаника и избеглица из Хрватске и Далмације, а у другом из Славоније и Срема.

При прекуцавању оригиналних записника, то јест у оквиру припрема за формирање зборника, изостављено је заглавље, и имена и презимена оних којима је исказ сат, као и особа што су куцале изјаве. У зборницима *Лобор град*, *Акција римокатоличке цркве* и *Акција фрањеваца* изостављени су бројеви избегличких легитимација и адресе становања из разлога што су саслушања обављена непосредно после доласка у Београд. У зборнику *Босна и Херцеговина* само у неколико сведочења су изостављени бројеви избегличких легитимација. У зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* на почетку записника саслушања наведен је и број легитимације осим у делу о Далмацији где су форме записника различите.

¹ С обзиром на чињеницу да у зборницима саслушања није било саслушања становника Далмације, зарад стварања комплетне слике о страдању српског народа, наметала се потреба стварања новог зборника под насловом *Далмација – Саслушања Срба избеглица*. То је навело приређивача да одступи од композиције зборника припремљеног 1943. године под насловом *Хрватска–Славонија–Срем* и сачини нову композицију зборника тако да у једном делу буду саслушања избеглица родом из Хрватске и Далмације а у другој из Славоније и Срема.

+++

Постоји довољно чињеница које наводе на закључак да су зборнике састављале две или три екипе. У прилог тој тврдњи иду и форме састављања зборника. Наиме, постоје одређене разлике које се виде на почетку и крају појединих прилога (записника) у зборницима.

Позната је форма записника саслушања сачињеног у Комесаријату за пресељенике и избеглице.

А. Почетак:

„ЗАПИСНИК
од 9. априла 1942 год.
САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И
ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ
Приступио је....“

Претпоследњи пасус је писан у три варијанте (што указује да је записнике куцало више дактилографкиња):

1. „Друго ништа ми немамо исказати, а на исказано и прочитано можемо се заклети.“

2. „Више ништа немам изјавити, а на све што сам изјавила могу се заклети.“ (Кад је реч о групном саслушању, онда се уместо једнине користи множина.)

3. Има неколико различитих реченица (на пример, захвалност Комесаријату за избеглице и пресељенике).

Б. Крај:

„Саслушао и оверава:	Записничар:	(потпис:)
Бранко Стражичић	Стана Тепавац	(...)“

То правило је примењено у потпуности једино у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

У зборнику *Јасеновачки логор* примењено је само у прва три саслушања (прилога).

У зборницима *Акција римокатоличке цркве и Акција франјеваца, Босна и Херцеговина и Хрватска–Славонија–Срем и Далмација* нема стандардних почетака ни краја. Међу њима, међутим,

постоје разлике у заглављу саслушања (прилога).

Тако, на пример, у зборницима Акција *Римокатоличке цркве* и *Акција фрањеваца*, форма је следеће: „Катић Божо, земљорадник из Слушице, општине и среза Слуњ, стар 57 година, изјавио је 20 септембра 1941 год. следеће: ...“

У зборницима *Босна и Херцеговина* и *Хрватска–Славонија–Срем* на почетку, примера ради, пише:

„ШАКОТА СОФИЈА, жена Шакота Илије, трговца из Чапљине, општине исте, среза Столац, стара 52 године, мати шесторо деце, сада као избеглица настањена у Београду, улица Принца Евгенија број 2, исказана избегличком легитимацијом 7944, исказала је: ...“

„ПАНТЕЛИЋ Смиља, домаћица из Грачаца, општине и среза истог, кћи Михаила и Стане рођ. Тауковић, стара 19 година, неуздата, исказана избегличком легитимацијом број 110929.

Упозорена да каже чисту истину о приликама у свом крају после слома на овамо, изјављује:...”

+++

Треба истаћи да је и пагинација страна различита. Зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце* разликује се од свих осталих по томе што су појединачна саслушања само поређана па су и задржани бројеви на врху стране сваког саслушања, а наредно саслушање почиње на новом листу.

+++

Комплет свих зборника не постоји на једном месту.¹ Зна се да се појединачни примерци налазе у фондовима Војног архива, Државног архива Србије и у једној приватној архиви.² Квалитет отиска у тим примерцима указује да је реч о петој-шестој копији. То значи да недостају оригинал и прве копије!

¹ „За избеглице и преселjenике у Србији, исто тако је несређен и разбijen архивски фонд Комесаријата за избеглице и преселjenике. Грађа тог фонда може да се нађе у разним другим архивским фондовима из NORA.“ – Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981, str. 19.

² Треба поменути да у Архиву Југославије, у фонду Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, нема зборника саслушања.

Поједини примерци одређених зборника саслушања могу се пронаћи у следећим архивима:

1. Зборник *Босна и Херцеговина*:

а. Војни архив – нема;

б. Државни архив Србије – нема;

в. Приватни архив – има.

2. Зборник *Јасеновачки логор*:

а. Војни архив, Недићева архива, кут. 168, фас. 2, рег. бр. 3/1–116;

б. Државни архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, кут. 1;

в. Приватни архив – има.

3. Зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*:

а. Војни архив, Недићева архива, кут. 168, фас. 2, рег. бр. 2/1–67;

б. Државни архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, кут. 1;

в. Приватни архив – има.

4. Зборник *Акција Римокатоличке цркве*:

а. Војни архив, Недићева архива, кут. 168, фас. 2, рег. бр. 4/1–75;

б. Државни архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, кут. 1;

в. Приватни архив – има.

5. Зборник *Акција фрањеваца*:

а. Војни архив, Недићева архива, кут. 168, фас. 2, рег. бр. 5/1–32;

б. Државни архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, кут. 1;

в. Приватни архив – има.

6. Зборник *Хрватска–Славонија–Срем*:

а. Војни архив, Недићева архива, кут. 168, фас. 2, рег. бр. 1/1–211;

б. Државни архив Србије – нема;

в. Приватни архив – нема.

7. Записници саслушања сврстаних у зборник *Далмација*:

а. Државни архив Србије, фонд Комесаријат за избеглице и пресељенике, фасцикла 12.

+++

Станислав Краков, савременик збивања и високи сарадник ко-лаборационистичке владе Милана Недића, тврдио је да су радници Комесаријата за пресељенике и избеглице комплетну документацију те установе у јесен 1944. године закопали негде у Београду: „Колико ми је познато Комесаријат за избеглице закопао је у металним сандуцима по један примерак свих ових саслушања, да би остала сачувана, било да Немци изврше претрес, на интервенцију Павелићевих загребачких штићеника Кашеа и Глез фон Хорстенау, два Хитлерова опуномоћеника за Хрватску, било да комунисти када дођу на власт такође не униште оне документе који су се односили на усташе, који су из опортунистичких разлога, и да спасу своју кожу, пре или касније у последњем тренутку пришли партизанима, где је дата пуна амнестија и сваки заборав. И доиста, чим су комунисти ушли у Београд у октобру 1944 сва саслушања избеглица су била покупљена не само из Комесаријата и Председништва владе, већ из свих оних институција којима су била у току окупације достављена.“¹

За тврдњу о закопаној документацији нема доказа из простог разлога што сандуци са архивом нису пронађени.

+++

Пажљиво поређење садржаја доступних примерака доводи до закључка да постоје одређене разлике. Тако на пример, зборник *Јасеновачки логор* у приватној архиви има 110, онај у Војном архиву има 116 а онај у Државном архиву Србије 88 листова! То указује да је било више дактилографкиња које су прекуцавале саслушања са различитим проредом и маргинама.

Истовремено се уочавају ситне разлике које, у суштини, не умањују значај садржаја. Тако, на пример, у једној верзији пише Растко а у другој Раско (Крњајић); скраћеница за километар у једној верзији је „км“, у другој „км.“ а у трећој „ккм.“ и тако даље.

¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић – Препуна чаша чемера*, Минхен, 1968, стр. 184.

+++

1. Зборник *Јасеновачки логор* садржи 17 записника о саслушању 41 избеглице (сви су мушког пола);

2. Зборник *Акција Римокатоличке цркве* садржи 37 записника о саслушању 58 избеглица (42 мушког и 16 женског пола).

3. Зборник *Акција фрањеваца* садржи 12 записника о саслушању 12 избеглица (осам мушког и четири женског пола).

4. Зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце* садржи 19 записника о саслушању 87 избеглица (два мушког и 85 женског пола);

5. Зборник *Босна и Херцеговина* садржи 55 записника о саслушању 73 избеглице (59 мушког и 14 женског пола);

6. Зборник *Хрватска–Славонија–Срем I–II* садржи 78 записника о саслушању 174 избеглице (148 мушког и 26 женског пола);

7. Зборник *Далмација* садржи 25 записника о саслушању 26 избеглица (22 мушког и четири женског пола).

Наслов зборника	Број изјава	Број избеглица	Пол мушки	Пол женски
Јасеновачки логор	17	41	41	--
Акција Римокатоличке цркве	37	58	42	16
Акција фрањеваца	12	12	8	4
Лобор Град	19	87	2	85
Босна и Херцеговина	55	73	59	14
Хрватска-Славонија-Срем	76	173	148	25
Далмација	25	26	22	4
УКУПНО	241	470	322	148

+++

Кад је реч о грешкама требало би указати и на следеће: у једном извештају са саслушања Војислава Прњатовића стоји да је сачињен 11. марта 1942. године. Последња реченица гласи: „Моје личне доживљаје издиктирао сам у Комесаријату за избеглице у

Београду, па мислим да се овај реферат споји са тим записником и тако сачине једну целину.“ Та изјава датирана је 9. априла 1942. године што указује да је записник Прњатовићевог саслушања настао касније. У прилог томе иду и временске одреднице изласка Прњатовићевог из логорских жица у Јасеновцу. Он је са још 12 заточеника стигао у Земун то јест Београд – 30. марта 1942. године! То наводи на закључак да је Прњатовић исказ дао 1. априла а не 11. марта 1942. године!

Насловне стране (корице) зборника саслушања

На корицама зборника исписани су наслови. Тешко је утврдити зашто су коришћена слова различитих типова и форми.

Формат наслова је различит: на једним су слова одштампана а на другим исписана мастилом црне боје.

1. *Саслушања Срба избеглица – Хрватска–Славонија–Срем I* и *Саслушања Срба избеглица – Хрватска–Славонија–Срем II*: наслов је исписан црним мастилом. Други наслов исписан је на корици која је уметнута између страна 108 и 109!

2. *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица*: наслов је штампан, слова су другачијег типа од оних у три следећа зборника;

3–5. *Саслушања српских избеглица на размишљање члановима Саветодавног одбора – Акција римокатоличке цркве, Саслушања српских избеглица на размишљање члановима Саветодавног одбора – Акција фрањеваца; Саслушања српских избеглица на размишљање члановима Саветодавног одбора – Лобор град хрватски логор српске жене и деце*: наслов је штампан;

6. *Јасеновачки логор*: у наслову су слова типски иста као и у претходна три зборника, али су величином мања.

7. Зборник *Далмација – Саслушања Срба избеглица* нема корице јер је садржински склопљен тек 2023. године.

Први прилози у зборницима

Тешко је утврдити шта је инспирисало личности које су састављале зборнике саслушања да са почетку ставе прилог који није исказ избеглог Србина или Српкиње, већ нешто сасвим друго. Може се претпоставити да су хтели да искористе као својеврсни мото:

1. Зборници *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем, Босна и Херцеговина* и *Акција фрањеваца* немају прилоге на почетку.

2. Зборник *Јасеновачки логор*: Као мото послужила је песма *Пловите српски лешеви*, непознатог аутора потписаног са „Србин Сремац“. Садржај одише патетиком али је тешко поверовати да је нешто измишљено. Песма је иначе позната и објављивана је у више публикација.¹

3. Зборник *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*: Мото овог зборника је текст „Хвала ти, Србијо лијепа!“ Вељка Сушића², датиран око Васкрса 1942. године. Текст није објављиван.

4. Зборник *Акција Римокатоличке цркве*: На почетку овог зборника налазе се четири прилога. Први је летак „Priateljski savet“ који је штампан у Надбискупској тискарни у Ђакову.³ За историчаре аутентичност и садржај летка нису спорни јер је то довољно разјашњено у контексту усклађености његовог садржаја с политиком Независне Државе Хрватске и Римокатоличке цркве према српском православљу. Чак ни хрватски историчари нису могли да га „одбране“ у приликама када га нису могли прећутати и заобићи.

Други прилог је писмо групе римокатоличких свештеника (које су Немци прогнали из Словеније у Србију) упућено 1. марта 1942. године надбискупу београдском Јосипу Ујчићу, у коме указују на злочине чињене у Независној Држави Хрватској, нарочито кад је реч о прекрштавању. Писмо је познато и навођено је у више радова. Није спорно ни у једном сегменту – од садржаја, потписника, слања у Ватикан – до ћутања из центра Римокатоличке цркве.⁴

Трећи прилог је писмо упућено 8. фебруара 1942. године надбискупу загребачком Алојзију Степинцу. То писмо је у југословенској историографији начелно помињано и није било никаквих

¹ Један примерак песме: ВА, НДХ, 317-6/1-2; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Ваљево–Београд, 1990, стр. 366–367. Песму помињу и Хрвати Јосип Печарић, Љубица Штефан и други као пример српског претеривања али не коментаришу веродостојност садржаја.

² Вељко Сушић није анонимна личност: Србин из Мостара, новинар по професији, као избеглица у Србији почетком септембра 1941. године написао је текст „Страховити злочини хрватских усташких банди у Херцеговини“ који је искоришћен као изјава групе херцеговачких Срба у Комесаријату за избеглице – *Savo Skoko, Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991, стр. 5.

³ Сачувано је више примерака летка: Музеј Војводине, Збирка плаката, инв. бр. 212. – Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Београд, 2014, стр. 56.

⁴ Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986, str. 784–787 (у даљем тексту: В. Новак, н. д.).

ограда у вези са његовом аутентичношћу. У хрватској историографији писмо је било предмет више расправа а њихов општи закључак је био да аутор није Првислав Гризогоно¹ већ да је настало у неком одељењу пропагандне службе у влади Милана Недића.² Има индиција да је Гризогоно 24. јуна 1941. године писао надбискупу Ујчићу и Будаку.³

Четврти прилог је летак „Свим поштеним становницима грчко-источне вере“, дељен у насељима среза Стара Пазова. Ни његова аутентичност нити садржај нису спорни јер је очито сачињен у оквиру верске политике усмерене ка однарођавању Срба и њиховом претапању у Хрватство.⁴

¹ Првислав Гризогоно/Prvislav Grisogono (Сплит, 1879 – Париз, 1969) био је истакнути политички активиста у Далмацији до 1918. године, један од оснивача Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а после расцепа странке 1924. приклонио се Светозару Прибићевићу; био је министар у владама Николе Пашића и Светозара Прибићевића. Гризогоно је напустио Прибићевићеву Самосталну демократску странку после споразума Прибићевића и Стјепана Радића. Након завођења личне диктатуре краља Александра Карађорђевића Гризогоно је ушао у Законодавни савет. Касније је био посланик у Чехословачкој и Пољској. Напад на Југославију 6. априла 1941. затекао га је у Београду. Крајем те године ухапшен је у групи масона и англофила и депортован у логор на Бањици где остаје до марта 1942. године. Написао је десетак писама о приликама у земљи које је упутио Југословенској краљевској влади у Лондону – *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

² О писму видети: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, II, Zagreb 1989; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I, Zagreb, 1998, str. 229 i 286.

³ В. Новак, *н. д.*, стр. 946.

⁴ Сачувано је више примерака летка: Музеј Војводине, Збирка плаката, инв. бр. 211. – Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Београд, 2014, стр. 57.

1.3. Објављивање записника саслушања у разним издањима

Није могуће утврдити зашто су поједина сведочења објављивана у више зборника. Могуће је само претпоставити да су састављачи то чинили да би појачали утисак о различитим злочинствима извршеним у готово свим крајевима Независне Државе Хрватске. Друга могућност може да буде да су зборнике радиле две или три групе које о детаљима свог рада нису обавештавале остале. У прилог тој тврдњи иду и форме састављања зборника. Наиме, постоје одређене разлике које се виде на почетку и крају појединих прилога (записника) у зборницима.

А. Саслушања објављена у више зборника

Јова(н) Ковачевић из Сарајева:

- 1. Акција Римокатоличке цркве;*
- 2. Јасеновачки логор;*
- 3. Босна и Херцеговина.*

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна:

- 1. Акција фрањеваца;*
- 2. Хрватска–Славонија–Срем;*
- 3. Далмација*

(Напомена: С обзиром на нови зборник *Далмација*, приређивач је сматрао да саслушање треба преместити из зборника *Хрватска–Славонија–Срем* и сврстати га у новоформирану и задржати у зборнику *Акција фрањеваца!*)

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева:

- 1. Јасеновачки логор;*
- 2. Босна и Херцеговина.*

Славко Кокоруш из Високог:

- 1. Јасеновачки логор;*
- 2. Акција Римокатоличке цркве;*
- 3. Босна и Херцеговина.*

Симо Ђурковић из Доње Трнавe код Бијељине:

1. *Јасеновачки логор;*
2. *Босна и Херцеговина.*

Драго Свјетличић из Добој:

1. (Свијетличић Драго): *Босна и Херцеговина;*
2. (Свјетличић Драго): *Јасеновачки логор.*

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна:

1. *Босна и Херцеговина;*
2. *Акција фрањеваца.*

Растко Крњајић из Босанске Дубице:

1. *Јасеновачки логор;*
2. *Босна и Херцеговина.*

Миле Војновић из Бојне код Цазина:

1. *Акција Римокатоличке цркве;*
2. *Босна и Херцеговина.*

Драган Ј. Бакић и Драган П. Бакић из Чемернице код Вргин Моста:

1. *Акција Римокатоличке цркве;*
2. *Хрватска–Славонија–Срем.*

Напомена: Пажљивим упоређивањем садржаја једног записника који је сврстан у два или три зборника уочавају се разлике у именима и презимена страдалника и у називима одређених насеља. Из више разлога савјивање је готово немогуће.

Б. Сведочења објављена у разним публикацијама

Познато је да пре појаве тротомног дела Антуна Милетића *Koncentracioni logor Jasenovac* (Београд, 1986) ниједно сведочење избеглица из Независне Државе Хрватске није публиковано у комплетној верзији. Приближавање краја комунистичке Југославије одразило се и на интересовање за теме страдања српског народа.

(У том контексту објављено је неколико тематских зборника са одређеним бројем исказа избеглица, на пример: Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и њемачког окупатора у Херцеговини 1941–1945*, књига 2, Београд, 2011)

Кад је реч о објављивању сведочења посебно треба истаћи зборник *Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942)*, (приредио Милан Кољанин), Нови Сад, 2020. У њему је објављен изванредан број исказа невољника, које су Комесаријат за пресељенике и избеглице и влада Милана Недића доставили припадницима немачке војноокупационе власти у Србији (највише их је било упућено СС-мајору Ернсту Вајнману, комесару за пресељенике), као доказе о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској. Углавном су ти искази без личних података особе која је саслушана, а у мањем броју ти подаци су наведени.

+++

Нема веће потребе за трагањем у којим публикацијама су објављене изјаве избеглица пошто се зна да су поједини приређивачи својевољно скраћивали исказе. Зато се ограничавам на најважније наслове из простог разлога што су то најчешће зборници комплетних докумената веома корисних за ову студију.

1. Сведочења из зборника Јасеновачки логор

Војислав Прњатовић из Сарајева: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, III, Београд, 1986, стр. 106–119 (скраћена верзија – примедба аутора); *Вечан помен Јасеновац Мјесто натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991*, Београд, 1990, стр. 33–44; 122–131; В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 69–73; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 46–62 и 217–229; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 46–60 и 206–218.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *Хрвати у светлости историске истине*, Београд, 1944, стр. 185–187 (у даљем тексту: Псуњски, *н. д.*);

Бранко Поповић, Пано Петровић, Реља Билановић, Јоца Чолаковић, Мирко Пајкић, Дико Томић, Миливоје Николић, Драго Хаџи Чолаковић и Војислав М. Прњатовић: *Усташка зверства...*, стр. 350–354.

Симо Ђурковић из Доње Трнавe код Бијељине: Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 63–83; *Вечан помен Јасеновац Мјесто натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991*, Београд, 1990, стр. 45–59; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 61–80; В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 134–149; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 649–665.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 195–197.

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 74–81; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 422–431.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 189.

Ђуро Медич из Славонског Брода: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 81–87 (скраћена верзија); Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 478–486.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 190–191.

Драго и Саво Хаџи Чолаковић, Јоца Чолаковић, Дико Томић и Пане Петровић, сви из Бијељине: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 88–96 (скраћена верзија); Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 636–649.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 191.

Мирко Пајкић из Високог: А. Милетић, Јасеновац, 1, стр. 249–254; В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 96–102; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 575–581; *Усташка зверства...*, стр. 355–362.

Бранко Поповић из Добоја: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 102–108.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 193.

Лазо Орозовић из Пакраца: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 115–118.

Миливоје Николић из Високог и Реља Билановић из Чипуљића код Бугојна: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 118–126.

Скраћена верзија Реље Билановића, без исказа Миливоја Николића; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 581–596.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 191–193.

Антоније Церовић из Рогатице: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 670–673.

2. Сведочења из зборника Лобор град:

Марија Радошевић из Сарајева: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 108–109.

Јелена Басарић из Госпића: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 109–114; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 117–122.

Марија Бобинац из Загреба: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 126–127.

Марија и Милица Вујновић из Госпића: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 145–147.

Милица Крајновић из Читлука код Госпића: Затезало, *н. д.*, 2, стр. 152.

Ангелина Грозданић из Оточца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 211–212.

Драгица Бараћ из Бјеловара: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 504–506.

Марија Радошевић из Сарајева: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 108–109; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 547–548.

Радојка Васиљевић из Сарајева: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 552–559.

Дуња Ђокић из Табана у Црној Гори: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 568–570.

Даринка Микичић, Мира Вујовић и Анка Човић, све из Са-

рајево, Мирјана Курилић из Стоца и Добрила Крнета из Јајца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 601–605.

Ђуро Дракулић из Језера код Јајца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 605–608.

Мара Церовина, Јованка Грубјеша, Аника Новокмет, Анђа и Душанка Биберчић и Фимија Тохол, све из Љубиња: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 677–687.

Госпава и Даница Сворцан, Госпава Пејовић, Илинка Барзета, Милица Савић, Томана и Драгица Стајић, Мила Лалић, Новка Буха, Дока Говедарица, Даница Јовановић, Милан и Миленка Шаин, Савета Зеленовић, Аника Месаровић и Радојка Ивковић, све из Херцеговине: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 688–692.

Јованка Тешановић из Ораховца код Требиња и Милева Петковић из Љубова код Требиња: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 720–724.

Босиљка Радан, Јованка, Видосава и Љубица Кнежевић, Јелка и Ранка Курилић, Љубица, Бранка и Добрила Дрекаловић, Лала и Данка Марић, Цвија, Зора, Ксена и Станислава Митриновић, Босиљка, Зинаида, Тијана и Љиљана Хамовић, Анђелка и Жарко Јовичевић, Бојка и Љубица Граховац, Милка Окука, Крстиња Мравушић, Даринка и Љубица Гига и Босиљка Бијелић, сви из Стоца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 724–735.

3. Сведочења из зборника Акција фрањеваца

Сретенко Драгић из Церемошњака код Нашица: Атанасије Јевтић, *Велимокученички Јасеновац...*, стр. 178–180; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 170–172.

Богуновић Марија из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 181–193; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 173–184.

Добрила Мартиновић из Котор Вароши: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 596–599; *Усташка зверства...*, стр. 204–206 (саслушање је незнатно измењено и без навођења имена и презимена избеглице).

4. Сведочења из зборника Акција римокатоличке цркве

Хилмија Берберовић из Босанског Новог: Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 219–222; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945*, Beograd, 1993, str. 763–766; Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Izabrana dokumenta*, Beograd, 1998, str. 184–186.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 225–227.

Зорка Радојчевић, Даница Сужњевић, Катица Бабић, Анђа Радовановић и Ева Еремић: *Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942)*, Нови Сад, 2020, стр. 297–302.

Вукосава Галогожа из Вргинмоста: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 403–406.

Марко Линта из Вргинмоста: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 406–409.

Је(у)лка¹ Шкара из Топуско: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 410–412; *Усташка зверства...*, стр. 148–151.

Зорка Радојичић², Даница Сужњевић, Катица Бабић, Анђа Радовановић и Ева Еремић, све из Топуског: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 414–419.

5. Сведочења из зборника Босна и Херцеговина

Симо Ђурковић из Доње Трнавe код Бијељине: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I, Beograd, 1986, str. 309–323 (у даљем тексту: А. Милетић, *Јасеновац...*); В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 134–149; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после Јасеновца*, Београд, 1995, стр. 61–80 (у даљем тексту: Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*).

Ђукановић Саво из Прњавора: Атанасије Јевтић, *Великому-*

¹ Ђуро Затезало наводи име Јелка – Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 410 и 412. У зборницима *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица* и *Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942)* пише Јулка!

² Ђуро Затезало наводи презиме Радојчевић – Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 414 и 419. У зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица* пише Радојичић!

ченички Јасеновац, Ваљево–Београд, 1990, стр. 241–245; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 228–232.

Крњајић Растко из Босанске Дубице: А. Милетић, *Јасеновац*, I, стр. 327–329 (скраћена верзија – примедба аутора); *Вечан помен Јасеновац Мјесто натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991.*, Београд, 1990, стр. 131–136; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, стр. 233–240; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 221–228.

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 131–132.

Славко Кокоруш из Високог: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 133–134.

Драго Свјетличић из Добоја: А. Милетић, *Јасеновац*, I, стр. 365–375; В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 154–165; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 611–622.

Кратак извод објављен је у: Псуњски, *н. д.*, стр. 195 и 200–201.

Бранко Лазић из Сарајева: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 196–198.

Којо Ђосовић из Сокоца код Рогатице: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 198–202.

Перо Рајак, Гојко и Лука Пијетловић, сви из Језера код Бихаћа: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 203–208.

Владимир Човић из Добрљина код Босанског Новог: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 229–232.

Марица Миљатовић из Бјелајаца код Босанске Дубице: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 232–233.

Ивица Станоје из Доњег Вакуфа код Јајца: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 234–236.

Мића Кашиковић из Брчког: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 236–237.

Светозар Вујанић из Босанског Шамца: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 238–240; Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 608–611.

Татјана Вучић и Вукосава Бабић из Бугојна: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 248–253.

Војислав Лазаревић и Илија Зебић из Завидовића: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 254–258.

Станко Трифковић из Грачанице: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 258–262.

Десанка Гаковић из Босанске Крупе: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 263–268.

Здравко Хамовић из Фоче: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 272–275.

Лазар Алексић из Ковачића код Кладња: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 292–293.

Радмила Јаћимовић из Карановца код Добоја: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 294–296.

Љубо Калинић из Зенице: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 297–299.

Жарко Попара из Билеће: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 302–305.

Димић Сава из Билеће: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 305–307.

Вукосава, Стана и Љубо Пудар, Милица Шкоро, Софија Шакота и Милева Чорлука, сви из Чапљине: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 307–312.

Софија Шакота из Чапљине: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 317–318.

Ђука Самарџић из Дабра код Берковића: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 322–323.

Драгутин Вуковић из Невесиња: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 323–326.

Десимир Михаић из Стоца: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 329–345; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 193–214; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 184–203; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991, str. 365–378.

Антић Љубомир из Тузле: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 183–186.

Смрекић Мирослав из Фоче: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 186–188.

Серјанић Адем (не Адам) из Тузле: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 189–192.

6. Сведочења из зборника Хрватска–Славонија–Срем

Ђуро Вујичић из Церовљана код Дубице: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 216–219.

Драган Миладиновић из Рушевице код Слуња и Драган Смрзлић из Цетинграда код Слуња: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 223–227.

Светозар Ђералинац из Подравске Слатине: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 173–177; Ђ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 488–492.

Цвета Јовановић из Кукуњевца код Пакраца: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 180–183; Ђ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 526–530.

Глишо Радуловић, Петар Рашинац, Михаило Радуловић, Михаило Растовац, Петар Дрча, Константин Батар, Коста Димитрић, Петар Седларић, Никола Батар, Стево Мачкић, Стево Вучинић, Васо Шестановић, Јово Рокић, Симо Тривунчић, Тешо Растовац, Симо Божић, Милан Видаковић, Јово Радуловић, Миле Унчанин, Ђуро Томашевић, Никола Ђукалац, Симо Мачкић и Марко Кори-

ца, сви из Јасеновца и Уштица код Новске: *Вечан помен Јасеновац Мјесто натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991*, Београд, 1990, стр. 83–88; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 123–129; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 117–122.

Радојка Татомировић из Нове Градишке: *Вечан помен Јасеновац Мјесто натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991*, Београд, 1990, стр. 137–139; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац...*, стр. 230–232; Атанасије Јевтић, *Јасеновац после...*, стр. 218–221.

Бранко Стефановић из Славонског Брода: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање...*, стр. 535–544 (Пажљивим поређењем сведочења у поменутом зборнику и оног које су објавили Дедијер и Милетић долази се до закључка да се ради о два исказа. Наиме, у исказу објављеном у зборнику Стефановић каже: „У Београд сам прешао 12 јула 1941 године преко Земуна“. Дедијер и Милетић су навели да је Стефановић дао исказ 28. новембра 1943. године!)

Даринка Радмановић из Госпића: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 142–144.

Смиља Пантелић из Грачаца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 191–194.

Саво Стоисављевић и Никола Косановић из Грачаца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 194–197.

Јово Обрадовић и Божо Кртинић из Доњег Лапца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 217–220.

Милица и Милан Дмитрашиновић из Коренице: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 228–230.

Мара Допуђа из Удбине: Ћ. Затезало, *н. д.*, стр. 230–232.

Богдан Мрвош из Љубошине код Гомирја: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 242–244.

Глишо Батало из Горње Дубраве код Оточца: Ћ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 244–246.

Златко Манојловић из Отока код Огулина: Ђ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 247–248.

Јован Вучковић из Српских Моравица: Ђ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 273–275.

Ева Фундук из Карловца: Ђ. Затезало, *н. д.*, 2, стр. 388–390.
7. Сведочења из зборника Далмација

Раде Станојевић из Отишића код Врлике: А. Милетић, *Јасеновац*, II, стр. 616–621.

Петрослава Вукадин из Книна: В. Дедијер, А. Милетић, *Протеривање Срба...*, стр. 504–507.

1.4. Личност, порекло и занимања прогнаника и избеглица

Постоје поуздани и уверљиви докази да је сачињено најмање 7.536 записника саслушања прогнаних и избеглих из разних крајева распарчане Краљевине Југославије који су пристигли у Србију. Процес којим би се утврдило колико се од поменутог броја записника односи на дешавања на територији Независне Државе Хрватске веома је комплексан, а извесне процене указују да је реч о око 5.900 записника.¹

После прегледа примерака записника који се чувају у Државном архиву Србије, Архиву Југославије, Војном архиву и у једном приватном архиву, лако се да закључити да нису сви сачувани на једном месту. Расутост и непотпуност архиве одразило се и на трагање за одговорима на бројна аналитичка питања у овој студији па су она остала без објашњењима. У том контексту ипак би требало прихватити као солидну основу садржаје зборника саслушања јер они дају општу слику избегличке популације и свега онога шта су преживели, видели и чули.

У записницима су наведени најважнији лични подаци избеглих: презиме и име, занимање, место боравка, општина, срез, старост, имена оца и мајке и њено девојачко презиме, брачно стање, адреса становања у Београду и број избегличке легитимације. То правило, међутим, није испоштовано само у два случаја:

а. У зборнику *Хрватска–Славонија–Срем* текст сведочења о (не)приликама у Сремским Карловцима. Проблем ауторства (Сима Грозданић, директор гимназије у Сремским Карловцима) разрешио сам прегледом фасцикле број 30 фонда Комесаријата за пресељенике и избеглице у Државном архиву Србије, кад сам пронашао препис сведочења који је Српска патријаршија проследила Комесаријату за пресељенике и избеглице.

б. У зборнику *Далмација* налази се веома опширно сведочење о приликама у Врличкој Крајини али сведок није дозволио да се његово име обзнани. Садржај сведочења указује да је избеглица родом из околине манастира Драговића код Врлике.

¹ Поменути број се добија када се од 4.504 саслушања одбију они записници који се односе на епархије изван територије Независне Државе Хрватске – „Српска црква у другом светском рату“ (приредио Епископ Банатски Атанасије), *Србија и коментари*, Београд, 1990/91, стр. 101.

+++

Избеглице су биле оба пола мада су мушкарци били нешто бројнији; били су различитих животних доби (од детета до старца) али је видљиво да је број малолетних био знатно мањи у односу на пунолетне.

Логор Лобор град био је женски логор, мада је у њему било заточено и неколико дечака. Остали логори били су мешовити али су углавном већину заточеника чинили мушкарци.

У првим организованим депортацијама из сабирних логора (Даница, Цапраг) било је на стотине комплетних вишечланих породица, као и породица које су изгубиле понеког члана.

С обзиром на то да су страдалници говорили и о својој покретној и непокретној имовини, може се закључити да су припадали свим слојевима друштва.

Кад је реч о националној припадности прогнаника и избеглица није тешко закључити да су апсолутну већину чинили припадници српског православног народа (а занимљиво је да је међу њима био и један евангелик). Није могуће казати колико је тачно доспело у Србију припадника хрватског римокатоличког народа и муслимана јер су они били у великим групама које су стизале преко Концентрационог логора Земун. У том контексту треба истаћи да у том мору (не)срећника није било Цигана и Јевреја, иначе великих страдалника у Независној Држави Хрватској. То се може правдати (нацистичком) политиком и односом усташких власти према припадницима поменутих заједница.

Нема трагова да су од припадника словеначког народа узимане изјаве о њиховој судбини; зна се само да су евидентирани.¹

Кад је реч о животној доби избеглих и прогнаних, биографски подаци казују да је међу њима било појединаца у деветој деценији живота и на десетине малолетних (млађих од 16 година).

+++

Зборници саслушања показују да су избеглице и прогнаници долазили из свих крајева Независне Државе Хрватске, чак и са појединих острва.

¹ Распис Комесаријата за пресељенике и избеглице – ВА, Нда, кут. 168, ф. 1-4.

До прогона и избеглиштва живели су у сеоским и градским насељима: већина су били сељани-земљорадници! Мањину су чинили ученици, студенти, занатлије, некадашњи запосленици у разним државним установама (полиција, жандармерија, судови, државна предузећа, школе...).

Судећи по записницима саслушања, готово сви страдалници били су писмени. Вредно је истаћи да је само неколико исказа потписано латиницом.

Међу прогнаницима и избеглицама који су сведочили о страдањима било је и више од 500 свештенослужитеља Српске православне цркве. У зборницима саслушања објављено је само пет њихових исказа:

1. Ристо Јовановић из Обудовца код Брчког: *Акција фрањеваца – Саслушања српских избеглица;*

2. Митрофан Видаковић, игуман манастира Велика Ремета: *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица;*

3. Блажо Голубовић из Војке код Старе Пазове: *Хрватска-Славонија-Срем – Саслушања српских избеглица;*

4–5. Милош Добрић и Антоније Пинчетић из околине Книна: *Далмација – Саслушање Срба избеглица.*

+++

Др Анте Шумановић, адвокат и судија, Хрват по националности, после путовања из Загреба, преко Сплита, Боке которске и Берана стигао је у Београд где је казивао о својој судбини. Међу сапатницима које је Шумановић почетком маја 1941. видео у затвору у Загребу био је и Томо Максимовић који је, по доласку у Србију, у октобру именован за првог човека Комесаријата за пресељенике и избеглице.

Нема доказа да је Максимовић био записнички саслушан по депортовању из Загреба и приспећу у Београд.

Тома Максимовић, као челник Комесаријата за пресељенике и избеглице, успео је да, од пролећа 1942. године, захваљујући молбама Милана Недића упућиваним немачким високим официрима из Војноуправне команде, спаси изванредан број Срба који су са разних страна били депортовани у Концентрациони логор Земун (Сајмиште) и преведе их на другу страну Саве, на слободну територију, то јест у окупирану Србију.

1.5. Вредност сведочења избеглица и прогнанника

Најпотпуније исказе о приликама, с мноштвом детаља, службеницима Комесаријата за пресељенике и избеглице или у Српској патријаршији давали су људи са високом школском спремом – било их је неколико десетина (адвокати, судски чиновници, управници, директори).

Искази избеглица бележени су непосредно по њиховом доласку у Србију и по одређеном шаблону.

Сећања избеглица била су веома свежа, богата појединостима о тортури што су је лично претрпели, злочинима које су видели или за њих чули од рођака или комшија. Наведена имена и презимена жртава и злочинаца могу се зато прихватити као веродостојна осим у десетак случајева због грешке у куцању исказа. Слично је и са временским одредницама појединих догађаја: даваоци исказа их памте најчешће по православним празницима (о Ђурђевдану, Видовдану, Светом Илији, Васкрсу, Божићу...). И описи злочина у приличној мери могу се сматрати аутентичним.

У куцању и/или прекуцавању исказа појављивале су се словне грешке које су у већини случајева исправљене од аутора ове студије односно приређивача комплетне серије зборника. Остало је, међутим, неколико недоумица. На пример Јова, Јово или Јован Ковачевић из Сарајева: различито је написано у зборницима *Јасеновачки логор* – Јован, *Босна и Херцеговина* – Јован и *Акција римокатоличке цркве* – Јова и Јово! Имајући у виду Ковачевићево порекло, највероватније му је право име Јован! Име муслимана Серјанића написано је као Адам а треба Адем (зборник *Босна и Херцеговина*). Проблем презимена Свијетличић (зборник *Босна и Херцеговина*) односно Свјетличић (зборник *Јасеновачки логор*) нисам разрешио!¹

Посебну карактеристику свих изјава представља однос према злочинцима – жртве не изговарају ни једну једину реч мржње уперене према злочинцима, што можда упућује и на могући закључак да је службеник који је разговарао са жртвама и записивао њихова сведочења

¹ Објављена је и трећа варијанта презимена: Свијетличанин – јеромонах Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадова*, интернет издање на www.svetosavlje.org. Иста књига пренета је и на другом порталу, www.rastko.rs и тамо пише Свијетличић! Поменута књига доживела је девет издања – прво је објављено 1982. године!

био унапред инструиран да не наводи евентуалне емотивне реакције истраумираних људи! Додуше, могући су и други закључци: избеглице нису исказивале своја осећања из психолошких разлога зато што су желеле да се што је могуће мање присећају свега што су преживеле.

+++

Нема сведочења а да се не помињу појединачни злочини, бројна су и она где су детаљно описана масовна зверства над Србима. Извесни подаци каткада намећу закључак да је на разним подручјима Независне Државе Хрватске у том периоду укупно страдало више Срба него што је усмрћено у самом концентрационом логору Јасеновац. Уосталом, у зборнику *Јасеновачки логор* постоје сведочења појединаца који су одређено време провели у Јасеновцу и у Старој Градишки. Њихова сведочења понекад дају другачију слику од оне која је већ постала општеприхваћена и митска.

Током читања сведочења намеће се питање: Колико треба веровати избеглицама и прогнаницима кад је реч о бројевима које помињу када говоре о масовним злочинима, броју ухапшеника и заточеника у затворима и логорима.... То питање, међутим, остаје без конкретног одговора. Но, то не значи да сведочења треба због тога одбацити. Напротив, треба их узимати као полазну основу комплексног научноистраживачког пројекта!

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

2.1. Анализа сведочења

Сведочења могу бити врло интересантна и захвална за различите анализе – почевши од тога да су многи подаци у исказима веродостојни, нарочито описи места и врсте злочина, изузимајући можда тврдње о бројевима страдалника, поготову кад је реч о масовним злочинима. Наиме, те наводе ваља прихватати с дозом критичности јер је добро познато да нико није у стању да, на основу личног виђења злочина или сазнања од других, изнесе тачан број жртава. У прилог тој тврдњи говоре, примера ради, навођења заокружених бројева страдалих. Готово у свим сведочењима основна тема је страдање – појединачно, групно или масовно. У исказима има детаљних описа злочина што их је особа која сведочи лично доживела или видела. Слично је и када особа сведочи о оном што је чула од других страдалника.

+++

После читања свих саслушања сакупљених у седам зборника, кад је реч о прогнаницима и избеглицама што су сведочили може се сазнати много тога о њиховом боравку у сабирним и концентрационим логорима широм Независне Државе Хрватске: група логора Госпић, Јастребарско, Крушчица код Травника, Лобор Град и Горња Река код Златара (Загорје), Крапје (Јасеновац I), Брочице (Јасеновац II), Јасеновац III (Циглана), Јасеновац IV (Кожара), Стара Градишка (Јасеновац V) и Концентрациони логор Земун (Сајмиште).

+++

Објављивањем свих зборника серије „Саслушања српских избеглица“ стичу се услови за студиозну анализу по предлозима што их је сачинио етнолог и антрополог др Миленко Филиповић за потребе Синода Српске православне цркве. Он је, наиме, 31. јануара 1942. године сматрао да би документација настала у Српској патријаршији и Комесаријату за пресељенике и избеглица била погодна за стварање

картотеке о судбинама архијереја, свештенства, монаха и монахиња, манастира, цркава, црквене имовине, матица црквених, гробаља, старина, библиотека, културних и хуманитарних установа, о прогонству, страдању, пресељењу, пљачкама, мучењима, покатоличавању и мноштву других области сврстаних по рубрикама. Филипковић је у том контексту предлагао формирање и стручног тима састављеног од статистичара, историчара, полицијских експерта, судија, књижевника, публициста, канониста и аграрних инжењера. Има индиција да је нешто од тих предлога усвојено па да су извесне активности и започеле средином 1943. године.¹ Нису, међутим, доступни писани трагови о томе да ли је и шта конкретно урађено на том плану.

Ни данас, осам деценија касније, Филипковићеве предлоге не бисмо смели занемарити већ би их требало остварити кроз научноистраживачке пројекте у историјским институтима и музејима. На овом месту има смисла поставити питање да ли ту замисао можда неко намерно осујећује страхујући од резултата који би се добили мултидисциплинарним анализама свих сведочења?

Без обзира на све то, у овом делу студије анализа ће обухватити одређене теме у контексту Филипковићевих предлога: вредност сведочења, личност избеглица, злочинци, римокатолички свештеници међу усташама, жртве, места злочина, врсте злочина, стратишта и гробишта, судбине српских цркава, српске цркве као стратишта, пљачка као део геноцида, римокатоличење, унијаћење, исламизација, Хрватска православна црква, број страдалих, начини доласка у Србију, спасавање од злочина... Поменуте теме потврђују чињенице да је геноцид као средство високе политике помињан деценијама, да је у великој мери остварен у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године и да сеод тога српски народ никада неће опоравити. Истовремено, теме ће послужити као основа за специфичне форме културе сећања на велику трагедију али и упозорење будућим политичким елитама да добро размисле пред обзнањивање својих планова о било каквим, првенствено географским и политичким, заједницама са другим народима који су у прошлости спроводили затирање.

¹ Архив Синода, III/10/1943 и Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947. О истом видети у саслушању Миленка Филипковића 30. јануара 1945. године – Архив Југославије, фонд 110, Инв. бр. 16.390.

+++

У саслушањима наилазимо и на извесне чињенице што на специфичан начин „ремете“ уврежене закључке. Због тога завређују да се помену:

– Припадници немачких јединица спасавали су поједине жртве из више разлога; посебно се издваја њихова згроженост зверским начином на који су усташе чиниле злочине; забележено је да је гдегод било и стрељања злочинаца.¹

– Припадници италијанских јединица у Далмацији и Херцеговини имали су посебан однос према Србима.²

– Један Србин је, настојећи да заштити своју породицу и себе, на препоруку локалног свештеника, стигао до Андрије Артуковића, министра унутрашњих послова Независне Државе Хрватске.³

– Један Србин, покушавајући да уз (знатну новчану) помоћ познаника Хрвата спаси супругу и ћерку, тражио их у логорима у Старој Градишки и Сиску.⁴

– Једна Српкиња је, у настојањима да пронађе своје троје отете деце, дала значајну суму новца познанику Хрвату како би јој у томе помогао; овај је то у извесној мери и остварио пронашавши само двоје, што је поменутој жени омогућило да по доласку у Србију замоли другог, београдског Хрвата да јој доведе пронађену децу, што је он и урадио.⁵

+++

О наивности српских страдалника сведочи неколико десетина исказа датих пред службеницима Комесаријата за прогнанике и избеглице: реч је о веровању у реч усташа или представника хрватске власти да нико неће страдати ако прихвате оно што се од њих тражи!

¹ Саслушање Саве Ђирића из Ирига налази се у зборнику *Хрватска–Славонија–Срем*.

² О томе постоји више саслушања која се налазе у зборнику *Далмација*.

³ Саслушање Мирка Ковачевића из Грабовца код Слуња налази се у зборнику *Хрватска–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Јанка Сузића из Батињана код Пакраца налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁵ Саслушање Кате Паланчанин из Равног Рашћа код Глине налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

У сведочењима се описују и случајеви које је данас, у најмању руку, тешко разумети, па би поједине од њих требало посматрати у комплекснијем контексту: дешавало се тако да је само један члан српске породице пуким случајем остао у животу како би, по хришћанском веровању, могао да сведочи о великом злу!

2.2. Идентични садржаји појединих саслушања

Тешко је разјаснити зашто су поједини делови саслушања једног страдалника прекуцавани у исказима другог. За ову тврдњу постоји више доказа, на пример:

– сведочења Ђорђа Бајића из Бање Луке и Добриле Мартиновић из Шипрага код Котор Вароши;¹

– сведочења Василије Миљевић и Маре и Анке Мишћевић (Мишчевић – *примедба аутора*) и Љубице Лончар, све из Топуског;²

– саслушање Лазара Чолаковића и Милице Бјелопетровић, обоје из Брчког;³

– саслушања Лазара Орозовића и Владимира Лончара, обојица из Пакраца;⁴

– саслушања Бранка Поповића из Добоја и тринаесторице (Бранко Поповић, Пано Петровић, Саво и Драго Хаџи-Чолаковић, Вукашин Жегарац, Реља Билановић, Јоцо Чолаковић, Мирко Пајкић, Дико Томић, Миливој Николић, Војислав Прњатовић и Стево Симић) јасеновачких заточеника депортованих 31. марта 1942. године у Београд – у свим записницима тих саслушања постоји идентичан пасус;⁵

– саслушања Милана Гаврића и Саве Ђукановића, обојица из Прњавора;⁶

– и тако даље.

¹ Саслушање се налазе у зборнику *Акција фрањеваца*.

² Саслушања се налазе у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушања се налазе у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушања се налазе у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ Саслушања се налазе у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁶ Саслушања се налазе у зборнику *Босна и Херцеговина*.

2.3. Неколико важних чињеница о избеглицама

Приликом прављења плана анализе садржаја зборника са-слушања прогнаника и избеглица сматрао сам да треба сачинити табеле са подацима: име и презиме, место рођења, година рођења и време доласка у Србију.

1. Јасеновачки логор

А. Списак 13 заточеника логора Јасеновац који су ослобођени:

(Напомена: сви заточеници дошли су у једном транспорту у Београд 31. марта 1942. године.)

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Војислав Прњатовић	Сарајево	1904.	3/1942.
2.	Стево Симић	Цепелиште, Петриња	1898.	3/1942.
3.	Вукашин Жегарац	Главице, Оточац	1909.	3/1942.
4.	Ђуро Медић	Славонски Брод	1893.	3/1942.
5.	Драго Хаџи-Чолаковић	Бијељина	1898.	3/1942.
	Саво Хаџи-Чолаковић	Бијељина	1903.	3/1942.
	Јоца Чолаковић	Бијељина	1902.	3/1942.
	Дико Томић	Бијељина	1910.	3/1942.
	Пано Петровић	Бијељина	1912.	3/1942.
6.	Миливој Николић	Високо	1907.	3/1942.
	Реља Билановић	Чипуљић, Бугојно	1920.	3/1942.
7.	Бранко Поповић	Добој	1902.	3/1942.
8.	Мирко Пајкић (+12 претходних)	Високо	1914.	3/1942.

Б. Списак заточеника логора Јасеновац који су се спасли бекством

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
9.	Лазар Орозовић	Пакрац	1910.	4/1942.

В. Списак заточеника логора Јасеновац који су депортовани у логор Земун па у Београд

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
10.	Владимир Лончар	Пакрац	1902.	5/1942.
11.	Лазар Котур	Јасеновац, Новска	1888.	5/1942.
	Саво Вучевић	Уштица, Јасеновац	1882.	5/1942.
	Симо Косић	Јасеновац, Новска	1886.	5/1942.
	Никола Туроман	Уштице, Новска	1870.	5/1942.
	Јово Туроман	Уштице, Новска	1902.	5/1942.
	Мирко Туроман	Уштице, Новска	1904.	5/1942.
	Вељко Туроман	Уштице, Новска	1914.	5/1942.
	Милутин Туроман	Уштице, Новска	1919.	5/1942.
	Илија Јакшић	Уштица, Новска	1883.	5/1942.
	Владимир Јакшић	Уштица, Новска	1921.	5/1942.
	Душан Котур	Јасеновац, Новска	1912.	5/1942.
	Милан В. Котур	Јасеновац, Новска	1919.	5/1942.
	Михајло Тривунчић	Јасеновац, Новска	1884.	5/1942.
	Милан П. Котур	Јасеновац, Новска	1902.	5/1942.
	Живко Мунижаба	Уштица, Новска	1908.	5/1942.
	Лазо Котур	Јасеновац, Новска	1904.	5/1942.
	Милан Бачић	Јасеновац, Новска	1895.	5/1942.
	Петар Котур	Јасеновац, Новска	1872.	5/1942.
	Лазо Мачкић	Јасеновац, Новска	1896.	5/1942.
12.	Стојан Билановић ¹	Тарчин, Сарајево	1890.	5/1942.
	Велимир Билановић	Тарчин, Сарајево	1922.	5/1942.
13.	Славко Кокоруш ²	Високо	1904.	5/1942.
14.	Јован Ковачевић ³	Сарајево	1908.	5/1942.
15.	Растко Крњајић ⁴	Босанска Дубица	1910.	5/1942.
16.	Драго Свјетличић ⁵	Добој	1912.	6/1942.
17.	Симо Ђурковић ⁶	Доња Трнава, Бијељина	1906.	5/1942.

¹ Саслушање Стојана и Велимира Билановића налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Славка Кокоруша налази се и у зборницима *Акције римокатоличке цркве и Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање Јована Ковачевића налази се и у зборницима *Акције римокатоличке цркве и Босна и Херцеговина*.

⁴ Саслушање Растка Крњајића налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁵ Драго Свјетличић био је заточен најпре у Јасеновцу, потом пребачен у Загреб а одатле депортован у Београд. Његово саслушање налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁶ Саслушање Симе Ђурковића налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

2. Саслушања српских избеглица – Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце

(Напомена: све заточенице и двоје деце дошли су у једном транспорту у Београд 31. марта 1942. године.)

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Фимија Тохол	Љубиње	1882.	3/1942.
	Јованка Грубјеша	Љубиње	?	3/1942.
	Мара Церовина	Љубиње	1890.	3/1942.
	Анђа Биберчић	Љубиње	1881.	3/1942.
	Аника Новокмет	Љубиње	1914.	3/1942.
	Душанка Биберчић	Љубиње	1920.	3/1942.
2.	Босиљка Радан	Столац	1902.	3/1942.
	Јованка Кнежевић	Столац	1882.	3/1942.
	Видосава Кнежевић	Столац	1917.	3/1942.
	Љубица Кнежевић	Столац	1918.	3/1942.
	Јелка Курилић	Столац	1897.	3/1942.
	Ранка Курилић	Столац	1920.	3/1942.
	Љубица Дрекаловић	Столац	1896.	3/1942.
	Бранка Дрекаловић	Столац	1923.	3/1942.
	Добрила Дрекаловић	Столац	1927.	3/1942.
	Лала Марић	Столац	1907.	3/1942.
	Данка Марић	Столац	1928.	3/1942.
	Цвија Митриновић	Столац	1885.	3/1942.
	Зора Митриновић	Столац	1915.	3/1942.
	Ксена Митриновић	Столац	1920.	3/1942.
	Станислава Митриновић	Столац	1924.	3/1942.
	Босиљка Хамовић	Столац	1897.	3/1942.
	Зинаида Хамовић	Столац	1924.	3/1942.
	Тијана Хамовић	Столац	1927.	3/1942.
	Љиљана Хамовић	Столац	1921.	3/1942.
	Анђелка Јовичевић	Столац	1880.	3/1942.
	Жарко Јовичевић	Столац	1927.	3/1942.
	Бојка Граховац	Столац	1924.	3/1942.
	Љубица Граховац	Столац	1926.	3/1942.
	Милка Окука	Столац	1910.	3/1942.
	Крстиња Мравушић	Столац	1894.	3/1942.
	Даринка Гига	Столац	1871.	3/1942.
Зорка Гига	Столац	1910.	3/1942.	
Љубица Гига	Столац	1912.	3/1942.	
Босиљка Бјелић	Столац	1927.	3/1942.	
3.	Јелена Басарић	Госпић	1923.	3/1942.

4.	Даринка Микичић Мира Вујовић Анка Човић Мирјана Курилић Добрила Крнета	Сарајево Сарајево Сарајево Столац Јајце	1908. 1917. 1920. 1921. 1920.	3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942.
5.	Јованка Тешановић Милева Петковић	Ораховац, Требиње Љубово, Требиње	1903. 1888.	3/1942. 3/1942.
6.	Јелена Почуча	Дивосело, Госпић	1910.	3/1942.
7.	Марија Вујновић Милица Вујновић	Дивосело, Госпић Дивосело, Госпић	1919. 1924.	3/1942. 3/1942.
8.	Ангелина Грозданић	Оточац, Госпић	1884.	3/1942.
9.	Госпава Сворцан Даница Сворцан Госпава Пејовић Илинка Барзета Милица Савић Томана Стајић Драгица Стајић Мила Лалић Новка Буха Дока Говедарица Даница Јовановић Милан Шаин Миленка Шаин Савета Зеленовић Аника Месаровић Радојка Ивковић	Дабар, Столац Дабар, Столац Фојница Чапљина Невесиње Невесиње Невесиње Мостар Невесиње Невесиње Храсно, Сарајево Мостар Мостар Мостар Мостар Невесиње	1884. 1921. 1897. 1900. 1913. 1894. 1922. 1904. 1910. 1907. 1927. 1928. 1934. 1912. 1911. 1920.	3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942.
10.	Милица Крајновић	Читлук, Госпић	1915.	3/1942.
11.	Евица Шорак Милка Ђурић Милица Жакула Анка Марчетић Марија Дракулић Доста Новаковић Евица Пајевић Зорка Гутеша Вукосава Инџић Љубица Пјевач	Бихаћ Бихаћ Бихаћ Бихаћ Бихаћ Бихаћ Бихаћ Соколац Жегар, Бихаћ Бихаћ	1892. 1892. 1902. 1897. 1889. 1902. 1902. 1896. 1907. 1895.	3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942. 3/1942.
11.	Милица Хаџи-Чолаковић	Бијељина	1909.	3/1942.
12.	Милева Јевтић Зорка Стевановић Ружица Мишић	Мезграј, Зворник Трнава, Бијељина Балатун, Бијељина	1904. 1913. 1925.	3/1942. 3/1942. 3/1942.

Саслушања српских избеглица

13.	Дуња Ђокић	Табан, Црна Гора	1898.	3/1942.
14.	Марија Бобинац	Загреб	1919.	3/1942.
15.	Радојка Васиљевић	Сарајево	1907.	3/1942.
16.	Марија Радошевић	Сарајево	1884.	3/1942.
17.	Драгица Бараћ	Бјеловар	1895.	3/1942.
18.	Невенка Шврака	Ковачевац, Нова Градишка	1920.	3/1942.
19.	Љубица Тушевљаковић	Добој	1900.	3/1942.

3. Акција римокатоличке цркве – Сведочење српских избеглица

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Хилмија Берберовић	Босански Нови	1915.	?/1941.
2.	Душан Сладић	Шаламунић, Кореница	1909.	10/1941.
3.	Божо Катић	Слушница, Слуњ	1895.	9/1941.
4.	Милан Драгаш	Подхум, Плашког	1914.	5/1942.
5.	Душан Шумоња	Војнић	?	8/1941.
6.	Петар Затезало	Перјасица, Војнић	1912.	5/1942.
7.	Милош Бијелић	Тушиловић, Војнић	1875.	5/1942.
8.	Станко Шапић	Блатуша, Вргинмост	?	9/1942.
9.	Марко Линта	Вргинмост	1885.	9./1941.
10.	Ју(е)лка Шкара	Топуско, Вргинмост	?	1/1942.
11.	Василија Миљевић	Топуско, Вргинмост	1890.	1/1942.
12.	Вукосава Галогача	Вргинмост	1910.	2/1942.
13.	Драган Ј. Бакић ¹	Чемерница, Вргинмост	1919.	5/1942.
	Драган П. Бакић	Чемерница, Вргинмост	1922.	5/1942.

¹ Саслушање двојице Бакића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

14.	Анка Мишчевић	Топуско, Вргинмост	1912.	4/1942.
	Мара Мишчевић	Топуско, Вргинмост	1919.	4/1942.
	Љубица Лончар	Чемерница, Вргинмост	1921.	4/1942.
15.	Зорка Радојичић	Глина	1887.	7/1941.
	Даница Сужњевић	Глина	1883.	7/1941.
	Катица Бабић	Глина	1889.	7/1941.
	Анђа Радовановић	Глина	1895.	7/1941.
	Ева Еремић	Глина	?	7/1941.
16.	Васо Дмитрашиновић	Петриња	1895.	7/1941.
17.	Бошко Драгић	Глина	1901.	9/1941.
18.	Цвета Лазић	Ласовац, Бјеловар	?	3/1942.
19.	Ђуро Илинчић	Јасеновац, Новска	?	3/1942.
	Марија Илинчић	Јасеновац, Новска	?	3/1942.
20.	Божо Чокрлић	Новска	1899.	5/1942.
21.	Илија Шуркаловић	Пакрац	1904.	1/1942.
	Вукосава Шуркаловић	Пакрац	1914.	1/1942.
22.	Милан Станић	Човац, Окучани	1901.	1/1942.
23.	Петар Драгичевић	Уљаник, Дарувар	1902.	3/1942.
24.	Јован Босанац	Тералије, По- дравска Слатина	1916.	3/1942.
25.	Митрофан Видаковић	Манастир Вели- ка Ремета, Срем- ски Карловци	1883.	9/1941.
26.	Бранислав Мајсторовић	Рума	1921.	2/1942.
27.	Ђорђе Бајић	Рума	1902.	2/1942.
28.	Сретен Живковић	Босанско Грахово	1892.	9/1941.
29.	Кристина Бурсаћ	Отока, Босанска Крупа	1887.	8/1941.
	Јања Дражић	Отока, Босанска Крупа	1902.	8/1941.
30.	Никола Бухавац	Мркоњић Град	1894.	9/1942.
	Миле Бухавац	Мркоњић Град	1891.	9/1942.
	Ристо Мудреновић	Мркоњић Град	1869.	9/1942.
	Бранко Мудреновић	Мркоњић Град	1900.	9/1942.

Саслушања српских избеглица

31.	Саво Караулац Ђукић Јово	Мркоњић Град Мркоњић Град	1895. 1911	9/1941. 9/1941.
32.	Лазар Чолаковић	Брчко	1904.	9/1942.
33.	Милица Бјелопетровић	Брчко	1921.	3/1942.
34.	Илија Грубић	Петрињици, Петриња	1914.	6/1942.
35.	Драгић Велимировић Милош Поповић Никола Коматина Миле Гојсовић Никола Тумбас Раде Црнокрак Драгић Поповић Павао Вучковић Светозар Михајловић	Лаповац, Слуњ Мрачје, Слуњ Вељунска Глина, Слуњ Вељун, Слуњ Шљивик, Слуњ Вељунска Глина, Слуњ Мрачје, Слуњ Лаповац, Слуњ Вељун, Слуњ	1886. 1887. 1925. 1925. 1926. 1925. 1926. 1925. 1925.	7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942.
36.	Јова(н) Ковачевић	Сарајево	1908.	6/1942.
37.	Миле Војновић ¹	Врнограч, Цазин	1918.	?/1941.

4. Сведочење српских избеглица – Акција фрањеваца

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Ђорђе Бајић	Бања Лука	1884.	4/1942.
2.	Добрила Мартиновић	Шипраге, Котор Варош	1921.	3/1942.
3.	Сретенко Драгић	Церемошњак, Нашице	1923.	3/1942.
4.	Лука Милинковић	Томиновац, Сл. Пожега	1925.	6/1942.
5.	Мирјана Поповић	Краљевчани, Глина	1912.	2/1942.
6.	Милева Вукашиновић	Окучани	1922.	2/1942.
7.	Ђорђе Ковачевић	Вуковар	1923.	2/1942.
8.	Ристо Јовановић	Обудовац, Брчко	1908.	12/1942.

¹ Саслушање Миле Војновића налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

9.	Душан Зеленбаба ¹	Голубић, Книн	1914.	6/1942.
10.	Славко Кокоруш	Високо	1904.	5/1942.
11.	Марија Богуновић ² Љубо Црногорац	Ливно Челебић, Ливно	1916. 1910.	6/1942. 11/1941.

5. Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Десимир Михаић	Столац	1896.	7/1941.
2.	Софија Шакота ³	Чапљина	1890.	9/1941.
3.	Ђука Самарџић	Дабар, Берковић	1909.	8/1942.
4.	Вукосава Пудар Стана Пудар Милица Шкоро Софија Шакота Милева Чорлука Љубо Пудар	Чапљина Чапљина Чапљина Чапљина Чапљина Чапљина	1890. 1886. 1888. 1890. 1900. 1892.	8/1941. 7/1941. 9/1941. 9/1941. 9/1941. 6/1941.
5.	Сергије Лукач ⁴	Мостар	1920.	7/1941.
6.	Гојко Шкоро	Слипчићи, Мостар	1917.	8/1942.
7.	Мирослав Смрекић	Фоча	1911.	11/1942.
8.	Драгутин Вуковић	Невесиње	1892.	?
9.	Сава Димић Радован Бутулија	Билећа Завође, Билећа	1897. 1907.	6/1941. 8/1942.
10.	Жарко Попара	Билећа	1917.	6/1941.
11.	Крста Бумбић	Добрељи, Автовац	1907.	5/1942.
12.	Здравко Хамовић	Коњиц	1920.	8/1941.

¹ Саслушање Душана Зеленбабе налази се и у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се и у зборнику *Акција фрањеваца*.

³ Софија Шакота била је саслушана сама, али је потписала и групну изјаву (број 4).

⁴ Сергије Лукач је упознао у Сплиту француског новинара коме је испричао своју судбину: Жак Изар, *Југославија 1939–1944*, Слатина–Краљево, 2022, стр. 166–167!

Саслушања српских избеглица

13.	Милко Стављак Јово Марковић	Горажде, Чајниче Петровица, Чајниче	1917. 1919.	1/1942. 1/1942.
14.	Бранко Лазић	Сарајево	1912.	1/1943.
15.	Јован Ковачевић	Сарајево	1908.	5/1942.
16.	Нико Батинић	Прача, Рогатица	1877.	1/1942.
17.	Стево Лубарда	Пљешевица, Рогатица	1887.	4/1942.
18.	Којо Ђосовић	Соколац, Рогатица	1880.	2/1942.
19.	Миле Симовић	Рогатица	1885.	?/1942.
20.	Антоније Церовић	Рогатица	1899.	4/1942.
21.	Стојан Билановић ¹ Велимир Билановић	Тарчин, Сарајево Тарчин, Сарајево	1892. 1922.	5/1942. 5/1942.
22.	Славко Кокоруш	Високо	1904.	5/1942.
23.	Симо Ђурковић ²	Доња Трнава, Би- јељина	1906.	5/1942.
24.	Ад(а)ем Серјанић	Тузла	1907.	12/1942.
25.	Љубомир Антић	Тузла	1913.	11/1942.
26.	Мића Кашиковић	Брчко	1911.	12/1942.
27.	Светозар Вујанић	Босански Шамац	1918.	3/1943.
28.	Љубо Калинић	Зеница	1893.	7/1941.
29.	Александар Перишић Борислав Митраши- новић	Зеница Зеница	1910. 1914.	8/1941. 7/1941.
30.	Страхиња Зуровац	Зеница	1907.	7/1941.
31.	Војислав Лазаревић Илија Зебић	Завидовићи Завидовићи	1900. 1900.	9/1941. 9/1941.
32.	Станко Трифковић	Грачаница	1872.	9/1941.
33.	Ратко Јовић	Модрича	1917.	10/1941.
34.	Лазар Алексић	Ковачевићи, Кладањ	1905.	4/1942.
35.	Радмила Јаћимовић	Карановац, Грачаница	1928.	11/1941.
36.	Татјана Вучић Вукосава Бабић	Бугојно Бугојно	1921. 1912.	9/1941. 9/1941.

¹ Саслушање Стојана и Велимира Билановића налази се и у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Симе Ђурковића налази се и у зборнику *Јасеновачки логор*.

37.	Драго Свјетличић ¹	Добој	1912.	6/1942.
38.	Марија Богуновић ² Љубо Црногорац	Ливно Челебић, Ливно	1917. 1910.	5/1942. 11/1941.
39.	Перо Рајак Гојко Пијетловић Лука Пијетловић	Језеро, Јајце Језеро, Јајце Језеро, Јајце	1893. 1895. 1897.	9/1941. 6/1942. 6/1942.
40.	Ђуро Дракулић	Језеро, Јајце	1912.	6/1942.
41.	Станоје Ивица	Доњи Вакуф, Јајце	1918.	7/1941.
42.	Борислав Сукара	Доњи Вакуф, Јајце	1924.	10/1942.
43.	Милан Гаврић ³	Прњавор	1889.	7/1942.
44.	Стојан Бунић Проко Савић Цвијо Кнежевић Филип Радоја Остоја Марић	Милошевац, Бања Лука Милошевац, Бања Лука Милошевац, Бања Лука Милошевац, Бања Лука Милошевац, Бања Лука	1894. 1878. 1885. 1880. 1880.	5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942.
45.	Јованка Марчетић	Приједор	1922.	9/1942.
46.	Мирко Милиновић	Босански Милановац, Сански Мост	1917.	10/1942.
47.	Саво Ђукановић	Прњавор	1909.	10/1942.
48.	Раде Ђурђевић	Горњи Кијевци, Босанска Градишка	1909.	11/1942.
49.	Десанка Гаковић	Босанска Крупа	1902.	3/1943.
50.	Урош Олача (Ољача)	Љубија	1904.	9/1941.
51.	Растко Крњајић ⁴	Босанска Дубица	1910.	5/1942.
52.	Душан Дрљача	Босански Нови	1877.	5/1942.
53.	Владимир Човић	Добрљин, Босански Нови	1922.	1/1943.
54.	Марица Миљатовић	Бјелајци, Босанска Дубица	1916.	2/1943.
55.	Миле Војновић ⁵	Бојна, Цазин	1919.	?/1941.

¹ Драго Свјетличић био је заточен најпре у Јасеновцу, потом пребачен у Загреб
² Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се и у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање Милана Гаврића (43) и Саве Ђукановића (47) разликују се само у десетак реченица на крају, мада нису дошли у Београд у исто време.

⁴ Саслушање Растка Крњајића налази се и у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ Саслушање Миле Војновића налази се и у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

6. Хрватска–Далмација–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица

Напомена: Приређивач је из више разлога саставио нови зборник сведочења (*Далмација – Саслушања Срба избеглица*) који је у географском смислу близак контексту зборника *Хрватска–Славонија–Срем – Саслушања Срба избеглица*.

Због новог зборника *Далмација – Саслушање Срба избеглица* било је неминовно одступање од оригиналне верзије. Наиме, саслушања сам поделио у четири дела: Хрватска, Далмација, Славонија и Срем. С обзиром на број страница, а у жељи да уједначим обим, сачинио сам две књиге: Хрватска–Далмација и Славонија–Срем. Нова подела довела је до две измене: сведочење Душана Зеленбабе из Голубића код Книна премештено је из дела *Хрватска* у део *Далмација* а сведочење Бранка Стефановића из Славонског Брода премештено је у део *Славонија*.

А. Хрватска

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Смиља Пантелић	Грачац	1923.	?/1942.
2.	Саво Стоисављевић Никола Косановић	Грачац Грачац	1897. 1911.	7/1941. 7/1941.
3.	Јово Обрадовић Божо Кртинић	Доњи Лапац Крупе, Доњи Лапац	1899. 1904.	5/1942. 5/1942.
4.	Мара Допуђа	Удбина	1903.	6/1942.
5.	Даринка Ајдуковић	Средња Гора, Удбина	1904.	5/1942.
6.	Даринка Радмановић	Госпић	1923.	10/1942.
7.	Милица Дмитрашиновић Милан Дмитрашиновић	Кореница Кореница	1897. 1925.	10/1942. 10/1942.
8.	Жарко Цвјетичанин	Брлог, Оточац	1917.	8/1942.
9.	Глишо Батало	Горње Дубраве, Оточац	1905.	7/1942.
10.	Богдан Мрвош	Љубошина, Гомирје	1920.	?/1942.
11.	Златко Манојловић	Оток, Огулин	1922.	7/1942.
12.	Јован Вучковић	Српске Моравице	1912.	7/1942.
13.	Ева Фундук	Карловац	1910.	7/1942.

14.	Драган Миладиновић Драган Смрзлић	Рушевица, Слуњ Цетинград, Слуњ	1923. 1917.	11/1942. 8/1942.
15.	Ђуро Ацибаба	Доње Приммишље, Слуњ	1900.	6/1942.
16.	Милица Мартиновић	Вељун, Слуњ	1915.	6/1942.
17.	Илија Грубић	Петрињци, Слуњ	1914.	6/1942.
18.	Лаза Бркић Милош Ковачевић	Маљевац, Слуњ Маљевац, Слуњ	1886. 1882.	6/1942. 6/1942.
19.	Михаило Новаковић	Вељунска Глава, Слуњ	1891.	6/1942.
20.	Драгић Велимировић Милош Поповић Никола Комадина Миле Гојсовић Никола Тумбас Раде Црнокрак Драгић Поповић Павао Вучковац Светозар Михајловић	Лаповац, Слуњ Мрачај, Слуњ Вељунска Глина, Вељун Вељун Шљивик, Вељун Вељунска Глина, Вељун Мрачај, Слуњ Лаповац, Слуњ Вељун	1886. 1887. 1925. 1925. 1926. 1925. 1926. 1927. 1927.	7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1942. 7/1941. 7/1942.
21.	Љубица Цвјетичанин	Садиловац, Слуњ	1900.	9/1942.
22.	Мирко Ковачевић	Грабовац, Слуњ	1915.	11/1942.
23.	Милош Басара Стево Бућан Милош Радичанин Никола Пајић Илија Мартиновић Миле Михаиловић Милутин Дејановић Милић Рашић Марко Балентић Павле Црњаковић Милош Пољак Јован Миленовић Миле Хајдин Миле Живковић Марко Млађен Лука Бркић Симо Кончаловић	Брусовача, Војнић Гојковац, Војнић Селакова пољана, Војнић Јагровац, Војнић Крстиња, Војнић Клокоч, Војнић Широка Река, Војнић Крстиња, Војнић Кестеновац, Војнић Кључар, Војнић Брда, Војнић Купленско, Војнић Војнић Живковића Коса, Војнић Кокирево, Војнић Јурга, Војнић Корански Брег, Војнић	1887. 1926. 1927. 1926. 1925. 1926. 1927. 1925. 1890. 1926. 1926. 1927. 1927. 1925. 1925. 1927. 1890.	5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942. 5/1942.

24.	Милић Живковић	Живковића Коса, Војнић	1889.	5/1942.
	Раде Милашиновић	Јурга, Војнић	1884.	5/1942.
	Стеван Штакор	Кокирево, Војнић	1880.	5/1942.
	Михајло Еремић	Криваја, Војнић	1878.	5/1942.
	Душан Ђосић	Брда, Војнић	1895.	5/1942.
	Јосип Миленовић	Купленско, Војнић	1880.	5/1942.
	Мило Напијало	Купленско, Војнић	1874.	5/1942.
	Милош Докић	Купленско, Војнић	1889.	5/1942.
	Јанко Џодан	Радмановац, Војнић	1882.	5/1942.
	Никола Лисић	Војнић	1900.	5/1942.
	Михајло Еремић	Криваја, Војнић	1877.	5/1942.
	Миле Кнежевић	Војишнице, Војнић	1889.	5/1942.
	Радан Миљеновић	Радмановац, Војнић	1870.	5/1942.
	Јанко Каран	Јаруга, Војнић	1887.	5/1942.
	Дмитар Берић	Варивода, Скрадин	1900.	5/1942.
	Миле Тарбук	Дуњак, Војнић	1876.	5/1942.
	Лазо Радичанин	Селакова пољана, Војнић	1881.	5/1942.
	Милош Радичанин	Селакова пољана, Војнић	1886.	5/1942.
	Нинко Мартиновић	Крстиња, Војнић	1888.	5/1942.
	Милић Ерор	Бусовача, Војнић	1883.	5/1942.
	Петар Михајловић	Клокоч, Војнић	1879.	5/1942.
	Лука Новковић	Дуњак, Војнић	1881.	5/1942.
	Марко Видић	Михољска, Војнић	1877.	5/1942.
	Раде Момчиловић	Дуњак, Војнић	1881.	5/1942.
	Ђуро Момчиловић	Дуњак, Војнић	1888.	5/1942.
	Раде Гуњ	Клокоч, Војнић	1878.	5/1942.
	Миле Бјеливук	Михољска, Војнић	1884.	5/1942.
	Миле Томашевић	Михољска, Војнић	1882.	5/1942.
	Марко Кокир	Кестеновац, Војнић	1886.	5/1942.
	Никола Царевић	Јагровац, Војнић	1890.	5/1942.
	Милан Каран	Кестеновац, Војнић	1885.	5/1942.
	Миле Бајић	Бусовача, Војнић	1877.	5/1942.
25.	Петар Затезало	Перјасица, Војнић	1912.	?/1942.

26.	Милош Бијелић	Тушиловић, Војнић	1875.	5/1942.
27.	Миле Пајић	Мрацељ, Војнић	1906.	10/1942.
28.	Стана Штековић	Доње Селиште, Војнић	1920.	2/1943.
29.	Даница Мраковић Софија Мраковић Сава Мраковић	Влаовић, Глина Влаовић, Глина Влаовић, Глина	1895. 1902. 1913.	2/1943. 2/1943. 2/1943.
30.	Петар Мацакања	Шашева, Глина	1883.	2/1943.
31.	Ката Паланчанин	Равно Рашће, Глина	1910.	2/1943.
32.	Адам Бијелић	Горњи Сјеничак, Вргинмост	1916.	5/1942.
33.	Драган Ј. Бакић Драган П. Бакић	Чемерница, Вргинмост Чемерница, Вргинмост	1919. 1922.	5/1942. 5/1942.
34.	Стеван Мусулин Бранко Вучковић Милан Прица	Кињачка, Вргинмост Сјеверовац, Вргинмост Бестрма, Вргинмост	1886. 1926. 1928.	7/1942. 7/1942. 7/1942.
35.	Милка Вранешевић	Живаја, Костајница	1912.	12/1942.
36.	Ђуро Вујичић	Церовљани, Костајница	1920.	9/1942.
37.	Никола Боројевић	Меченчани, Костајница	1891.	2/1943.
38.	Глигорије Тадић	Костајница	1886.	8/1943.
39.	Миро Милић Марко Маговац	Сошица, Јастребарско Сошица, Јастре- барско	1909. 1909.	8/1942. 8/1942.
40.	Анте Шумановић	Крижевци	1893.	10/1942.

Б. Далмација

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Милош Г. Добрић	?	?	6/1941.
2.	Божо Гавран	Читлук, Врлика	1911.	6/1941.
3	Илија Вуковић Душан Милетић	Биочић, Книн Биочић, Книн	1915. 1916.	7/1942. 7/1942.
4.	Арсеније Ђ. Јовановић	(Србија) ¹	?	7/1941.
5.	Милош Црногорац	Полача, Книн ²	?	8/1941.
6.	Антоније Пинчетић	Вис	1910.	/1941.
7.	Милан Т. Рацић	Подосоје, Врлика	?	12/1941.
8.	Крсте С. Трифуновић	Отишић, Врлика	?	12/1941.
9.	Милка Тошовић	?	1892.	2/1942.
10.	Милица Ђурувија	Книн	1909.	2/1942.
11.	Спиро Лунић	Руњић, Дрниш	?	2/1942.
12.	Ђуро Одавић	Небрижевац, Имотски	1919.	5/1942.
13.	Милош Ђурић	Плавно, Книн	1919.	5/1942.
14.	Божидар Вукшић	Сплит ³	?	6/1942.
15.	Душан Драгић	Цивљане, Врлика	1919.	6/1942.
16.	Душан Зеленбаба ⁴	Голубић, Книн	1918.	6/1942.
17.	Раде Станојевић	Отишић, Врлика	1913.	4/1943.
18.	Н.Н.	?, Врлика		7/1943.
19.	Петрослава Вукадин	Книн	1921.	9/1943.
20.	Бранко Медић	Супетар ⁵ , Брач	1913.	12/1943.
21.	Магда Балић	Бихаћ	1920.	1/1944.
22.	Тоде Новаковић	Книн	1886.	2/1944.
23.	Марко Балаћ	Врлика	?	?
24.	Љубомир Балдић	Сплит ²⁵	1898.	3/1944.
25.	Веселин Радечић	Шибеник	?	4/1944.

¹ Радио као учитељ у Дубровнику.

² Радио у затвору у Лепоглави.

³ Радио у Руми.

⁴ Саслушање Душана Зеленбабе налази се у оригиналним зборницима *Хрватска–Славонија–Срем* и *Акција фрањеваца*. С обзиром на нови зборник *Далмација*, приређивач је сматрао да саслушање треба преместити из зборника *Хрватска–Славонија–Срем* у новосачињени а задржати у *Акција фрањеваца*.

⁵ Радио у Банској управи Бановине врбаске у Бањој Луци.

Саслушања српских избеглица

9.	Цвета Јовановић	Кукуњевац, Пакрац	1905.	11/1942.
10.	Светозар Ђералинац	Подравска Слатина	1912.	/1942.
11.	Лука Вуксановић	Сапна, Подравска Слатина	1922.	8/1942.
12.	Љуба Вукојевић Стојан Владимир	Брђани, Славон- ска Пожега Брђани, Славон- ска Пожега	1910. 1894.	9/1942. 9/1942.
13.	Лазар Туцаковић Миле Тинтор Глигорије Старчевић Дамјан Шкорић	Смртићи, Нова Градишка Лађевци, Окучани Бијели Бријег, Нова Градишка Ратковица, Нова Градишка	1888. 1884. 1876. 1887.	7/1942. 5/1942. 5/1942. ?/1942.
14.	Радојка Татомировић	Нова Градишка	1924.	9/1942.
15.	Тодор Радовановић	Славонски Брод	1888.	5/1941.
16.	Станко Миловановић	Клокочевик, Славонски Брод	1922.	8/1942.
17.	Владимир Гајић	Нашице	1920.	1/1943.
18.	Будимир Клашња	Личко Ново Село, Нашице	1889.	2/1943.

Г. Срем

Број изјаве	Име и презиме	Место рођења	Година рођења	Долазак у Србију
1.	Саво Нежић Стеван Божић	Мирковци, Винковци Мирковци, Винковци	1894. 1900.	12/1942. 12/1942.
2.	Видосава Николић Аница Ђорђевић	Вуковар Вуковар	1919. 1913.	10/1942. 10/1942.
3.	Нада Релић	Трпиња, Вуковар	1912.	10/1942.
4.	Срето Поповић	Вуковар	1915.	7/1943.

5.	Делија Славујевић Богданка Крсмановић	Шид Шид	1921. 1923.	11/1942. 11/1942.
6.	Обрад Матић	Шид	1913.	12/1942.
7.	Пајо Ивановић	Нештин, Илок	1888.	11/1942.
8.	Јован Каменаревић	Сусек, Илок	1913.	2/1943.
9.	Јован Орешчанин	Сремска Митровица	1912.	6/1942.
10.	Светозар Љубинковић	Сремска Митровица	1895.	9/1942.
11.	Слободан Бошњаковић	Мартинци	1910.	9/1942.
12.	Милољуб Гудурић	Ириг	1913.	8/1942.
13.	Саво Ђирић	Ривица, Ириг	1913.	1/1943.
14.	Лазар Вишњички Владо Илић	Сремска Каменица Сремска Каменица	1906. 1904.	10/1942. 10/1942.
15.	Тривун Сенежан	Сремски Карловци	1911.	10/1942.
16.	Мирјана Гајин Блажо Голубовић	Војка, Стара Пазова Војка, Стара Пазова	1922. 1909.	9/1942. 9/1942.
17.	Н. Н. (Симеун Грозданић)	Сремски Карловци	1896.	10/1942.
18.	Паја Јањанин	Винковци	1891.	11/1943.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

3.1. Прве недеље после проглашења Независне Државе Хрватске

Службеници Комесаријата за пресељенике и избеглице који су саслушавали невољнике били су подучени о томе шта треба да их питају и како то да забележе. Једна од тема која је била веома битна тицала се првих дана Независне Државе Хрватске. Примери који следе су изабрани тако да сведочења покривају готово све крајеве те државе и пруже комплексну слику првенствено о односу већине хрватског народа према држави и Србима и о почетку државног пројекта затирања Српства на територији где ће бити проглашена Независна Држава Хрватска.

+++

Јелена Басарић из Госпића: „На 10 априла 1941 године проглашена је Независна држава Хрватска, те исти дан у вече појавили су се у Госпићу усташки одреди под водством Фрковић Јурице, трговца из Госпића. Следећег дана т.ј. на 11 априла 1941 год.[ине] започело је хапшење Срба у Госпићу. Тада су ухапшени: Дукић Никола, трговац, Обрадовић Никола трговац стоком, адвокат, Плећаш Васо, управник казнионе у пензији, Плећаш Илија, чиновник, Станић Богдан, адвокат, те више других Срба, чијих имена се сада не сећам. Сви ови похапшени Срби били су затворени у казниону и држани у затвору око 15 дана, а затим једне ноћи на камионима некуда одведени и од тада се о њима више ништа не зна.“¹

+++

Васо Димитрашиновић из Петриње: „На 10 априла 1941 године са проглашењем независне државе Хрватске појавили су се у Петрињи усташе на челу са Румлером Драгутином, бив.[шим] југословенским пуковником у пензији, Здунићем Степаном, бив.[шим] аустриским мајором у пензији и Славиком Отоном, сви из Петриње. Они су одмах формирали усташки одред у јакости од више стотина усташа. Још око 5 сати после подне пуковник Румлер

¹ Саслушање Јелене Басарић налази се у зборнику *Лобор град Хрватски логор српске жене и деце*.

отишао је у команду места и саопштио југославенском пуковнику Симићу Теодору да је проглашена независна држава Хрватска и позвао га да му одмах преда све оружје, што је овај и учинио.

„Исти дан увече усташе су сменили са својих положаја државног тужиоца Ивковића Стојана, претседника окружног суда Краљек Ђуру и директора гимназије Бујановић Ивана. Први је Србин, а потоња су двојица Хрвати, али југославенски оријентисани. На њихова места поставили су себи поверљиве људе.“¹

+++

Милица Крајновић из Загреба: „Када је изашла одредба од загребачке полиције, да се Срби и Жидови имају иселити из северног дијела града, ја сам се иселила из мојег стана из Петрињске улице број 26, јер сам се бојала тамо становати као Српкиња, па сам се настанила у Трњу – Пете њивице број 21.“²

+++

Зорка Радојчевић, Даница Сужњевић, Катица Бабић, Анђа Радовановић и Ева Еремић, све из Глине: „Око половине месеца априла 1941 год.[ине] дана се тачно не сећам ухапсили су усташе у Глини следеће: Др. Гајић Милицу, лекарку; Штефанчић Драгана, учитеља; Сужњевић Симу, намештеника у болници; Шурбету³, мерника; Корака Адама, земљорадника, те још неке друге Србе из Глине, чијих се сада више имена не сећамо. Све ове усташе су одвели у Загреб у полициски затвор. Штефанчић Драган, који је по народности Хрват, пуштен је из затвора након три месеца, Др. Гајић Милица пуштена је из затвора након месеци, а за судбину осталих се до данас ништа не зна.

„На 28 априла 1941 године, ухапсили су усташе Др. Сужњевића Ђуру, лекара; Ребрачу Станка, чиновника Среског начелства у пензији и Живковић Милана, ковача, сви из Глине. Њих су усташе одвели у полициски затвор. Из полициског затвора преведени су у

¹ Саслушање Васе Дмитрашиновића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Милице Крајновић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

³ Шурбата.

логор у Копривницу а из Копривнице даље у логор у Госпић. После тога се за њихову судбину ништа не знам.“¹

+++

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: „На 18 априла 1941 год. поручио ми је усташки повереник из Храстовице, учитељ Банић Милан, да одмах дођем у Храстовицу у општину и тамо предам војничко одело. Ја сам његово наређење извршио исти дан. Када сам дошао у Храстовицу и предао војничко одело, општински бележник ме је прогласио ухапшеним и ставио у општински затвор. Сутра дан 19 априла 1941 год.[ине] дошло је више мојих сељака Хрвата из Цепелишта да моле општин.[ског] бележника и усташког повереника да ме пусте из затвора, јер да ништа нисам крив и да они јамче за мене. Њима се придружио и Паљан Перо, трговац Хрват из Храстовице, и на њихову молбу ја сам пуштен на слободу.

„На 21 априла 1941 г.[одине] и други дан православног Ускрса дошло је из Петриње у Цепелиш око 30 наоружаних усташа, да од Срба траже оружје. Тада су ухапсили и собом одвели у Петрињу мене, мога синовца Симића Глигу и мојег суседа Стојчевића Марка. Успут су ме усташе тукли кундацима по читавом телу а нарочито су ме ударали по прсима и плећима. Казали су ми да ме туку, јер да сам ја подигао у Цепелишту чесму спомен Краљу Александру. У Петрињи задржали су нас у полицијском затвору. Ја сам био сам модар и крвав од удараца...“²

+++

Ђуро Медић из Славонског Брода: „Концем месеца априла 1941 год. или почетком маја 1941 год. били су у Сл.[авонском] Броду затворени први Срби. Њихово хапшење извршено је по усташким властима, а били су стављени у полицијски затвор у Сл.[авонском] Броду. Тада су ухапшени и затворени: Петровачки Владо трговац, Жмирић Бранко трговац, Јеркан Ђуро полицијски наредник, Зрнић Стеван, жељезнички званичник, Жунућ Стеван, трговац, Врзић Милан, жељ.[езнички] званичник, Илић Милутин,

¹ Саслушање Зорке Радојчевић, Данице Сужњевић, Катице Бабић, Анђе Радовановић и Еве Еремић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

пекар, Протић Марко полицијски агент, Тишма Боко полицијски стражар, сви из Сл.[авонског] Брода, те више других чијих се имена сада више не могу сетити. Они су у затвору по усташама страшно злостављани. Тукли су их кундацима, пендрецима, воловским жилама и осталим другим предметима. Појединце су полагаали на патос, и са стола на њих скакали. У овом се нарочито истицао усташа Вебер Јосип бифенција из Сл.[авонског] Брода, те Чоп Ђуро без занимања из Сл.[авонског] Брода, као и Корајлија Јосип, бивши пол.[ицијски] стражар из Сл.[авонског] Брода. Од задобивених повреда умрли су још у затвору Јеркан Ђуро, Протић Жарко, и још један, чијег се имена не могу сетити.¹

+++

Јован Ковачевић из Сарајева: „У први мах по успостави независне државе Хрватске усташке власти похапсиле су највиђеније Србе у Сарајеву, међу њима и Др. Душана Јефтановића, Др. Воју Бесаровића, проту Милана Божића као и многе друге. Стално се и даље настављало са хапшењем, узимањем таоца, тако да је од виђенијих Срба мало који био поштеђен.

„Паралелно са хапшењима почело се и са крвавим убијањем Срба у околним селима крај Сарајева, тако да је још у априлу или мају стрељано на Врацама код Сарајева 30 Срба, међу њима говорило се да је био и Др. Јово Кршић, професор из Сарајева. Убијање Срба од стране усташа односило се углавном на сељаке из села око Сарајева. Тако је у Подлуговима побијено доста сељака под сумњом стварања четничке акције. У селу Илијашу усташе су убили тамошњег свештеника², којему име не знам.“³

+++

Фимија Тохол, Јованка Грубјеша, Мара Церовина, Анђа Биберцић, Аника Новокмет и Душанка Биберцић, све из Љубиња:

¹ Саслушање Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Реч о свештенику Димитрију Рајановићу, пароху у Нишићу код Сарајева, који је убијен у Илијашу са групом Срба. Изјава свештеника Василија Зечевића који је служио у Илијашу, а избегао је у Србију – Државни архив Србије, фонд Комесаријат за избеглице и пресељенике, фасцикла 8, р. 181/1942.

³ Саслушање Јована Ковачевића налази се у зборницима *Јасеновачки логор, Босна и Херцеговина и Акција римокатоличке цркве*.

„Ми српске жене и деца, живели смо у Љубињу несметано до 2 августа. Међутим од почетка рата па до тада стално смо живеле у страху за наше животе и наших мужева, очева и браће. Све до тога дана усташе су често проваљивале дању и ноћу у наше куће, вршили претресе, испитивале су нас о нашим мушкарцима, кад њих нису налазили код куће, а уколико су их налазили хапсили су их и одводили. Често су нам пљачкали станове и односили све вредније ствари. До краја маја тога свега није било, јер су тада у Љубињу били Италијани. Тек крајем маја стигли су први пут у Љубиње усташе из Требиња. Тада су извесили хрватске заставе, које смо тада први пут видели у Љубињу, јер тамо нема Хрвата, сем неколико католика и то досељених или чиновника. Кад су усташе дошле из Требиња дочекали су их сви Муслимани из Љубиња и том приликом одржао пред усташама говор Мехо Козлић, раније општински бележник у Љубињу, а за ово време усташки полицијски референт. Незнамо колико је тај пут дошло усташа, али су стигли у два аута. Мехо Козлић им је у свом говору рекао, да је дошао час ослобођења од српске тираније, која је трајала 20 година. Истицао је како су се они за то време мучили, а сад да им је гранула слобода, те с радошћу поздрављају хрватске заставе и тд.“¹

+++

Марија Радошевић из Сарајева: „Мој муж Милан Радошевић ухапшен је у Сарајеву још 3 маја прошле године, по сарајевској полицији те стављен у полицијски затвор. У исто време ухапшени су у Сарајеву и прота Милан Божић, бивши народни посланик и Др. Војислав Бесаровић претседник Трг.[овачке] коморе, у Сарајеву као и проф.[есор] Милутин Јањушевић, управник сарајевског позоришта. Мој муж задржан је у полицији 24 дана, а тада је с једним транспортом већином Јевреја, послан у логор Копривница. Овде је у логору боравио до почетка месеца августа пр.[ошле] год.[ине] и само ми се одатле једном јавио. Из Копривнице је са другима Србима пребачен у Госпић, и то у Јадовно у Велебиту.“²

¹ Саслушање Фимије Тохол, Јованке Грубјеша, Маре Церовине, Анђе и Душанке Биберцић и Анике Новокмет налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

² Саслушање Марије Радошевић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

+++

Милан Драгаш из Подхума код Огулина: „Одмах после образовања независне државе Хрватске, појавили су се у Плашком усташе под водством Томљеновића Јосипа, студента, сина судије Томљеновића. Испочетка усташе нису нападали Србе, нити су правили нереда, већ су се држали мирно.

„У месецу мају 1941 г.[одине] усташе по ноћи упадали су у српска села, проваљивали у српске куће, одводили Србе мушкарце у хрватско село Саборско и тамо их убијали. Тако су тада по ноћи извукли из куће, одвели у Саборско и тамо убили: Грбу Јосу, власника пилане из Плашкога, Драгана Милована, обућара из Подхума; Косановић Милу, општинског полициског стражара из Кунића, те више других, чијих се имена више не сјећам.“¹

+++

Петар Затезало из Перјасице код Војнића: „На св.[етог] Ђурђа прошле г.[одине] т.ј. на 6 маја 1941 г.[одине] дошли су наоружани усташе у Вељун и Полој и купили Србе под изликом да их шаљу на рад у Немачку. Тада су покупили у Вељуну, среза Слуњ: проту Добросављевић Бранка, бившег народног посланика, његова сина, те још око 500 Срба, његових парохијана, а из Полоја, среза Војнић, покупили су око 80 Срба мушкараца, такође под изликом, да их шаљу на рад за Немачку. Међутим они нису одведени на рад у Немачку, већ су убијени. Како се је недавно сазнало, сви су по усташама убијени у хрватском селу Благају, а њихови лешеве бачени су у дубоке јаме и то један део у јаме одмах крај хрватског Благаја, а други део одвежен је по ноћи и бачен у дубоке јаме у шуми званој Кестеновац. Ова шума налази се на путу између Вељуна и Крстиње.“²

+++

Цвета Лазвић из Ласовца код Бјеловара: „На 20 априла 1941 године на сам православни Ускрс покупили су усташе из села Ласовац 28 Срба и одвели их у Копривницу у логор. Међу одведенима би-

¹ Саслушање Милана Драгаша налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Петра Затезала налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

ли су: Саболовић Миле, Зурна Јово, те Комленац Дамјан и Милан, браћа – сви земљорадници. Имена осталих не знам. О судбини ових Срба не зна се више ништа. Верује се да су убијени. Познато ми је, да су тако исто на 20 априла 1941 године, на сам православни Ускрс усташе одвели у Копривницу у логор из села Трешњевице, општине Питомача, срез Ђурђевац, 22 Србина, међу њима и сина моје сестре Поповић Рајка а из села Велике Барне, општине Грђевац, среза Грубишно Поље одвели су усташе истодобно у логор у Копривницу 102 Србина. Нити о судбини ових Срба ништа се не зна, али се верује, да су убијени. Имена ових одведених Срба не могу навести.^{“1}

+++

Ђуро и Марија Илинчић из Јасеновца код Новске: „Чим се је успоставила независна држава Хрватска некоји домаћи Хрвати формирали су групу усташа, које су оборужали војничким оружјем и почели купити и убијати Србе.

„Усташе су чим су се формирали – покупили из Јасеновца следеће Србе: Грујичић Луру², поседника; Ђукавац³ Ђурицу, лугара; Пекић Милана, лугара; Рашинца Јову, лугара и Келића Лазу, општинског бележника у пензији. Њих су усташе одвели на обалу ријеке Саве, тамо их убили и бацили у Саву. Једино се је спасао Ђукавац⁴ Ђурица. Он је био само рањен, а усташе мислећи да је мртав, бациле су га у Саву, а он се је притајио и када су усташе отишли, испливао је из воде и касније побегао некуда у Босну⁵.“⁶

+++

Божо Чокрлић из Новске: „У априлу месецу 1941 године, усташе су ухапсили Дурмана Љубомира, трговца из Новске и Зје-

¹ Саслушање Зорке Цвете Лазић налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

² Ђурицу – Ђуру. Милка Антић, Новица Антић, *Јасеновац мило село моје*, Београд, 2021, стр. 98.

³ Ђукалац.

⁴ Ђукалац.

⁵ Према другој верзији, Ђурица Ђукалац се вратио кући, поново био ухапшен и убијен на веома свиреп начин – Милка Антић, Новица Антић, *Јасеновац мило село моје*, Београд, 2021, стр. 259.

⁶ Саслушање Ђуре и Марије Илинчић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

лића¹, свештеника из Пакленице општине и среза Новска. С њима су ухапсили још Боровића, земљорадника из Бречице², крај Новске и његовог сина Милоша, једног студента медицине, сина надлугара из Новске, којему не знам име, једног трговца из Новске, којему такођер не знам име, те више још других Срба из Новске и околице, свих укупно било их је тада ухапшених 15 Срба. Све ове Србе, усташе су у затвору у Новској страховито злостављали. Тукли су их све бичевима. Осим тога наређивали су осталим затвореницима, да Дурмана туку воловском жилом, па су то затвореници морали чинити. Дурману су такођер и очи ватром палили. Напослетку су Дурмана, Зјелића³ и студента медицине убили. Лешеве Дурманове и Зјелићеве⁴ отпремили су у Јасеновац и бацили у Саву, а шта је било са лешем студента медицине, није ми познато, а остале су пустили из затвора.⁵

+++

Петар Драгичевић из Уљаника код Дарувара: „Одмах након успоставе независне државе Хрватске почели су домаћи усташе хапсити истакнутије Србе у срезу Даруварском. Концем месеца априла и почетком маја 1941 године ухапшени су многи Срби из Дарувара, Миоковићева, Катинца, Бастаја и Батињана, те отпремљени у логор у Копривницу, а из Копривнице даље за оток Паг. О њиховој судбини не зна се више ништа. Имена њихова не могу навести, јер сва наведена места удаљенија од Уљаника, а нама Србима је забрањено кретање.“⁶

+++

Јован Босанац из Ћералија код Подравске Слатине: „Одмах након успоставе независне државе Хрватске неки Хрвати из суседних села Четековац и Балинци обукли су се у усташке униформе

¹ Зјалића Славка.

² Брочице.

³ Зјалића.

⁴ Зјалићеве.

⁵ Саслушање Боже Чокрлића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁶ Саслушање Петра Драгичевића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

и почели одмах уредовати. Ови усташе проваљивали су по ноћи у српске куће одводили невинне људе у општински затвор у Ђералије, где су неке на мртво испребијали, а затим пустили. Неке су по ноћи изводили у оближњу шуму звану 'Липовачка бјеча', где су их убијали и тамо покопали.“¹

+++

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се усташе у Сл.[авонској] Пожези и околним селима. У усташке редове ступили су у Слав.[онској] Пожеги Хрвати, а у околним селима насељени Чеси и Словаци, те нешто цигана.

„Усташе су одмах почели са прогоном Срба. Купили су испочетка све виђеније Србе из Слав.[авонске] Пожеге и околице, затварали их у усташки стан у Слав.[авонској] Пожеги, где су их страховито злостављали, а потом по ноћи трпали на камионе, извозили у оближње шуме и тамо их убијали.“²

+++

Светозар Ђералинац из Подравске Слатине: „После слома Југославије и успоставе независне државе Хрватске појавили су се у Подравској Слатини усташе под водством Франка Боже, студента. У усташке редове ступили су безизнимно сви Хрвати грађани из Подравске Слатине. Једино неколико хрватских сељачких породица у Подравској Слатини држало се је по страни. Усташе су одмах почели са прогоном Срба.“³

+++

Стеван Живковић из Босанског Грахова: „Одмах после слома Југославије дошла је у Бос. Грахово талијанска војска и док је она била тамо, Срби су били мирни и нико их није дирао.

¹ Саслушање Јована Босанца налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

² Саслушање Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

³ Саслушање Светозара Ђералинца налази се и у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

„Концем месеца маја о.г. повукла се је талијанска војска из Бос.[анско] Грахова и околице и одмах послије тога дошла је у Грахово једна усташка банда из села Обљај, среза Грахово у јакости од 30 људи. Ова усташка банда била је састављена од сељака римо-католика из села Обљаја, а предводио их је римо-католички жупник из села Обљаја, те сељак Сарих Стипо из истог места. Одмах су у Бос.[анском] Грахову и суседним селима покупили виђеније Србе. Покупили су из Грахова месног православног свештеника бившег претседника општине, те око 20 других виђенијих Срба из мјеста и околице. Све ове Србе затворили су у затвор среског суда, где су их држали 15–20 дана и за то су их време усташе страшно злостављали. Касније су их отпремили аутобусом у правцу Бенковца. Сељак Рашула Петар од страшног злостављања био је толико ослабио и изнурен, да није могао нити ући у аутобус, па су га усташе унијели. Шта је даље било са овим Србима нико ништа незна казати, јер им се је изгубио сваки траг.“¹

+++

Кристина Бурсаћ из Отока код Босанске Крупе: „После слома Југославије дошла је у Бос.[анску] Крупу и Оток немачка војска, која је тамо била око 3 тједна, а послије ју је замијенила талијанска војска, која је напустила овај крај половицом јула о.г. Док је тамо била немачка и талијанска војска био је мир и ред. Немачка војска је од свих без разлике одузела оружје и свакоме је лична и имовна безбедност била осигурана.

„Након одласка талијанске војске хрватске власти су одмах наоружале са војничким пушкама све муслимане среза Бос.[анска] Крупа. Ови су се муслимани прогласили усташама.

„Одмах после одласка талијанске војске усташе су почели купити – све угледније Србе из Отока и свих села среза Бос.[анска] Крупа и отпремати их у Госпић, наводно на присилан рад. Тада су покупљени и отпремљени у Госпић из Отока: Дражић Симо, трговац и Гајић Душан, трговац. Из села Бушевић: Шкорић Мирко, трговац, Каран Стево судски гласник; Тумић Никола, тежак и Матијан² Обрад, тежак. Из села Љусина: Николић Миле, пензионер;

¹ Саслушање Стевана Живковића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Матијаш.

Марјановић Милан, судски гласник и Илић Пајо, пензионер; из села Глодина Рашета Раде, тежак; Татић Васо, трговац и Дакић Никола, тежак. Имена других се не сећамо. Тада је отпремљено у Госпић из Отока и околних села укупно око 150 угледних Срба. О њиховој судбини нико ништа не зна.¹

+++

Сава Караулац из Мркоњић Града: „Срез Мркоњић Град по попису из године 1931 имаде 27.000 становника. Од тога има 21.000 Срба и 6.000 Хрвата и муслимана заједно. Десет дана након проглашења независне државе Хрватске одведени су из Мркоњић Града у Бања Луку у затвор Будимир Симо, бивши народни посланик, Рољић Ђорђе, општински бележник и Пајић Бранко власник аутобусног предузећа. У Бања Луци убијен је по усташама Рољић Ђорђе. Пајић Бранко је пуштен кући, а Будимир Симо отпремљен у Госпић и од тада се за њега ништа не зна.“²

+++

Лазар Чолаковић из Брчког: „Слом Југославије затекао ме је као војника у Загребу. Половицом месеца априла 1941 године дошао сам у Брчко и напустио дужност код пореске управе. Средном маја отпуштен сам из службе.

„У месецу априлу 1941 године били су затворени по усташама из Брчког Дивјак Раде трговац и трговачки помоћник именом Антоније, чије презиме не знам, само знам да је био намештен код трговца Јанчетића Саве. Обојица су по усташама страшно злостављани и једне ноћи половицом месеца маја изведени су из затвора на Савски мост и ту по усташама убијени. Њихови лешеве бачени су у Саву.

„Усташе су одмах у почетку затворили више угледнијих Срба из Брчког и околице. Тако су били затворени: Елаковић Урош, иконограф и кнез српске вароши, Павловић Станко, пекар, те више других са периферије вароши, чијих се имена сад више не могу сетити. Након не-

¹ Саслушање Крстине Бурсаћ налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Саве Караулца налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

ког времена пуштени су на слободу и потом побегли у Србију.¹

+++

Миле Војновић из Бојне код Цазина: „После слома наишла је у срез цазински немачка војска. Нису настале никакве промене у дневном животу. Ми смо радили мирно своје послове и слободно се кретали, једино смо морали предати оружје немачкој војсци.

„Тако се одржавало стање у миру и реду до одласка немачке војске негде до конца маја.

„Сада преузимају власт усташе које у нашем крају претстављају домаћи Муслимани из Врнограча. Најпре су отпустили из службе све Србе службенике. Онда су заредали по селима под изликом реквизиције намирница, а у ствари је то била ординарна пљачка.“²

+++

Ратко Јовић из Модриче: „Општина Модрича настањена је са Србима, Хрватима и Муслиманима у подједнаком броју. Одмах после успоставе независне државе Хрватске котарски предстојник из Градачца позвао је Србе, да предаду оружје и радио апарате, гарантујући Србима личну и имовну безбедност. Срби су ово наређење извршили. Подједно су Срби позвани, да имаду у року од 24 сата уклонити фирме писане ћирилицом и заменити их са латиницом. И ово наређење Срби су извршили. После тога било је забрањено Србима похађање уопште свих кафана и јавних локала, те свих јавних приредаба, док је Хрватима и Муслиманима било забрањено похађати српске кафане тако да су потоње остале потпуно празне. Подједнако је било забрањено дружење и састајање са Србима. Нису се смели међусобно нити поздравити. Сва ова наређења издао је тадашњи котарски предстојник у Градачцу Монтани Већеслав, који је пре тога дуго година био са службом код управе града Београда.“³

¹ Саслушање Лазара Чолаковића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Миле Војновића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Ратка Јовића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Славко Кокоруш из Високог: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се у Високом усташе под водством Топчагића Мустаје, геометра из Високог. Усташе су били домаћи Хрвати и Муслимани.

„До Св.[етог] Ђурђа т.ј. до 6 маја 1941 године деловање усташа у Високом и околици није се скоро ништа примећивало. Једино су разлупали споменик Краља Александра, али у Србе нису дирали.

„На 6 маја 1941 године рано, већ око 3 сата ујутро дошло је у једном камиону око 15 наоружаних усташа из Сарајева. Некоји су били у усташким униформама некоји у цивилним оделима. Исто јутро рано почели су уз помоћ домаћих усташа вршити претресе у српским кућама под изликом да траже оружје. Уједно су хапсили Србе и одводили их у затвор среског начелства. Обавили су кућни претрес и код мене, те ме после тога затворили, и ако код мене нису ништа нашли.“¹

+++

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се у Ливну усташе. У усташке редове ступили су домаћи Хрвати, Муслимани и Цигани, под водством Др. Урмовића Драге, адвоката и Кајића Владе без занимања, а духовни вођа усташа био је Др. Срећко Перић, фратар фрањевац у самостану Горица крај Ливна.

„Усташе су одмах у почетку позвале свештеника из Ливна Станишић Косту и трговца Павловић Живка, да као утицајни људи иду с њима по српским селима купити оружје од Срба. Њих обојица морали су се одазвати томе позиву, па су путујући заједно са усташама морали саветовати Србима да предаду оружје и да им се после тога ништа неће догодити, а у противном ће бити стрељани.

„Када су усташе на преваран начин од Срба покупили оружје, онда су почели са покољем.“²

+++

Перо Рајак, Гојко и Лука Пијетловић, из Језера код Јајца: „Од-

¹ Саслушање Славка Кокоруша налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

² Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

мах после проглашења независне државе Хрватске појавили су се у Језеру усташе под водством Капетановић Фахрије, опанчара из Језера. У усташке редове ступили су домаћи Муслимани и Хрвати, али су се Муслимани истицали као горљивији усташе и већи крволоци. Усташе су одмах почели са прогоном Срба. Пресретали су по путевима Србе, скидали им са главе шајкаче и сељачке капе и бацали на земљу уз псовку и злоставе; чупали им бркове, отимали од њих новац, а осим тога пресретали су сељаке, који су ишли из млина и отимали им готово брашно, те их још тукли. Срби са ради овога насиља нису смели никоме притужити, јер су ново успостављене хрватске власти сарађивале са усташама и све злочине усташа одобравале.¹

+++

Пајо Ивановић из Нештина код Илока: „Чим је настала хрватска држава смењен је дотадашњи општински начелник Србин и постављен за општинског начелника Бача Стјепан, по народности Словак, који је још пре две године прешао из евангеличке на римокатоличку веру. Бача је почео одмах да прогони Србе. Нарочито је чинио притисак на Србе да пређу на римокатоличку веру претећи им одузимањем иметка и протеривањем.“²

+++

Михаило Новаковић из Вељунске Глине код Слуња: „У очи Св.[етога] Ђурђа прошле године, т.[о]ј.[ест] на 5 маја 1941 године у ноћи убијена је у Хрватском Благају хрватска породица презименом Мравунац. Главар ове породице Мравунац Јосо, млинар из Хрв.[атског] Благаја, који такођер убијен, био је увек у добрим односима са Србима, с којима је увек и гласао на скупштинским изборима, па је отпала свака сумња, да су у то уморство умешани Срби. Међутим, накнадно се је сазнало, да је породицу Мравунац убио сусед те породице Пауновић Јосо, Хрват млинар из Хрв.[атског] Благаја, који је одавна са породицом Мравунац живео у мржњи.

¹ Саслушање Пере Рајака, Гојка и Луке Пијетловића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Паје Ивановића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација – Славонија-Срем*.

„Усташе су за ово уморство породице Мравунац окривили Србе из општине Вељун, иако за то нису имали никаквог повода, па је усташки повереник за ову општину, Шајфар, учитељ из Вељуна наредио жандармериској станици у Вељуну, да ухапси некоје виђеније Србе. (...) Усташе су затворене Србе у Вељуну тукли гвозденим полугом, а Дудуковића Тоди, општинском начелнику, ископали су очи. Деведесет Срба усташе су пустили кући, а пет стотина одвели су на 7 маја 1941 године увече у Хрватски Благај и тамо затворили у школу, где су их наставили мучити и тући, а затим су их све убили и закопали у једној долини одмах крај школе у Хрватском Благају. Пре него што су их потрпали земљом, посули су их живим вапном. После су Хрвати из Хрватског Благаја ову долину преорали, и по њој посајали зоб.“¹

+++

Даница, Софија и Сава Мраковић из Влаовића (Влаховића – *примедба аутора*) код Глине: „После успоставе независне државе Хрватске позвале су хрватске власти Србе, да предаду сво оружје, гарантујући им, да им се неће ништа догодити. Срби су овоме обећању поверовали и предали оружје. Људи су предавали чак и ножеве, само да не би пала какова сумња.

„Када су овако на преварен начин Срби остали голоруки, почели су наоружани усташе долазити у српска села и одводити Србе или их убијати у самом селу. Обично су долазили по ноћи, проваљивали у српске куће, најприје обављали претресе и одузимали све вредније ствари, а у првом реду новац, затим су људе одводили са собом и убијали.“²

+++

„Никола Боројевић из Меченчана код (Хрватске) Костајница: „Чим је наступила политичка промена у Хрватској, смењен је у Меченчанима општински бележник Радановић Мирко, јер је Србин, а на његово место дошао је Хрват Павелић Мишко, родом из Стубљана. Нови општински бележник и жандармериски наредник

¹ Саслушање Михаила Новаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Данице, Софије и Саве Мраковић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

Мајдан Јерко организовали су у месту усташки табор. Први усташки таборник био је Павелић Мишко. Око њега у усташком стану било је на служби у Меченчанима стално 12 до 15 усташа. Они су регрутовани из оближњих села Кукурузара и Бабине Ријеке. По имену знам Јосу Јурића, земљорадника из Бабине Ријеке, Брајковића Петра из Прешевца, кога су доцније убили партизани; Бабића Милана, Бабића Мићу и Бабића Марка из Кукурузара, сви земљорадници из Бабине Ријеке, те Ковачевића Мату из Кукурузара. Имена других усташа не знам.

„Некако концем месеца априла 1941 године, чим је немачка војска отишла из нашег села, усташе су почели хапсити по селу Србе, које су затварали у општини као таоце. Одједном су знали ухапсити групу од 20 до 30 Срба. Такве ухапшенике држали су у затвору осам до десет дана. Иза тога су затворене таоце пуштали кући, а на њихова места узимали су нове таоце, наравно само Србе.“¹

+++

Босиљка Кекуш из Великих Зденаца код Гарешнице: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске почели су долазити у Велике Зденце усташе из хрватских села: Трновитице, Дражице, Трнаве, Херцеговца, Клокочевца и Томашице. Они су у Великим Зденцима хапсили поједине Србе, одводили их у село Херцеговац где су их тукли и злостављали, а затим након извесног времена пуштали кућама. На 27 априла 1941 године ухапсили су и одвели у Херцеговац мога мужа Кекуш Станка, бившег жандарма. У Херцеговцу су га затворили у подрум хрватског дома и тамо ужасно злостављали... После мога мужа усташе су одводили одреда све мушкарце Србе из Великих Зденаца у Херцеговац и тамо их на исти начин злостављали, а затим пуштали кућама.“²

+++

Цвета Јовановић из Кукуњевца код Пакраца: „У општини Кукуњевцу живе Срби и Хрвати, те нешто и Словака, Срба има нај-

¹ Саслушање Николе Боројевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Босиљке Кекуш налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

више. Када је успостављена независна држава Хрватска, скоро сви Хрвати из ове општине ступили су у усташке редове, док су се Чеси и Словаци држали по страни. Усташе Хрвати одмах су почели са прогоном Срба.

„У месецу мају 1941 године ухапшено је око 25 Срба из Кукуњеваца, који су били затворени у затвору среског начелства и злостављани, а након 14 дана отпремљени су у логор у Копривницу, а одатле у Госпић и тамо им се изгубио сваки траг.“¹

+++

Лука Вуксановић из Сапне код Славонске Пожеге: „Истодобно са успоставом независне државе Хрватске појавили су се у Славонској Пожеги усташе под водством Кишпетића Креше, зуботехничара из Славонске Пожеге. Усташе су одмах почеле вршити терор и насиље над Србима.

„Неколико дана након успоставе независне државе Хрватске ухашени су по усташама Јовановић, градски сенатор и Тадић, учитељ из Славонске Пожеге. Они су одведени из Славонске Пожеге према Вилић-селу² и убијени на путу.

„Неколико дана пре православног Ускрса усташе су из суседних села довели у Славонску Пожегу 15 Срба и убили их крај Топовских шупа у Славонској Пожеги. Лешеви убијених стајали су тамо непокопани неколико дана. Откуда су били ти Срби и како су се звали, ја не знам.

„После тога су усташе чешће пута одлазили у околна српска села где су купили Србе, доводили их у Славонску Пожегу, неко време тамо држали у затвору и злостављали, а затим их одводили до Емовачке шуме, која се налази око 6 км. удаљена од Славонске Пожеге и ту их убијали. На овај начин одведено је и убијено више стотина Срба из села: Стојчиновац, Лесковица, Ивановац и још неких других.“³

¹ Саслушање Цвете Јовановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Вилићу селу.

³ Саслушање Луке Вуксановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Станко Миловановић из Клокочевика код Славонског Брода: „Одмах првога дана после успоставе независне државе Хрватске појавили су се у општини Трњани усташе и они су одмах почели са прогоном Срба. Испочетка су хапсили поједине Србе, затварали их и то неке у затвор Среског начелства, а неке у усташки стан у Слав.[онском] Броду. У затвору су их злостављали и неко време тамо држали, а затим пустили кућама.“¹

+++

Видосава Николић и Аница Ђорђевић из Вуковара: „Након проглашења независне државе Хрватске појавили су се у Вуковару усташе под водством Грчевића Ладислава, бившег аустријског официра и они су одмах преузели сву власт. Одмах су са свих положаја сменили Србе и поставили Хрвате себи одане.

„Већ у почетку ухапсили су све виђеније и материјално боље стојеће Србе из Вуковара. Држали их неко време у полицијском затвору где су их злостављали, а затим их отпремили у логор у Копривницу, откуда су након извесног времена отпремљени у Госпић, а потом им се изгубио сваки траг.“²

+++

Обрад Матић из Шида: „У месту Шиду са оснутком независне државе Хрватске почела су одмах разна ограничења и прогон српског живља. Већ првих дана усташке власти хапсиле су виђеније Србе и држали их у затвору усташком стану у Шиду у згради српске парохије. Од усташких власти Срби су у сваком погледу стављани тако рећи изван закона. Ниједан Србин није могао добити од надлежних власти пропусницу за путовање. У предузећу Срба и на њихова имања постављали су комесаре. Србима је било забрањено после 8 сати у вече излазити на улицу, док су други грађани слободно се кретали напољу и ноћу. Поједине имућније Србе усташе

¹ Саслушање Станка Миловановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Видосаве Николић и Анице Ђорђевић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

су уцењивали и тражили од њих новац, живежне намирнице и одећу. Срби су морали куповати против своје воље од разних усташа литературе, па ако би се неко нашао, а отклони пушку, одмах су таковога забележили и претили му се са логором. Србе интелектуалце и виђеније Србе трговце терали су у циљу понижавања на разне послове, као што су: чишћење улица, поправљање путева, а госпође виђенијих Срба гонили су да перу патос и прозоре у усташком стану. Чак је било већ дошло наређење да Срби носе траку и да их се на тај начин жигоше, али из неких разлога одустало се је од извршења тога наређења.¹

+++

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Одмах по слому Југославије власти су преузеле у Митровици хрватске усташке власти. Прва брига како највиших државних фактора, тако и месних власти управљена је против Срба. Све и сва је покренуто у борбу против српског елемента. Тако је на првом месту донесен закон против добровољаца, из ослободилачких ратова, којима је једним потезом пера одузет иметак, депосидирани су и кратким путем пребачени у Србију. Врло често се је догађало да су убијани. Затим су се окомили на трговце и занатлије. (...) Затим је дошло на ред отпуштање готово свих чиновника Срба, а листом су одмах другог дана иза оснутка Хрватске из службе отпуштени и силом пребачени у Србију чиновници, који су родом из Србије.

„Затим следи затварање православних храмова, затварање, интернирање и пребацивање у Србију свих православних свештеника. Цркве су затворене, а црквена имања су заплењена у корист државе.

„Одмах затим су успостављени и преки судови и то покретни. Донесен је закон по коме сваки који је од 1918 па до тога времена ма шта учинио на штету Хрватске или Хрвата може бити изведен пред преки суд и кажњен смрћу. Жртве овога, разуме се, били су само Срби. Поступак пред преким судом је сумаран и за кривицу оптуженог није се тражио никакав доказ, а довољно је било да је један обичан стражар или јавни орган, или ма ко други, ма какову пријаву поднео против Србина и овај би сигурно био осуђен.“²

¹ Саслушање Обрада Матића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Лазар Вишњички и Владо Илић из Сремске Каменице: „Општина Сремска Каменица има око 2.500 становника, од тога половина су Срби, а половина Хрвати. Хрвати су одмах сви ступили у усташке редове под водством Рата Лазара, земљорадника из Сремске Каменице и почели са прогоном Срба.

„Најпре су хапсили Србе, који су били чланови четничке организације, а после и Србе добровољце из ослободилачких ратова. Све ове Србе затварали су у општину и жандармеријску школу, где су их тукли и злостављали, а затим онако испребијане пребацили у Србију, а њихова имања опљачкали.“¹

+++

Паја Јањанин из Винковаца: „Усташке полицијске власти почеле су одмах хапсити угледније и имућније Србе. Тражили су у првом реду четнике, комунисте и соколске раднике. Ако су имали у виду неког богатијег Србина, чија им је имовина запела за око, а није припадао ни једној групи, они су му то на било који начин напаковали. Запленили су имовину српских друштава, као: српске црквене православне општине, Кола српских сестара, певачког друштва 'Вила' и т.д. Заузели су и дом 'Виле'. У српске радње поставили су комесаре који су развлачили српску имовину на све стране. Од Срба били су ухапшени одмах у почетку колико се сећам: Др. Пајо Шумановац, адвокат и јавни биљежник, Никола Покрајац; велетрговац, Стево Милојевић, гостионичар и поседник Милутин Дабовић, трговац, Миле Поштић, трговац, Јован Бањеглав, полицијски агент; Никола Пејновић, полицијски агент; Бранко Тепавац, полицијски наредник; Миша Наранчић, кројач; Александар Јовановић, апотекар; Јован Боснић пуковник у пензији; Александра Јовановића пуштали су два пута на слободу и опет хапсили. (Био је дугогодишњи соколски благајник, то је био његов кримен). Како је био осетљив, није могао издржати сву тортуру, па је понио у прстену цијанкалиј и у затвору се отровао. Сахрањен је у Славонској Пожеги. У његову апотеку одмах се уселио хрватски усташа Мрф.²

¹ Саслушање Лазара Вишњичког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Магистар фармације.

Владо Лорек. Након што су издржали један месец дана у затвору у Винковцима премештени су у логор у Копривницу, а одатле у Лику, Јадовно, где су сви погубљени.¹

+++

Арсеније Ђ. Јовановић из Дубровника: „Одмах по доласку усташких власти, 26 маја тек. [уће] године издато је наређење да се сви Срби, ма где рођени, пријаве Усташком Стожеру. Сви ми рођени у Србији стражарно смо спроведени до Вишеграда и пребачени у Србију. Остали, рођени на територији Хрватске државе остали су у затвору усташком а шта је са њима даље било није ми познато. Црногорци су такође протерани.“²

+++

Ђуро Одавић из Небрижевца код Имотског: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се у срезу Имотском у већем броју усташе, који су се оборужали војничким пушкама. Они су одмах почели нападати српска села у имотском срезу.

На уторак Велике Недеље прошле године, т.ј., на 15 априла 1941 године, дошли су усташе у моје село Небрижевац и тамо су хапсили Србе мушкарце. Тада су ухапсили 13 Срба, међу којима и Драгичевић Николу, свештеника из села Главине, те мене. Усташе су нас отерали у Имотски и затворили у затвор Среског суда. Усташе су у затвору тукли свештеника Драгичевића³, док нас остале нису тукли. Након 6 дана, пуштени смо сви нашим кућама.“⁴

¹ Саслушање Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Арсенија Ђ. Јовановића налази се у *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Николу.

⁴ Саслушање Ђуре Одавића налази се у зборнику *Далмација*.

3.2. Усташка пропаганда и харанга против Срба

Нема много писаних докумената о томе када је усташко вођство почело да одлучује о судбини припадника нехрватског становништва по стварању „своје државе“, али постоје назнаке које указују да је одређени план у том смислу одраније постојао. У прилог томе иду и бројни говори усташких главара на јавним скуповима организованих по разним местима у првим месецима постојања Независне Државе Хрватске.¹ Међу говорницима посебно ће остати упамћени министри Мирко Пук и Миле Будак, неколицина великих жупана, а нарочито Виктор Гутић. Будак је 15. маја 1941. године, на једном скупу у Госпићу, дословце обзнанио усташки план за српски народ: „Један дио Срба ми ћемо побити, други раселити, а остале превести на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате!“²

Прогнаници и избеглице сведочили су о антисрпској пропаганди. Додуше, нема много записа о томе у зборницима сведочења јер је форма саслушања била посвећена другим детаљима. Познато је, међутим, да је о пропаганди казивано у саслушањима која нису увршћена у зборнике. У једном таквом сведочењу описан је и скуп на коме је Миле Будак изговорио такозвано усташко свето тројство!

+++

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева: „У Сарајеву смо били затворени у једној ћелији са још тројицом Срба из околице Сарајева. Та ћелија била је дуга 4 метра и широка 3 метра тако, да је нас 32 једва стало у њу и морали смо највећим делом стајати. По ноћи док су једни спавали, други су стајали тако, да се је морало спавати на смену. За храну смо добивали само сухи хлеб од кукуруза. Поједине су чувари и шамарали. Нитко нас није саслушавао. Нису нам дозволили да се бријемо, само да изгледамо као четници, који су тобож похватани у шуми. Једнога дана извели су из наше ћелије 10 овако необријаних другова, па су их сликали. За

¹ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986, str. 527–804.

² Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50.

неколико дана та је слика донешена у Сарајевском 'Новом листу', а испод те слике је писало: Похватана је четничко комунистичка банда у Пазарићу. Ово је била разуме се велика лаж, јер смо ми сви похватани као мирни људи код својих кућа, а браде смо добили, јер нам се нису дали бријати.“¹

+++

Урош Ољача из Љубије код Приједора: „Овом приликом напомињем да је др. Гутић пре тога одржао збор у Љубији и на збору је рекао међу осталим, да су сви мостови између Срба и Хрвата заувек порушени и да сваки Хрват може слободно убити Србина, кога год коће и да за то неће никоме одговарати. После збора Гутић је мени лично казао, да бежим куд знам а пропусницу могу да добијем код њега у Бања Луци.“²

+++

Душан Дрљача из Босанског Новог: „Пар дана после проглашења независне државе Хрватске дошао је у Бос.[ански] Нови Др. Гутић Виктор, адвокат из Бања Луке и усташки повереник за Врбаску бановину. Он је у Бос.[анском] Новом пред сакупљеним Муслиманима и циганима одржао јавну скупштину и на тој скупштини изговорио је један харангерски говор против Срба. Он је отворено и неприкривено изјавио, да све Србе у држави Хрватској треба поклати и уништити. Нагласио је, да како год се не смије у Хрватској видети ћирилско писмо, нити било што, што би посјећало на Југославију, тако се исто не смије у Хрватској видети нити један Србин. Муслимани и цигани су му то повлађивали.“³

+++

Милан Гаврић и Саво Ђукановић из Прњавора: „Највећу харангу против Срба водио је доктор Гутић Виктор, усташки стожерник за Врбаску Бановину из Бања Луке. Он је једнога дана прошлог лета дошао у Прњавор и одржао један харангерски говор против

¹ Саслушање Стојана и Велимира Билановића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Уроша Ољаче налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Саслушања Душана Дрљаче налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

Срба. Сећам се, да је тада у свом говору међу осталог казао, да ће друмови пожелети Срба, али Срба више неће бити, да се у кућама неће славити Крсна Слава, нити у школама Свети Сава, те да ће он једнога дана лично доћи у Прњавор и сам својом руком уништавати Србе“¹

+++

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Одмах по оснутку хрватске државе почела је бесомучна пропаганда против Срба, која је долазила од самих врхова државне власти. Сва штампа киптела је од увреда Срба и сваки редак је ишао затим, да манифестује страховиту мржњу према Србима. Сам поглавник и сви министри, а нарочито познати Миле Будак на својим зборовима, нису имали довољно речи да нас Србе погрде. Називани смо свакојаким именима. Говорено је, да нама нема места у Хрватској и да ће они с нама ликвидирати на било који начин.

„Ова бесомучна пропаганда уродила је својим плодом. Почела су масовна прогањања и убијања Срба по Босни, Херцеговини, Банији, Лици и Славонији, док је Срем у прво време остао поштеђен. У томе гоњењу нарочито се је истицао министар правосуђа Мирко Пук по чијем наређењу су сви Срби у Глини и околини побијени.“²

¹ Саслушања Милана Гаврића и Саве Ђукановића налазе се у зборнику *Босна и Херцеговина*. Делови исказа Гаврића и Ђукановића о Виктору Гутићу су идентични.

² Саслушања Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.3. Злочинци

После проучавања сведочења прогнаних и избеглих из Независне Државе Хрватске, нарочито оних делова што се односе на опис злочина почињеним над припадницима српског народа, неминовно се намеће утисак да та нечувена зверства и не би требало да буду у домену делатности историчара, већ би примереније било да буду предмет стручне анализе познавалаца медицинских наука, првенствено психолога или психијатара.¹

Историчар може да објасни историјски контекст (опште прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији или тежњу политичких елита међу Хрватима ка независној једнонационалној и римокатоличкој држави). Историчар треба да упозори на дуготрајне процесе што се односе на геополитику Ватикана према српском православљу на Балкану коју је спроводио римокатолички клер. Значајан сегмент те политике остваривао се кроз подучавање пастве у исправност учења што су га заступали – да су у новој хрватској држави сви католици Хрвати, а сви Хрвати католици, док су остали шизматици.²

Историчар такође може да наведе најважније чињенице о почињеним злочинима, али не и да разјасни бестијалност усташких злодела, као и више него монструозне начине мучења и убијања жртава.

Злочинима почињеним у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године претходило је предратно организовање паравојних кампова у Мађарској и касније у Италији у којима су се усташки предводници и инструктори обучавали по неколико стотина присталица и чланова покрета. Могуће је претпоставити да је у тој обуци посебно форсирана покорност вођи, то јест поглавнику, а потом да се здушно радило на узгајању пакости, мржње и злобе према прокламованом непријатељу (тог момента оличавали су га краљ, Југославија, Београд, Срби...). О томе сведоче поједини чланци у ондашњој усташкој штампи, где је често помињана освета и потреба коришћења бомби и ножа у борби против наводних непријатеља.³

¹ Видети: Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016.

² Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове* (приредио Вељко Ђ. Ђурић), Београд, 1998.

³ Видети: *Kalendar Nezavisna Hrvatska Država za 1934. godinu* (uredio dr. Mile Budak).

+++

Анте Павелић и његови доглавници су, према сведочењу саборца пред партизанским иследницима после 1945. године у Загребу, до те мере ширили нетрпељивост према Србима код усташа да је осећај мржње код њихових следбеника попримао патолошке размере. Најчешће су истицали да Срби хоће да униште Хрвате. Тако је, примера ради, Анте Мошков, стари усташа и један од Павелићевих расова, казивао: „Čovjek nije mogao prepoznati ove ljude nakon njihovog povratka u domovinu, ako ih je poznao prije, kao što ni ja nisam prepoznao vlastitog sina i mnoge druge, usljed njihove potpune duhovne i duševne promjene. Ja sam tu stajao pred jednom nerješivom zagonetkom. Tek kada sam dospio osobno u koncentracioni logor bilo mi je jasno zašto je to tako i nikako drugačije. Jasno sam zapažao da tokom jedne godine, da očite dobronamjerne postaju duševno nastrani, da ih rastače mržnja i osveta. Što bi iz njih nastalo da su bile internirani sedam godina kao ustaše na Liparima? Većina ovih ljudi bila je tokom vremena živčano i duševno bolesna na fiksnoj ideji mržnje i potpuno rastrojena. Fiksna ideja mržnje i osvete stvara opasne luđake. Kad ovakvi ljudi ili skupine ljudi dođu do moći, kao što je slučaj kod ustaša iz Italije, on je onda iživljuje i pretvaraju život u pakao. Za mene osobne nema dvojbe da je to jedino oboljenje moždano, nego i potpuno duševno rastrojstvo. Čovjek više nije čovjek, nego je zvijer-čovjek!“¹

+++

С обзиром на то да је апсолутна већина хрватског народа подржавала идеју о независној хрватској држави са усташким вођством, логично је да ће о томе сведочити и национална припадност злочинаца: у апсолутној већини потичу из хрватског народа и римокатоличанства а мањи број их је припадао исламској вероисповести. У неколико случајева злочине су чинили Цигани, Чеси и Словаци. Неколико избеглих и прогнаних страдалника казивали су да су међу злочинцима била и два-три Србина.

Апсолутна већина злочинаца потиче из нижих и сиромашнијих економских и социјалних слојева, углавном то су били занатски радници (месари, бријачи, трговци,...). Истовремено, налогодавци и предводници најчешће су били из кругова такозваних старих

¹ Наведено према: Ђ. Затезало, *Јадовно*, 1, стр. 33–34; Аутор је као извор навео: Мошков Анте, „Historijat ustaške organizacije“, rukopis, Arhiv Hrvatske, str. 7.

усташа или њихови симпатизери из предратних година, углавном из реда образованијих грађана.

Злочинци су били углавном млађег животног доба, готово искључиво мушког пола, осим у два-три случаја злодела где су прогнаници и избеглице као починиоце навели девојке и жене.¹ Забележено је и неколико случајева да су малолетни дечасти починили такве стравичне акте што су надмашили смонструозне поступке појединих старијих усташа.²

Иницијаторе злочина предводили су припадници локалних усташких постројби, како из градских тако и из сеоских насеља.

Коловође злочина били су и локални римокатолички свештеници, студенти, занатлије.

Из свих сведочанстава да се закључити да су злочинци углавном били суседи жртава, из истог или суседног села, а тек мањи број тлачитеља или егзекутора потицао је из других крајева.

+++

Сведочења дају основе за следеће закључке:

- апсолутну већину злочина починиле су усташе у групи,
- апсолутна већина злочина почињена је над мањим или већим групама недужних цивила.

А. Јевреји злочинци

У сведочењима прогнанника и избеглица има и негативних исказа кад је реч о понашању Јевреја у логорима, нарочито у Јасеновцу. Забележено је неколико случајева убиства заточеника које је починио (неименовани) Јеврејин!

Бранко Поповић из Добоја: „Једнога дана пре подне, када смо били на раду одређен је био Ивић Милош, Србин заточеник из Добоја, стар 18 година да почисти бараку, у којој смо спавали. У бараци се је налазило и неколико болесника, међу којима већ поминути Немања Ђурића, Трифковић Божо и Миленко из Добоја. Док је Ивић чистио бараку наишао је унутра један усташа са Жидовом заточеником, кога су звали 'Бугарин', а који је од свих усташа имао

¹ Саслушање Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање 19 Срба из села Јасеновац налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

велике привилегије и могао излазити и изван логора. Обојица су били пијани. Најприје су онако пијани са штаповима страшно тукли болеснике, а потом су ударили наведеног Ивића, ударили га штапом по глави и оборили на земљу. Кад је Ивић лежао на земљи Жидов звани 'Бугарин' заклао га је ножем. Ово сам ја лично видео, јер сам баш тада наишао у бараку по неком послу.¹

Б. Срби злочинци

Смиља Пантелић из Грачаца: „12 априла била је субота, вашарни дан у Грачацу. Ту се окупило много народа из околних села. Неки су дошли због вашара, а више због тога да сазнају што ће бити, јер је у целом крају завладала велика жалост ради слома државе. Опћенито је владао осећај страха и свих слутња пред новим догађајима које су спремали Хрвати. И то се обистинило. Већ тај дан дошла је у Грачац једна група усташа, у ствари домаћих околних Хрвата сељака и грађана. Без икаквог разлога или повода отворили су паљбу из пушака на голорук народ на вашаришту. Срећом није било мртвих глава, али доста рањених, вероватно зато што ти усташе нису још били навикли руковати оружјем. Срби су се одмах организовали на отпор. На брзину су скупили нешто оружја из жандармеријске станице и потерали усташе који су умакли према селу Ричице. Сећам се, да су том приликом међу тим усташама били: Јосип Иваниш из Грачаца; Јаков Шикић из Грачаца; (један од најкрволочнијих, касније погинуо); Мемо Шикић, Никица Кнежевић, Пајо Кнежевић сви из Грачаца, а међу њима био је на нашу срамоту још и неки Србин Косић из Грачаца. Осталих из вањских села се не сећам.“²

+++

Кристина Бурсаћ и Јања Дражић из Отоке код Босанске Крупе: „Керкез Перо, бивши лугар, Србин, одмах се је придружио усташама прешао на римокатоличку веру и метнуо на главу фес. Он је заједно са усташама Муслиманима убијао Србе. Сада се исти налази у Београду као кочијаш.“³

¹ Саслушање Бранка Поповића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Смиље Пантелић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Кристине Бурсаћ и Јање Дражић налази се у зборнику *Акција ри-*

+++

Илија Грубић из Петрињаца код Петриње: „На 4 августа 1941 године, дошли су из Суње усташе у село Четвртковац и у кући убили Дончић Дмитра, земљорадника из Четвртковца. Убио га је усташа Ланц Јожа, радник из Суње. Тај дан је усташа Шестановић Иван убио у Четвртковцу једну жену, која се зове Лађевић, а усташа Омер, убио је исти дан у Четвртковцу једног човека, који је служио код једног сељака, а чије име не знам.

„Ради горе описаних покоља жандармерија из Суње повела је истрагу и ухапсила све напред наведене усташе, а осим њих још и Бајића Војислава, Србина, бившег лугара из Четвртковца, који је такођер усташе помагао у овим злочинима. Ухапшени усташе остали су у затвору свега 15 дана, а након тога пуштени су на слободу, а да се после никада нису позивали на одговорност за то.“¹

В. Словаци злочинци

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге: „Из села Томиновца убијени су од усташа у месецу априлу 1941 године, Вујасиновић Миле, и Станковић Миле, обојица земљорадници. Вујасиновић је на први дан православног Ускрса, т.ј. на 21 априла 1941 године у вече навратио се у гостиону Канђере Петра из Томиновца. Хтео је још одмах с вечери да се упути својој кући, али су га усташе - Словаци задржавали у гостиони, частећи га пићем. Када је Вујасиновић око 11 сати у ноћи изашао из гостионе и упутио се својој кући, дочекали су га усташе Словаци и то они исти, који су са њиме били у гостиони и частили га, те га на сокаку убили из револвера. Зна се да су ово убиство извршили: Канђера Петар, гостионичар и његов синовац Томица, Кладањак Карел, Штирмер Иван, Широлц Луто, Ранцингер Сепо, Хителер Франзо и Панош Сепо, сви земљорадници - Словаци из Томиновца.“²

мокатоличке цркве.

¹ Саслушање Илије Грубића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

Г. Муслимани злочинци

Хилмија Берберовић, један од злочинаца, сведочио је о томе како су припремили и спровели клања у цркви у Глини: „Неке су затварали у православну цркву у Глини. У цркву је могло стати 1000 људи. Тад је командир сатније одређивао 15 људи који имају да изврше клање. Пре него што пођу на овај посао њима је давано алкохолно пиће и то неке рум, а неке љута ракија, па кад се напију онда су их са ножевима слали унутра. За време клања пред црквом је била постављена стража а ово је било потребно с тога што су се неки православци пењали у звонару па су затим са звонаре скакали у порту. Све ове поубијали су стражари у порти. Ја сам био одређен у три маха да вршимо клање у цркви. Сваком приликом ишли су и неки официри Добрић Јосип и Цвитковић Михајло а пред њих било је и усташких официра.“¹

+++

Кристина Бурсаћ и Јања Дражић из Отоке код Босанске Крупе: „Описане покоље и пљачке, силовања и палеже вршили су усташе Муслимани из села Оток, Језерско, Бужим, Бушевић и Пишталина, среза Бос. Крупа. Предводио их је Омерчехајић Хуснија, брицо из Отока и Бешић Ибрахим, пекар. Особито су се истицали у покољу и пљачки усташе: Рамић Ђемо, Братић Мустафа, тежак; Нешић Касим, тежак; Мујагић Кушим, тежак, Бешић Етхем, тежак, Братић Мухамед, столар; Суљић Хусеин, ђак грађанске школе, Комић Авдага, месар, сви из Отока.“²

+++

Група Срба (Лазар, Душан, Милан В., Милан П., Лазо и Петар Котур, Саво Вучевић, Симо Косић, Никола, Јово, Мирко, Вељко и Милутин Туроман, Илија и Владимир Јакшић, Михајло Тривунчић, Живко Мунижаба, Милан Бачић и Лазо Мачкић) из Јасеновца и

¹ Саслушање Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Кристине Бурсаћ и Јање Дражић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

Уштица: „У логору у Јасеновцу остали су само до 17 маја 1942 године, онда смо сви, који смо способни за рад отпремљени у Земун.... За време нашег боравка у логору у Јасеновцу, није био убијања, али су нас усташе тукли. Међу осталим тукао нас је један Муслиман из Босне, обучен у усташку униформу, који је имао највише 15 година, називајући нас 'курвино копиле'. У Земуну смо били смештени на сајмишту у павиљонима све до 27 маја 1942 године, када смо преведени у Београд.“¹

+++

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: „Познавао сам усташу муслимана из Босне именом Мујо, који је исто као и Милош², био страشان крволок. Он је за клање Срба дао си исковати посебну дугачки нож, којима је клао Србе.“³

+++

Ђуро Медић из Славонског Брода: „Појединачна убијања је радо вршио усташки заставник Мујо, који је муслиман родом из Бихаћа.“⁴

+++

Драго Свјетличић из Добоја: „На 27 августа 1941 год.[ине] ујутро приспели смо на жељ.[езничку] станицу у Јасеновцу. Тај дан је киша падала. На жељ.[езничкој] станици у Јасеновцу дочекало нас је око 30 усташа са ножевима на пушкама. Међу овим усташама био је већи број Муслимана са фесовима на глави.“⁵

Д. Цигани злочинци

Марко Линта из Вргин Моста: „Најжешћи напади усташа били су на 16, 17 и 18 септембра ове г.[одине]. На 16 септембра ове г.[одине] усташе су у јачим скупинама наоружани војничким пу-

¹ Саслушање 19 јасеновачких Срба налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Љубо.

³ Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁴ Саслушање Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ Саслушање Драге Свјетличића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

шкама и митраљезима, кренули из Топуског према српским селима Перна и Маличка, прије него су стигли у наведена села, раздијелили су се у три групе. Једна група кренула је према селима Перна и Маличка, а трећа група је кренула према селу Блатуша. Та три дана т.ј. на 16, 17 и 18 септембра о.г. усташе су у напред наведеним селима вршили страховити покољ житеља, те пљачку њихове имовине и палеж кућа. Собом су усташе тада повели и цигане, који су им помагали пљачкати и палити куће... За време описаних покоља, пљачки и палежа, усташе су се частили, пекући прасце и јањце, које су по селима опљачкали. И цигани који су дошли са усташама исто су се тако частили пекући туђе јањце и прасце.¹

+++

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „Може се мирне душе казати, да су сви Хрвати и Муслимани што судјеловали, а што одобравали покољ Срба осим врло малих изнимака. Усташком покрету у овоме срезу придружили су се и у њему одушевљено судјеловали и сви домаћи цигани.“²

+++

Група Српкиња и Срба из Херцеговине (Босиљка Радан, Јованка, Видосава и Љубица Кнежевић, Јелка и Ранка Курилић, Љубица, Бранка и Добрила Дрекаловић, Лала и Данка Марић, Цвија, Зора, Ксена и Станислава Митриновић, Босиљка, Зинаида, Тијана и Љиљана Хамовић, Анђелка и Жарко Јовичевић, Бојка и Љубица Граховац, Милка Окука, Крстиња Мравушић, Даринка, Зорка и Љубица Гига и Босиљка Бјелић): „У почетку независне државе Хрватске појавили су се у Стоцу и околици усташе. У усташке редове ступили су домаћи муслимани, хрвати католици и цигани. Претежна већина усташа били су муслимани, а мањи дио били су цигани и хрвати католици.“³

¹ Саслушање Марка Линте налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање групе Срба и Српкиња из Херцеговине налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Ђука Самарџић из Дабра код Стоца: „Међу хрватским усташама, који су чинили зулуме у општини Берковићи, особито су се истакли Ђулепа Хасан, циганин и његова два сина, чија имена не знам. Имена других усташа не знам навести, али знам поуздано, да су сви муслимани и цигани из Берковића уписали се у хрватске усташе и вршили зулуме над Србима.“¹

+++

Стево Лубарда из Пљешевице код Рогатице: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Дуро, циганин из Рогатице, који је био командант једне усташке сатније и који је као усташа био најкрволочнији,...“²

Миле Симовић из Рогатице: „Усташе Муслимани у много случајева силовали су српске девојке, а од тих усташа нарочито се у томе истицао циганин Дуро Цитаревих.“³

+++

Александар Перишић и Борислав Митрашиновић из Зенице: „Усташком покрету у срезу зеничком придружила се већина муслиманског живља, а нарочито су усташе искористили за своја злодела извршена над Србима, муслиманске цигане и олош, које су наоружале сем појединаца и зенички Хрвати готово сви, пришли су усташком покрету.“⁴

+++

Жарко Цвјетичанин из Брлога код Оточца: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Богданић⁵ из Лешћа, бивши југословенски официр, који је усташки логорник;... затим, циганин

¹ Саслушање Ђуке Самарџић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Стеве Лубарде налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање Миле Симовића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*. На другом месту презиме је Ситаревих

⁴ Саслушање Александра Перишића и Борислава Митрашиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁵ Делко.

Јосо, којему не знам презиме, а који је родом из Оточца, као усташа је био врло крволочан и на зверски начин убијао и мучио Србе.“¹

+++

Драган Миладиновић из Рушевице код Цетинграда и Драган Смирлић из Цетинграда: „Може се мирне душе устврдити, да су сви Хрвати у општини Цетињ-граду², као и у срезу Слуњ пристали уз усташки покрет, показали се огорчени непријатељи Срба и што директно суделовали а што помагали покољ и пљачку Срба. Осим тога и домаћи цигани играли су видну улогу у хрватском усташком покрету у општини цетињ-градској... Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Медвед Петар, римо-католички жупник у Цетињ-граду³; Циндрић Штефо, земљорадник из Цетињ-града⁴; Бижић Антић, општински стражар из Цетињ-града⁵; Мравунац Антић, столар из Цетињ-града⁶; Месић Никола, земљорадник из Цетињ-града⁷; Циндрић Мато, земљорадник из Цетињ-града; Јурковић Лука, циганин из Жрвнице и његов брат Божо; Јурковић Петар, циганин из Рушевице; Јурковић Ђуро, циганин из Рушевице...“⁸

+++

Мирко Пајкић из Високог: „Усташе су убијали заточенике на различите начине и то пре доласка комисије, дакле до почетка фебруара, јавно пред свима нама. Убијали су их из митраљеза, пушака и револвера, али на тај начин најмање. Обично су их клали ножем, управо онако као што се коље стока. Често је читаве партије поклато само један усташа. У томе се нарочито истицао злогласни Љубо Милош, затим неки Матијевић, па онда Мујо (тако су га звали, а презиме му не знам). Он је чак имао и неку тешку сабљу и с њоме

¹ Саслушање Жарка Цвјетичанина налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Цетинграду.

³ Цетинграду.

⁴ Цетинграда.

⁵ Цетинграда.

⁶ Цетинграда.

⁷ Цетинграда.

⁸ Саслушање Драгана Миладиновића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

одсјецао главе. Он се уопште радо право неким јунаком и то оним старинским како га описују народне песме и приче.“¹

+++

Реља Милановић из Чипуљића код Бугојна: „Био је један усташа заставник, кога су сви звали Мујо, а Ром је из Бихаћа. Он је себи дао да му се искује сабља, тешка 12 кг, са којом је убијао заточенике.“²

Е. Хрвати злочинци

Прогнаници и избеглице сведочили су о злочинима припадника хрватског народа, житеља мешовитих насеља и суседних села. Требало би много простора да би се навели тек драстичнији случајеви стравичних злодела. Стога као илустрација следи неколико упечатљивих примера.

Даринка Радмановић из Госпића: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Фрковић Јурица, бивши трговац, а после велики жупан; Алар Божо, поседник и његов син Ивица, бивши морнар; Алар Петар, поседник и његов син Никола, молер; Матаија, млинар и његов син већ споменути Матаија, ђак учитељске школе; Бален, студенти музичке школе и његова браћа Лука и Мирослав, ђаци учитељске школе; три брата Наглића од којих су двојица ђаци гимназије, а један студент шумарства; двојица синова Томљеновића Јурице, гостионичара, од којих је један био у емиграцији у Италији; брат великог жупана Фрковића, који је по занимању трговац, а којему не знам име, те више других, којима не знам имена.“³

+++

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „У месецу јулу 1941 године извршили су усташе покољ у селу Чампразлијама⁴. У овом селу убили су домаћи Хрвати-уста-

¹ Саслушање Мирка Пајкића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Реље Милановића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Саслушање Даринке Радмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Чапразлијама.

ше око 200 Срба, мушкараца, жена и деце, а куће им опљачкали и потом запалили....

„У селу Прологу налазила се је само једна српска породица презименом Арнаут. Остали житељи били су сви Хрвати. Хрвати из овог села упали су једне ноћи у кућу ове српске породице и извели из куће оца, матер, сина, синову жену и троје деце под изликом, да их селе у Србију. Све чланове ове породице одвели су исту ноћ у једно поље крај села и тамо их убили из пушака и оставили на пољу. Сутрадан дошли су исти усташе, да лешеве ове убијене породице покопају, па су тада нашли живу једну девојчицу од 10 година, којој је било име Мара. Ова девојчица именованом Арнаут Мара, седела је међу лешевима и била наслоњена на мртву своју матер. Када је угледала усташе, молила их је, да је не убију са речима: 'Чико, ја сам жива, немојте ме убити.' Усташе су међутим и ову девојчицу убили њезин леш закопали заједно са осталим лешевима породице Арнаут.

„У селу Лиштани биле су само 4 српске породице презименом Цвијетић. Остали житељи били су Хрвати. Једнога дана у месецу јулу 1941 године Хрвати из овога села као усташе покупили су све чланове ове породице, извели их на једно поље крај села и тамо их све убили. Спасео се је само један дечак, који се је случајно налазио у то време у шуми код стоке.“¹

+++

Михаило Новаковић из Вељунске Главе код Вељуна: „Усташки повереник за општину вељунску наведени учитељ Шајфар² из Вељуна имао је љубавне односе са једном учитељицом Хрватицом у Цвијановић Брду, па је чешће тамо одилазио, иако је био ожењен и имао деце. Тако је једнога дана у првој половини месеца августа дошао у Цвијановић Брдо, да посети своју љубавницу. Срби су га тада запазили и ухватили, те га испитали о покољима и зверствима, која су над Србима извршена у општини вељунској. Учитељ Шајфар је Србима све ово признао. Испричао је како су Срби, који су о Св.[етом] Ђурђу били доведени у школу у Хрватски Благај на зверски начин мучени, а затим убијени и покопани у једној доли-

¹ Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Босна и Херцеговина*.

² Иван.

ни одмах крај школе у Хрватском Благају. Учитељ Шајфар је тада Србима у Цвијановић Брду описао како су усташе мучили свештеника Добросављевића¹. Убили су најпре његовог сина, а онда њега нагонили да своје мртвом сину чита опело. Свештеник је морао читати и зато време је два пут пао у несвест, а усташе су га ударали и напослетку убили. Срби су после тога признања, учитеља Шајфара одвели у шуму и тамо га убили.“²

+++

Јулка Шкара из Топуског код Вргин Моста: „Тада је у моју гостиону залазио и усташа из Загреба који се зове Звиншћак, а имена му не знам. Он је доводио усташе у моју гостиону и мени наређивао да их бесплатно частим јелом и пићем. Чим би ушао у гостиону, одмах је на мене уперо пушку и тако ме водио од предмета до предмета показујући ми оне предмете које сам морала изручити. Овај Звиншћак је био и најкрволочнији међу свим усташама. Он је знао мајке и децу поредати једно за другим у једној линији и пуцати на њих тако, да их све са једним танетом убије. Тако је устрелио Рокнић Јоку и њене двоје деце, те њену јетрву са једним дететом. Одвео их је у оближњу шуму звану ’Росе’ и тамо их устрелио. Рокнић Јока га је молила да јој устрели и још двоје млађе деце, јер да не могу сами остати, а он јој је одговорио, да неће већ да та деца имају остати да се пате. Отац те деце је пре тога заклан у православној цркви у Глини...

„Усташе, који су у Топуском и околици убијали и пљачкали Србе и палили њихову имовину, те вршили силовања девојака и жена јесу: Коцман Антун, учитељ у Топуском, Бријешки Илија пекар у Топуском, Малинац молер у Топуском, Санички Ђуро, земљорадник из хрватског села крај Топускога, Матон пекар из хрватског села, и његов брат Ђуро чија презимена не знам, Путрић Томо, син општинског бележника из Топуског, Бријешки Томо тишлер из Топуског, Прус Стево тишлер из Топускога и његов брат Славко, Прус Иво, шпенглер из Топуског, Лонгер Ђуро земљорадник из хрватског села, Звиншћак усташа из Загреба, Др. Климек, лекар из Топуског.“³

¹ Бранка.

² Саслушање Михајла Новаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Јулке Шкаре налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Милан Станић из Човца код Окучана: „Од усташа и њихових приврженика у Окучанима нарочито се истакао у харангирању против Срба апотекар Емил Пачић, Јозо и Златко Павелић, по занимању лончари и њихова сестра Сека. Ови Павелићи хапсили су Србе и певали песме против Срба, говорећи како ће Срби газити и пљувати на своје крсно име и веру.“¹

+++

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „У месецу јануару 1942 године заседао је у Сремској Митровици преки суд, који је тада осудио на смрт 24 човека, од којих су већина били Срби и неколико Хрвата. Међу осуђенима на смрт био је и Бировљев, земљорадник из Манђелоса, који је био оптужен да је поглавнику опсовао матер. Тужио га је његов слуга Хрват и на темељу тога он је осуђен на смрт... Смртне пресуде су извршили усташе у православном гробљу и то за припаднике свих вера. Пре стрељања биле су ископане јаме и осуђеници су доведени пред те јаме и најприје фотографисани, а затим стрељани. После извршеног стрељања ишао је шеф полиције, Ђурић Стјепан, од једног до другог и сваком још пуцао у главу из свога револвера. Овај Ђурић, родом је из Срема, а похађао је правни факултет у Суботици. Београдске 'Недељне илустрације' у години 1939 донеле су његову слику и уз слику чланак, у којем су њега славиле као узор Југословена и патриоту и позивале Србе да се на њега угледају. Међутим у независној држави Хрватској он је најодушевљенији усташа и највећи крволок српски.“²

¹ Саслушање Милана Станића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.4. Римокатолички свештеници у усташкој политици и злочинима

Готово целокупно свештенство Римокатоличке цркве, предвођено надбискупима и бискупима, прихватило је Независну Државу Хрватску и то отворено исказивало на разне начине. Клер се нарочито ангажовао на прекрштавању православних Срба после упутства добијеног из Ватикана (мишљење Конгрегације за веру) и одлука бискупских конференција одржаних 25–26. јуна и 17–21. новембра 1941. године у Загребу.¹ Међу „старим“ усташама било је и римокатоличких свештеника, али они нису дошли из емиграције у Италији већ су на друге начине исказивали приврженост тој идеологији и покрету. Познато је да су фрањевачки самостани представљали упориште у ширењу усташких идеја, а сами фрањевци су се ангажовали у покрету: од учешћа у харанги против православних Срба, до обављања функција војних душебрижника и предвођења злочиначких похода у разним крајевима.

+++

О свештеницима Римокатоличке цркве који су били у усташком покрету и спроводили његову политику објављено је довољно радова који бацају велику мрљу на њих првенствено због односа према српском православном народу и његовој Цркви.²

Међу инспираторима и предводницима злочинења било је и свештеника Римокатоличке цркве. Тако се у сведочењима прогнаних и избеглих помињу фрањевци Сидоније Шолц и Вјекослав Шимић, жупник Мате Могуш, Алојзије Венко, унијатски свеште-

¹ О прекрштавању видети: Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, 1958; Вељко Ђурић Мишина, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд 1991; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, I–II, Zagreb 1998; Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001. Посебно место у литератури о прекрштавању заузима хрватски историчар Филип Шкиљан са десетак радова насталих на богатој архивској грађи римокатоличке провенијенције.

² Видети: Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1948 (Beograd, 1986); Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946; Ђуро Виловић, *Крвава црква – Хрватски попови и браћу у распаду Југославије и у покољима Срба*, Београд, 2009.

ници Петар Гвозденовић и Илија Крајачић...

Знајући колики је био утицај католичког свештеника на прост народ могло би се слободно закључити да су поједини монструозни злочини били инспирисани проповедима управо тих „пастира“.

Прогнаници и избеглице сведочили су о злочињењу римокатоличких свештеника (и то је углавном сабрано у зборницима *Акција римокатоличке цркве* и *Акција фрањеваца*, мада о томе има говора и у другим зборницима).

+++

У терору над православним Србима учествовао је, нажалост, и рашчињени свештеник Српске православне цркве, а касније и неканонске Хрватске православне цркве Василије Шурлан, у чијим проповедима је усташком поглавнику Анти Павелићу припадало посебно место о чему сведочи Јован Орешчанин из Сремске (Хрватске) Митровице: „На римокатоличког Св.[ето] Антуна, као поглавников рођендан, отслужио је у Земуну у српско-православној цркви службу свештеник Шурлан Васо, који је тада у проповједи, алудирајући на лешеве, који плове Савом и Дунавом, рекао: ’Ово нису жртве, што плове Савом и Дунавом, него су жртве, што наш дични поглавник подноси.’“¹

+++

Паја Јањанин из Винковаца: „У понедељак 7 априла 1941 године пошао сам на расправе код среског суда у Винковцима. У суду су већ настале ратне прилике, те су грунтовне књиге и акти били припремљени за пренашање у нека сигурнија места, да се осигурају од бомбардовања. Рочишта су била одложена. После тога стајао сам пред судом и разговарао са неколико Срба адвоката и судских службеника. Поред нас пролазио је винковачки жупник монсињор Др. Антун Митровић, кога сам у пролазу запитао, шта он мисли, како ће се овај сукоб свршити. Он је на то одговорио: ’Уосталом ја мислим, да ће на концу победити Др. Анте Павелић!’ и притом се грохотом насмијао. Ми смо се међусобно погледали и изненадили на ову дрскост католичког жупника, ко-

¹ Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

ји је, како изгледа, био о ствари добро информисан. По каснијим догађајима уверили смо се, да је католичка црква и њезин клер била легло усташке мисли.“¹

+++

Стеван Живковић из Босанског Грахова: „Концем месеца маја о.г. повукла се је талијанска војска из Бос.[анског] Грахова и околице и одмах послѣје тога дошла је у Грахово једна усташка банда из села Обљај, среза Грахово у јакости од 30 људи. Ова усташка банда била је састављена од сељака римо-католика из села Обљаја, а предводио их је римо-католички жупник из села Обљаја², те сељак Сарић Стипо из истог места. Одмах су у Бос.[анском] Грахову и суседним селима покупили виђеније Србе. Покупили су из Грахова месног православног свештеника³ бившег претседника општине, те око 20 других виђенијих Срба из мјеста и околице. Све ове Србе затворили су у затвор среског суда, где су их држали 15-20 дана и за то су их време усташе страшно злостављали. Касније су их отпремили аутобусом у правцу Бенковца. Сељак Рашула Петар од страшног злостављања био је толико ослабио и изнурен, да није могао нити ући у аутобус, па су га усташе унијели. Шта је даље било са овим Србима нико ништа незна казати, јер им се је изгубио сваки траг...

„Око половине месеца јуна о.г. почела је долазити у Бос.[анско] Грахово и околна српска села такођер једна усташка банда састављена од муслимана из Ливна. И ова усташка банда ставила се под вођство римокатоличког жупника из села Обљаја⁴, па је заједно са усташама-католицима пљачкале Србе у Бос.[анском] Грахову и осталим српским селима, те вршила над њима напред описана насиља.“⁵

¹ Саслушање Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Јурај Господнетић.

³ Дамјана Штрбца.

⁴ Јураја Господнетића.

⁵ Саслушање Стевана Живковића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Бошко Драгић из Глине: „Ја сам био државни лугар и као такав службовао сам све до 10 априла о.г. т.ј. до проглашења независне државе Хрватске у селу Волињи, општине Дивуша, среза Двор на Уни.

„На 11 априла о.г. око 5 сати после подне дошао је у мој стан у Волињу римокатолички жупник из Дивуше Ђуричић¹ Анте са још тројицом мени непознатих усташа. Жупник ме је одмах прогласио ухапшеним а као разлог навео је да сам ја четник. Свезали су ми руке жицом на леђа, метнули у аутомобил и одвезли у Бос.[анску] Костајницу, где су ме предали у усташки стан, којему је био на челу тада усташки поручник Пудић.“²

+++

Свештеник Ристо Јовановић из Обудовца код Брчког: „Села Доња и Горња Слатина спадали су под усташки табор Трамошница. Таборник овог усташког табора био је римокатолички жупник у Трамошници, који се зове фра-Анто, а презимена му не знам, само знам да је фрањевац. Он је са својим усташама страшно прогонио Србе у селима Доња и Горња Слатина, а знао је кад када слати своје усташе и у села Обудовац, Баткушу и Брвник. Усташе су по његовом наређењу долазили у наведена села по дану или по ноћи, вукли људе из кућа и злостављали их. Некоје су одводили у Трамошници, где их је жупник затварао у једну шупу и ту их држао по више дана без јела и воде. Кад када су усташе знали у којем од наведених села извести житеље из кућа и постројити их у редове на сокаку и наредити им, да један другог шамара, или да један другом пљује у лице. Усташе су ово гледали и тиме се забављали.“³

+++

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Др. фра Срећко Перић, фратар фрањевац у самостану Горица крај Ливна, који је за време Југославије био дуље времена римокатолички

¹ Ђурић.

² Саслушање Бошка Драгића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Ристе Јовановића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

свештеник у Нишу. Са овим фратром прогонили су Србе и остали фратри из овог самостана имена не знамо. Уз фратра Перића и остали фратри овог самостана потстрекивали су Хрвате на покољ Срба...

„Овим описаним покољом Срба у срезу ливањском руководио је Др. фра Срећко Перић, фратар фрањевац из самостана Горица код Ливна. Овај фратар родом је из среза ливањскога, а имаде једну сестру, која је у ливањском срезу удата за једног Србина. Он је прије покоља једне недеље са олгара у цркви у Горици сакупљеним Хрватима наредио да започну покољ Срба са речима: 'Браћо Хрвати идите и кољите све Србе. Најпре закољите моју сестру, која је удата за Србина, а онда све Србе одреда. Када овај посао завршите, дођите мени у цркву, где ћу вас исповедити и причестити, па ће вам онда сви греси бити опроштени.' После тога започео је покољ Срба.“¹

+++

Марко Маговац из Сошице код Јастребарског: „Општина Сошице јест део тако званог Жумберка, у којем су насељени искључиво житељи грко-католичке вере, звани унијати.

„Одмах после успоставе независне државе Хрватске долазили су у општину Сошице усташе из Јастребарског, Карловца и Самобора. Сврха њиховог доласка била је, да надзиру рад и кретање домаћег становништва. Подједно су усташе испочетка наговарали, а после и претњама присиљавали домаће становништво грчко-католичке вјере, да ступи у усташке редове. Међутим становништво није хтело већ се је стално држало далеко од сваке усташке акције. Једино су двојица свештеника грчко-католичке вере пришли усташком покрету и то: Гвоздановић Петар, грчко-католички свештеник из Кашта, општине Сошице, који је пролетос побегао из своје парохије у Загребу те Крајачић Илија, који је родом из Кашта, општине Сошица, а сада врши дужност грчко-католичког војног свештеника у Загребу...

„У Жумберку су се истицали као усташе и противници Срба већ напред наведени Гвоздановић Петар, грчко-католички свештеник из Кашта, општине Сошице, који је у новије време побегао у Загреб, те Крајачић Илија грчко-католички свештеник из Кашта, општине Сошице, који се сада налази у Загребу као војни свештеник; затим: Храниловић Никола, земљорадник из Сошица, који је сада

¹ Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Босна и Херцеговина*.

настањен у Карловцу и тамо ради у усташкој канцеларији.“¹

+++

Анте Шумановић из Крижеваца: „Док су нас утоварили у аутобус скупила се гомила наслађујући са нашим одвођењем, те сам међу њима видео Фрању Петровића, једног од виновника тих хапшења, банкара из Крижеваца, Звонимира Шонета, трговца из Крижеваца и жупника Јосипа Бајака, за кога смо накнадно сазнали да је био од увек усташа...

„Када сам дошао у Книн чуо сам како су неких 70 шибенских усташа извели криво крвопролиће над Србима у Книну, клали су их на цести. Ти усташе из Шибеника отишли су у Книн, јер су у Шибенику одмах након два дана преврата већ дошли Талијани, те не могоше они у Шибенику клати, па су зато клали у Книну. Вођа им је био код клања стожерник Роша², поријеклом из Шибеника. Он је лично клао једнога старца Србина и са крвавога ножа лизнуо крв и рекао: 'Ала је слатка српска крв'. Ту руљу, која је клала по книнским улицама мирне Србе у кревету, предводио је у фратарском хабиту, али са пушком у руци фратар Др. Берковић³, који је доцније, када су Талијани окупирали и Книн побегао у Славонију и католички по Славонији српска села.“⁴

+++

Војислав Лазаревић и Илија Зебић из Завидовића: „Сам римокатолички жупник Буљан Анте држао је за време највећих прогона Срба у цркви проповеди, у којима је нападао Србе на најпогрднији начин и доказивао, како их све треба побити. Тиме је овај жупник и онако велику мржњу Хрвата према Србима још потенцирао. У Завидовићу живи Ђурић Славко, син трговца Ђурића Креше. Овај Ђурић Славко чешће пута је одлазио у својству усташе у разне логоре у Хрватској, где је извесно време тамо остајао на дужности. Он је како је то сам признао, убио у неком логору, у

¹ Саслушање Марка Маговца налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

² Марко.

³ Петар.

⁴ Саслушање Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

којем је вршио усташку дужност преко 150 Срба. Он је такођер суделовао у убиству поменуте двојице Срба, који су били доведени из Маглаја у Завидовић и тамо убијени на муслиманском гробљу. Наведени Ђурић Славко након ових злодела отишао је римо-католичком жупнику Буљану Анти и на исповеди му признао, да је убио преко 150 Срба. Жупник му је опростио грехе и причестио га. Ово је поверио нама један добар католик из Завидовића, којему је ово врло добро познато.“¹

+++

Мирко Милиновић из Босанског Милановца код Санског Моста: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Килендар Павле римо-католички жупник из Бронзаног Мајдана и...“²

+++

Десимир Михић из Стоца: „У селу Бјелом Пољу код Мостара католички свештеник дон Андрија Мајић испречио се пред усташе, кад су долазили да изврше покољ над тамошњим Србима и рекао им заклинајући се, да ће само преко његовог мртвог тела проћи са том намером у Бијело Поље. И Бјелопољци су били спашени! Нажалост то је једини, мени познати случај, да је неки католички свештеник извршио своју хришћанску дужност.“³

+++

Вукосава Пудар, Стана Шакота, Милица Шкоро, Софија Шакота, Милева Чорлука и Љубо Пудар: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Јукић Перо трговац из Чапљине, фра Тугомир⁴ фратар из Чапљине, фратар дум Илија⁵ римо-католички свештеник из Клепаца, који је како смо то навели у сукобу са Србима погинуо у години 1942.“⁶

¹ Саслушање Војислава Лазаревића и Илије Зебића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Мирка Милиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање Десимира Михића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁴ Солдо.

⁵ Томас. Није био фрањевац.

⁶ Саслушање Вукосаве и Љубе Пудара, Стане и Софије Шакота, Милице Шкоро

+++

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна: „Концем месеца маја 1942 године поновно су се појавили у Книну усташе, који из Книна не смију залазити у околна српска села, јер се боје четника. Једино, ако када којег Србина где-год насамо нађу, онда га мучке убију и потом се крију. Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Шимић Вјекослав, фратар фрањевац из Книнског Поља. Он је био стварни вођа усташа у Книну. Сва убиства Срба извршивала су се по његовом наређењу и према његовим упуствима. Он је шта више и сам лично својом руком убијао Србе. Одлазио је са усташама и у Бос.[анско] Грахово, Кијево и Врлику, одводио Србе из тих места и убијао их. Овај фратар усташа побегао је пред четницима прошле године у Загреб, где се наводно и сада налази.“¹

+++

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Католичка црква и њен клер нису заузели једно одређено становиште према прогонима Срба. Говори се о томе да постоји латентан сукоб између надбискупа Степинца и Поглавника. Сигурно се зна да је један од виших функционера надбискупског каптола неки Лончар² због неких оштрих речи упућених усташама био суђен на смрт, а затим помилован на 20 година робије. Међутим, у неким крајевима су баш католички свештеници били највећи пропагатори католичења нашег народа. Што се тиче католичког свештенства у Митровици, морам истаћи да је жупник Др. Рачки³ у прво време сарађивао са усташким властима, но после је та сарадња престала. Зна да је и он у више махова интервенисао у корист Срба, а нарочито, када су прошле године били похапшени православни свештеници. Чуо сам и то, да је он неке од Срба, који су услед бојазни од последица хтели прећи у католичанство, одговарао од тога, изјављујући им, да их он не може примити за вернике, јер зна добро да они то чине из страха, да би сачували свој живот и иметак, а не из уверења.

и Милеве Чорлука налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

¹ Саслушање Душана Зеленбабе налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Павао.

³ Фрањо.

Знам да је интервенисао и у корист Др. Саве Шијака, лекара, но мислим без успеха. Остала два млађа свештеника нису следила пример жупника Рачког.“¹

+++

Милољуб Гудурић из Ирига: „Прошле године држао је римо-католички жупник из Ирига проповед у цркви, у којој је међу осталим казао да су сремски Срби досада лепо живели у богатству, изобиљу и сјају, а сада је дошло време да морају Срем напустити и то богатство предати другима. Име овоме жупнику не знам.“²

+++

Саво Ђирић из Ривице код Ирига: „У другој половини месеца новембра 1941 године дошао је у Ривицу један римо-католички свештеник, стар око 35 година, који се је претставио, да је допутовао из Загреба, да је усташа и лични капелан Др. Павелића³. Име овоме свештенику нисам могао сазнати. Отсео је код месног учитеља Бакулића Славка, који је као Хрват био, усташки таборник, а уједно и општински начелник у Иригу. Наведени римо-католички свештеник позвао ме је у школу. Ја сам то извршио и позвао око 15 до 20 Срба из Ривице, али су се позиву одазвала само петорица. Римо-католички свештеник из Загреба одржао је тада мени и овој петорици Срба говор, у којем нам је казао, да је он дошао из Загреба у Ривицу, као поверљива личност Др. Павелића и да има задаћу да све Србе из иришког котара преведе на римо-католичку веру. Затим нас је позвао да заједно са осталим Србима из Ривице у року од 5 дана пређемо на римо-католичку веру, претећи нам се да ће у противном случају доћи из Загреба усташе, за које је казао да су жељни српске крви и да ће нас ти усташе хапсити и одводити у логоре. Ја сам на то приметио овоме свештенику да су Срби из Ривице потпуно мирни и лојални и да нема разлога њиховом хапшењу. Овај свештеник ми је на то одговорио, да се Срби неће хапсити као Срби, већ као комунисти. Ја сам на то зашутео.

¹ Саслушање Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

³ Дионизиј фра Јуричев.

„Римо-католички свештеник наредио је на то мени и учитељу Бакулићу, да одмах добошем објавимо народу, да у року од 5 дана мора прећи на римо-католичку веру. После тога римо-католички свештеник је отишао из Ривице, наредивши Бакулићу, да му поднесе извештај о резултату.

„Сутрадан смо добошем позвали све Србе из ривичке општине да у року од 5 дана пређу на римо-католичку веру. Пријавило се је за прелаз 11 Срба и то оних најсиромашнијих, који су на тај начин хтели да се домогну било какове службе у општини.

„Када је прошло више од 14 дана, а нико се други није јавио за прелаз на римо-католичку веру, учитељ Бакулић је поцепао списак ових 11 прилазника са изјавом, да не треба нити њих, када остали Срби неће да пређу. Подједно је известио о томе котарску област у Иригу.“¹

+++

Ђорђе Бајић из Бање Луке: „У месецу децембру 1941 године дошло је из Загреба у Бања Луку око 3500 усташа из такозване Павелићеве 'телесне бојне'. На 8 фебруара 1942 године, једна група ових усташа под вођством фратра-исусовца² именом Филиповића³ из манастира Петричевца⁴, крај Бања Луке отишла је у српско село Раковица-Рудник крај Бања Луке. У овом селу радили су у руднику Срби радници заједно са радницима католицима и муслиманима. Фратар-усташа, Филиповић по легитимацијама установио је раднике Србе, које је одмах одвојио од радника католика и муслимана, те их истодобно на лицу места у руднику дао по усташама убити. Усташе су ове раднике Србе убили крамповима. Тада су овде убијена 52 радника Србина.

„После тога отишли су усташе под водством фратра Филиповића у село Дракулићи крај Бања Луке, откуда потичу убијени радници рудари. У овом селу усташе су под руководством фратра Филиповића убили око 1500 Срба људи, жена и деце. У овом селу тада су убијени сви житељи једино се је спасила једна жена именом

¹ Саслушање Саве Ђирића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Није могуће истовремено бити фрањевац и „исусовац“!

³ Томислав.

⁴ Самостана Петрићевца.

Ленка и њезиних 5 деце, те још једно дете, чији су родитељи убијени. Жена Ленка је касније полудела.“¹

+++

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге: „Од месеца новембра 1941 године, па даље вршен је страховит притисак на Србе у срезу славонско-пожешком, да пређу на римокатоличку веру. Овај притисак вршили су: Котарска област у Слав.[онској] Пожеги, поједине општине, усташе те фратар фрањевац, Шолц Сидоније из Нашица и римокатолички жупник из Кутјева, за кога не знам како се зове, али сам чуо, да му је мајка Мађарица. Ако је који Србин православне вере дошао Котарској области у Слав.[онској] Пожеги, или општини и молио какву пропусницу, или што друго, онда га се је најприје питало, да ли се је покрстио, ако је рекао да није, онда му се је одговорило: „Иди кући и најприје пређи на римо-католичку веру па онда дођи, па ће ти молби бити удовољено.“ Усташе и наведена двојица римо-католичких свештеника претили су се Србима јавно са убиством, ако не пређу на римо-католичку веру. На 28 или 29 новембра 1941 године, сазвао нас је римо-католички жупник из Кутјева у зграду основне школе у Кутјеву и позвао нас, да одмах сви пређемо на римокатоличку веру. Рекао нам је, да овај прелаз мора изгледати, као да сви добровољно прелазимо на римокатоличку веру. На концу свога говора жупник нам се запретио рекавши, да сваки онај Србин, који одмах не пређе на римокатоличку веру јест против поглавника и независне државе Хрватске, па ће ради тога бити или убијен, или отпремљен у логор....

„На 17 маја 1942 године, дошао је из Нашица у српско село Сапину, општине Бектешке, среза славонско-пожешког поменути фратар Шолц Сидоније и вршио католичку мису у православној цркви у томе селу. Када се је после мисе враћао кући, дочекали су га неки људи у шуми између Сапине и Љесковице, извукли га из кола и убили. Прича се, да је фратар Сидоније овим људима, пре него што су га убили, признао, да је он лично као хрватски усташа много Срба убио, а у првом реду све оне, који су му сметали код насилног покатоличавања. Људи су га ради ових његових недјела тада убили.“²

¹ Саслушање Ђорђа Бајића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*. Идентичан исказ дала је Добрила Мартиновић – *Акција фрањеваца*.

² Саслушање Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

+++

Растко Крњајић из Босанске Дубице: „Потстрекач за прогоне Срба у Б.[осанској] Дубици био је тамошњи католички жупник Во-ман Едуард, који се иза свих прогона крио, а у ствари многе прогоне Срба он је аранжирао. У томе му је на исти лукав начин помагао и католички жупник из Хрв.[атске] Дубице Бенко¹, којему име не знам.“²

¹ Венко Алојзије – Вјекослав.

² Саслушање Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор* и *Босна и Херцеговина*.

3.5. Жртве

Жртве су биле припадници српског народа, православне и нешто мало римокатоличке вере (Далмација), оба пола, свих животних доба – од фетуса у мајчиној утроби до стараца. Први страдалници били су, за пример осталим, чланови богатијих породица, свештеници, учитељи и наставници, и уопште образованији људи. У мањим градовима на мети злочинаца најпре су се нашли припадници богатијих слојева; најчешће су то били трговци, власници ресторана, занатских радњи...

У више сведочења помињу се међу затвореницима у затворима и логорима поједини Хрвати и муслимани, углавном они који су јавно исказивали своју приврженост Краљевини Југославији или били државни службеници, као и појединци који су се одраније замјерили припадницима усташког покрета.

У неколико сведочења наведено је да су и Словенци побијени.

+++

Душан Драгић из Цивљана код Книна: „У времену од римо католичког Св.[етог] Антуна, па до православног Св.[етог] Петра, т.ј., од 13. јуна до 12. јула 1941 године усташе су купили Србе, затварали их у усташком табору у Врљики¹, где су их страховито мучили и тукли, а онда их одводили и убијали. У то време усташе су убили следеће Србе: Тришић Милана, свештеника; Попадић Тодора, гостионичара; Ђук Милана, поседника и Бачковић Јована, поседника, сви из Врљике²; затим: Балаћ Петра, Балаћ Јована, и Балаћ Милу, земљорадник из села Балаћи, Костур Душана Јованова, Костур Илију Петрова, Костур Павла Душанова, сви земљорадници из села Костури³; Драгић Марка Шпирина и Јојић Милана Петрова, земљораднике из Цивљана, те још много других из осталих села сињскога среза, којима не знам имена. Сви ови Срби држани су неко време у затвору усташког табора у Врљици⁴, где су их усташе сваки дан и ноћ ужасно тукли и мучили, а затим их једне ноћи свезали дебелом жицом, по-

¹ Врлици.

² Врлике.

³ Костури су заселак села Цивљане.

⁴ Врлици.

трпали у камионе и одвезли у Промину крај Книна, где су их живе бацили у једну велику и дубоку јаму.“¹

+++

Милка Тошовић из Дубровника: „На 1 августа 1941 год. [ине] ухапшени су по усташама: Тошовић Јово, књижар; ја његова жена и наши синови Душан и Богдан; Корчуланин, прив. [атни] чиновник, његова жена и кћерка; један поморски капетан из Цавтата, којему неznam име, те још неколико Срба сељака римокатоличке вере из околице Дубровника, којима неznam име. Сви ми ухапшени стрпани смо у један камион са везаним рукама на леђима и спроведени у Мостар.... У Мостару смо били 2 дана, па смо спроведени са још много других ухапшених у Јабланицу крај Коњица. У Јабланици смо били у логору 10 дана, а потом смо сви опремљени у Госпић.“²

+++

Ђорђе Ковачевић из Вуковара: „У месецу јануару ове године³ осуђено је по преком покретном суду у Вуковару на смрт 19 људи, од којих су били 9 Срби из Негославаца и дана 19 јануара о.г. извршена је пресуда стрељањем. Од убијених Срба из Негославаца по сећању наводим: Плећаша Душана, свршеног правника; Петричевић удову Анку, учитељицу; Наранцић Николу и Душана земљораднике; Парошког, којему име не знам, земљорадника из Бингулца. Од Негославчана неки Шербић, којему име не знам, убијен је пре довођења у Вуковар у згради општине у Негославцима од једног војника хрватске војске, иначе муслимана, и то у моменту када је хтео из општине побећи. У овој групи стрељаних пресуђен је и Брандајс Јован, члан југословенског Сокола из Вуковара, иначе по рођењу од родитеља Немаца. Остали број стрељаних били су намештеници творнице 'Бата' из Борова и то Хрвати.“⁴

+++

¹ Саслушање Душана Драгића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Милке Тошовић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ 1942.

⁴ Саслушање Ђорђа Ковачевића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

Илија Грубић из Петрињаца код Петриње: „Почетком месеца маја 1942 године усташе су покупили из села Петрињаца око 140 Срба и то људи, жена и деце и отерали у логор у Јасеновац. Пре три недеље побегао је из Јасеновца Шапоња Јовица, земљорадник из Петрињаца, који је са овом групом био отеран у Јасеновац. Он је приповедао, да су у логору у Јасеновцу усташе оделили жене и децу од одраслих мушкараца, па су жене и децу отпремили у Стару Градишку, а одрасле мушкарце задржали у Јасеновцу. Здрави и способни за рад мушкарци отпремљени су у Земун, а старе и за рад неспособне мушкарце усташе у Јасеновцу убијају. Он је једнога дана био одређен, да са другима људима ископа јаме и покопа мушкарце, које су усташе убили, јер су за рад били неспособни. Тада му је успело побећи и он је дошао кући, те се и сада налази у ономе крају, кријући се по шумама... У исто време отпремљени су у логор у Јасеновац и Срби из суседних српских села Бестрме, Кињачке, Блињског Кута, Брђана, Паукове Мале, Вукошевца, Свињице, Дрљача, Четвртковца, Радоње Луке, као и из свих осталих села среза петрињскога. Некоји житељи ових села успели су спасити се бегством у шуму, где се и сада крију, а остали су сви отпремљени у логор у Јасеновац. Отпремљено је из ових села око 2.000 Срба у Јасеновац. После тога усташе су опколили ова села, а кога су год нашли, или ухватили, заклали су га. Највише су тако заклали старца и мале деце, који нису могли бежати у шуму. Након свега тога усташе су сва ова села потпуно опљачкали. У плачки ових села суделовали су и Хрвати из околних села.“¹

+++

Раде Ђурђевић из Горњих Кијеваца код Босанске Градишке: „Иза мене у Старој Градишки остала је моја жена Јованка, те двоје деце и то: кћерка Бранислава 4 године и Радмила, стара 2 године, отац Лазар стар 70 година, мајка Вида стара 65 година, снаха Милка стара 42 године и њезиних петоро деце у старости од 5 до 19 година, те снаха Анка стара 40 година и њезиних шесторо деце у старости од 14 до 20 година.... Истом овде у Београду дознао сам од некојих мојих сељана који су пре мене дошли овамо у Београд, да су ми жена и деца, те родитељи и снахе са својом децом иза мене били остали у логору у Старој Градишки месец дана, а затим пре-

¹ Саслушање Илије Грубића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

мештени у логор у Млаки крај Јасеновца. У овоме потоњем логору деца су ми услед страшних лоших прилика који владају у свима хрватским логорима, оболела, а затим отпремљена у Загреб и тамо умрла. Мајка ми је умрла у логору у Млаки. Дознао сам надаље, да су ми и снахе враћене у опустелу кућу у селу Гор.[њи] Кијевци. За оца не знам ништа, као нити за шесторо млађе деце од мојих снаха, док је четворо одраслије деце отишло у Немачку на рад. Очеви ове деце – један је умро још пре рата, а један се налази као ратни заробљеник у Немачкој.¹

+++

Анка и Мара Мишчевић из Топуског и Љубица Лончар из Вргин Моста: „На 20 априла 1942 године, погинуло је 14, а рањено 16 усташа на путу између Топуског и Вел.[ике] Кладуше. Двојица рањених усташа умрли су на путу у Глину. Тко је напао ове усташе, није нам познато. Међу погинулим усташама био је и усташки заставник неки Буљић. Усташе су ради овога случаја поново почели убијати Србе и то жене и децу, јер мушкараца нема, те палити српска села. Тако су прошле недеље побили жене и децу у српским селима Катиновцу, Црном Потоку, Пецкој и Дебелој Коси. Усташе су у овим селима жене и децу доводили у поједине сељачке куће и онда куће палили тако, да су жене и деца у овим кућама изгорили. Ова села су још пре тога од усташа опљачкана.“²

+++

Фимија Тохол, Јованка Грубјеша, Мара Церовина, Анђа и Душанка Биберџић и Аника Новокмет из Љубиња: „Једна старица, нека Анђа Таминџић из Стоца, није могла због старости и изнемоглости да с нама сиђе из камиона, нашто су је усташе гурнуле тако да је са кола пала на цесту. Нас су одвели према Оштаријама, а стара Анђа је остала на цести, и никоме од нас није било допуштено да јој помогнемо. Старица ја остала тако целу ноћ на цести, а сутра дан су и њу донели у Оштарије. Ми смо били смештени у неку шталу. Анђу нису донели к нама, него су је положили подаље од нас на

¹ Саслушање Раде Ђурђевића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Анке и Маре Мишчевић и Љубице Лончар налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

ледину. Нико од нас није смео да јој приђе. Усташе су говориле, да је старица имала код себе бомбе. Након два сата је умрла онако сама. Кад је умрла морале су наше младе девојке из наше групе, да је пренесе на кола, којима су је некамо одвели.“¹

+++

Вукашин Жегарац из Главица код Оточца: „Први несретници које сам видео да су издржавали казну у ‘жици’ била је једна група од 26 људи, који су изагнани из наше бараке. То су били најугледнији и највиђенији људи међу нама, који су били кажњени због тога што су два заточеника, два дана пре нашег доласка, успела да побегну. Сећам им се имена: један је био Бранко Мраковић из Травника и његова ми судбина није позната, други је био Љубо Поповић бравар из Тузле, и он је данас у Београду. До Београда је дошао на ‘американски начин’, подвукао се под вагон и тако је сретно стигао. Иначе је већина од оних, који су били осуђивани на жицу били официри који су се вратили из ропства из Немачке. Колико ја знам од тих официра нико није остао на животу осим једног јединог Ђурице Немање, који и данас чами у Старој Градишки.“²

+++

Мићо Кашиковић из Брчког: „Некако у зими 1942 године усташе су ухапсили у Брчком око 60 муслиманске деце у доби од 16 до 20 година те око 20 Српкиња, девојака и жена под сумњом, да су они комунисти и да су сарађивали са комунистима и четницима. Сви они били су затворени у затвору среског начелства у Брчком. За време док су били у затвору, били су сви тучени и мучени од стране усташа. Поступак над затвореницима водио је срески начелник Монтани уз свесрдно помагање Др. Саболића, великог жупана из Слав.[онског] Брода. Познато ми је да је једнога дана Монтани дао предвести из затвора у своју канцеларију Мајсторовић-Костић Јулу, Мајсторовић Наду, Мајсторовић Богу и Мирјану Медунић. У присућу среског начелника Монтанија усташе Рашид

¹ Саслушање Фимије Тохол, Јованке Грубјеша, Маре Церовине, Анђе и Душанке Биберцић и Анике Новокмет налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

² Саслушање Вукашина Жегарца налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

Ужичанин, Дане Бабић и други, које не познам, силовали су Медулић Мирјану на којој су се све усташе изредали. Сем тога усташе су их толико тукли жилама, да им је месо са бутина одпадало. Док се ово одиграло у канцеларији Среског начелника Монтани је са усташама мезетио и пио кафу и ракију.¹

+++

Светозар Вујанић из Босанског Шамца: „Тако је пре годину дана, једнога дана пред вече на капији своје куће у селу Српским Барама мој братић Вујанић Марко младић од 20 година, који је баш тада био дошао са пољскога посла. Туда су пролазили један Муслиман и један Хрват, којима не знам имена. Муслиман пролазећи крај Вујанића упозорио је Хрвате са речима: „И оно је Србин“ Хрват је одмах скинуо са рамена пушку и на Вујанића опалио три метка и убио га на месту. После тога Хрват и Муслиман продужили су даље, као да се ништа није ни догодило.“²

+++

Десанка Гаковић из Босанске Крупе: „Одлазећи из села Вел. [ика] Јасеница у Бос. [анску] Крупу прошла сам кроз следећа села: Горња Суваја–Доња Суваја–Војевац–Гориња–Велика Јасеновица³–Гудовац⁴ –Липик–Крупа. Уз пут сам, пролазећи кроз српска села видела много обешених српских жена и деце, које су обесили хрватски легионари. Слика је била уопште грозна. Тако сам видела у селу Гудовцу⁵ код куће Пајић Госпаве о једно дрво обешену жену са шесторо деце мале. Исто тако видела сам у Вел. [икој] Јасеници код куће Грубор Ђује жену и четворо деце обешене о једно дрво крај пута. Видела сам у селу Гудовцу код згаришта Штрбца Ђоке обешену жену и троје деце. Ове страшне слике ређале су се целим путем. Иначе видела сам само згаришта, на којима завијају гладни пси.“⁶

¹ Саслушање Миће Кашиковића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Светозара Вујанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Јасеница.

⁴ Гудовац.

⁵ Гудавцу.

⁶ Саслушање Десанке Гаковић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Миле Ивановић из Шпановице код Пакраца: „Дошавши у село Кусоње и тамо су ишли од куће до куће и најпре тражили да им се изручи сав новац и накит, а затим су све Србе искупили и одвели до гостионе Османа Матића, где су већ чекали Срби, које су довели из Чакловца и Драговића. Овде су најприје издвојили мушке старије од 10 година од жена и деце. Жене и децу су потом отерали на жељезничку станицу у Пакрац, потрпали у вагоне и отпремили у Стару Градишку. Мушкарце су отерали до српско-православне цркве у Кусоњима и затворили их у цркву. Након тога су донели у цркву сламе и цркву запалили тако, да су сви изгорели у цркви. После тога су још бацили неколико мина на цркву и зидови црквени су се срушили. Оне, који нису могли стати у цркву, поклали су у штали свештениковог стана, а њихове лешеве бацили у бунар у свештениковој авлији. У селу Кусоњима било је настањено и неколико словенских породица, које су из Словеније након слома Југославије пребачене у Хрватску и настаниле се у Кусоњима. Усташе су овом приликом и ове словенске породице поклали са Србима јер да су Словенци једнаки као Срби.“¹

¹ Саслушање Милета Ивановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.6. Стратишта и гробишта

Тешко је сачинити списак стратишта на којима су мучени и убијани припадници српског народа. Зна се да их је било најмање 3.000 широм Независне Државе Хрватске.¹

После злодела злочинци су уклањали тела страдалника, а често су то чинили и најближе комшије жртава. Забележено је и неколико случајева када су за то ангажовани Цигани.

Лешеве су бивали закопавани по шумама, њивама, у двориштима, бацани у бунаре, потоке и реке. Готово да и није било забележено сахрањивање жртава на локалним гробљима!

Гробишта настала у близини одређеног логора била су намењена, пре свих, заточеним логорашима и она су према броју укупаних, колико је истражено, била најмасовнија, рецимо, Јасеновац, Стара Градишка...

+++

Станко Шапић из Блатуше код Вргин Моста: „На 19 септембра о.г.² дошла је група усташа у јакости око 50 њих поновно у моје село Блатушу. Почели су одмах од врха села убијати свакога кога су год нашли, те пљачкати и палити. Куће су најпре пљачкали, одвезли са колима сву покретну имовину, а стоку одагнавши а потом куће и остале зграде запалили. Тај пут су усташе у мојој кући убили моју жену Евицу и моје троје деце Петра и Ружицу и Милорада у старости од 9 до 12 г.[одина]. Сву моју покретну имовину су одвезли, стоку одагнавши, а затим кућу и зграду запалили. Ја сам се спасио бегом и повео са собом сина Драгутина, старог 15 г.[одина] који се је у то време налазио у пољу код блага. У некоје куће су затворили жене и децу и онда куће запалили, тако да су сви у кући изгорели. Тако су у кућу мојега суседа Тркуље Ђуре који је још прије убијен у Глини, затворили његову жену и још троје деце, те кућу запалили тако, да су сви у кући изгорели. У некоје запаљене куће бацали су живу децу да тамо изгоре. Тај дан је у моме селу убијено око 150 особа, а један врло мали број се спасао бегством у шуму. Истодобно је спаљено више од 100 кућа.“³

¹ Страхинја Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941–1945. године*, Београд, 1993.

² 1942.

³ Саслушање Станка Шапића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна: „На 5 јуна 1941 године провели су усташе прво хапшење и убијање Срба. Тада су похапсили више угледних Срба из Книна и околице. Похапшене држали су неколико дана у затвору Среског суда у Книну, где су их свакојако злостављали а затим су их камионима одвели у Промину, општине Оклај, среза Книн и ту су их најприје убили, а затим бацили у јаму рудника ’Монте Промине’.“¹

+++

Војислав Прњатовић из Сарајева: „Међутим усташе су се држале принципа да у логору не сме бити више од 1000 заточеника јер се само толики број могао редовно упослити. Како је прилив заточеника био, разуме се, далеко виши, усташе су их било приликом доласка било доцније од времена до времена ’ликвидирали’. Оне групе, које сам мало пре споменуо готово од реда су све поубијане пред зградом управе логора одмах по доласку и то углавном на гробљу. Пошто би их пред зградом управе поредали, као и нас повезали их међусобно жицом за руке и одвели их на гробље. Ту су морали да легну потрбушке у већ раније ископане јаме дуге 100 до 200 метара, широке 2 метра а дубоке само 50 сантиметара, ради тамошњег подводног терена. Затим би усташе узеле дрвене маљеве и секире, те би заредали од заточеника до заточеника и разбијали им маљевима лубање или би их расколили секиром а боли су их и бодезима. Кад их тако све поубијају онда пошаљу на гробље ’гробаре’ који тада затрпавају лешеве земљом. То се догађало сваког дана од 25 децембра до краја јануара. Не знам колико је на тај начин људи побијено али према приказу ’гробара’ негде између 3000 и 4000 људи.“²

+++

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: „Нове транспорте Срба који су стизали у Јасеновац почевши од половине месеца новембра 1941 год. усташе су одмах убијали, а тим убијањем наста-

¹ Саслушање Душана Зеленбабе налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Војислава Прњатовића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

вили су и даље све до мога одласка из логора. Усташе су убијање Срба, који су пристизавали новим транспортима извршивали на следећи начин:

Месечно стизавало је у Јасеновац 4 до 5 транспорта Срба из свих крајева, највише из Босне. У сваком транспорту било је 30–200 Срба. Ови Срби били су већ на жељезничкој станици повезани у жице два по два и тако дотерани у циглану пред усташку канцеларију. Ту су их дочекивали усташки официри. Свима су одузели њихове ствари. Затим су из сваке групе Срба издвојили само по неколико најјачих и најздравијих и предали их управнику бараке, а остале су одмах одводили изван логора, где су их на једном пољу у близини саме циглане приводили до већ унапред ископаних јама и ту их убијали и одмах покапали. Убијање су извршивали тако, да су дрвеним маљевима и секирама тукли Србе по глави. Ако би случајно који после тога давао знакове живота томе су онда још ножем пререзали гркљан. Убијање су извршивали усташки официри заједно са обичним усташама.¹

+++

Сретенко Драгић из Церемошњака код Нашица: „Једнога дана прошлог лета² дошли су усташе у село Сужине, среза Нашице, покупили 6 Срба сељака, отерали их у месно гробље, где су их присилили, да сами ископају јаму, а затим су их убили и њихове лешеве у ту јаму закопали. Имена убијених не знам, јер је то село удаљено од мога села.“³

¹ Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² 1941. године.

³ Саслушање Сретенка Драгића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

3.7. Врсте злочина

Историчари који су се бавили различитим темама из времена Другог светског рата у Југославији 1941–1945. године нису се превише упуштали у описе злочина и за то постоји неколико могућих „оправдања“. Најважније оправдање тиче се утицаја политичког система и идеологије који су све страдалнике подводили под синтагму „жртве фашистичког терора“, што значи без националног одређења жртава, а све злочинце означавали појмом „фашисти“ или „помагачи окупатора“.

+++

Тешко је схватити пориве злочинаца за мучењем и убијањем. Исто тако готово немогуће је сачинити списак врста злочина које су усташе и њихове присталице починили над припадницима српског народа јер их има више од стотину поменутих само у сведочењима избеглих и прогнаних. Међу осталим злоделима треба издвојити силовања младих девојака и жена.

+++

Харангирање на злочин предводили су усташки дужностници својим говорима на разним скуповима: најчешће је то чинио Виктор Гутић из Бање Луке.

О монструозности злочина говоре и следећи подаци:

– у неколико насеља за председнике такозваних преких судова постављени су месари;¹

– умоболне страсти злочинци су задовољавали и организовањем својеврсних гладијаторских борби на живот и смрт где су приморавали оца и сина, рођену браћу да се међусобно убијају;²

– посебну бестијалност злочинци су испољавали у православним храмовима које су пљачкали, скрнавили, и у њима спроводили

¹ Саслушање Светозара Љ. Љубинковића налази су у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Срете Поповића налази су у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

кржаве пирове;¹

– мржња према српском народу испољавана је и на гробљима рушењем надгробних споменика и прекопавањем гробова...²

+++

С обзиром на то да је мање-више била позната национална и верска припадност житеља на одређеним територијама – сеоским или градским – међу усташама није било дилеме у којим насељима треба организовати злочиначке походе и отимачине.

У градским срединама пљачке и злочини су се донекле разликовали од оних у сеоским срединама, углавном по томе што су ту спровођени са мање буке.

Напади на сеоска домаћинства обично су се завршавали паљевином објеката и убијањем готово свих чланова породице. Злочини су чињени у кућама, двориштима, на путевима, у шумама и на њивама, па и у школама, православним храмовима и парохијским домовима, али и у сабиралиштима, логорима...

+++

Кад је реч о извршењу злочина није се бирало ни место, ни време, ни форма мучења и убиства; чупање браде и бркова, ломљење руку и ногу, изгладњавање, батинање воловским жилама, штаповима, кундацима, убадање ножем по телу (постоји више сведочења о убадању девојака међу ноге), одсецање дојки, одсецање главе (наводи се и неколико случајева да су чак и деца на тај начин убијана), стрељање, вешање, клање, усмрћивање чекићем, маљем или другим чврстим оруђима... Посебно бестијално иживљавање представљало је паљење куће угледног домаћина у којој би њени укућани или други заточеници живи изгорели.³

¹ Саслушање Михаила Новаковића и Лазара Вишњичког налази су у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Бранка Стефановића налази су у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Видети: Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016; Јован Мирић, некадашњи професор на Одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду, објавио је више текстова на разним интернет порталима о злочинима у Независној Држави Хрватској. Према његовој процени, злочини су почињени на више од 150 начина!

+++

После читања одређеног броја сведочења лако се може доћи до следећих закључака:

– апсолутна већина жртава припадала је српском народу, мада је од усташа страдао и мањи број Хрвата пројугословенске оријентације и других који нису прихватили усташку страховладу;

– пљачка покретне и непокретне имовине била је неизбежна пропратна појава тих злочиначких похода;

– нису биле важне године старости жртава, нити њихов пол...

– апсолутна већина злочина почињена је над мањим или већим групама недужних цивила,

– злочини су чињени на безброј начина, а по својој бестијалности припадају домену психопатологије (на пример, тело убијене загребачке Јеврејке злочинац је раскомадао и делове спаковао у кофере, намеравајући да све трагове зверског иживљавања уништи у Пакрацу; фетуси су вађени из утроба мајки; усташа-хомосексуалац садистички се наслађивао патњама мушкараца...).

Мада је веома мучно цитирати описе злочина, ипак треба навести десетак примера који показују монструозност злочинења.

+++

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна: „На 5 јуна 1941 године провели су усташе прво хапшење и убијање Срба. Тада су похапсили више угледних Срба из Книна и околице. Похапшене држали су неколико дана у затвору Среског суда у Книну, где су их свакојачко злостављали а затим су их камионима одвели у Промину, општине Оклај, среза Книн и ту су их најприје убили, а затим бацили у јаму рудника 'Монте Промине'. Тада су ухапшени и убијени: Радић Стево, гостионичар и његова браћа Душан и Ратко; Биједов Петар, гостионичар и његов брат Бранко; Вилчар Глишо, коњарски трговац; Медаковић Миле, гостионичар; Растовић Тоде, трговац; Кукољ Никола, месар; Јовичић Душан, фотограф; Мартић Ђуро, обућар; Поповић Мијо, свештеник; Бранковић Јован, поштар – сви из Книна, те више других, којима се не могу сетити имена; Затим: Калат Симо, радник из Книнског Поља; Марић Душан, радник из Голубића; Кесић Тоде, радник из Голубића и Церовач Лука, трговац из Стрмице. Са овима су били ухапшени и

одведени у 'Монте Промино': Марић Илија Марков, земљорадник из Голубића: Новаковић Тоде, Ђурин, жељезничар и још један Новаковић Тоде, земљорадник, оба из Книнског Поља. Све напред наведене Србе усташе су довели до рудника 'Монте Промино', повезали их једним великим конопом и тако свезане постројили око рударске јаме, а затим су пуцали у њих из митраљеза. После тога су их све побацали у јаму. Наведена двојица Новаковића, те Марић нису били убијени, а нити рањени неким случајем, већ су онако бачени у јаму, па су после одласка усташа изишли из јаме, те још извукли Церовац Луку, трговца и Бранковић Јову, поштару, који су били само рањени. Церовац и Бранковић као рањени нису могли трчати, па су их ухватили хрватски сељаци из Промине и убили их камењем близу реке Крке. Остала тројица успели су пребацити се преко реке Крке и побећи у Кистање. Наведена тројица су и сада живи и налазе се код својих кућа као живи сведоци усташких зверстава.¹

+++

Мирјана Поповић из Краљевчана код Глине: „У јулу месецу прошле године једна група пијаних усташа ненадно је напала на суседна села; Беговиће, Мачково село и Миочиновиће, најпре пуцајући на свако село, а потом палећи куће на које су наишли. Том приликом некоји људи из ових села пружали су отпор тако да је један усташа погинуо а један је тешко рањен, но и тај је од задобијене ране умро. Пали су од руке Стојана Клајића из Тремушњака који је лично убио ову двојицу усташа. Због овог догађаја ова три села уништена су и попаљена до темеља, а све што су усташе живо затекли у селу поклали су и то жене и децу, док су мушкарци готово сви успели да побегну у шуму. Заклане жене и децу су побацали у куће а куће су по том запалили. Жито и стоку из ових села усташе су собом однели....

„Усташе не само да су убијали него су и вршили најгора злостављања и мучења. Тако су у селу Шушњару ухватили 25 деце, повезали им руке страга на леђа жицом и поставили ову децу испод врата од сеника те им турили ноге на врата унутар сеника док је остали део тела остао напољу, а тада су запалили сеник тако да су

¹ Саслушање Душана Зеленбабе налази су у зборницима *Акција фрањеваца и Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

деци изгореле ноге до колена. Овако упола изгорелу децу извукли су касније и бацили на цесту док деца нису издахнула у најгорим мукама.

„Практиковали су обично да старије људе оставе у кућама затворене и онда куће запале, а жене и децу убијају т.ј. боду бајонетима и то најпре децу а онда жене.

„У селу Бунчићу заклали су пред очима Драгана Бунчића његових троје деце испод 5 година, а затим његову жену која је морала гледати смрт и мучење своје деце.“¹

+++

Миле Пајић из Мрацеља код Војнића: „Идући од места Војнића до жељезничке станице морали смо проћи кроз шуму звану „Радоња“. Када смо дошли у ту шуму, видели смо страشان призор. Видели смо у једном јарку око 1.000 лешева поубијаних, људи, жена и деце. Међу овим лешевима видели смо леш једне жене старе око 25 година како је лежао на земљи на леђима. Жена је била ножем заклана, обе дојке су ножем биле прободене, а на прсима јој је био леш једног око једне године дана старог мушког детета, јамачно њезинога. Руке детета биле су провучене кроз разрезане дојке материне и у овом ставу оставили су матер и дете.“²

+++

Сава Караулац из Мркоњић Града: „Пуковник Лукац издао је на 2 септембра о.г. проглас Србима у којима их је позвао да у року од 12 сати положи оружје под претњом потпуног уништења са речима: 'Бит ће уништена и Ваша деца и семе Ваше и све што се зове српско'. Крајњи рок је био одређен 2 септембра о.г. у 12 сати у подне. Међутим ови прогласи су бачени из авиона тек пола сата након истека рока тако да је пуковник Лукац истодобно са бацањем наведеног прогласа упућеног Србима издао наређене војски и усташама да у свим српским селима среда све кољу, убијају и пале.“³

+++

¹ Саслушање Мирјане Поповић налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

² Саслушање Миле Пајића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Саве Караулца налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

Милош Бијелић из Тушиловића код Војнића: „Средином месеца октобра 1941 г. дошли су усташе из Карловца у Крњак у више камиона, па су са усташама, који су били стално стационарани у Крњаку, купили одреда све Србе мушкарце од 14 г.[одина] па на више. Све покупене Србе затворили су у Крњаку у школску зграду, где их је стража чувала, а сутрадан су их у камионима одвезли до пећине зване „Божића Грета“, где су их све убили и бацили у јаму. Убијање су извршили пуцањем из пушака, те крамповима, лопатама и секирама. Овај пут нити један одрасли мушкарац није остао на животу у Крњаку.“¹

+++

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Испричаћу и један занимљив моменат који сам чуо од једнога хрватског домобранског наредника у возу путујући у Загреб. Тај наредник је према његовом казивању био подофицир југословенски и то у Краљевој Гарди. Стар је око 25 година, а родом од некуд из околине Дарувара. Судјеловао је у борби у Босни, где је два три пута рањен и јавно се у вагону хвалио, како је он у Босни негде на Козари у једној српској сељачкој кући убио из пушке једног Србина старца, затим бацио бомбу међу четири његова унучета, која их је све разнела.“²

+++

Милољуб Гудурић из Ирига: „Из Бешке, Крчедина и неких других околних села поред Дунава покупили су Србе и натерали их све у Дунав. Који се нису у води удавили, те су из пушака убили.“³

+++

Реља Билановић из Чипуљића код Бугојна: „Остао сам после одласка Миливоја Николића и даље у логору број 2⁴. Ту сам у ме-

¹ Саслушање Милоша Бијелића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Светозара Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

³ Саслушање Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

⁴ Брочице, то јест Јасеновац II.

сецу новембру први пут видео убијање на велико. То прво убијање, које сам видео случајно је било убијање из пушака. Иначе пушкама, митраљезима и револверима усташе врло ретко убијају у Јасеновцу. Увек убијају само клањем, ножевима или ударцима дрвеног маља и секире у главу. Каткада убијају и посебним жељезним моткама. Био је један усташа заставник, кога су сви звали 'Мујо', а Ром је из Бихаћа. Он је себи дао да му се искује сабља, тешка 12 кг, са којом је убијао заточенике. Пасија му је била, да одсјеца једним ударцем главу."¹

+++

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „Село Голињево налази се 15 километара удаљено од Ливна. У овом селу живели су заједно Срби, Хрвати и Муслимани. У селу је било око 50 српских породица. Једног дана у месецу јулу 1941 године дошли су у ово село усташе из Ливна и уз помоћ домаћих Хрвата и Муслимана покупили су све српске породице и одвели их под изликом, да их воде на саслушање. Одведене српске породице постројили су на једном пољу крај села, где су их најпрве повезали и опљачкали, а затим одрасле мушкарце заједно са мушком децом одвели су на брдо звано 'Тушница' и ту их све живе бацили у једну дубоку јаму. 3 недеље после тога двоје деце некако су сами живи изашли из ове јаме. Како су ова деца била врло слаба од претрпљеног страха и гладовања, Котарски престојник сместио их је у бановинску болницу у Ливну, али су усташе за ово сазнали и једнога дана дошли у болницу и ову децу заклали на болничким креветима. Овај пут су усташе заклали у болници и све остале Србе, који су се ту налазили на лечењу... После извршеног силовања жена и девојака и малих девојчица усташе су приступили мучењу свих српских породица. Тако су појединима живима секли руке, ноге, вадили очи, резали носеве и поједине делове тела, а женама и девојкама секли дојке. Малој деци су резали главе и ове главе бацали матерама у крило. Неку малу децу бацали су у зрак и дочекивали на ножеве.

„Бајило Добрила, жена убијеног Угљеше, трговца, била је у другом стању. Њој је приступио један усташа, ставио јој руке на прса и наредио, да мора тако руке држати, а он је хтео, да јој кроз руке прободе прси. Када је усташа приступио извршењу овог својег крвавог и гнусног злочина, Добрила се је почела бранити, а усташа

¹ Саслушање Ређе Билановића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

је позвао у помоћ једног усташу и они су Добрили ножем распорили трбух и из трбуха јој је испао плод од 5 месеци...

„Усташе су свештеника¹ и његових 12 парохијана довели на брдо више села Сухаче, око 2 км. удаљено од Ливна. На овом брду имаде једна велика дубока јама, у коју су сељаци бацали цркнуту стоку. Усташе су свештеника Ћатића и његових 12 парохијана истерали из аутобуса, постројили их уз саму јаму и ишли од једнога до другога и свакоме поједином пуцали у затиљак.“²

+++

Душан Сладић из Шаламунића код Коренице: „Приликом убиства браће Кнежевића усташе су опколили кућу Николе Хинића, к.[ућни]бр.[ој] 163, где су затворили општинског бележника Мићу Кнежевића са још 11 лица, већином чланова Кнежевићеве фамилије и ближних суседа и по томе кућу запалили и у њој су сва ова лица изгорела.“³

+++

Милош Бијелић из Тушиловића код Војнића: „Средином месеца октобра 1941 г.[одине] дошли су усташе из Карловца у Крњак у више камиона, па су са усташама, који су били стално стационирани у Крњаку, купили одреда све Србе мушкарце од 14 г.[одина] па на више.

Све покупљене Србе затворили су у Крњаку у школску зграду, где их је стража чувала, а сутрадан су их у камионима одвели до пећине зване 'Божића Грета', где су их све убили и бацили у јаму. Убијање су извршили пуцањем из пушака, те крамповима, лопатама и секирама. Овај пут нити један одрасли мушкарац није остао на животу у Крњаку.“⁴

¹ Ристу Ћатића.

² Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

³ Саслушање Душана Сладића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушање Милоша Бијелића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Илија и Вукосава Шуркаловић из Пакраца: „Око 15 децембра 1941 године дана се тачно не сећамо усташе су у ноћи извели из куће Грдељевић Радивоја, чиновника Српске епархије у Пакрацу у пензији. Одвели су га у усташки стан тобоже ради саслушања. Том приликом су му усташе исчупали браду, пребили му ноге и руке, тако, да је исту ноћ на путу за болницу умро. Њега је злостављао Борош Винцилер из Пакраца, помагали су му и други усташе.“¹

+++

Бошко Драгић из Глине: „На први дан православних Духова дошао је у затвор усташки надпоручник Јелача и извео из затвора Остојић Алексу, земљорадника из Хрватске Костајнице. Овога Остојића усташки надпоручник извео је на двориште затвора и наредио му да легне на лијеву страну, када је Остојић легао усташки надпоручник узео је у једну руку велики чавао, а у другу чекић и овај чавао забио несретном Остојићу у десну слепоочницу. Остојић је при томе нарицао. Ми остали затвореници морали смо по наређењу усташког надпоручника ово гледати. Наведени Остојић Алекса није одмах умро, већ после тога дошао је један усташа и из револвера га убио. Његов леш су по ноћи усташе извукли из затвора и бацили у Уну.“²

+++

Никола и Миле Бухавац, Ристо и Бранко Мудреновић, сви из Мркоњић Града: „Пре два месеца једнога дана усташе су у српском селу Подрашница, која је удаљена 13 км. од Мркоњић Града, извршила покољ Срба. Убили су око 70 мушкараца, жена и деце. Запалили су око 30 српских кућа. Из села су одагнали стоку.“³

¹ Саслушање Илије и Вукосаве Шуркаловић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Бошка Драгића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Николе и Миле Бухавца и Ристе и Бранка Мудреновића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

+++

Невенка Шврака из Ковачевца код Нове Градишке: „Једном згодом, када сам ишла ради своје потребе ноћу из бараке до клозета удаљеног од бараке око 20 метара, пришао ми је један усташа ненадано, ухватио и хтео пољубити но ја сам му се свом снагом истргла из руку и побегла у бараку. Једном пак другом згодом изударао ме је кундаком пушке један усташа, зато што сам убрала са гране једну шљиву.

Сем мени догодило се то и многим другим Српкињама да су истучене од усташа. Тако на пр.[имер] ако је која од нас због жеђи пошла до једног извора из којег се је доносила вода да се напије свеже воде усташе су одмах ударале кундацима бранећи нам да пијемо воду када ми то хоћемо. На овом извору добиле су батине многе Српкиње.“¹

+++

Радојка Васиљевић из Сарајева: „Својим очима сам гледала, како усташе на улазу у зграду чим затворе врата, ударају својим гвозденим палицама где стигну несретне сељаке, а највише и најчешће ударили су гвозденим палицом у вилицу сваког појединог од доведених, тако да је сваки ударац значио и избијање неколико зуба. Ове људе размештали су потом по разним собама и просторијама Богословије, где су вршена даља мучења. На свезане људе који су лежали, скакали су усташе са ормара на трбухе, те се је по свој згради Богословије разлегао јаук и запомагање ових мрцварених људи...“²

¹ Саслушање Невенке Швраке налази се у зборнику *Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце*.

² Саслушање Радојке Васиљевић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

3.8. Силовања девојака и жена

Хилмија Берберовић родом из Босанског Новог а становник Београда: „Прикупљање Срба вршено је на тај начин што је уједно одређено село око 70 усташа и око 30 нас војника ишло, а сви смо били под командом усташких официра. Село је увек било опкољено па је унутра улазила одређена група која је сакупљала Србе. Кад буде цело село сакупљено онда смо их под стражом доводили у Глину у судски затвор. У прво време доводили смо мушкарце, а доцније је наређено да се доводе и женска лица стара од 15-50 г.[одина]. Приликом овог достављења видио сам у више махова да су усташе и неки моји другари војници силовали жене и девојке, па су их после одводили у Глину. Ту су све стављене у судски затвор, а затим су одведене у неке реквириране куће од којих је био начињен логор. Овде су остајале 8 до 10 дана па су затим пуштене својим кућана. Видио сам да се неке усташе као и војници ноћу долазили у логор, одатле су одводили женске које су хтели па су затим над њима извршили обљубу негде на периферији града, па су их онда поново враћали у логор. Од стране официра ово није било забрањено, па и сами официри су ово вршили.“¹

+++

Станко Шапић из Блатуше код Вргинмоста: „Дан прије тога т.ј. на 2 августа били су на исти начин позвани и сакупљени у Топуском Срби из села опћине Топуско. Њих је дошло у Топуско око 500 и сви су убијени, те закопани у бари крај Топуског. Тај исти дан су усташе доводили и девојке и затварали у српску цркву у Топуском, где су их силовали, а након силовања неке убили. Ту је силована и кћи Др. Вурдеље лекара из Топуског, који је још од раније од усташа убијен.“²

+++

Марко Линта из Вргинмоста: „За време описаних покоља, пљачки и палежа усташе су, како сам чуо вршили силовање жена

¹ Саслушање Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*. Берберовић је према исказу у полицији у Београду казао да је септембра 1941. године приспео у Београд али је убрзо био ухапшен – ВА, Нда, кут. 43а, рег. бр. 32/1-11.

² Саслушање Станка Шапића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

и девојака. Жандармериски наредник из Вргин Моста¹ Павловић доводио је наводно у Вргин Мост² у затвор некоје женске и усташе су тада у затвору наводно вршили силовања над овим женским. Жену Врге Павла, ковача из Подгорја, усташе су, како се говори, хтјели у затвору силовати, а кад им се она одупирала, они су је онда одвели у неки шипраг и тамо убили.“³

+++

Растко Крњајић из Босанске Дубице: „Овакво стање потрајало је до месеца октобра и тада је опет почело 'чишћење Срба'. Прије 'чишћења' скупљено је у Бос.[анској] Градишки, Бос.[анској] Дубици, Приједору и Бос.[анском] Новом око 20.000 што усташа, што домобранаца и из ових места упутили су се усташе и домобранци у планину Козару да је очисте од Срба. Српско сељачко становништво уклањало се пред усташама и војском. Хрватска војска т.ј. домобранци нису у ствари ништа учинили, али су усташе ако су кога ухватили и затекли, заклали су га. Страдало је том приликом доста жена и деце, док је мушкарцима успело да се скрију у великој планини Козари. Поред убијања жена и деце усташе су вршили и силовања младих девојака као и над недораслом женском децом. Приликом овог 'чишћења' највише су страдала села Маглајци и Бјелајци, среза босанскодубичког у којима је поклано око 500 жена и деце. У овим селима усташе су набадали децу на нож, женама секли дојке стављали деци у уста. Ужас је био такав, да је много жена и деце излудело.“⁴

+++

Марија Богуновић из Ливна, и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „Када су ове српске породице довежене у шуму 'Копривницу', скинуте су са аутобуса и одведене у средину шуме, која је већ била блокирана усташама-сељацима из села Купреса. Усташе су све ове српске породице најпре повезали бодљикавом жицом затим одузели од њих сав новац, накит и друге ствари, а потом их

¹ Вргинмоста.

² Вргинмост.

³ Саслушање Марка Линте налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушање Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор и Босна и Херцеговина*.

све свукли до гола. После тога усташе су силовали све млађе жене и девојке, па чак и недорасле девојчице, њихове мајке су поставили, да то гледају. Усташе су тада међу осталима силовали и Весну, кћерку убијенога Др. Митровића, стару само 10 година, а ово силовање морали су гледати њезина мајка и бака, те тетке.¹

+++

Радојка Васиљевић из Сарајева: „Усташе су врло често нападали и напастовали млађе жене и на око згодније девојке. Ноћу за време спавања пролазећи кроз бараку подизали су ћебад и жене откривали, позивајући их да иду са њима. Ради чега не треба за то питати.

„Тако су једнога дана рекли и наредили трима девојкама да буду спремне за девет сати увече, те да их одвести да с њима заједно проведу ноћ. Ја сам о овоме одмах обавестила управника логора Др. Најера, а овај је одмах овај случај саопштио логорнику Мандушићу, који је, утврдивши да је достава истинита, затворио ову тројицу усташа, који су на своју одговорност хтели да изврше насиље над беспомоћним девојкама.

„Било је много конкретних случајева да су над девојкама вршена силовања, но Српкиње су се у највишем делу томе одупреле па су ова насиља вршена у главном над Јеврејкама. Ових случајева било је доста у логору у Крушчици, а нарочито и у великом броју страдале су од оваквог усташког насиља Јеврејке на отоку Пагу на Сланом, на Оштаријама и у госпићском логору.“²

+++

Сава и Никола Стоисављевић из Грачаца: „Усташе су после тога почели у Грачацу пијанчити, па су осим тога вршили и пљачку српске имовине, а успут се бавили и крађама, те су осим тога још вршили и силовања малодобних српских девојака, па је талијанска војна власт ради тога била присиљена да их разоружа, и преузме у своје руке и цивилну власт у Грачацу. Истодобно талијанска војна

¹ Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Босна и Херцеговина и Акција фрањеваца*.

² Саслушање Радојке Васиљевић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

власт ухапсила је тројицу усташа и то: Павичић Анту, месара; Кнежевића Божу, жељезничара и Змаиловића Стјепана, жељезничког бравара, све из Грачаца. Њих је талијанска војна власт ухапсила и отпремила у Задар ради почињеног силовања које су извршили над једном малодобном српском девојком из Обровца.“¹

+++

Драган Миладиновић из Рушевице код Цетинграда, и Драган Смрзлић из Цетинграда код Слуња: „Усташе су подједно вршили и силовања српских жена и малодобних девојака. Тако су силовали кћери пред очима матера и матере пред очима кћери. Познато је, да су силовали Пјевац Наду, стару око 15 година кћер Пјевац Ђуре, гостионичара из Цетињ-града², коју су одвели у Слуњ, а после извршеног силовања убили су њу и њезину матер. Силовали су надаље Цетина Милку, стару око 16 година, кћер Цетина Миливоја, земљорадника из Радовице. Она се је налазила код свог ујака Вида Милоша, гостионичара у Великој Кладуши, а усташе су је тамо ухватили, силовали, после силовања злостављали и напослетку заклали. Било је много таквих случајева али ми сада не можемо више навести имена жртава.“³

+++

Мирко Ковачевић из Грабовца код Слуња: „Истодобно са покољем Срба у Грабовцу усташе су вршили и силовања малодобних девојака које су после извршеног силовања заклали. Тако су силовали, а после тога заклали: Митровић Анку, кћер пок.[ојног] Душана, стару 19 година, Иванчевић Јеку, кћер Николину, стару 15 година, Егић Даницу, кћер Петрову, стару 16 година, те још многе друге, чијих имена не знам навести.“⁴

¹ Саслушање Саве и Николе Стоисављевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Цетинграда.

³ Саслушање Драгана Миладиновића и Драгана Смрзлића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Мирка Ковачевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Даница, Софија и Сава Мраковић из Влаховића код Глине: „Усташе су вршили и силовања малодобних српских девојака. Тако нам је познато да су извршили много силовања над малодобним девојкама у селима Шушњару, Мајским Пољанама и Брњеушкој. Имена жртава не знамо.“¹

+++

Јанко Сузић из Батињана код Пакраца: „Усташе су у напред наведеним селима² извршили такођер силовање над многим младим женама и девојкама, а након тога су све жртве поклали.“³

+++

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „У лету прошле године⁴ затворили су усташе кћер Јовановића, опанчара из Сремске Митровице, која је стара око 17 година, а њезин отац је тада био побегао из Сремске Митровице као бивши четник. Ову младу девојку усташе су држали неколико дана у затвору среског начелства, где су је злостављали, те силовали. Код силовања су се над њом обредали многи усташе, а међу њима и Гашпаровић Милан, писар у канцеларији Др Гвоздића, који се је прославио као велики крволок.“⁵

+++

Милољуб Гудурић из Ирига: „Тада су усташе у затвору са затворених женских скидали одела до гола, а онда их злостављали и силовали. Тако су у затвору злостављали и силовали Радошевић Зорку, стару око 22 године из Ирига. Када је пуштена из затвора

¹ Саслушање Данице, Софије и Саве Мраковић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Крагуљ, Чаглић, Субоцка, Јагма и Кукуњевац.

³ Саслушање Саве и Николе Стоисављевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ 1941.

⁵ Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

кући, морала је услед задобијених озледа дуже времена лежати код куће у кревету. Када је оздравила, побегла је од страха пред усташама у шуму, те се тамо и сада крије. У силовању и злостављању затворених жена Српкиња нарочито су се истакли усташе: Жунгл Ђурика, гостионичар; Шкуљан, радник и Пап, срески подначелник, сви из Ирига.“¹

+++

Драгић Велимировић из Лаповца, Милош Поповић из Мрачја, Никола Комадина из Вељунске Глине, Миле Гојсовић из Вељуна, Никола Тумбас из Шљивака, Раде Црнокрак из Вељунске Глине, Драгић Поповић из Мрачја, Павао Вучковић из Лаповца, Светозар Михајловић из Вељуна, насеља код Глине: „Када су усташе на 3 августа 1941 године купили Србе у Вељунској општини, онда су у појединим српским кућама насртали на млађе жене и девојке и силовали их. Тако се на једној жени изредало 15 усташа.“²

¹ Саслушање Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Драгића Велимировића, Милоша Поповића, Николе Комадине, Миле Гојсовића, Николе Тумбаса, Раде Црнокрака, Драгића Поповића, Паваоа Вучковића и Светозара Михајловића налази су у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

3.9. Убијања у концентрационом логору Јасеновац

Тешко је сачинити списак начина на које су усташе убијале унутар жица у систему концентрационог логора Јасеновац. После читања бројних сведочења заточеника долази се до слободне процене да је реч о више од стотинак начина злочињења. Тај број указује на потребу научноистраживачких пројеката психолога и психијатара у разјашњењу геноцида у Независној Држави Хрватској.¹ На нужност и таквог приступа овој тематици указује десетак сведочења заточеника логора Јасеновац која садрже описе различитих форми убијања.

+++

Драго Свјетличић из Добоја: „Сви Срби, који су из казнионе у Госпићу отпремљени у Велебит, убијени су ударцима тврдим предметима по глави, а затим побацани у једну дубоку јаму. Ово сам све касније сазнао од самих усташа. То ми је казао усташа Ивица, којему не знам презимена, а који нас је пратио из Госпића у Јасеновац. Он нам је у возу из Госпића за Јасеновац казао: 'Захвалите Богу што сте остали живи, да нисте отишли у оним ланцима у Велебит, јер да сте тамо отишли, данас би били већ на небу'. Ово сам такођер касније сазнао од усташа у казниони на Савској цести, о чему ћу накнадно дати своју изјаву....

„После 20 новембра 1941 године, када смо завршили рад на рушењу двију барака, добили смо наређење од усташког водника Прпића², да крај усташке стражаре ископамо једну велику јаму, која ће служити за кречану. Јама је била управо толика велика, да су у њу могли стати сви лешеви Срба и Жидова, који су се још у то време налазили у логору Јасеновац II. То нас је испунило страхом и веровањем, да ћемо бити сви побијени и у тој јами покопани. У то време наишао је у логор Павелићев повереник за све логоре, усташки сатник Лубурић Макс. Пред Лубурића ступили смо Цветиновић Бранко и ја и казали му: 'Је ли право г.[осподине] поверениче, да ми Срби који смо до сада на насипу и свим радovima били први, да сада сами себи копамо гробницу, коју називају кречницом'. На то нам је Лубурић одговорио да одмах изаберемо

¹ Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016.

² Миховила.

здраве Србе и са њима одемо у састав логора у Бачићевој циглани. Ми смо на то отишли у нашу бараку и саопћили то осталима Србима заточеницима. Спаковало се је 37 Срба заточеника, који су с нама отишли у логор у Бачићеву циглану, а остали то нису хтели, јер нису веровали да ће у логору Јасеновац II бити убијени у Бачићевој циглани. Сви они, који су иза нас остали у логору Јасеновац II, убијени су пригодом ликвидације тога логора на 23 новембра 1941 године. Тада су убијени тамо Трифковић Миленко пекар из Добоја и његов брат Божо, свршени правник и Мартиновић Грга из Старе Градишке. Имена других убијених не знам.¹

+++

Војислав Прњатовић из Сарајева: „Пошто је доста тога испио, Милош је одједном издвојио из групе усташа па извадио бодеш из корица и упутио се према групи 19-сторице заточеника из Загреба. У том часу онако изморени и ошамућени од свега онога што смо преживљавали као и од удараца, нисмо сасвим били свесни онога што ће наступити. Кад се Милош приближио људима, који су били преко пута од нас, удаљени око 20 метара, стао је да псује и виче, те, на наш ужас, почео редом да коље људе. Заринуо би бодеш нагло у врат са стране и нагло подигао, тако, да је у један мах пресеко жиле куцавице и гркљан. Крв би шикнула на лице, груди и руке човека-звери. Жртве су стајале укочено, пристрављене, као замрле, и у главном, потпуно резигнирано и апатично без гласа дочекивале ударац ножа и окрвављени рушили се на земљу. Тек по неки би дао по неки глас од себе или би инстинктивно испружио предасе руке према убојици да тренутак за тим буде преклан....

„Међутим усташе су се држале принципа да у логору не сме бити више од 1000 заточеника јер се само толики број могао редовно упослити. Како је прилив заточеника био, разуме се, далеко виши, усташе су их било приликом доласка било доцније од времена до времена 'ликвидирали'. Оне групе, које сам мало пре споменуо готово од реда су све поубијане пред зградом управе логора одмах по доласку и то углавном на гробљу. Пошто би их пред зградом управе поредали, као и нас повезали их међусобно жицом за руке и

¹ Саслушање Драге Свјетличића налази су у зборницима *Јасеновачки логор и Босна и Херцеговина*.

одвели их на гробље. Ту су морали да легну потрбушке у већ раније ископане јаме дуге 100 до 200 метара, широке 2 метра а дубоке само 50 сантиметара, ради тамошњег подводног терена. Затим би усташе узеле дрвене маљеве и секире, те би заредали од заточеника до заточеника и разбијали им маљевима лубање или би их расколили секиром а боли су их и бодежима. Кад их тако све поубијају онда пошаљу на гробље 'гробаре' који тада затрпавају лешеве земљом. То се догађало сваког дана од 25 децембра до краја јануара. Не знам колико је на тај начин људи побијено али према приказу 'гробара' негде између 3000 и 4000 хиљаде људи.¹

+++

Мирко Пајкић из Високог: „Усташе су убијали заточенике на различите начине и то пре доласка комисије, дакле до почетка фебруара², јавно пред свима нама. Убијали су их из митраљеза, пушака и револвера, али на тај начин најмање. Обично су их клали ножем, управо онако као што се коље стока. Често је читаве партије поклато само један усташа. У томе се нарочито истицао злогласни Љубо Милош, затим неки Матијевић, па онда Мујо (тако су га звали, а презиме му не знам). Он је чак имао и неку тешку сабљу и с њоме одсјецао главе. Он се уопште радо правио неким јунаком и то оним старинским како га описују народне песме и приче. Најзад је много и неки Павличевић. Поред тога убијали су усташе и маљевима, специјално израђенима за такво убијање, ти су маљеви били велики и тешки, а имају дугу дршку. Осим маљева убијали су и са неким специјалним и дрвеним моткама, а нарочито много и са секирама. Тврдило се да су давили и са жицом, али ја то нисам видео.“³

+++

Бранко Вучковић из Сјеверовца код Петриње: „За време мојег боравка у логору у Јасеновцу видео сам како су усташе једнога дана концем месеца марта изабрали 40 Срба заточеника сељака из Босне и одвели их на логорско гробље, које се налази крај Саве и тамо

¹ Саслушање Војислава Прњатовића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

² 1942. године.

³ Саслушање Мирка Пајкића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

их убили дрвеним маљевима. Иначе ми је познато да су усташе у логору у Јасеновцу убили много Срба. Неке убијене су закопали у логорско гробље, некоје су спаљивали у пећи од циглане, али ја о томе поближе не знам ништа казати“¹

+++

Драго и Саво Хаџи-Чолаковић, Јоца Чолаковић, Дико Томић и Пано Петровић, сви из Бијељине: „Концем месеца јануара 1942 год. [ине] ја Томић Дико и ја Петровић Пано са још 10 Срба заточеника били смо одређени да идемо у село Доњу Градину преко Саве ради пресовања сена. Ту смо радили око месец дана, тако, да смо свако јутро ишли у Доњу Градину на рад, а у вечер се враћали у Јасеновац на спавање. Знамо да су за то време усташе довели у село Градину две групе заточеника. У овој групи било је око 120 жена и деце и то Срба, а у другој 300 до 400 Срба мушкараца, Хрвата и Муслимана. Обе ове групе усташе су ликвидирали на тај начин да су их најпре поклали ножевима, а затим њихове голе лешеве превукли у сељачке куће и те куће запалили. Ове ликвидације ових двију група извршила је 49 усташка сатнија, под командом усташког заставника Мује, чије презиме не знамо, али знамо да је родом из околине Бихаћа. Усташе који су служили у овој сатнији регрутовани су из Јајца и околице.“²

+++

Лазар Орозовић, из Пакраца: „Поручник Љубо сео је тада Дивјаку³ на ноге, а један усташа сео му је тада на главу, док су друга двојица клекли крај њега, сваки са једне стране и са ножевима му живом извадили срце. Усташа, који је Дивјаку извадио срце, држао је то срце на руци и нама га показивао говорећи нам: 'Ево видите како усташе знаду клати'. За време описаног клања поручник Љубо и остали усташе пили су ракију, коју им је у једној флаши доносио један Жидов-заточеник.“⁴

¹ Саслушање Бранка Вучковића налази су у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Драге и Саве Хаџи-Чолаковића, Јоце Чолаковића, Дике Томића и Пано Петровића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Јоци.

⁴ Саслушање Лазара Орозовића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

+++

Владимир Лончар из Пакраца: „После извршеног покоља напред наведених Срба, иступио је пред поручника Љубу усташки заступник Матковић, који је био већ прилично пијан и замолио га, да му дозволи, да он закоље једног Србина за Божић. Поручник Љубо му је дозволио тиме, да си сам изабере из строја Србина, којег ће заклати. Заставник Матковић погледао је по строју и очи су му одмах запеле за Дивјака Јоцу. Приступио му је и запитао га за име и презиме, те занимање. Када је дознао, да је то Дивјак Јоцо, закупник кур-салона у Липику, почео је од весеља да скаче у вис говорећи: „Сада ћу се ја теби осветити зато, што ти мени ниси једанпут ниси хтео да нађеш столицу, када сам ја дошао у твој курсалон“. Одмах га је на то извукао из строја и одвео према већ поменутом купу цигаља, повалио га на земљу и живом му извадио срце. Дивјак је страшно јаукао, док му је Матковић вадио срце. Сам детаљ вађења срца Дивјака нисам могао проматрати, јер је између мене и Дивјака био куп цигаља. Не сећам се, да ли је после тога заставник Матковић Дивјаково срце држао у руци и нама показивао, али се врло добро сећам, да је после тога имао обе руке потпуно црвене од крви и да их је брисао о своје хлаче.“¹

+++

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева: „Познато ми је, да су у месецу априлу² усташе доводили у Јасеновац читаве транспорте жена и деце, те их пред цигларском пећи убијали маљевима и секирама по глави. Њихове су лешеве после тога уносили у цигларску пећ и спаљивали. Тако се сећамо добро да су једног дана у месецу априлу, кад смо радили у логорској башти, усташе довели већу групу српских жена и деце и све их пред цигларском пећи убили маљевима и секирама по глави. Убијање је трајало читав дан по подне. Лешеве убијених жена и деце спалили су у цигларској пећи. Није нам познато откуда су доведена жене и деца...

„За време нашег боравка у логору у Јасеновцу убијено је више Срба заточеника. Поједине усташе обучавали³ су када сретну ко-

¹ Саслушање Владимира Лончара налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

² 1942. године.

³ Обичавали.

јег заточеника, позвати га на страну и без икаквог разлога убити. Осим тога убијали су по правилу такођер у Јасеновцу све болесне, старе и за рад неспособне, а такођер тамо доведене жене и малу децу, јер ни деца нису за привреду способна, а усташе тврде, да у усташкој Хрватској такви не смију живети.“¹

+++

Симо Ђурковић из Доње Трнавe код Бијељине: „У месецима фебруар и март стизали су и даље транспорти Срба из разних крајева, али се не могу сетити и навести одакле све. Биле су то све мање групе, углавном Срба и по нешто Јевреја. Март месец је важан због тога што тада настаје нови систем 'ликвидирања' а то је спаљивање убијених у циглани. Тако је концем фебруара доведена преко залеђене Саве група од 50 жена и деце у Јасеновац и стављена у затвор 7–8 дана, и одведена натраг преко и тамо вероватно ликвидирана. Међу овим женскимa било је доста врло лепих девојака и колико сам могао лично приметити из прикрајка усташе су се дуго време задржавале у једној просторији где су све женске биле смештене, а може се као највероватније претпоставити да су их усташе изводили ноћу и над њима вршили насилну обљубу... Убијање маљевима вршили су усташе, а убијање гвозденим полугама пред спаљивање вршио је заставник Атарац² и 'Брко' Лубурић. Убијене Јевреје убацивали су у пећ заточеници Срби, а Србе Јевреји, а тако је то било и раније приликом затрпавања мртвих Срба и Јевреја у 'рупе'. Маљем је ликвидирано заточенике својом руком чувени 'Мујо' од Бихаћа...

„У априлу све више и више долазили су и довођена по усташама на камионима транспорти и групе жена и деце. Како смо чули доведени су из Ђаковачког логора и из Старе Градишке. Све групе ових доведених жена и деце смештене су у тзв. тунел на циглани и у партији од по 20 особа након убијања гвозденим полугама бачене су у пећ и спаљиване. Морам напоменути да ми заточеници нисмо смели нити могли ишта о томе знати о томе кога и одакле све довозе камионима, па поближе о спаљивању ових жена и деце не могу ништа навести осим напред што сам навео.“³

¹ Саслушање Стојана и Велимира Билановића налази су у зборницима *Јасеновачки логор и Босна и Херцеговина*.

² Алтарац.

³ Саслушање Симе Ђурковића налази су у зборницима *Јасеновачки логор и*

+++

Светозар Ђералинац из Подравске Слатине: „На 27 децембра 1941 године налазили смо се такођер на раду око подизања нових барака. Тај дан око 1 сат после подне, наређено нам је да се сврстамо пред баракком. Након тога усташе су између нас издвојили око 150 Срба, којима су одмах жицом свезали руке на леђа и пред нашим очима неке заклали ножевима, а неке убили дрвеним маљевима по глави. Тада је двојицу Срба заточеника зубима заклао пред нашим очима усташа Муслиман из Босне именован Хадих. Када га је заклао, онда се је окренуо према нама и казао: ’Ј... вам мајку српску, јесте ли видели, како Турчин коље Србина, овако ћу и вас заклати’. Тада су заклани ножем: Бачић Милан, гостионичар Кривић Перо, столар и Јовановић Милан, приватни намештеник из Подравске Слатине, те Драгојевић Јоцо, земљорадник из Бистрице, среза Подравска Слатина, а убијен је маљем по глави Прајда Војо, месар из Подравске Слатине.“¹

+++

Славко Кокоруш из Високог: „На 10 маја 1942 године отпремљени смо у логор Јасеновац. Тамо су нам усташе код доласка одузели сав новац, рубље, прибор за пушење и уопште све, што смо код себе имали. Прву вече упали су усташе у баракку, у којој смо ми били смештени и извели из баракке 3 Србина и 2 Муслимана, које су пред баракком страховито тукли тобож ради тога, јер да су се спремали на бегство. Међутим о бегству није могло бити ни говора. У логору у Јасеновцу били смо свега 10 дана. За то време смо чули од других заточеника, који су тамо дуље времена били, да су усташе у логору у Јасеновцу убили врло много Срба. У новије време доводе у Јасеновац жене и децу и тамо их убијају, а њихове лешеве пале у цигларској пећи. Други дан по нашем доласку у Јасеновац, а то је могло бити на 13 маја 1942 године видели смо, како сукља дим из циглане, а истодобно је отуда допирао и велики смрад. Осећали смо сви по смраду, да се пале људски лешеве. Тада нам је у поверењу казао један Јеврејин-заточеник који врши дужност гробара у

Босна и Херцеговина.

¹ Саслушање Светозара Ђералинца налази су у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

логору и који суделује код паљења лешева, да је тај дан спаљено 40 дечијих лешева, и то српске деце.“¹

+++

Ђуро и Марија Илинчић из Јасеновца код Новске: „После католичког Божића дотерали су усташе у Јасеновац однекуда једну групу око 200 жена и деце. Ову групу усташе су протерали кроз Јасеновац, те их преко Саве отерали у село Чуклинац, где су их затворили у једну шталу и онда шталу запалили. Житељи из села Уштице чули су тада врисак и јаук ових несретника.“²

+++

Адем Серјанић из Тузле: „У коликој мери су усташе у Јасеновцу убијали људе, најбоље ће се по томе видети што је стално било запослено на покапању лешева 70 до 80 гробара.“³

+++

Миливоје Николић и Реља Билановић из Бугојна: „Нато су нас казнили тиме, што су нам наредили да по оној студени, пливамо око целог логора т.ј. око жице, којом је логор био ограђен. Требало је препливати нешто преко 200 метара. Сада се сећам да је то било на 21 новембра, на Аранђеловдан, на моју Крсну Славу. Лепа ми је била Слава! Пливање је трајало око пола сата. Кад смо се након пливања пребројавали, видели смо да су 72 човека остала у води. Издато нам је наређење, да опет идемо у воду и да их тражимо. Тежак је то био посао, кад се има на уму, да је вода била често дубока преко врата. Тражили смо несретнике и како су били сви укочени, полумртви и мртви, морали смо их односити у већ ископану раку, наслагати их тако, да ноге једнога буду поред главе другог, точно као сардине. Било је много живих и још при свести. Ми се нисмо смели обазирати, него смо их морали све затрпати земљом. Мени се догодило при томе, да ме препознао Мика Ковачић, бивши жан-

¹ Саслушање Славка Кокоруша налази су у зборницима *Акција римокатоличке цркве и Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Ђуре и Марије Илинчић налази су у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Адема Серјанића налази су у зборнику *Босна и Херцеговина*.

дармериски наредник из једног села у Босни, које се налази преко пута Бање Ковиљаче, преко Дрине. Он ми је викнуо док је лежао већ у раци и замолио ме да га извучем из раке. Мени се човек смиловао, и ако то ни за живу главу нисам смео, пошао сам да га извадим, рачунајући да ме усташе неће видети, јер се већ почео спуштани мрак. Међутим приметио ме један Јеврејин, кога смо звали 'Бугарин'. Он је био родом из Македоније а живео је у Загребу. У логору је био заточеник, али 'слободњак' т.ј. могао је слободно да одлази у варош и да има друге привилегије. Чак је доцније облачио и усташко одело. Жао ми је што му правога имена не знам. Он је тргао намене нож, но ја сам успео да му умакнем, и да се између послугане грађе повучем у бараку, где сам се сакрио. Дуго сам се после пред њим крио, али ме он, изгледа у мраку није препознао, и запамтио. И тако је несретни Мика Ковачевић жив сахрањен, са много других...

„Сутрадан нам је наређено, да ископамо раку за неких 80 људи. Док смо ми ту раку копали, дотле је друга група превлачила 56 лешева, све самих стараца, и највише Срба и нешто Јевреја па и Хрвата. Међу њима сам препознао свога десетара, Светозара Ђука, гостионичара из Пурачића. Те су старце поубијали дан раније на цести код грађе од баракe, коју смо ми пренели. Дотле су их довели камионом. Поубијали су их са ножем што пушком. Док смо их сахрањивали, приметили смо да су страховито измрцварени. За чудо било их је више који су још били напола живи, али тешко да су били при свести. Све смо их морали закопати. За то време питале су нас усташе да ли кога од њих познамо. Један се од нас залетио, не сећам се како се звао и рекао да позна свога комшију. Усташе су га пограбиле и на месту га убиле из пушке. Срећом ми смо сви остали ћутали и тако смо се и тај пут извукли иако су многи од нас по некога препознали, као и ја Светозара Ђука. То убијање стараца била је једна од многих ликвидација приликом чишћења логора.“¹

¹ Саслушање Миливоја Николића и Реље Билановића налази су у зборнику *Јасеновачки логор*.

3.10. Број заточеника и страдалих

У готово сваком казивању прогнаника и избеглица наводе се бројеви ухапшених или убијених Срба. Познато је да је веома тешко проценити број особа у мањој или већој групи, на отвореном или у затвореном простору. Стога се изречени бројеви морају узимати са извесном резервом. Истовремено, не треба сумњати у тврдњу да се радило о групи особа.

Критичко коришћење зборника саслушања кроз посебне анализе могло би резултирати сазнањима која би, кад је реч о сличним темама, по досадашњем искуству, узбуркала јавност. Управо то се и десило после представљања вишегодишњег научноистраживачког пројекта који смо осмислили историчар Душан Никодијевић и ја (као тадашњи директор Музеја жртава геноцида), а објављен је под насловом *Јасеновац између броја и жртве – Прилог проучавању броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац* (Београд, 2019). Јавили су се најпре они са звучним титулама али без иједног рада о Независној Држави Хрватској и о Јасеновцу, што би подразумевало и познавања методологије истраживања коришћене у поменутом пројекту. Реч је о оквирним проценама (минималним и максималним) о броју жртава изведених на основу коришћења сведочења јасеновачких логораша а крећу се од 99.370 до 208.346 страдалника. Поменуте процене никако се нису уклапале у тврдње које почивају, на пример, на проценама немачких високих официра о 700.000–750.000 убијених (илити око 500 дневно)!

Да би се схватиле претходне квалификације о вредностима поменутих бројева што су их наводили страдалници, требало би прочитати и следеће исказе.

+++

Мирко Милиновић из Босанског Милановца код Санског Моста: „Једне ноћи око пола ноћи, концем месеца јула, дошли су усташе Муслимани из околних села наоружани војничким оружјем у Бос.[ански] Милановац. Чим су дошли у село, бацили су две ручне бомбе и то једну у моју појату, а другу у кућу мога стрица Милиновића Вукашина. Кућа мојег стрица потпуно је порушена, а укућани побијени. Тада су усташе навалили на наше куће, а ми смо настојали да евакуишемо из села жене и децу и да их пошаљемо у

Грмеч планину, а ми да дајемо дотле усташама отпор. Усташе су наваљивали на наше куће, а ми смо се бранили секирама и осталим оружјем. На кућу мога оца навалило је 12 усташа, а у кући је био мој отац са мојом матером, три моје сестре и нас три брата и сви смо давали отпор. У тој борби погинуо је мој отац, а мајка је тешко рањена у врат и стомак и после три дана умрла. А пред мојом кућом погинуло је 6 усташа у борби с нама. Ја сам лично убио секиром по глави једног усташу, који је наваљивао на мога оца. Тада су погинули у Бос.[анском] Милановцу: мој отац Милиновић Коста, моја мати Јока, затим Милиновић Миле, Милиновић Вукашин и цела његова породица од 9 чланова, Јајић Недељко, Кравић Божо, Маријановић, Крунић Петар, Ступар Младен, Орловић Милош, Кеџман Коста, те много других, чијих се имена више сада не сећам, али знам поуздано, да је тада у мом селу погинуло 40 Срба, а рањено 25.¹

+++

Марија и Милица Вујновић из Дивосела код Госпића: „Из казнионе из Госпића усташе су сваки дан одводили по два до три транспорта Срба за Велебит. У сваком транспорту било је 50 до неколико стотина Срба. Један транспорт ишао је пре подне, а други после подне. Србе одређене за транспорт за Велебит, усташе су сваки пут пре тога постројили на двориште, повезали им руке жицом, а затим њих свезали једним спојеним ланцем и тако их тјерали у Велебит. По који дан отпремана су по три транспорта Срба у Велебит. У казниону стизали су сваки дан нови транспорти Срба, који су тамо довођени из свих крајева, тако да је казниона била увек пуна, јер колико их је одвођено толико је нових довођено.“²

+++

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: „Сваки дан одводили су усташе у Велебит по два транспорта Срба из казнионе у Госпићу. Један транспорт одводили су пре подне, а други после подне. У сваком транспорту било је око 500 Срба. Колико год их је дневно из казнионе у Госпићу одвођено у Велебит, толико их је нових при-

¹ Саслушање Мирка Милиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Марије и Милице Вујновић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

стизало у Госпић из свих крајева. Сваки дан су усташе све оне Србе, које су одредили за транспорт у Велебит постројили у дворишту у редове, повезали их чврсто жицом два по два, затим се заједно везали са једним дугачким ланцем и тако их онда одводили. О одведенима у Велебит није се никада ништа сазнало, али је потпуно сигурно, да су сви тамо убијени и да су одведени са том сврхом... По мојем мишљењу усташе су у логору у Јасеновцу за време мог боравка убили и заклали 5–6 хиљада Срба а исто толико и Жидова.“¹

+++

Ђуро Медић из Славонског Брода: „Сваки дан ишла су из казнионе за Велебит два до три транспорта Срба – у сваком транспорту 200 до 300 људи тако, да их је дневно одлазило у Велебит од 700 до 1000 људи. Србе одређене за Велебит сваки пут су постројили у дворишту у редове, повезали за руке жицом два по два а затим све са једним дугим спојним ланцем или жицом и тако су их везане усташе пешке гонили у Велебит. Нити један од ових Срба није се вратио, а нити када коме јавио. Сећам се да су овим транспортима одведени у Велебит: Пантић Коста, трговац из Бос.[анског] Брода и околице Рапајић Јово, трговац из Клокочевика, среза Сл.[авонски] Брод са око 60 Срба сељака из околице Сл.[авонског] Брода. По мом мишљењу отпремљено је из казнионе у Госпићу у Велебит 35.000 до 40.000 Срба.“²

+++

Драго Свјетличић из Добоја: „На 21 априла 1942 године премештен сам ја из јасеновачког логора у Загреб у бившу казниону женску на Савској Цести. Овде сам остао све до 19 јуна 1942 године, када сам из Загреба допраћен у Земун и преведен у Београд... Неко време спавао сам у ћелији број 27, у којој је било затворено 14 усташа из усташке жељезне бојне. Сви су били затворени већином ради пијанства и лакоумног задуживања. Ови усташе хвалили су се у ћелији из међу себе, који је више Срба убио. Тако је један од њих утврдио да је у једну јаму у Велебиту бачено 28.500 Срба, који су из казнионе из Госпића прошло лето били одведени у Велебит, тај усташа који је то

¹ Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

причао јест усташки водник Марковић из усташке бојне.

„Колико је Срба убијено у Јасеновцу није ми познато, али је тај број свакако велики.“¹

+++

Милица Хаџи-Чолаковић из Бијељине: „У тој болници² су се лечиле и усташе. Један од тих усташа причао је осталим болесницима, међу којима сам и ја била, да је био на Велебиту и да су тамо усташе поубијале преко 80.000 Срба, а да нису потрошиле ни две стотине метака.“³

+++

Симо Ђурковић из Доње Трнаве код Бијељина: „Од месеца августа 1941 године до средине маја 1942 године убијено је или помрло у Јасеновачком логору и то унутар самог логора што ноторно и познато око 10–12 хиљада заточеника, а од тога две трећине Срба, дакле око 8.000. Ако се узме да је од овога броја т.ј. 8.000 око 40% умрело од глади и болести, онда се број убијених Срба унутар самог јасеновачког логора креће између 5 и 6 хиљада. Колико је пак Срба побијено изван логора и оних бројних партија и транспората који су упућивани у Јасеновац, не зна се, али се сигурно зна да су многе партије стизале и ушле у логор али су одмах одвођене прво на 'рупе' и ту су маљевима 'ликвидирани'. Ваља напоменути да се о овим 'ликвидираним' нису уопште водили никакви спискови, па је за то немогуће навести неку реалну цифру на овај начин побијених Срба.“⁴

+++

Станко Шапић из Блатуше код Вргинмоста: „На 2 августа ове г.[одине] прогласиле су општине Вргин Мост⁵ и Чемерница по

¹ Саслушање Драге Свјетличића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² У Бијељини.

³ Саслушање Милице Хаџи-Чолаковић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

⁴ Саслушање Симе Ђурковића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ Вргинмост.

свим својим селима, да сви они Срби, који желе бити мирни, да на 3 августа о.г. у 8 сати ујутро дођу у Вргин Мост¹ где ће бити присутна два римокатоличка жупника да ће се тај дан тамо обавити прелаз на римокатоличку веру и сви они који пређу бити ће мирни. Тај дан дошло је у Вргин Мост² око 2000 људи. Дошао сам био и ја. Када смо се тамо сакупили, није било нити једног римокатоличког жупника, већ су нас усташе – којих је било преко 300 – опколили и поставили око нас митраљезе, те нас позвали, да се предамо. Нас неколико, који смо били око краја успели смо побећи, а све остале њих 1714 отерали су у затвор среског суда и у Соколски дом где су их држали преко ноћи под стражом. Сутрадан т.ј. на 4 августа о.г. одвозили су их камионима у Глину, где су их затворили у српску цркву и тамо их све поклали и убили.“³

+++

Вукашин Жегарац из Главица код Оточца: „Према приближном рачуну, било нас је у логору⁴ број 2 око 570 Срба. Од тога је нешто испод 2 стотине њих одведено у Крапје са Јеврејима. Међутим и они су путем до Крапја превалили 12 км. под истим условима под којима и ми наших 6 км. Колико их је изгинуло на том путу не знам, али смо доцније сазнали да су на сам католички Бадњак сви ти несретници који су стигли живи у Крапје ‘ликвидирани’. Сви су до једног поклани и Срби и Јевреји. Неколико дана доцније доведене су све њихове ствари и нама у фабрику. Од оног броја Срба који су пресељени у фабрику набројали смо наредног јутра свега нас око 120 живих. Сви остали изгинули су путем или оне ноћи у самој шуши.“⁵

¹ Вргинмост.

² Вргинмост.

³ Саслушање Станка Шапића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*.

⁴ Брочице или Јасеновац II.

⁵ Саслушање Вукашина Жегарца налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

3.11. Судбине православних архијереја

У обезглављивању српског народа у Независној Држави Хрватској посебно место припадало је протеривању и убијању свештенослужитеља Српске православне цркве. Поједине избеглице и прогнаници сведочили су и о томе помињући митрополите, епископе и парохијске свештенике. Наведене чињенице су конкретне и могу се прихватити као поуздане и тачне.

Страдање свештенослужитеља (убијен је најмање 171, избегло их је и протерано више од 450) указује на планирани геноцид у коме је уништење Српске православне цркве имало истакнуто место.

А. Судбина митрополита загребачког Доситеја Васића

Судбина митрополита загребачког Доситеја описана је у текстовима објављеним под окриљем Српске православне цркве и то се, у начелу, може прихватити али и допунити новим сазнањима: „Одмах после избијања Другог светског рата митрополит Доситеј је затворен у Загребу. У затвору је малтретиран и толико претучен – а у томе су учествовале и римокатоличке монахиње – да је у бесвесном стању донет у манастир Ваведење у Београд, где је брижљиво негован од стране сестринства овога манастира.“¹

О митрополитовом мучеништву сведочио је и др Анте Шумановић², Хрват југословенске оријентације, адвокат и судија, стар 49 године, у казивању о сопственом страдању: ухапшен је 25. априла 1941. године у Осијеку, потом спроведен у Крижевце. Ту га је саслушавао Виктор Томић а тукле га локалне усташе. Био је кратко у сабирном логору Даница код Копривнице, ту је међу заточеницима видео и неколико српскоправославних свештеника. Одатле је 27. априла пребачен у Загреб где је остао до 11. маја 1941. године.

¹ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996, стр. 175–176. Више детаља о митрополитовој судбини сабрао је Драгослав Страњаковић из Саслушања троје избеглих Срба: *Највећи злочини садашњице – Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945*, Горњи Милановац–Приштина, 1991, стр. 142–143.

² Саслушање Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

Шумановић се нашао у истој затворској просторији у Загребу са митрополитом Доситејем, па је био непосредни сведок злостављања овог архијереја: „Када су довели митрополита загребачког Доситеја к нама у ћелију, водио га је један младић ухапшеник и рече да је у другој ћелији митрополита био премлаћен од једне дроље, која је била затворена у ћелији број 6, те ју изведоше и рекоше да ће је пустити на слободу ако туче пендреком митрополиту, што је она чинила тако да је старац падао у несвест. Митрополита није био при пуној свести ни када су га довели у нашу ћелију и повраћао је врло често жуч и несувисло је говорио. Након неког времена одвели су га из ћелије и то су га под пазухом водили неки младићи који су били због комунизма ухапшени, јер га усташе нису хтели водити и ти су се младићи опет вратили у затвор и рекли да им је митрополит два пута пао у несвест док су га водили.

„У ходницима полиције пао је два пута, а једном на перону главнога колодвора у Загребу, те да су га отпремили у вагон, те рекоше да су и жељезничари казали, да га воде за Београд.“

Шумановић је са загребачке станице депортован у Даницу код Копривнице а митрополита су убацили у воз за Београд.¹

Има индиција да су Немци приморали усташе да митрополита ослободе и депортују возом у Београд. У Римокатоличкој цркви у Хрвата у више наврата (у једном зборнику текстова о надбискупу и на неколико интернет портала²) објављивана тврдња да је надбискуп загребачки Алојзије Степинац интервенисао за митрополита Доситеја код усташког врха. Као аргумент наводе се речи Анте Шумановића у једним швајцарским новинама 1947. године, после његовог одласка у емиграцију, то јест у Швајцарску.³

¹ Шумановић је после ослобођења од логорске казне 11. августа отпутовао у Загреб како би се на легалан начин ослободио оптужби. Будући свестан да може поново бити ухапшен, возом је отпутовао за Книн и тамо стигао 13. децембра 1941. године. У Книну се задржао до 18. марта. Кад је дознао да му и ту прети хапшење, побегао је у Шибеник, на италијанској територији и у тамошњој болници је провео шест месеци. Добивши италијанске папире продужио је до Боке которске, Цетиња, Берана, Пријепоља, Прибоја и Мокре Горе и крајем октобра 1942. године доспео до Београда.

² „Beograd proglasio Stepinac ‘ratnim zločincem’, a evo kako je on spašavao Srbe“ – www.bitno.hr

³ Juraj Kolarić, „Alojzije Stepinac i pravoslavlje“, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 41, Zagreb, 1998, str. 161–176, 170: „Mitropolit Dositej mu je nadalje rekao da je nadbiskup Stepinac spasio od rušenja pravoslavnu crkvu, a svoje prebacivanje u Srbiju ‘ima zahvaliti Stepincu.’“ Коларићева тврдња да је митрополит казао Шумановићу да

Митрополита Доситеја помиње и Адем Серјанић, трговац из Тузле, муслиман по вероисповести. Серјанић је из родног града депортован у Загреб, у Градску полицију, где је већ било много Срба. Он је истакао да је у тој групи видео и митрополита Доситеја.¹

(Митрополит Доситеј умро је 13. јануара 1945. године у манастиру Ваведење у Београду и у манастирској порти сахрањен.)

Б. Судбина митрополита дабробосанског Петра Зимоњића

У (званичној) биографији овог архијереја пише: „По избијању Другог светског рата 1941. године, митрополиту Петру је саветовано да се склони на неколико дана из Сарајева, док се стање мало не утиша. Међутим, митрополит је одлучио да остане са својим народом. После жучних објашњења са немачких и усташким властима, па и са римокатоличким жупником Божидаром Брале, који му је забранио употребу ћирилице у црквеној администрацији, 12. маја 1941. хапсе митрополита Петра. Митрополит је прво затворен у Сарајеву, а потом у Загребу и Госпићу. По једној верзији, митрополита Петра су из Госпића одвели у Копривницу, а по другој у Јасеновац. Сви су изгледи да је митрополит Петар убијен у Јасеновцу и бачен у ужарену пећ.“²

Најбољи познавалац сведочења избеглица из Независне Државе Хрватске, др Драгослав Страњаковић, професор Богословског факултета, објавио је неколико тврдњи о последњим недељама митрополита Петра. Према једној, коју је у Пљевљима казивао извесни официр бивше Југословенске краљевске војске, он је видео митрополита у бараци у логору код Загреба³. Према другој, заточеници Реља Билановић и Милан Љуштина видели су митрополита у затвору у Госпићу.⁴ „Митрополита су из Госпића по једној вер-

је за његово пребацивање у Србију заслужан надбискуп нема логичну основу. Наиме, митрополит није могао да зна да ће га из затвора депортовати у Београд а још мање је вероватно да је надбискуп интервенисао. Коларићев извор је: *Neue Zürcher Zeitung*, 20. 11. 1947; *Hrvatski glas*, 13. 1. 1948. Шумановић у свом казивању у Београду 1943. године није помињао надбискупа Степинца – *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

¹ Саслушање Адема Серјанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац, 1996, стр. 405-406.

³ Највероватније је реч о логору Керестинец.

⁴ Реља Билановић казивао је о свом путовању и поменуо извесан број личности које је видео у Госпићу: „Тада смо чули да је пре нас био у Госпићу у истом

зији одвели у Копривницу, по другој, у логор у Јасеновац.“ Потом Страњаковић препричава сведочење Јове Фуртуле и Јове Лубуре о последњим данима митрополита.¹

Наиме, јасеновачки заточеници Јово Фуртула, Максим Трапара, Јово Тамбура, Рајко Лазаревић, Јово Лубура и Васо Стјепић казали су 1. јула 1942. године у Комесаријату за избеглице и пресељенике: „Нама (Јови Фуртули и Јови Тамбури), на питање кога су усташе отерале од свештеника и грађана Сарајева, изјавио је у поверењу неки Циганин Алија, собни старешина у логору Јасеновац, да је у Јасеновац дотерано више свештеника и да су ту скори сви побијени. Нарочито је истакао да је из Копривнице дотеран у Јасеновац митрополит Петар Зимоњић, наш сарајевски владика, па нам је рекао ‘е, онако фини човек владика Петар је овде у Јасеновцу убијен’. Није нам говорио на који је начин убијен, али смо стекли уверење да је заиста митрополит убијен у логору Јасеновац...“²

Према четвртој верзији, митрополит је из Госпића одведен у Копривницу где се тешко разболео, па су га морали преместити у болницу Стењевац у Загребу, где му се потом губи сваки траг.³

затвору владика Зимовић...“ Зборник *Јасеновачки логор*.

¹ Више детаља о митрополитовој судбини доноси Драгослав Страњаковић у: *Највећи злочини садашњице – Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945*, Горњи Милановац – Приштина, 1991, стр. 128–134. Видети и: Љубомир Дурковић Јакшић, „Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима пре и за време марта 1941. и њихово страдање у току рата“, 6, *Гласник Српске православне цркве*, Београд, 1980, стр. 146.

² Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd, 1989, str. 152–154.

³ Та вест стигла је и у Патријаршију, па је митрополит Јосиф молио Милана Недића за интервенцију код немачких војноуправних власти, како би била проверена њена истинитост код хрватских власти. Писмо митрополита Јосифа Недићу од 2. јула 1942. године – Архив Синода, Записници, Син. бр. 1759/зап. 250. Недић је тек октобра 1942. године одговорио да је судбина митрополитова непозната – Архив Синода, Записници, Син. бр. 1841 од 5. новембра 1942.

3.12. Судбине парохијских свештенослужитеља

А. Протеривање и пресељење

Јован Каменаровић из Сусека код Илока: „Почетком месеца јула 1941 године српско-православни свештеник из Сусека Сапунџић¹ пребачен је насилно у Србију, а његов иметак, који је имао разграбљен је по усташама.“²

+++

Миле Симовић из Рогатице: „На дан 11 јула 1941 године, одведени су сви српски свештеници из среза рогатичког у Цапраг, а потом пребачени у Србију.“³

+++

Адем Серјанић из Тузле „У затвору загребачке полиције, био сам 36 дана. Иза тога превезен сам у једној групи од 16 лица на даљни боравак у логор 'Даницу' крај Копривнице. У овоме логору за моје време било је преко 2.600 интернираца, већином Срба, виђенијих људи, православних свештеника из Босне, Лике, Кордуна и т.д. Сви ови људи у логору били су извргнути страшном мучењу. Православним свештеницима усташе су рукама чупали браде и то до последње длаке, тако да су после тога изгледали као обријани, наравно обливени крвљу по лицу. При томе су се они врло храбро држали, па док су им усташе, чупајући браду и псујући мајку српску питали да ли их боли, они су одговарали пркосно, да их ништа не боли. Многе друге неподобштине измишљали су усташе и вршили над Србима, нарочито над свештеницима.“⁴

¹ Милутин.

² Саслушање Јована Каменаровића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Миле Симовића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁴ Саслушање Адема Серјанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Милан Шупут, из Вуковја код Гарешнице: „Прошлог лета усташе су одвели у логор у Цапраг Гвоздић Стеву православног свештеника у Вуковју и његову породицу, као и све остале околне православне свештенике.“¹

+++

Обрад Матић из Шида: „Испред усташког терора, некако почетком месеца маја 1941 год. побегао је у Србију шидски свештеник Нешко Нешковић. Други шидски свештеници Димитрије Зековић, пошто је био стар и неспособан за бегство, остао је у Шиду до месеца августа 1941 године када су га усташке власти са осталим свештеницима из Хрватске присилно иселили у Србију. После одласка свих свештеника, усташе су затворили српско-православну цркву у Шиду.“²

Б. Убиства

Антоније Пинчетић, свештеник из Пађена код Книна: „После ових ухваћени су многи свештеници Епархије Далматинске. Држи се да су сви убијени.³ Ти свештеници јесу: Себастијан Јовић, парох у Дрнишу, Јован Андрић, парох у Тепљуху близу Дрниша, Душан Гаврановић, парох у Баљцима близу Дрниша, Милан Тришић, парох у Врлици, Валеријан Штрбац, калуђер, парох у Дикуму⁴ близу Сиња, Дамјан Штрбац, парох у Босан.[анском] Грахову, Мирко Стојисављевић, парох у Гламочу, Коста Станишић, парох у Ливну, Миле Арежина, парох у Великом Цветнику⁵, Илија Будимир парох у Црном Лугу, Наум Миљковић⁶ игуман манастира Драговића. Сви

¹ Саслушање Милана Шупута налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Обрада Матића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Тврдња је делимично тачна јер нису сви страдали.

⁴ Дицму.

⁵ Цвјетнићу.

⁶ Игуман Наум Милковић није страдао на Пагу: преживео је рат. Послератна комунистичка власт ухапсила га је и осудила на вишегодишњу робију; умро је 21. марта 1946. године у затвору у Старој Градишци.

ови наведени већином су одведени на острво Паг, где су Италијани из једне јаме извукли 2800 лешева. То је мени рекао један италијански официр, који је био присутан вађењу лешева. Даље је рекао да Италијани имају снимке разних зверских убистава свештеника и виђенијих људи.¹

+++

Владимир Гајић из Нашица: „У Нашицама служио је као парох српско-православни свештеник Богић Ђорђе. Одмах на почетку независне државе Хрватске, једне ноћи извукли су га усташе из стана, стрпали у аутомобил и одвезли у правцу Слав.[онске] Ораховице. Сутрадан нашли су неки цигани леш свештеника Богића у граби крај пута у близини села Мартина. Причало се је да је леш био изнакажен. У Нашицама се је отворено говорило да је сам фратар Сидоније² организовао уморство свештеника Богића, само да може после тога лакше извршити насилно покатоличавање Срба.“³

+++

Марија Богуновић из Ливна, и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна: „У ноћи између 11 и 12 јула 1941 године провалили су усташе у стан месног свештеника у Ливну Станишића Косте, те одвели њега, његову жену Даницу и кћерку Смиљу и затворили их у основну школу, где су их затворене држали око 3 недеље. На 31 јула 1941 године су одвели усташе њих са неким другим Србима, које су после тога затворили, а чија ћемо имена касније навести, у село Пролог, удаљено 20 км. од Ливна, где су их све убили.“⁴

+++

Десимир Михић из Стоца: „У ноћи између 22 и 23 јуна ухапшени су и у ноћи 23 и 24 јуна повезани и одведени у Љубиње и над

¹ Саслушање свештеника Антонија Пинчетића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Шолц.

³ Саслушање Владимира Гајића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Босна и Херцеговина и Акција фрањеваца*.

злогласном јамом поубијани: Душан Благоје, свештеник...“¹

+++

Софија Шакота из Чапљине код Стоца: „Затворене Србе пре убиства усташе су страховито мучили, како смо то већ нагласили у записнику од 11 марта 1941 године. Тако су Ајдиновић Љуби², свештенику из Чапљине пре убиства исчупали сву браду и ужасно га тукли. Када су усташе своје жртве изводили из затвора на страстиште, стајали су на вратима са сваке стране по неколико усташа, који су једне жртве ударили штаповима, пендрецима, боксерима и врећама песка.“³

+++

Гојко Шкоро из Слипчића код Мостара: „Познато ми је, да су усташе некако у то време међу осталим мостарским Србима одвели и два православна свештеника и то: Гвозденовића⁴ и Шиндиковића⁵ до Мостарског Блата и тамо их најпре ужасно мучили а затим бацили у дубоку јаму, која се у близини Мостарског Блата налази.“⁶

+++

Крсто Бумбић из Добреља код Гацког: „Усташе су поменутих 20 угледних Срба, које су били оставили у војничком логору у Автовцу, око 15 јуна 1941 године, повели на ’Кобиљу главу’, да их тамо убију, али су се успут предомислили и убили их још код места Степана. После су њихове лешеве одвукли на брдо ’Кобиљу главу’ и бацили у јаму ’Голубњачу’. Тада су убијени: Старовић Шпиро⁷ про-та из Автовца...“⁸

¹ Саслушање Десимира Михаића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Реч је о проти Љубомиру Хајдиновићу.

³ Саслушање Софије Шакота налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁴ Владо.

⁵ Реч је о Стевану Шинковићу.

⁶ Саслушање Гојка Шкора налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁷ Спиридон.

⁸ Саслушање Крсте Бумбића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Мићо Кашиковић из Брчког: „Након 10 дана усташе су запалили и српско православну цркву у селу Зовику, општине Рахић. Истовремено са уништењем цркве у Зовику, усташе су ухапсили пароха те цркве, коме не знам имена, али ми је познато, да је по народности Рус¹ с тим да га зове котарски предстојник из Брчког на преслушавање. Међутим један километар даље од саме црве, т.ј. изван села Зовика, усташе су овога свештеника убили и његов леш оставили на путу.“²

+++

Александар Перишић и Борислав Митрашиновић из Зенице: „Прво убиство у срезу зеничком извршено је над српско-православним свештеником Мракићем Миком³, парохом у Миљешеву⁴ који је убијен од једног католичког распопа којему се имена не сећамо⁵.“⁶

+++

Војислав Лазаревић и Илија Зебић из Завидовића код Жепча: „Почетком месеца јуна 1941 године одведена је прва партија затворених Срба на жељ.[езничку] станицу у Завидовићу, стрпана је у теретне вагоне и одвезена у правцу Слав.[онског] Брода. О судбини ових Срба даље се ништа не зна, али се опћенито верује, да су сви побијени. Тада су из Завидовића одведени: ...Хајдиновић Бранко богослов,... Зеџ⁷ Јован свештеник из Возућа, те још неки којима се не сећамо имена.“⁸

¹ Јован Књажев.

² Саслушање Миће Кашиковића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Реч је о Миладину Минићу.

⁴ Биљешева.

⁵ Еуген Гујић.

⁶ Саслушање Александра Перишића и Борисава Митрашиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*. Убиство свештеника Минића помиње и Страхинја Зуровац из Зенице – *Босна и Херцеговина*.

⁷ Зечевић.

⁸ Саслушање Војислава Лазаревића и Илије Зебића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Лазар Алексић из Ковачића код Кладња: „У срезу власеничком у шуми Јелику на месту званом Рашића Гају пронашли смо више од 400 лешева раније побијених Срба. У том истом Гају пронашли смо и леш свештеника Јанка Савића из Власенице. Њега су усташе прво жива огулили, па онда убили.“¹

+++

Милица и Милан Дмитрашиновић из Коренице: „У исто време ухапсили су усташе: Др. Калембера Бранка, адвоката из Загреба, који је по хрватским властима био претеран у Кореницу, као родно место; Станисављевића Раду, свештеника из Коренице и Бракуса² свештеника из Бијелопоља. Њих су држали неколико дана у затвору жандармериске станице у Кореници, а затим их једне ноћи свезали, потрпали у кола извезли некуда изван места и убили.“³

+++

Жарко Цвјетичанин из Брлога код Оточца: „Познато ми је да је у оно време одведен из Бриња, камо се је био склонио Маријан⁴, свештеник из Сења. Њега су усташе такођер одвели у Госпић и тамо га је нестало.“⁵

+++

Глишо Гатало из Горњих Дубрава код Огулина: „Једнога дана у почетку месеца августа 1941 године дошао је из Огулина у Горње Дубраве један усташа на моторном котачу и саопштио месном свештенику Алагићу Ђури да се мора безувјетно истога дана пријавити у усташком стану у Огулину. Није му навео разлог за то. Све-

¹ Саслушање Лазара Алексића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Данило.

³ Саслушање Милице и Милана Дмитрашиновића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Георгије – Ђуро.

⁵ Саслушање Жарка Цвјетичанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

штеник Алагић одмах се је спремио и истога дана отишао у Огулин и пријавио се у усташки стан. Усташе су га одмах затворили у Кулу, где је био око 20 дана, а после му се је замео сваки траг.¹

+++

Јован Вучковић из Српских Моравица код Огулина: „У другој половини месеца јуна 1941 године дошло је око 30 наоружаних усташа из Огулина у Српске Моравице под водством једног усташког сатника. Они су са домаћим жандармима и усташама извршили хапшења свих угледнијих Срба из Српских Моравица. Тада су ухапшени: Дујић Владимир, свештеник... Сви су они одведени исти дан из Српских Моравица у Огулин, где су два дана били затворени у 'Кули', а затим су отпремљени у логор у Копривницу. После тога су отпремљени из Копривнице у Госпић и ту им се замео сваки траг. Верује се, да су сви убијени.“²

+++

Ђуро Аџибаба из Примишља код Огулина: „Чим су дошли у Примишље, одмах су са жандармеријским наредником из Примишља Коџоман Божом дигли из кревета и са собом одвели: Егића Душана, општинског бележника; Судара Николу, председника; Цимеша Јована трговца; Крњића Ђатију, општинског благајника; Ковачевића Радована, свештеника и... Све су их усташе исту ноћ одвели са собом у Огулин и од тада се о њима више ништа не зна. Тврди се, да су убијени у Огулину, а њихови лешеве бачени у неку јаму под 'Клеком'.“³

+++

Милица Мартиновић из Вељуна код Слуња: „Одмах сутрадан ујутро усташки повереник за општину Вељун Шлајфар Иван, учитељ у Вељуну, одредио је хапшење неких угледнијих Срба из оп-

¹ Саслушање Глише Гатала налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Јована Вучковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

³ Саслушање Ђуре Аџибабе налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

штине Вељун. По његовом наређењу жандарми су тада ухапсили: Добросављевића Бранка, свештеника и бившег народног посланика из Вељуна; Дудуковића Тодора, земљорадника и бившег председника општине; Манојловића Ману, трговца и гостионичара; Ловрића Стевана, земљорадника, сви из Вељуна; затим, Скорупана Димитрија, свештеника из Цвијановић Брда и Ловрића Стевана, земљорадника из истог места. Сви су ови Срби били затворени у жандармеријској касарни у Вељуну.^{“1}

+++

Илија Грубић из Петрињаца код Петриње: „У месецу јулу 1941 године усташе су ухапсили Вучковића Николу, свештеника из Дрљача, општине Суња и одвели га у Петрињу у затвор. Од тада се о овоме свештенику ништа не зна. Говори се, да је савише других Срба из Петриње и околице одведен у једну шуму крај Сиска и тамо убијен.“²

+++

Бранко Вучковић из Сјеверовца код Петриње, и Милан Прица, из Бестрме код Петриње: „Једне ноћи прошле године исто о Св.[етог] Ђурђа, дошли су усташе из Суње у село Свињицу, општине Градуса, где су провалили у стан свештеника Бабића Дане и извели га из куће. После неколико дана његов леш нађен је у граби крај пута недалеко села Свињице.“³

+++

Даница, Софија и Сава Мраковић из Влаовића⁴ код Глине: „Живковић Васиљ, свештеник из Влаовића⁵ одведен је од усташа још у почетку независне државе Хрватске и о његовој се судбини

¹ Саслушање Милице Мартиновић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Илије Грубића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Бранка Вучковића и Милана Прице налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Влаховића.

⁵ Влаховића.

ништа не зна, али се опћенито верује да је убијен¹. Исто тако одведен је још у почетку и свештеник из Бачуге Живковић Глишо². Њега су усташе, како се чује убили у једној шуми крај Сиска.“³

+++

Група Срба из околине Војнића (Милић Живковић, Раде Милашиновић, Стеван Штакор, Михајло Т. Еремић, Душан Косић, Јосип Миљеновић, Милош Напијало, Милош Докић, Јанко Ђодан, Никола Лисић, Михајло Н. Еремић, Миле Кнежевић, Радан Миљеновић, Јанко Каран, Дмитар Берић, Миле Тарбук, Лазо и Милош Радичанин, Нинко Мартиновић, Милић Ерор, Петар Михајловић, Лука Новковић, Марко Видић, Раде и Ђуро Момчиловић, Раде Гуњ, Миле Бјеливук, Миле Томашевић, Марко Кокир, Никола Царевић, Милан Каран и Миле Бајић): „У првом реду похапсили су српске свештенике из нашег среза, међу којима су били: Нинковић Петар, парох у Војнићу; Душан Шушњар, парох у Дуњаку; Миле Пеурача, парох у Гор. Будачком; Милан Докмановић, парох у Перјасици; Душан Малобабић, парох у Требињу⁴. Осим тога су у самом Војнићу похапсили су око 150 Срба сељака без разлике старости и све скупа су држали затворене у дворишту среског начелства. То је било око 9 сати ујутро. Ове људе држали су у дворишту среског начелства до 4 сата после подне и пошто су пустили свештенике Малобабића и Ђеранића као старије људе, још неколико сељака старијих година, остале су у камионима одвезли у правцу села Крњак, где су их на месту званом 'Змијин јарак' потукли са крамповима и чекићима и покопали на истом месту у заједничку гробницу. Било их је који су и на пола живи бачени у реку, па се, како смо могли чути, три дана чуло јечање из те реке. Међу побијенима овога дана налазили су се четири свештеника и то: Нинковић, Шушњар, Пеурача, Докмановић,... Коначно су убили и коларићког свештеника проту Душана Малобабића са његовом женом и служавком.“⁵

¹ Протеран у Србију. Преживео рат.

² Григорије.

³ Саслушање Данице, Софије и Саве Мраковић налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

⁴ Коларићу.

⁵ Саслушање Милића Живковића, Раде Милашиновића, Стевана Штакора, Михајла Т. Еремића, Душана Косића, Јосипа Миљеновића, Милоша Напијала, Ми-

В. Свештеници заточеници у систему логора Јасеновац

Тешко је утврдити који су свештенослужитељи били заточеници у систему концентрационог логора Јасеновац. Зна се за следеће:

Стево Симић из Цепелишта код Петриње у сведочењу о свом боравку у Јасеновцу казује да је први покољ спроведен новембра 1941: „Први покољ извршен је месеца новембра 1941 год.[ине]. Тада су некоји Срби покушали бегство па су зато усташе све нас постројили крај циглане и држали нас тако у строју од 10 сати ујутро до 2 сата после подне. Око 2 сата после подне дошао је до нас заменик команданта логора усташки поручник Милош Љубо са неколико усташких официра и усташа. Најприје су нас тукли кундацима, а неко је су одмах на лицу места убили из пиштоља, или су их ударили ножевима у прса. Убили су их одмах 5-6 а међу њима и једног млађег свештеника... Гледао сам како је тада на 2 фебруара 1942 год.[ине] маљем по глави пред баракком убијен Поповић Саво, свештеник из Јање, среза Бјељина¹, стар око 60 година, имена других убијених не знам.... Трећу ноћ били смо смештени у један подрум где се је пре тога сушио цреп. У том подруму нашли смо остатак оних Срба, који су на 13 новембра 1941 год.[ине] пресељени из логора, у којем смо пре становали у ову циглану, а који од усташа успут нису били тада побијени. Они су нам тада причали, како су многи њихови другови пригодом премештаја из првог логора у циглану успут убијени од усташа. Међу овом групом Срба нашао сам од мојих познаника Др. Бараћа Бранка свештеника из Сиска.“²

И Пано Перовић из Бијељине помиње убиство свештеника Бранка Бараћа и Милорада Пекића.³

Г. Друге судбине свештеника

Крсте Бумбић из Добреља код Гацког: „Дознавши за ово Срби

лоша Докића, Јанка Ђодана, Николе Лисића, Михајла Н. Еремића, Миле Кнежевића, Радана Миљеновића, Јанка Карана, Дмитра Берића, Миле Тарбука, Лазе и Милоша Радичанина, Нинка Мартиновића, Милића Ерора, Петра Михајловића, Луке Новковића, Марка Видића, Раде и Ђуре Момчиловића, Раде Гуња, Миле Бјеливука, Миле Томашевића, Марка Кокира, Николе Царевевића, Милана Карана и Миле Бајића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

¹ Бијељина.

² Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Саслушање Пана Перовића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

су запитали за савјет свештеника Перишић Радојицу, из села Казанци. Он им је саветовао, да сви Срби треба да се дигну на оружје и да се бране, јер да им иначе нема спаса, Срби су послушали савет свештеника Перишића и дигли се на отпор. Срби су се дигли на отпор на 7 јуна 1941 године из села: Казанци, Дулићи, Вратковићи, Данићи, Степан, Пржине, Добреља, Густо поље, Гарева, Самобор, Липник и Јасеник. Међу Србима који су се дигли на отпор био сам и ја. Око половине Срба било је наоружано војничким пушкама бивше југословенске војске, а остали су овима помагали као неборци. Вођа побуњених Срба био је речени свештеник Перишић.¹

Крсте Бумбић сведочио је о још једном свештенику: „Усташе су поменутих 20 угледних Срба, које су били оставили у војничком логору у Автовцу, око 15 јуна 1941 године, повели на ’Кобиљу главу’, да их тамо убију, али су се успут предомислили и убили их још код места Степана. После су њихове лешеве одвукли на брдо ’Кобиљу главу’ и бацили у јаму ’Голубњачу’. Тада су убијени: ... Међу овима био је и Мاستиловић Новак² ранили, па се је притајио, као да је мртав. Када су усташе отишли и спустила се ноћ, он се је дигао и отишао у Црну Гору. Када је талијанска војска поново окупирала Гацко и околину, он се је повратио из Црне Горе и отада живи у селу Изгори крај Гацког.“³

+++

Душан Зеленбаба, из Голубића код Книна: „Када су четници заузели Книнску Крајину, понудили су водство Ђујићу Момчилу, свештенику из Стрмице крај Книна, који се је тога водства и примио, те се и сада налази на челу четника, који држе српска села Книнске Крајине у својој власти.“⁴

¹ Саслушање Крсте Бумбића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Свештеник.

³ Саслушање Крсте Бумбића. Свештеник Мاستиловић приступио је партизанима и с њима остао до краја рата.

⁴ Саслушање Душана Зелембабе налази се у зборницима *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем и Акција фрањеваца*.

3.13. Судбине објеката Српске православне цркве

A. Рушење

Судбине богослужбених објеката Српске православне цркве на територији Независне Државе Хрватске 1941–1945. године нису биле теме озбиљнијих научноистраживачких радова међу историчарима. То је довело до бројних, различити тврдњи о томе колико је тих објеката срушено, оштећено, опљачкано или претворено у римокатоличке и унијатске храмове.¹ Није истражено ни на које су начине богослужбени објекти оскрнављени – од обављања физиолошких потреба на тим местима до стравичних злочина, оргијања и масовних убистава.

Сакупљања података о томе чему су све послужили богослужбени објекти Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској представља мучан посао али се он мора одрадити као прилог испитивању психопатологије код припадника усташких постројби и извесног дела припадника хрватског народа. С обзиром на то да је апсолутна већина злочинаца припадала Римокатоличкој цркви и била подложна утицају свештеника, остаје питање да ли су морбидне идеје о недостојном искоришћавању српскоправославних храмова потекле управо од њих (римокатоличких свештеника). И та врста злочинења спада у домен психологије и психијатрије. Управо то показују примери који следе.

+++

Славко Миловановић из Трњана код Славонског Брода: „У месецу децембру 1941 године порушене су српско-православне цркве у Клокочевнику, Новом Топољу, Трњанима и Славонском Броду. Све ове цркве су усташе пре рушења темељито опљачкали, однесавши све вредније ствари, а нарочито новац. У Клокочевнику су се

¹ То је била узгредна тема у мојим истраживањима за рукопис књиге *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989, стр. 118–132 (поглавље „Уништавање објеката Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској током 1941. године“) и докторске дисертације *Српска православна црква 1941–1945. године*.

пре рушења цркве усташе обукли у црквене одежде и под литијама ишли кроз село и изазивали Србе, ругајући се православном бого-служењу. Тај дан су ишли и по српским кућама и лупали иконе, које су у кућама нашли.^{“1}

+++

Лазар Вишњички и Влада Илић из Сремске Каменице: „Једнога дана прошле године дошли су усташе из Осијека у Ср.[емску] Каменицу са једним великим камионом. Одмах су провалили у православну цркву и потпуно је опљачкали, а опљачкане ствари са собом у камиону одвезли. Пре одласка вршили су нужду у цркви и оставили је потпуно загађену људским изметинама.“²

+++

Љубомир Антић из Тузле: „Све српско-православне цркве у срезу тузланском су прошле године по усташама и Хаџиефендићевим легионарима темељито опљачкани, а потом затворене. У некојима су православним црквама Муслимани држали и хранили своје коње, само да што више унизе православну веру...“³

+++

Марија Бобинац из Загреба: „Ми смо за време нашег боравка у Јасеновцу долазиле по храну у једну кућу крај православне цркве, у којој се кухала храна за усташе и заточенике. У подруму те куће био је затвор за заточенике... Како се је та кућа налазила близу православне цркве, то сам видела, да су усташе у православну цркву затварали јањце, где су их клали...“⁴

+++

¹ Саслушање Славка Миловановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Лазара Вишњичког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Љубомира Антића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁴ Саслушање Марије Бобинац налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

Бранко Лазивић из Сарајева: „За време мојег боравка у логору Јасеновцу рушили смо темељне зидове православне цркве, јер тада још није била потпуно порушена. Циглу порушене цркве морали смо преносити трчећим кораком на друго место, а ко то није могао, тога су усташе кундацима злостављали.“¹

+++

Милан Станић из Човца код Окучана: „Почетком децембра 1941 године срушена је православна црква у Окучанима, а грађевни материјал превезен је железницом у једно место наводно ради подизања радничких установа. Убрзо затим прешло се на рушење црква у селу Цагама и Бодеграјима. Рушење црква врше Жидови под надзором усташких функционера. Ови се Жидови нагоне да при раду на рушењу певају погрдне песме против Срба, на пр.[имер] ’како је чорби без мркве, тако је Србину без цркве’, или ’Србин слави своју славу, да прошири хрватску државу‘.“²

+++

Саво Нежић и Стеван Божић из Мирковаца код Винковаца: „Српско-православна црква у Мирковцима је још у почетку по усташама опљачкана а потом затворена.“³

+++

Видосава Николић и Аница Ђорђевић, из Вуковара: „Српско-православне цркве у Вуковару и околици су по усташама темељито опљачкане а потом запаљене.“⁴

+++

Нада Релић из Трпиње код Вуковара: „Српско-православна

¹ Саслушање Бранка Лазивића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Милана Станића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Саве Нежића и Стевана Божића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Видосаве Николић и Анице Ђорђевић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

црква у Трпињи претворена је у римо-католичку.¹

+++

Пајо Ивановић из Нештина код Илока: „Српско-православна црква у Илоку је прошлог пролећа по хрватским властима до темеља порушена, а прије рушења је потпуно опљачкана. Српско-православне цркве у Нештину, Сусеку и Баноштру² су само затворене.“³

+++

Јован Каменаровић из Сусека код Илока: „Српско-православне цркве у Сусеку и Свилошу су још у почетку независне државе Хрватске по усташама опљачкане и затворене, па тако затворене и сада стоје.“⁴

+++

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „У срезу сремско-митровачком све су православне цркве по усташама опљачкане, а потом затворене, али нису порушене. Познато ми је, да је порушена православна црква у Илоку.“⁵

+++

Владимир Гајић из Нашица: „Српско-православне цркве у неким селима су прошле године порушене, а неке су претворене у римо-католичке цркве као у селима Будимцима и Лонцици.“⁶

+++

Мирко Милиновић из Босанског Милановца код Санског Моста:

¹ Саслушање Наде Релић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Баноштору.

³ Саслушање Паје Ивановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Јована Каменаровића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁵ Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁶ Саслушање Владимира Гајића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

„Муслимани су прошла године разрушили православну цркву у Бос. [анском] Милановцу, након што су је пре тога потпуно опљачкали.“¹

+++

Добрила Мартиновић из Шипрага код Котор Вароши: „У месецу мају 1941 године порушене су српско православне цркве у Котор Вароши, Челинцу и Маславарима. Рушење ових цркава морали су вршити домаћи и најугледнији Срби. Наређење за рушење српскоправославних цркава издао је поменути Др. Гутић Виктор... Још прошло лето усташе су порушили у Бања Луци две српско-православне цркве. Рушење цркава морали су вршити Срби и Јевреји, који су тада били затворени у 'Црној Кући'.“²

+++

Сретенко Драгић из Церемошњака код Нашица: „Познато ми је, да је српско православна црква у селу Лонцици претворена у римокатоличку. Српско православни манастир у Сл.[авонској] Ораховици претворен је у усташки логор.“³

+++

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге: „Прошле јесени усташе су порушили српско-православне цркве у Трештановцима и Ветову, среза славонско-пожешког. Са српско-православне цркве у Слав.[онској] Пожеги порушили су прошле јесени торањ и цркву претворили у месницу, па и сада у тој цркви постоји месница. Српско-православне цркве у селима Градишту, Лонцици и Сипини претворене су прошле јесени у римо-католичке цркве и у њима вршио је све до сада римокатолички фратар Сидоније⁴ мисе за покатоличене Србе.“⁵

+++

¹ Саслушање Мирка Милиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Добриле Мартиновић налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

³ Саслушање Сретенка Драгића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

⁴ Шолц.

⁵ Саслушање Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

Славко Кокоруш из Високог: „Српско-православне цркве у срезу Високом нису срушене, већ су само затворене и запечаћене.“¹

+++

Илија и Вукосава Шуркаловић из Пакраца: „Прошло љето настанили су се у Владичанском двору у Пакрацу фратри-фрањевци. Они су Дворску капелу претворили у римокатоличку и у њој покрштавали Жидове. Почетком јануара 1942 године фратри су се иселили из владичиног двора – кажу по наређењу Свете Столице.“²

+++

Бранислав Мајсторовић, Ђорђе Игрић и Спасо Стојановић из Руме: „Српско-православне цркве све су затворене и запечаћене, а прије тога су по усташама опљачкане. Нарочито су усташе опљачкали све Фрушкогорске манастире, све драгоцене и друге вредне ствари, те историске знаменитости, како из цркава, тако и из Фрушко-горских манастира усташе однели. У манастирима су постављени комесари.“³

+++

Ђорђе Бајић из Ирига: „Све калуђере из српско православних манастира у Фрушкој Гори усташе и хрватске власти су растерали, а манастирска имања су запленили у корист Хрватске државе. Манастирским имањима сада управљају посебни комесари. Једино је остао манастир Хопово, јер су тамо од раније биле руске калуђерице и у њих хрватске власти и усташе не дирају. Све српско православне цркве су затворене а свештеници разјурени.“⁴

+++

Лазар Чолаковић из Брчког: „Оних дана, запаљена је по уста-

¹ Саслушање Славка Кокоруша налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

² Саслушање Илије и Вукосаве Шуркаловић налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

³ Саслушање Бранислава Мајсторовића, Ђорђа Игрића и Спасе Стојановића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушање Ђорђа Бајића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

шама и српско-православна црква у Брезову Пољу.“¹

+++

Милица Бјелопетровић из Брчког: „На 2 децембра 1941 године усташе су провалили у српско православу цркву у Брчком, демолирали је, порушили иконостас и разлупали слике. Исту вече бацили су бомбу на црквени торањ који се од тога срушио и запалио.

На 3 децембра 1941 године отишли су усташе на месно православно гробље, где су порушили и полупали све надгробне споменике и крстове. Исти дан су запалили и православу капелицу на старом православному гробљу, коју је био подигао покојни Хаџић Ђока трговац из Брчког.“²

Б. Српске православне цркве као стратишта и губилишта

У четири зборника саслушања избеглица (*Акција римокатоличке цркве, Акција фрањеваца, Босна и Херцеговина* и новосачињени *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*) налазе се на десетине прича о злочинима ипочињеним у објектима Српске православне цркве, у Славонији, Босанској Крајини, Лици, на Банији и Кордуну.

+++

Хилмија Берберовић из Босанског Новог: „Неке су затварали у православу цркву у Глини. У цркву је могло стати 1000 људи. Тад је командир сатније одређивао 15 људи који имају да изврше клање. Пре него што пођу на овај посао њима је давано алкохолно пиће и то неке рум, а неке љута ракија, па кад се напију онда су их са ножевима слали унутра. За време клања пред црквом је била постављена стража а ово је било потребно с тога што су се неки православци пењали у звонару па су затим са звонаре скакали у порту. Све ове поубијали су стражари у порти. Ја сам био одређен у три

¹ Саслушање Лазара Чолаковића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Милице Бјелопетровић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

маха да вршимо клање у цркви. Сваком приликом ишли су и неки официри Добрић Јосип и Цвитковић Михајло а поред њих било је и усташких официра.

„По уласку у цркву официри су остајали код врата и посматрали наш рад, а ми смо вршили клање. Убијање је вршено на тај начин што смо неке ударали ножем право у срце а неке клали преко врата, а неке ударали ножем где стигнемо. Ако неки Србин не би био од првога удара смртно погођен, тога су усташе приклали ножем. За време овога клања није горела светлост у цркви, већ су били одређени специјални војници, који су рукама држали батеријске електричне лампе и тиме нам осветљавали простор. У више махова десило се, да је неки Србин налетео песницама на нас пак ударио некога у стомак ногом, али тај је био искасапљен. За време овога клања била је у цркви велика галама. Присутни Срби су викали: 'Живео Краљ Петар! Живела Југославија! Живела Краљица Марија! Живела Србија! Доле Павелић! Доле усташе! Доле Хрватска држава!'

„Ово клање почимало је обично у вече у 22 часа па је трајало ујутро до 2 часа. За време док је и последњи Србин био жив све су ове манифестације трајале. Ово клање у цркви десило се 7 до 8 пута, а ја сам учествовао три пута. За време овог клања смо сви били умрљани толико крвљу да се униформа није могла очистити, већ смо је замењивали у магацину а доцније прали. После свакога клања црква је прата. Кад се завршило клање, долазили су камиони који су носили лешеве. Обично су их бацали у реку Глину, а неке су и закопавали...“¹

+++

Драган Ј. Бакић и Драган П. Бакић из Чемернице код Вргинмоста: „На 3 августа 1941 године, око 1500 Срба из општине Чемернице, отишло је у Вргин Мост². Исти дан дошло је у Вргин Мост³ и из других општина око 700 Срба тако, да их је свих скупа дошло

¹ Саслушање Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Вргинмост.

³ Вргинмост.

тад у Вргин Мост¹ око 2.200. Када су се Срби тако сакупили и чекали на покрштавање, наједном су их опколили наоружани усташе. Усташе су биле у великом броју и наоружани војничким пушкама и митраљезима терали Србе у соколану. Срби су тада слутили, да им се спрема покољ па их је око 400 успело побећи, а око 1800 је сатерано и затворено у соколану. Ту су их држали под стражом целу ноћ, а сутра дан дошло је у Вргин Мост² 25 теретних камиона у које су стрпали ове Србе, одвезли их у Глину и поклали у православној цркви. Из цркве се је спасао само један једини Србин и то Једнак Љубан, земљорадник из Гређана, општине Топуско. Пригодом бегства, усташе су за њим пуцали и ранили га. Чули смо да је после пребегао у Србију.“³

+++

Петар Мацакања из Шашеве код Глине: „Српско-православна црква у Хајтићу, под чију парохију је подпадало моје село, спаљена је о Св.[етом] Николи 1941 године. Усташе су је пре паљења потпуно опљачкали. Такођер је спаљена и потпуно опљачкана и српско православна црква у Глини, у којој су усташе пре тога поклали више хиљада Срба које су довели из глинског и вргинмостанског среза.“⁴

+++

Станко Шапић из Блатуше код Вргин Моста⁵: „На 2 августа ове г.[одине] прогласиле су општине Вргин Мост⁶ и Чемерница по свим својим селима, да сви они Срби, који желе бити мирни, да на 3 августа о.г. у 8 сати ујутро дођу у Вргин Мост⁷ где ће бити присутна два римокатоличка жупника да ће се тај дан тамо обавити прелаз на римокатоличку веру и сви они који пређу бити ће мирни. Тај дан

¹ Вргинмост.

² Вргинмост.

³ Саслушање Драгана Ј. Бакића и Драгана П. Бакића налази се у зборницима *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем и Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушање Петра Мацакање налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁵ Вргинмоста.

⁶ Вргинмост.

⁷ Вргинмост.

дошло је у Вргин Мост¹ око 2000 људи. Дошао сам био и ја. Када смо се тамо сакупили, није било нити једног римокатоличког жупника, већ су нас усташе – којих је било преко 300 – опколили и поставили око нас митраљезе, те нас позвали, да се предамо. Нас неколико, који смо били око краја успели смо побећи, а све остале њих 1714 отерали су у затвор среског суда и у Соколски дом где су их држали преко ноћи под стражом. Сутрадан т.ј. на 4 августа о.г. одвозили су их камионима у Глину, где су их затворили у српску цркву и тамо их све поклали и убили.²

+++

Зорка Радојчевић, Даница Сужњевић, Катица Бабић, Анђа Радовановић и Ева Еремић из Глине: „Између 26 јуна и 2 августа 1941 године усташе су у камионима доводили Србе из села Среза Глина и Вргин Мост³. Довозили су и у Глину тобож на покрштавање. Све су ове усташе затварали у српско православну цркву у Глини и тамо су их клали. Лешеве закланих Срба извлачили су из цркве, товарили на камионе и одвезли у непознатом правцу. Колико је тада заклано од усташа у српско-православној цркви у Глини, ми не знамо али се је видео крвави траг који је ишао из цркве на улицу, а који је настао цурењем крви из лешева закланих Срба, када су ове лешеве усташе извлачили из цркве и товарили на камионе. И камиони су били крвави од лешева. Тројица Срба били су тада побегли на црквени торањ. На торњу црквеном били су три дана и тако су ожеднели, да су пружали дланове и хватали капљице кише и лизали их са дланова. Ово су видели усташе, који су били пред црквом и отворили на њих из пушака ватру и убили их. Сва тројица су мртва са торња пали на земљу.

На 1, 2 и 3 августа 1941 године усташе су хапсили у Глини жене и децу, јер људи није више било. Ухапсили су око 250 особа. Међу ухапшенима били смо и ми Радовановић Анђа са кћерима Мартом и Катом те Еремић Ева. Све ухапшене жене и деца били су затворени у затворе среског суда. Тада су у затвор долазили усташе, а неки други грађани Хрвати и говорили да ће бити пуштене на слободу оне жене које су поднеле молбу за прелаз на римокатоличку веру, а остале да

¹ Вргинмост.

² Саслушање Станка Шапића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Вргинмост.

имаду остати у затвору. Одмах су затим из затвора пустили оне које су поднеле молбе за прелаз на римокатоличку веру, а остале су задржали у затвору. Међутим и ове су након два дана пуштене са наређењем, да се у року од 2 дана имају изгубити из Глине.“¹

+++

Јулка Шкара из Топуског код Вргинмоста: „Те исте ноћи усташе су у православној цркви затварали Србе и клали их тамо. Тако су усташе тада заклали у православној цркви у Топуском... После извршеног клања усташе су срушили православу цркву у Топуском. Цркву је порушио Малинац Матић, молер из Топуског, који је за ово добио и награду од 30.000 динара, а материјал од порушене цркве превезао је својој кући.“²

+++

Милош Бијелић из Тушиловића код Војнића: „По прилици концем месеца априла дошли су усташе у Војнић и покупили из Војнића и околице око 160 мушкараца, жена и деце које су затворили у православу цркву у Коларићу крај Војнића, потом су донели у цркву сламе и запалили је тако, да су сви у цркви изгорели...“³

+++

Миле Војновић из Бојне код Цазина: „Рано ујутро око 4 сата опколили су усташе горња села. Све живо сатерали у цркве, закључали и спалили живе заједно са црквама. Куће су опљачкали, марву отерали и коначно запалили све куће. Тако су горња села збрисана са лица земље. Чак су и гробља оскрнавили повадивши крстове и срушивши споменике. Ту је погинуло око 3000 Срба.“⁴

+++

Растко Крњајић из Босанске Дубице: „У то време догодио се и овај случај. Једна група усташа из јасеновачког логора ненадно је

¹ Саслушање Зорке Радојчевић, Данице Сужњевић, Катице Бабић, Анђе Радовановић и Еве Еремић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Јулке Шкара налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Милоша Бијелића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

⁴ Саслушање Миле Војновића налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

прешла преко Саве и упала у село Градину а одатле у село Драксенић у којем су попалили неколико кућа и опљачкали и однели све што су имали хране и од животних намирница, а око 70 жена и деце одвели су у српску цркву и ту их све поклати.¹

+++

Бранко Поповић из Добоја: „У Јасеновцу смо стигли 5 новембра 1941 год.[ине] у ноћи између 23 и 24 часа. На станици су нас дочекали усташе и заједно са жандармима који су нас допратили одвели у место и затворили нас у православну цркву, која је већ била напола разрушена. Сутрадан су нас од жандарма преузели усташе и одвели у усташки табор.“²

¹ Саслушање Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор* и *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Бранка Поповића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

3.14. Пљачка као део злочина

У великом броју сведочења помињу се пљачке покретних кућних ствари што су их спроводиле усташе и комшије страдалника. У тим описима има одвећ детаља који потврђују претпоставку о зависти и злоби пљачкаша према дотадашњим власницима имовине.

Злочин је редовно почињао пљачком: у градским насељима од богатих Срба тражен је новац са образложењем да то иде за „хрватску војску“, док је у сеоским насељима то била обична отимачина која се завршавала најчешће крвавим пиром.

У појединим приликама новац и личне драгоцености могли су послужити за добијање пропуснице за путовање у Србију што је доносило какву-такву слободу и очување голог живота. И у тим случајевима следило би отимање покућства и вреднијих предмета из станова и кућа. У походима на српска села злочинци би похарали све чега би се домогли: плодове земље, храну, суво месо, стоку... Највећи део опљачканог завршавао је у приватним рукама, нешто је продавано на пијацама а мале количине су предате органима новопроглашене државе. Држава је „добијала“ трговинске и занатске радње и мале индустријске погоне... Коловође пљачки и злочина углавном су задржавали већи део плена за себе.

+++

Глигорије Тадић из Костајнице: „Кад су ме усташе ухапсили одузели су ми све што сам код себе имао: новац, сат, папире, и све остало што су код мене нашли. Нису констатовали шта су ми одузели. Имао сам код себе нешто преко 14.000 динара својег личног новца, који сам као адвокат у канцеларији примао. Кад су ме пребацили из Бос.[анске] Костајнице у полицијски затвор у Хрватску Костајницу, нису ми од одузетих ствари ништа вратили: нити новаца, ни предмета, ни папира. Напросто су ме опљачкали. Овом приликом спомињем још једну чињеницу. Једне ноћи, четири до пет дана после хапшења, био ме предвео повереник Рубинић к себи у канцеларију и тражио од мене да им предам два милиона динара, па да ће ме они пустити из затвора. Једно 14 дана пре него што ћу бити предведен у полицијски затвор у Хрватску Костајницу, тражио је логорник из Хрватске Костајнице Машег Матко од моје

жене Јованке новчану накнаду па да ће ме онда пустити из затвора. Моја је жена у споразуму са тим Машегом Матком, њему предала у уложним књижицама у готову укупно 520.000 динара, те потписала исправу за пренос око два и пол јутра земљишта са двије зграде тиме да ме он има пустити из затвора а ја да имам отпутовати у Београд. Кад је моја жена све ово извршила, што је тај Машег тражио, он је погазио своју реч па ме је превео из Бос.[анске] Костајнице у Хрватску Костајницу у полицијски затвор, подигавши против мене оптужбу, како сам то већ напред назначио.“¹

+++

Стеван Живковић из Босанског Грахова: „Уцијенили су Арежина Николу, трговца и кафецију из Бос.[анског] Грахова за своту од 30.000 динара. Арежина није имао да положи ове своте па су и њега усташе отерале према Бенковцу и од тада му се изгубио сваки траг.

„Уцијенили су Добријевића Милоша, трговца из Бос.[анског] Грахова за своту од 150.000 динара. Он ми је положио 50.000 динара, а остало није имао. Усташе су примили 50.000 динара, али су га ипак отерали према Бенковцу и од тада му се изгубио сваки траг.“²

+++

Милица Мартиновић из Вељуна код Слуња: „Овај покољ Срба у општини Вељун трајао је од 6 до 11 маја 1941 године. За то време усташе су пљачкали по српским кућама жито, месо, маст, робу, ракију и одводили стоку. Упљачкану стоку су клали, пекли и јели, те пили упљачкану ракију и тако се чистили.“³

+++

Јован Вучковић из Српских Моравица: „Приликом одвођења Срба из Српских Моравица, усташе су вршили и пљачку њихове имовине. Одузимали су од Срба и односили са собом живежне на-

¹ Саслушање Глигорија Тадића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Стевана Живковића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Милице Мартиновић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

мирнице, као маст, сухо месо, сланину, брашно, кафу, шећер, затим робу, готов новац, сатове, прстење, наруквице, и све што им се свидело. Тако су усташе свештеника Дујића¹ потпуно опљачкали, однесавши му све. Петровићу Јовану, машиновођи државних железница, однели су сав готов новац и око 20 кг масти. Томићу Милошу, трговцу однели су готов новац, штофове, платно, кошуље и друге ствари. Тако су усташе опљачкали и све остале Србе.²

+++

Ђуро Одавић из Небрижевца код Имотског: „На 12 и 13 јула 1941 године, усташе су из свих села среза имотског покупили жене и децу и дотерали у Имотски, те их затворили у логор крај Имотског. После тога, остала су српска села, те српски домови потпуно пусти. Усташе су тада пуста српска села и српске домове пљачкали више дана. Одвели су са собом сву стоку, однели брашно, жито, маст, сир, робу, живад и све, што су у селу нашли.“³

+++

Антоније Церовић из Рогатице: „После успоставе усташке усташке организације у Рогатици, настао је прогон Срба у рогатичком срезу. Одмах у почетку, оборужани усташе пресретали су на путевима као и у самој вароши Србе и Српкиње, који су доносили робу на продају и ту им робу отимали. Тако су отимали сир, масло, месо, јаја, живад, горива дрва и све што би им се допало.“⁴

+++

Јелена Почуча из Дивосела код Госпића: „Пролазећи поред путова наилазила сам на кола, којима су усташе одвозили нашу робу у своја села. Те усташе, које су нас гониле, убијале и пљачкале, биле су све сељаци Хрвати из околних села, највише из Трновца и Брушана и других околних хрватских села. Није то само била мла-

¹ Владимира.

² Саслушање Јована Вучковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Ђуре Одовића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Антонија Церовића налази се у зборнику *Босне и Херцеговина*.

ђарија, него и старији домаћини. Ја их не знам по имену, али их знам из виђења. Највише их је међу њима било таквих, који су били на пола просјаци и радили у нашим српским селима, али више просјачили.“¹

+++

Миле Војновић из Бојне код Цазина: „Заредали су по свим кућама одузимајући жито, кукуруз суво месо, сланину, и остало што им се свидело, остављајући незнатне количине за исхрану чељади.

„Сва се је та храна сабирала пред кућом Јоже Мудринића званог ’Ђуће’. Ту су усташе пекли јањце, пили ракију, а храну некамо одвозили. Тога Јожу Мудринића су пред кућом убили и голог обесили. Висио је три дана. Зато време су га боли вилама крај тога се частећи упљачканом храном и пићем.“²

+++

Цвета Лазић из Ласовца код Бјеловара: „У месецу јулу 1941 године хрватске власти су насилно дигле и пребациле у Србију из мојег села Ласовца 23 српске породице, међу којима и моју породицу. Ја сам се тада склонила код мојега сина Лазића Бранка у село Велику Писаницу, општине исте среза Бјеловар. Исељени су само најбољи и најбогатији господари. На њихове поседе населиле се хрватске власти Хрвате из Херцеговине. На посед мој и мојег мужа, насељен је неки Николић Тадија и његова жена Манда из Херцеговине. Ја сам једном после дошла у моје село и молила тога Николића, да ми дозволи из куће изнети мој зимски капут, али ми ни то није дозволио.“³

+++

Илија Грубић из Петрињаца код Петриње: „Сутрадан, т.ј. на 5 августа 1941 године поменути усташа Омер дошао је у село Дрљаче

¹ Саслушање Јелене Почуче налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

² Саслушање Миле Војновића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Цвете Лазић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

до куће наведеног Појића Стевана и од његовог деде Појића Мирка, старог 72 године отео 400 динара у готовом новцу, затим 30 кг. масти и око 50 кг. сухог свињског меса, те 2 јастука. Овај усташа наредио је, да се Појићеви коњи упрегну у кола, затим је све отете ствари стрпао у кола и одвезао се је у Суњу.

„Чим је отишао из Дрљача Омер, исти тај дан дошли су у Дрљаче усташе Крижанић Мирко, Цолнер Марко још двојица усташа из Суње и одузели од истога Појић Стевана три метарцента кукуруза, пет метарценти пшенице, 15 чаршава, један дугачки зимски капут, једне хлаче и један пар ципела, један сто, једне војке те још неке друге ситније предмете и све то са собом одвезли.“¹

+++

Милош Бијелић из Тушиловића код Војнића: „Почетком месеца маја 1941 године, петорица Срба из Тушиловића отишли су у Глину на вашар. Тамо су их ухватили усташе, одузели им веће своте новаца, које су код себе имали, а њих стрпали у један камион и одвезли их у непознатом правцу. Од тада се о њиховој даљој судбини није ништа чуло, али је сигурно, да су убијени...

„Упоредо са покољем усташе су извршили и пљачку српских домова. После пљачке куће су палили. Опљачкану стоку одагнавши су у Карловац и тамо је клали и продавали. Опљачкали су и све покретне ствари и са собом одвезли у Карловац као: жито, брашно, маст робу и све што су вредније нашли. Овај пут су усташе опљачкали и Тушиловић, из којег су стоку одагнавши у Карловац, живежне намирнице потрпали у кола и собом одвезли...“²

+++

Даринка Микичић из Модриче: „Ухапшена сам 22. јуна 1941 год. [ине] у вароши Модрича, срез Градачац. До тада је у главном у том крају прошло време без нарочитих хапшења и без убијања, колико је мени познато. Негде крајем маја издала је општина наређење којим је забрањивала Муслиманима и католицима сваки саобраћај са православнима. Нису смели залазити у њихове радње нити у опште

¹ Саслушање Илије Грубића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Милоша Бијелића налази се у зборницима *Акција римокатоличке цркве и Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

са њима радити под строгом претњом хапшења. У вароши Модрича већина је православних и како су у њиховим рукама биле готово све радње, све је било затворено. Тада је био претседник општине неки Хрват, по имену Јозо, коме се не сећам презимена. Поводом ове забране, и затварања свих радња, било је у вароши много негодовања и код муслимана и код католика, па се чак спремила и једна депутација у Загреб да протестује против тога. Резултат тога није ми познат, јер сам била пре ухапшена. Српске радње су на то усташе почеле да одузимају Србима те их давали Муслиманима и католицима, врло често намештеницима из тих радња.¹

+++

Никола Бухавац, Миле Бихавац² и Ристо и Бранко Мудреновић из Мркоњић Града: „После повлачења талијанске војске појавили су се у нашем селу и околици тзв. 'хрватске усташе'. Мјесни католици и Муслимани формирали су усташке банде, а појављивале су се у нашем месту и усташке банде из Бања Луке.

„Одмах су усташе почеле уцењивати богатије Србе у месту. Тако су у три маха уценили богатије Србе за извесне своте новаца, дајући им рок од 2 сата, да новац положи, иначе да ћа сносити све последице. Ми Мудреновић Ристо и Бранко морали смо у три маха положити усташама 65.000 динара. Ми Бухавац Милан и Никола морали смо положити усташама у три маха 21.000 динара. Затим Грајић Бранко и Перо, трговци, морали су положити око 32.000 динара. Бркић Ђорђе, трговац, морао је положити око 28.000 динара. Ђукић Стојан гостионичар, морао је положити око 20.000 динара, те многи други. Сви су уцењене своте и положили.

„Сиромашнији Срби, који нису имали новаца да положи, били су по усташама затварани у затвор среског начелства, те у подрум болничке зграде, где је био усташки стан. Затворене Србе су усташе страшно злостављали тукући их кундацима. Било је случајева да су их тукли циглом. Затим су их мучили, а нарочито глади. Ако би породица од куће донела храну, усташе нису дозволили да се храна преда, већ су је враћали, а сами нису хтели давати храну.

„Осим тога усташе су истодобно и пљачкали и српске радње и

¹ Саслушање Даринке Микичић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

² Милан Бухавац.

другу приватну својину. Узимали су из српских дућана разну робу, а да је нису плаћали, а нити питали за цену. Усташки логор такођер је узимао из српских дућана писменим наређењем све ствари што су им требале. Од Срба су одузели сва моторна возила и бицикле, те их себи присвојили.“¹

+++

Вукашин Жегарац из Нове Градишке: „Последњих година пред рат живео сам у Новој Градишки, најпре као банковни чиновник до 1935 год.[ине] а од тада до 11 априла 1941 као шумарски чиновник. Политички се нисам истицао нити сам се политиком бавио. Једино сам био члан Сокола и неких спортских удружења. Поред своје чиновничке дужности у Дирекцији шума, управљао сам и својим имањем које сам наследио од својих родитеља, имао сам пецару у Медарима и кућу у Медарима и у Новој Градишки. Имање је имало релативно велику вредност, а нарочито пецара у којој се у часу рата затекло око 3 вагона ракије што је већ тада представљало вредност од преко 500.000 динара.

„Како се политички нисам истицао, а живео сам у добрим односима једнако са свим Хрватима као и свим Србима, у часу слома нисам ни слутио да бих могао бити објект мржње и прогона са стране Хрвата. Што се то ипак догодило мислим да је био углавном разлог тај што су се Хрвати – усташе из Нове Градишке и Медара полакомили за великом вредношћу коју је представљала ракија у мојој пецари.

„На 10 априла 1941 год.[ине] кренуо сам из Нове Градишке у Медаре ради посла у пецари. Ту сам дознао за слом и почетак страховаде усташа и нисам хтео исто вече да се вратим у Нову Градишку, него сам то одложио за сутрадан. Кад сам другог дана, 11 априла око 7.30 сати изјутра стигао аутом у Нову Градишку одмах на улазу у варош, зауставила ми је ауто једна група усташа и прогласила ме ухапшеним 'у име закона'. Одавде су ме одвели у срески затвор, који се налази у близини. Тамо сам већ затекао око 60 виђенијих Срба из Нове Градишке, а у току дана доведено је још даљих 60 ухапшеника. Ту су нам саопштили да смо ухапшени као таоци.“²

¹ Саслушање Николе и Миле Бухавца и Ристе и Бранка Мудреновића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Вукашина Жегарца налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

+++

Јован Босанац из Гералија код Подравске Слатине: „У месецу јануару 1942 године дошла је једна група страних усташа у јакости око 100 људи и сместила се у кућу Србина Босанца Ђуре, који је присилно исељен у Србију. Ови усташе дневно иду по српским селима, те одузимају од народа свиње, ракију, брашно, маст, мед, бицикле, наките и све што им се свиђа. Све те ствари односе са собом, а да за то никоме ништа не плаћају. Ово непрестано па и сада чине.“¹

+++

Анка, Мара и Љубица Мишчевић из Топуског: „На 1, 2 и 3 јануара 1942 године, усташе су одлазили из Топуског у српска села Чемерницу, Блатушу и Бовић, срез Вргин Мост². Тамо су убијали народ, те пљачкали и палили села, али поближе о томе не знамо ништа навести. Упљачкану стоку из ових села доводили су усташе у Топуско и ми смо то саме гледале. Ову стоку су продавали месарима, те сами клали и чистили се.

„На 2. јануара 1942 године, дошли су усташе у село Гређане крај Топуског и тамо пљачкали куће Кате и Саве Џале, те Кордић Стане. Из њихове куће однели су сву бољу робу, а стоку са собом одвели. Неколико дана раније упали су у кућу Бијелић Евице у Гређанима и отели јој 700 динара, те нешто јабука.“³

+++

Стево Симић из Цепелишта код Петриње: „На 8 и 9 јануара 1942 год. тукла је хрватска војска српско село преко Саве Градину. Пучанство је највећим делом побијено. Нешто је и побегло. После тога отишли су усташе из Јасеновца у Градину и село потпуно опљачкали. Селаци из Јасеновца и Уштице по наређењу усташа возили су неколико дана ствари из Градине у Јасеновац. Све те ствари спремили су усташе у један велики магацин у циглани, једино су суво свињско месо натоварили на камион и одвезли у Стару Градишку. Исто тако допремали

¹ Саслушање Јована Босанца налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Вргинмост.

³ Саслушање Анке, Маре и Љубице Мишчевић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

су из Градине стоку и живину. Мањи део стоке и живине задржавали су за себе, а остало су у три партије одагнали у Новску и тамо продали. Маст и месо од закраних свиња одпремали су у Загреб.“¹

+++

Владимир Гајић из Нашица: „На православни Божић 1942 године посебне групе наоружаних усташа ишле су по српским селима среза нашичког и одузимале Србима печенице и све што су били за Божић приредили, а осим тога су их и тукли.“²

+++

Јелена Почуча из Дивосела код Госпића: „Не сећам се више када је то било, али знам да су доскора почели долазити усташе, колико се сећам, неки људи и младићи из Перушића и других околних села, у почетку већином ђаци. Ти усташе су одмах заредали по кућана и извршавали претресе. При том су говорили да траже оружје. Међутим су покупили све вредно што су у кући нашли: новац, сатове, златнину, чак и тамбуре, па мушка вреднија одела и обућу, а нарочито су извлачили и односили девојачка руха, као и одећу младих жена. Све су то износили из моје куће. Мога мужа и друге угледније људе по селу су похапсили и затворили у школу, а после седам сати навече нико од нас женских и деце није смео да изађе из куће...

„Кријући се како сам знала, да неби који Хрват приметио доспјела сам до своје куће. Гледала сам како хрватски сељаци износе и последње ствари из наших кућа, товари их на наша кола и одвозе у Трновац, Брушане, и сва она католичка села преко бара. У својој кући сам нашла све опљачкано. Пред вратима су биле још неке ствари, које су зликовци спремили, да их одвезу колима.“³

+++

Босиљка Кекуш из Великих Зденаца код Гарешнице: „На 21 августа 1941 године хрватске власти су дигле 8 српски породица

¹ Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Владимира Гајића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Јелене Почуча налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

из Великих Зденаца, међу којима и мене са мојим сином Миланом, старим 9 година и отпремили нас у логор у Бјеловар. Међу осталим доведен је тада у логор у Бјеловар и Драгаш Василије, поседник и бивши народни посланик из Зденаца. Хрватске власти и усташе захтевали су од њега да све своје имање, како покретно, тако и непокретно дарује независној држави Хрватској, па да ће га онда пустити на слободу и дати му пропусницу за Србију. Драгаш није на ово пристао, већ је нудио хрватској држави готових 30.000 динара на што хрватске власти нису пристале, па је он из Бјеловара одведен у Загреб, а одатле у логор у Јасеновац, где му се је изгубио сваки траг. Верује се да је убијен.¹

+++

Н. Н. из околине Врлике у Далмацији: „1942 год.[ине], у марту је манастир² сав опљачкан: говеда отерана, мед однешен, жито покупљено, кошнице полупане, једном речју однешено је све што је било од вредности. Зграде полупане, попаљене, послуга се разишла, свет из околине разнео друге ситније вредности и манастир опустио. Када је италијанска војска сазнала да се у манастиру налазе шумски људи, онда је она још топовима довршила оно, што народ, хрватски пљачкаши и други нису били сасвим уништили. После тога је дошло до уништења манастирских винограда и воћнака³, а с тим до коначног запуштења, тако да се ни манастирска обитељ, када је била пуштена из затвора, није имала више где да се поврати. Зато се отац Наум, игуман манастирски, у фебруару 1943. године населио се у близини манастира, јер у њему више није имао где, а остала манастирска обитељ остала је у Косову Пољу и у околини Книна.“⁴

¹ Саслушање Босиљке Кекуш налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*. Име Василија Драгаша налази се на списку ратних жртава, убијен је у Јасеновцу 1942. године.

² Драговић.

³ Воћњака.

⁴ Саслушање Н. Н. налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.15. Насилно проверавање православних Срба

А. Римокатоличење

Један од видова спровођења пројекта затирања српског народа на територији Независне Државе Хрватске представљало је покатоличавање то јест прекрштавање – од православних направити римокатолике. Тешко је прецизније навести колико је Срба силом прекрштено односно покатоличено. Известан број исказа прогнаника и избеглица сведочи о прекрштавању група и појединаца који су на то били приморавани или су невољно пристајали како би спасли голи живот и своју имовину. Такође постоје сведочења да су у знатном броју случајева прекрштеници недуго потом бивали побијени!

Позив на прекрштавање или наредба да се мора приступити таквом чину практикован је као изговор како би се становници одређених насеља сакупили у православној цркви, а потом били ликвидирани.

Забележено је више случајева да су представници локалне усташке власти условљавали Србима, који су радили у државној служби, да зарад останка на послу морају прихватити римокатоличанство. У сведочењима је наведен и пример Србина који је на то пристао: судија из Винковаца најпре је примио римокатоличку веру, потом се јавно одрекао Српства, остао је на послу и затим активно учествовао у малтретирању дојучерашњих саплеменика.¹

Приликом састављања овог дела о покатоличавању био сам у дилеми да ли поред сведочења из других зборника уврстити и сведочења сакупљена у зборницима *Акција римокатоличке цркве* и *Акција фрањеваца*. Дилему сам разрешио на прост начин: уместо навођења делова сведочења са чињеницама о покатоличавању дајем само списак избеглица које су о томе сведочиле. Потом следе саслушања из других зборника!

А. Саслушања у зборнику *Акција римокатоличке цркве*: Петар Затезало; Цвета Лазић; Милош Бијелић; Бранко Шапић; Јулка Шкара; Василије Миљевић; Драган П. Бакић и Драган Ј. Бакић; Анка и Марија Мишчевић и Љубица Лончар; Зорка Радојчевић, Катица Бабић, Анђа Радовановић и Ева Еремић; Васа Дмитрашиновић;

¹ Делови саслушања Паје Јањанина из Винковаца о поменутом случају биће на наредним странама.

Ђуро Илинчић; Божо Чокрлић; Илија и Вукосава Шуркаловић; Милан Станић; Петар Драгичевић; Јован Босанац; Бранислав Мајсторовић; Ђорђе Бајић; Лазар Чолаковић; Милица Бјелопетровић; Илија Грубић; Драгић Велимировић; Милош и Драгић Поповић; Никола Комадина; Миле Гојсовић, Никола Тумбас, Раде Црнокрак, Павао Вучковић и Светозара Михајловић.

Б. Саслушања у зборнику Акција фрањеваца: Ђорђе Бајић, Добрила Мартиновић; Сретенко Драгић; Милева Вукашиновић; Ђорђе Ковачевић; Риста Јовановић; Славко Кокоруш; Марија Богуновић и Љубо Црногорац (саслушање се налази и у зборнику Босна и Херцеговина).

+++

Бранко Стефановић из Славонског Брода: „Онда се почело и са рушењем православних цркава. У Славонском Броду црква је срушена до темеља, тако да од ње није остало ни трага нити се могло да види где је била. Исти је случај био и у срезу.

„Иза тога дошло је до уништавања гробља. Гробља су једноставно преорана.

„Из ове две околности, рушења црква и преоравања гробља, јасно произлази, да мотиви нису били само чисто политички већ и верски. Римокатоличка црква хтела је да затре сваки траг православљу. Упоредо са тим поведена је акција за прелаз са православне на римо-католичку веру. Римо-католички попови дотурали су вести, да ће се од прогона спасити они Срби, који пређу на римо-католичку веру. Председници општина, срески начелници, општински деловође и многи други управни органи почели су да сазивају и наш свет на зборове у школе или у општине, где су римо-католички попови чекали спремни за проповед. Ови су онда објашњавали, како је заправо прадедовска вера наших Срба била римо-католичка вера, и како ће Срби спасити своје душе, ако се врате натраг у ту веру. Присутни усташки функционери пазили су на расположење присутних, а управни органи дали су присутнима до знања да ће они Срби, који пређу на римо-католичку веру бити сматрани ко и остали прави Хрвати, дакле да ће уживати једнака права. Последица извршених убистава и прогона, као и обећања да ће се прелазом на римо-католичку веру спасти од свега тога, била је

та да су многи затражили прелаз на римо-католичку веру. Одобрења су издавале управне власти либерално. Није се код тога пазило ко тражи одобрење и зашто га тражи. Са одобрењем ишло се код ркт. попа који је наређивао да се научи нека молитва, и затим су колективно вршили обред прелаза. И заиста, прво време они који су прешли имали су мира. Доцније се показало да ни то не помаже, јер је ваљда политички моменат, т.ј. истребљење био важнији од црквеног, т.ј. од прелаза на римо-католичку веру. Међутим, морам признати да су се жене држале јуначкије од мушкараца. Ово се може разумети једино тако што, с једне стране, прогони нису били према женама тако оштри, а с друге стране, жене су побожније и нису се могле да тако лако реше да напусте своју веру као мушкарци. Услед тога било је случајева да су мушкарци радије бежали из села и прелазили у Србију, него да се понизе и да своју прадедовску веру замене са новом, насилном и туђом. Ркт. попови као и сама власт нису трпели да се прелаз изврши делимично. Прелазити на католичанство било је обавезно за целу породицу, дакле за родитеље и за њихову децу. При силно католичење било је уопште провођено систематски. Хрвати су испрва то посматрали са симпатијом, налазећи да се тиме решава једно важно хрватско питање, и сматрали су да ће услед тога Срба нестати. Но постепено се појавио међу њима покрет против тога, јер су се бојали да ће овај систем са свим покварити њихову жељу са сатирањем Срба. И поред тога, што је један извештај број Срба прешао на ркт. њихови попови нису ни после тога показали никакову вољу за тако зване прелазнике. Сви су морали да одлазе на богослужење у ркт. цркву, и о томе се водило рачуна да ли полазе уредно, или им није много помогло. Напротив, за оне Јевреје, који су такођер прешли на ркт. у циљу да поправе свој положај, ркт. попови су се заузимали код усташких власти. Доцније није ни Јеврејима било ни од какове користи, што су прешли на ркт. у циљу да поправе свој положај јер су били скоро сви покупљени и отерани у логоре. Изузетака је било у неким случајевима. Тако се један спасио услед тога што је узео за жену кћер једне усташке породице, други јер је као лекар морао да служи у војсци, али овај само дотле док је био у војсци, јер је доцније и он са целом породицом отеран у логор. Неки што је платио већу суму новца и сл. Но све у свему то су ипак били мали изузетци.¹

¹ Саслушање Бранка Стефановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Паја Јањанин из Винковаца: „У прво време био је јак притисак од стране усташких власти на Србе у том правцу да пређу на римо-католичку веру, па да после тога неће бити више прогоњени и да ће имати једнака права као Хрвати. При томе им је било више стало до сељака него до грађана. Нарочито јак је био притисак на два чисто српска села Мирковце и Сремске Лазе. Држана су им била предавања о томе у Мирковцима и у Лазама. Но сељаци нису хтели о томе ни да чују ни по живу главу. После тога су неки Мирковчани и Лазани, нарочито који су били доброг имовног стања, отерани у логор у Славонску Пожегу. Дотерани су неколико дана иза нас крајем августа 1941 године, оних дана када су наши морали извлачити лешеве побијених Срба из описане бараке. После су и ови Мирковчани и Лазани протерани у Србију.

„И док су се тако држали Срби сељаци, дотле је интелигенција била много попустљивија. Многи су, да спасе живот и имовину прешли у римо-католичку веру, надајући се да је тај прелаз привремен и без вредности, кад је учињен под притиском и услед страха и без уверења. То је донекле и разумљиво, али се после утврдило да усташке власти нису биле задовоље ни са прелазом. После су наставили да гоне и тако зване прелазнике, јер су прелазници остали Срби, а те су усташе хтели да искорене.

„Морам овде објективно да констатујем, да се притом судија среског суда у Винковцима Бранко Миљеновић, понео врло бедно и мизерно. То што је прешао на римо-католичку веру међу првима могло би му се опростити. Али тај исти судија написао је један чланак у локалним новинама, у ком је дао своју изјаву, да је накнадно дознао за своје право порекло, да је његов крсни лист неисправан, да ни његов отац није био Србин, него да је неки досељеник непознате народности, који се оженио Хрватицом, па да он заправо није никада ни био Србин, и да он у своме телу нема ни једне капи српске крви, већ да је сто посто Хрват, као такав је рођен и као такав се осећа. У часу искушења и великих патњи српског народа овако мизерно понашање једног судије болно је одјекнуло у срцима свих Срба свих сталежа. Овом изјавом Бранко Миљеновић тако се тешко огрешио о част и достојанство српског народа, да сматрам, да таквом лицу данас сутра не може бити места у српском правосуђу. Годину две дана раније певао је код мене о крсној слави Св.[етом]

Николи: 'Нико нема што Србин имаде'. То небројено пута и ударио се у прса, да је он велики Србин и патриота!

„На основу такве изјаве задржан је тај судија и даље у служби хрватских усташких власти. Шта више после тога извршивао је као члан комисије протеривање Срба из Винковаца, долазио је у српске куће, пописивао српску имовину, преносио и продавао на јавној дражби. Отац му је био трговац намештаја, па је очев магазин употребљен за смештај српских заплених ствари. У овом поступку према Србима био је безобзирнији и окрутнији него неки од Хрвата. Знам да је ухапсио и протерао из Винковаца српског проту Косту Шушића, који може о томе и поближе податке дати.“¹

+++

Драгић Велимировић, Милош Поповић, Никола Комадина, Миле Гојсовић, Никола Тумбас, Раде Црнокрак, Драгић Поповић, Павао Вучковић, Светозар Михајловић, сви из околине Слуња: „Прошлог лета пропагирало се је у нашој општини прелаз на римокатоличку веру, али је прешао само један једини Србин и то Вујаклија Никола, месар из Вељуна. Сви остали Срби остали су у православној вери. Овај Вујаклија је после од Срба убијен, зато што је прешао на римокатоличку веру.“²

+++

Лазар Вишњички и Владо Илић из Сремске Каменице: „У месецу марту 1942 године дељени су у Сремској Каменици леци, штампани ћирилицом са насловом 'Браћо Сремци', а са потписом 'Сремац', у овим летцима позивани су Срби, да одмах напусте православно веру, и да одмах пређу на римо-католичку као своју прадедовску веру. Након неколико дана исте ове летке делио је по месту домаћи учитељ Хрват, којему је име Влатко, а презимена му не знамо, само знамо, да је родом из Сремских Карловаца. Он је летке

¹ Саслушање Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Драгића Велимировића, Милоша Поповића, Николе Комадине, Миле Гојсовића, Николе Тумбаса, Раде Црнокрака, Драгића Поповића, Паваоа Вучковића и Светозара Михајловића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

давао појединим виђенијим Србима и наређивао им, да сваки мора наћи пет других Срба, који ће дати пристанак за прелаз на римо-католичку веру и да њему у року од пет дана морају поднети списак тих Срба.“¹

+++

Светозар Ђералинац из Подравске Слатине: „Одмах испочетка усташе су затварали све виђеније Србе и у затвору их батинама присиљавали да обећају да ће прећи на римо-католичку веру. Срби су под батинама морали обећати, а усташе су их онда пуштали на слободу уз обавезу да одмах поднесу молбу за покрштење, Оне који су после тога одмах прешли на римо-католичку веру пустили су на миру, а друге су поновно затварали и батинама силили да пређу на римо-католичку веру. Таково стање потрајало је првих неколико месеци.“²

+++

Саво Нежић и Стеван Божић из Мирковаца код Винковаца: „Почетком месеца јануара 1942 године, почеле су хрватске власти чинити притисак на нас Србе да пређемо на римо-католичку веру. Долазио је котарски предстојник из Винковаца Мајцан Драгутин и одмах је почетком јануара 1942 године позвао неколико виђенијих Срба и наговарао их да пређу на римо-католичку веру, те да подједно пораде, да то учине и други Срби. Овај котарски предстојник поновно је дошао из Винковаца у Мирковце на 26 јануара 1942 године заједно са једним усташким потпоручником из Вуковара. Овај пут је сазвао све српске породице пред општину и позвао их да пређу на римо-католичку веру. Казао је међу иним, да нас он тобож не сили на прелаз али да не одговара нити за последице, ако се не покрстимо. Усташки потпоручник, који је дошао с њим, отворено нам је претио да ће нас прогласити комунистима и отерати у логоре, те нам одузети имање, ако не пређемо на римо-католичку веру, јер да у Хрватској држави могу живети само Хрвати.(...)“

¹ Саслушање Лазара Вишњичког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Светозара Ђералинца налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

„Прошлог пролећа предстојник Мајџан премештен је у Вуковар, а на његово место дошао је за котарског предстојника Тољ Иван, родом из Херцеговине. По прилици два до три месеца дошао је у Мирковце котарски предстојник Тољ и собом довео једног римо-католичког жупника. Одмах нас је позвао све да пређемо у школу и општину, где нам је одржао говор у којем је казао да смо ми Срби потекли од Хрвата и да опет морамо бити Хрвати и вратити се на стару нашу прадедовску веру римо-католичку. После тога одржао нам је говор и римо-католички жупник који је говорио у исто смислу. Под тако великим притиском са стране хрватских власти ми смо Срби морали попустити и прећи на римо-католичку веру. Жупник нас је тада као римо-католике благословио и извршио формално покрштавање... Котарски предстојник Тољ извршио је такођер насилно покрштавање Срба и у суседној општини Лазе, као и у целом винковачком срезу. У општини Лазе сви су Срби прешли на римо-католичку веру осим једног јединог, који се зове Мауковић Јован.“¹

+++

Видосава Николић и Аница Ђорђевић из Вуковара: „У месецу јануару и фебруару 1942 године, вршен је велики притисак на Србе, да пређу на римо-католичку веру. Сви су активни државни службеници и пензионери Срби били позивани у градску општину и ту им је стављено до знања да ће сви изгубити службе, односно пензије ако не пређу на римо-католичку веру. Осим тога позвани су грађани Срби путем добоша да пређу на римо-католичку веру. Истодобно с овим убацивале су се на вешт начин у грађанство претње да ће сви они Срби, који у најкраће време не пређу на римо-католичку веру, сносити најтеже последице, да ће бити одведени у логоре, те имаће им одузето. У оно време дошао је у православну цркву у Вуковару гвардијан фрањевачког самостана из Вуковара и одржао тамо говор у којем је наговарао Србе да пређу на римо-католичку веру. Под тако тешким приликама, већина Срба је прешла на римо-католичку веру. Истодобно и на исти начин вршен је притисак на Србе у околним селима за прелаз на римо-католичку веру. Већина Срба из околице Вуковара, покрстила се је.“²

¹ Саслушање Саве Нежића и Стевана Божића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Видосаве Николић и Анице Ђорђевић налази се у зборнику *Хр-*

+++

Нада Релић из Трпиње код Вуковара: „У месецу октобру 1941 године започела је акција око насилног покатоличавања Срба. Ова акција трајала је непрекидно до месеца марта 1942 године.

„Некако у другој половини месеца октобра 1941 године дошао је у Трпињу гвардијан из Вуковара, коме не знам име. Општина је по његовом наређењу сазвала сав народ из села да се скупи у школи. Када се је народ скупио, гвардијан је одржао говор у коме је казао да је римо-католичка вера права вера, да су Срби били некада римо-католици, па да треба опет да пређу у римо-католичку веру, јер ће само на тај начин стећи поверење хрватских власти и бити равноправни са Хрватима. Срби су га мирно саслушали и разишли се.

„После гвардијана долазио је три до четири пута у Трпињу Зубић Силвестар, римо-католички катихета гимназије из Вуковара. Он је долазио у Трпињу у месецима октобру и новембру 1941 године, а чини ми се да је једном дошао и почетком месеца децембра 1941 године. Катихета Зубић је сваки пут унапред преко општине објавио свој долазак у Трпињу. Општина је по његовом наређењу сваки пут сазвала народ у месну српско-православну цркву. Када се је народ сакупио у цркву он је испред олтара сваки пут одржао говор и то врло оштар у којем се је Србима претио да ће сви бити отерани у логоре а њихова имања заплена ако одмах не пређу у римо-католичку веру. Упозоравао је Србе да то одмах изврше јер да би после могло бити касно, да не забораве, да у Хрватској држави нема србовања и да се не смију поуздати у 'Мајчицу Русију'. За време једног његовог говора, добацио му је један радник да би било боље да се побрине да се радницима помогне, да лакше дођу до какове кошуље. Катихета Зубић, чувши ову примедбу разљутио се је и дотичног радника назвао комунистом и наредио жандармима који су у цркви држали ред да га пронађу. Радник је међутим побегао из цркве и сакрио се.

„После тога дошао је једанпут у Трпињу Чујић Мијо, римо-католички свештеник из Херцеговине. Он је у школи пред сакупљеним народом одржао краћи говор у којем је углавном казао да је Богу свеједно како се ко крсти или како ко чита Оченаш, т.ј. да ли на црквено-словенском језику или народном. Али да он саветује Србима да свакако одмах пређу на римо-католичку веру, јер да то

траже хрватске власти па да ће то бити у интересу самих Срба.

„У месецу фебруару 1942 године дошао је у село Трпињу Раде Стјебан, фратар из Цриквенице. Он је остао у Трпињи две до три недеље и за то време извршио је прелаз Срба на римо-католичку веру. Фратар Раде држао је сваку вече проповеди о разним темама католичке вере. Срби су морали долазити на те проповеди и слушати га. Уједно је свако јутро служио римо-католичку мису и то испочетка у школи, а после у српско-православној цркви.

„Истодобно су котарска област у Вуковару и општина у Трпињи вршили на Србе притисак, да пређу на римо-католичку веру. Једно време позивала је општина домаћине из Трпиње и опомињала их да требају прећи на римо-католичку веру да не би трпели последица. Срби су напослетку у већини попустили и пристали на прелаз у римо-католичку веру.

„На 12 марта 1942 године фратар Раде уприличио је свечано покрштавање Срба. Тај дан дошло је више фратара из Вуковара, те изасланици котарске области. Срби су се морали сакупити у порти српско-православне цркве. Фратар Раде је у присутности свих извршио свечани прелаз Срба на римо-католичку веру. Срби су морали дигнути у вис три прста и изговарати са фратром заклетву да напуштају православну веру и прелазе на католичку.

„После тог отслужена је свечана римо-католичка миса у православној цркви, а после мисе био је банкет у школи. На банкету одржао је говор гвардијан из Вуковара. Он је у својем говору између осталог казао да су Срби прелазом на римо-католичку веру добили сва права као и Хрвати али да зато морају сносити и све дужности. Тада је на римо-католичку веру прешло око три четвртине Срба из Трпиње.

„После тога дошао је у месецу јуну 1942 године Огњанов Стјебан, римо-католички жупник, који је за време Југославије служио негде у Бачкој. Он је у Трпињи стално остао као жупник новоосноване римо-католичке жупе. Жупник Огњанов је доста добро хармонисао са народом у Трпињи. Он је обављао своје жупничке дужности а није силио Србе, да посеђују римо-католичке мисе које је он служио.

„Српско-православна црква у Трпињи претворена је у римо-католичку.“¹

¹ Саслушање Наде Релић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Делија Славујевић и Богданка Крсмановић из Шида: „На преком суду у Сремској Митровици Србима је стављено у грех да нису хтели прећи на римо-католичку веру и да су на тај начин показали да не поштују независну државу Хрватску, нити њеног поглавника, па су их то осудили на смрт и стрељали. Испод стрељања отпуштен је као невин, једино Ширадовић Станислав, ђак гимназије из Шида, и он нам је причао да су окривљени за то што нису хтели прећи на римо-католичку веру, а тиме да су показали непоштовање независне државе Хрватске и њенога поглавника.“¹

+++

Обрад Матић из Шида: „Поред других мера које су усташе извршили над српским становништвом наводим присилно покатоличавање Срба. Онима Србима, који су били у државној или другој служби, претили су усташе отпустом из службе, ако нису хтели прећи на католичку веру. Исто тако присиљавали су на прелаз у римо-католичку веру и Србе из слободних професија под претњом одашиљања у концентрационе логоре као и под претњом принудног исељавања и конфискације њихове имовине.“²

+++

Јован Каменаровић из Сусека код Илока: „У јесени 1941 године почео се је правити притисак на Србе за прелаз на римо-католичку веру. Долазили су у општину Сусек поједини Хрвати из Илока и наговарали Србе да пређу на римо-католичку веру обећавајући им да ће онда бити равноправни са Хрватима, а у противном случају да ће бити отерани у логоре или пребачени у Србију, а имања им одузета. Притисак на Србе чинио је на овај начин и општински начелник у Сусеку Пилхер Фрањо, по занимању берберин. Овај притисак на Србе за покрштавање чињен је у договору са тадашњим котарским предстојником у Илоку Бо-

¹ Саслушање Делије Славујевић и Богданке Крсмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Обрада Матића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

шњаком. Сам котарски предстојник Бошњак позивао је истодобно к себи све Србе, који су још онда били у каквој јавној служби и наређивао им да одмах пређу на римо-католичку веру. Овај котарски предстојник претио се тим Србима да ако не пређу на римо-католичку веру да ће бити не само отпуштени из службе, већ и послани у логор а имања им одузета.

„У месецу фебруару 1942 године дошао је једног дана у Сусек један фратар из Илока. Фратар је одмах отишао у општину и састао се са општинским начелником Пилхером. Након тога позвао је општински начелник све Србе из Сусека у школу на скуп. Срби су се сакупили, а међу сакупљенима био сам и ја. Општински начелник Пилхер тада нас је упозорио да је дошао фратар који ће нам одржати говор о прелазу на римо-католичку веру, па да га морамо пажљиво саслушати. После тога одржао нам је фратар говор. У свом говору рекао је фратар, да су наши прадедови били некада сви Хрвати и римо-католици па да су насилно преведени у православну веру и тако постали Срби. Према томе, да ми сада прелазом на римо-католичку веру не би прешли на неку нову веру, већ би прешли на веру својих прадедова. Пошто су наши свештеници прогнани у Србију, ми смо сада остали као стадо без пастира, па да и ради тога требамо прећи на римо-католичку веру – казао је фратар. Подједно нам је још фратар рекао да ћемо после прелаза бити равноправни са Хрватима, а пре тога да не можемо никако бити равноправни јер у хрватској држави не сме бити православне вере. Фратар је још казао да ће сви они који не пређу на римо-католичку веру бити одведени у логоре, или прогнани у Србију, а њихова имања заплењена у корист државе Хрватске. Фратар је завршио свој говор са изјавом да би за нас било добро да сви одмах пређемо на римо-католичку веру па да ће нам онда бити црква отворена и да ћемо добити свога римо-католичког свештеника. После одржаног говора фратар нас је позвао да се јаве сви они који су вољни прећи на римо-католичку веру. Нико се од нас није јавио и сви смо шутали, а фратар се је на то љутит удаљио и више није долазио у наше село. Овај фратар стар је између 50 и 60 година, ћелав, низак и дебео са великом главом, а не знам како се зове.“¹

¹ Саслушање Јована Каменаровића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „Прошле јесени усташе су правили притисак на Србе у Сремској Митровици као и у целом срезу, да пређу на римо-католичку веру тиме, што су их безразложно затварали и онда пуштали на слободу уз обавезу, да пређу на римо-католичку веру. Осим тога срески начелник из Сремске Митровице Јежић Здравко обилазио је села свога среза, сазивао Србе на зборове и на један увијен али доста јасан начин позивао их, да пређу на римо-католичку веру, обећавајући им, да ће онда уживати сва права као и Хрвати. Овај срески начелник наговарао је и мене у месецу октобру 1941 године да пређем на римо-католичку веру. Осим тога позивао је мене и мој старешина Др. Примус Матија, старешина среског суда, да пређем на римо-католичку веру, обећавајући ми у том случају постављење за сталног судију. Ја сам то одлучно одбио.

„На православни Божић отишли су усташе из Сремске Митровице у село Бешеново, среза иришког и тамо обилазили српске домове да се увере да ли Срби славе православни Божић. Где су нашли божићни колач, свеће, или божићну сламу, ту су укућане злостављали, а божићне свеће и колаче побацали.“¹

+++

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Наш сељак се је такођер добро држао и може се слободно рећи да скоро ниједан сељак осим каквог покварењака, није напустио своју веру. Погледде у градовима су понеки трговац или занатлија то учинили, но то су учинили тек, пошто су више пута били затварани, или страховито злостављани. Пригодом пропаганде за прелаз у католичанство и многи сељаци су били затварани и злостављани на најзверскији начин, но поред свег тога остајали су верни својој старој вери.“²

+++

Слободан Бошњаковић из Мартинаца код Сремске Митровице: „После стрељања чланова општинске управе, дошао је за оп-

¹ Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

штинског управитеља и бележника Марковац Лука, пензионисани финанси, који је био усташа још за време Југославије и коме је била легитимација слика Павелићева са посветом. Одмах другог дана по доласку, позивао је он сељацима, да дођу у општину и тамо их појединачно, једног по једног терао, да пређу на римо-католичку веру, претећи им се, да ће им одузети имање, а њих протерати у логоре. Међутим, нико није пристао да пређе на римо-католичку веру.

„Некако у исто време стигао је од котарске области службени акт на управу школе, у којем је позивано учитељство, да се изјасни да ли хоће да пређе на римо-католичку веру. На томе је нарочито радила учитељица Корен Штефанија, која је на сваком кораку наговарала народ да се покрсти. Срби учитељи, свесни своје улоге у народу, да по цену жртава одрже српску мисао, одлучно су одбили, да пређу на католичку веру.“¹

+++

Милољуб Гудурић из Ирига: „У месецу октобру 1941 године ишао је кроз села среза иришког финанси Тепшић и опомињао Србе да морају прећи на римо-католичку веру, претио им се, да ће у противном бити убијени. Он је купио потписе и оних Срба, који су му обећали, да ће прећи на римо-католичку веру. Исто тако крстарио је по српским селима и један фратар², који је дошао из Загреба, да изврши покрштавање Срба, али су Срби у задњи час одустали од прелаза на римо-католичку веру.

„После тога без икаквог разлога доводили су у логор у Ириг многе Србе, а потом од њихове родбине тражили да потпишу очитовање за прелаз на римо-католичку веру. Чија је родбина очитовање за прелаз потписала, тај је био пуштен на слободу. То је био случај са 14 Срба из Ривице, које су усташе били дотерали у Ириг.

„У последње време општине су позивале Србе, који имају посед већи од 10 јутара и претили им се, да ће са посуда бити отерани, хтијући их тиме присилити на прелаз на римо-католичку веру.“³

¹ Саслушање Слободана Бошњакковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Дионизиј фра Јуричев.

³ Саслушање Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

+++

Саво Ђирић из Ривице код Ирига: „Осам дана након тога ухапсио је котарски предстојник Бардић мене и још 10 виђенијих Срба сељака из Ривице и одвео нас у Ириг и затворио у усташки табор, где смо остали затворени 3 дана. За то време налазио се је котарски предстојник Бардић у Ривици, те је са ново постављеним општинским биљежником Бировљев Јованом, који је као Србин већ био прешао на римо-католичку веру, по ноћи дизао Србе из кревета и приморавао их, да потпишу изјаву за прелаз на римо-католичку веру, претећи им се, да ће у противном све њих, као и нас, који смо се налазили у затвору, отерати у логор у Јасеновац. На тај начин је 160 српских жена и деце, породица било приморано, да потпишу изјаву, да прелазе на римо-католичку веру. Овим резултатом покатоличавања био је котарски предстојник задовољан, па је за то нас друге пустио из затвора.“¹

Б. Унијаћење

Унијати или гркокатолици имају своју црквену организацију која се налази у пуном догматском јединству са Римокатоличком црквом; углавном се држе православних ритуала, литургија (миса) се служи на хрватском језику. Бискупа или владику поставља Ватикан. И поред спољашње сличности, гркокатолици су иступили из православног корпуса, а на тај начин и из корпуса српског народа и временом постали део хрватског.²

На територији Независне Државе Хрватске постојала је Крижевачка бискупија (у саставу Надбискупије загребачке) на чијем челу је био Јанко Шимрак као администратор. Био је члан Одбора за прекрштавање православних Срба.

¹ Саслушање Саве Ђирића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² О односу Ватикана и унијаћењу православних Срба говори неколико запажених радова: Атанасије Јевтић, „О унијаћењу на територији Српске православне цркве“, *Толошки погледи*, 1-4, Београд 1991, стр. 131–146; Славко. Гавриловић, „Унијаћење и покатоличавање Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)“, *Зборник САНУ о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1994, стр. 7–44; Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Горњи Милановац, 2007; Јохан Хајнрих Швикер, *Унија у Жумберку*, Крагујевац, 1990; Јохан Хајнрих Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Крагујевац, 1995.

Мада хрватска власт није подржавала унијаћење православних Срба већ директно римокатоличење, било је неколико и таквих случајева. Један је описала Босиљка Кекуш из Великих Зденаца код Гарешнице: „Прошле године након проглашења независне државе Хрватске, вршио је усташки повереник за срез гарешнички Рачан Мишко, земљорадник и бивши народни посланик Хрватске сељачке странке из Великих Зденаца, притисак на Србе да пређу на римо-католичку веру, претећи им да ће их у противном случају све отерати са њихових поседа и иселити у Црну Гору. Притом их је опомињао речима: 'Ако се коме шта деси, не кривите мене'. Рачан је својим пријатељима у поверењу говорио, да Србе треба најпре превести у грко-католичку веру, а онда ће их после бити лако превести у римо-католичку. Народ се је препао па је пристао да пређе на римо-католичку веру....

„На православне Духове прошле године, дошао је из Крижеваца у Вел.[ике] Зденце, грко-католички бискуп¹ са грко-католичким свештеником из села Дишника Власов Александром, те више других свештеника, а извршио покрштавање Срба из Великих Зденаца. Тај исти дан претворена је српско-православна црква у Вел.[иким] Зденцима у грко-католичку и као таква освећена по грко-католичким бискупу.

„После извршеног прелаза на грко-католичку веру, били су Срби у оном крају углавном мирни и нико их није дирао све до најновијег времена.

„Грко-католички свештеник из Дишника наведени Власов Александар, долазио је често пута у Вел.[ике] Зденце и служио грко-католичку службу. Народ је ишао у цркву јер је морао. На Св.[етога] Антуна, као на имендан Др. Павелића, сви смо морали ићи у цркву.

„У месецу јулу 1942 године, једне ноћи, провалили у стан грко-католичког свештеника у Дишнику Власов Александра и убили њега заједно са целом његовом породицом и то зато што је, наводно, неке његове другове, који су се крили у Дишнику, одао усташама....“²

¹ Јанко Шимрак.

² Саслушање Босиљке Кекуш налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.16. Хрватска православна црква

Хрватска православна црква није била канонска црквена заједница јер је проглашена политичком вољом. Овој није било много речи исказима избеглица. За то има више разлога међу којима је најважнији тај што пројекат није заживео – није га српски народ добровољно прихватио. Та псеудоцрквена организација наметана је Српству највише у Срему и Славонији.

+++

Делија Славујевић и Богданка Крсмановић из Шида: „Пре 3 месеца дошао је у Шид неки свештеник по народности Рус¹, стар око 45 година, а којему не знам име. Тада је овај свештеник Рус отворио српско-православну цркву и позвао Србе, да дођу у цркву. Срби су се томе одазвали и дошли у цркву, а он је тада у цркви одржао проповед, у којој је казао да ми нисмо Срби, већ да смо православни Хрвати и позвао нас да редовито посећујемо хрватску-православну цркву. Срби нису хтели посећивати овакову цркву, а он се је на то љутио и Србима се претио.“²

+++

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „Почетком месеца јуна 1942 године дошао је у Сремску Митровицу нови митрополит хрватске православне цркве Гермоген, који је тамо био од Хрвата свечано дочекан, док Срби код дочека нису судјеловали. Гермоген је у српско-православној цркви отслужио литургију. На литургији је било и православних Срба. Када је Гермоген држао проповед, између осталог је казао да 'сви морамо бити за поглавника и за дом', а Хрвати су на то одговорили 'Спремни', на што су Срби, који су били у цркви почели неприметно излазити из цркве. У пратњи Гермогена били су неки руски свештеници.

На римо-католичког Св.[етога] Антуна 1942, као поглавников рођендан, отслужио је у Земуну у српско-православној цркви

¹ Василиј Јурченко, Украјинац.

² Саслушање Делије Славујевић и Богданке Крсмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

службу свештеник Шурлан Васо, који је тада у проповједи, алудирајући на лешеве, који плове Савом и Дунавом, рекао: 'Ово нису жртве, што плове Савом и Дунавом, него су жртве, што наш дични поглавник подноси.'¹

+++

Слободан Бошњаковић из Мартинаца код Сремске Митровице: „После неколико дана основана је тако звана 'Хрватска православна црква', коју српски народ није могао примити као своју, јер се у тој цркви није смело споменути српско име, а нити име Св.[етог] Саве, оснивача српско-православне цркве, нити се је смела славити крсна слава. Ипак се је народ мало умирио, верујући, да ће терор над Србима од сада бити бар донекле ублажен."²

+++

Саво Ђирић из Ривице код Ирига: „После тога изишла је Павелићева законска одредба, којом се оснива хрватска православна црква, а за хрватског православног свештеника био је постављен Болковски³ Александар, по народности Рус, који је у цркви држао проповеди и у њима хвалио и величао Др. Павелића као поглавника Хрватске државе. Овај свештеник Рус је после умро, а црква опет затворена."⁴

¹ Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Слободана Туцаковића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

³ Волковски.

⁴ Саслушање Саве Ђирића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

3.17. Спасavaње страдалника у злочинима

Немогуће је утврдити колики је део хрватског народа искрено прихватио и подржавао усташку политику и њихову творевину Независну Државу Хрватску. Исто тако тешко је казати колико је Хрвата исказало заштитнички однос према српском становништву, нарочито у времену његовог страдања.

Само у спорадичним, веома ретким случајевима дешавало се да поједини међу злочинцима покушају да пруже извесну помоћ или заштиту својим жртвама.

Тражење спаса у шумама и збеговима није гарантовало недужним цивилима поштеду од страдања. Најсигурнији излаз пружала је могућност преласка на територију Србије, али је то углавном успевало само невољницима што су имали новца за куповину „папира“ неопходних за пут или, у неколико наврата, личне везе са извесним Хрватима на функцијама, вољних да „ургирају“ за нечији голи живот.

Заточеници у концентрационим логорима нису имали превише шанси за спас – скоро занемарљиви су случајеви појединачних отпуштања из логора и понеко успешно бекство са такозваних логорских економија. Међутим, није занемарљив број Срба спасених из Јасеновца и Старе Градишке у периоду када су представници колаборационистичке владе генерала Милана Недића почели да упућују конкретне молбе припадницима виших инстанци немачке окупационе управе у Србији. Иако није могуће прецизно утврдити њихов број, засигурно се може говорити о хиљадама и хиљадама људи што су захваљујући таквом ангажовању српске владе остали у животу.

+++

Солидарност међу ухапшеницима којима је претио злочин исказивала се на разне начине. Следећи пример казује о случају који је одударао од свих.

Фимија Тохол, Јованка Грубјеша, Мара Церовина, Анђа и Душанка Биберџић и Аника Новокмет, све из Љубиња: „За време ноћи коју смо ту провеле, дошле су усташе у шталу, мислимо да су била четири, док је више њих било пред вратима. Ми смо биле смештене у две просторије. Усташе су пролазиле кроз те простори-

је газили нам ноге и руке немилице јер су пролазили у потпуном мраку. При том су говори безобразне речи, питали су где су те лепе девојке и жене, где су те Српкиње, звали их да изађу напоље и говорили такве речи, да их ми не можемо понављати. Мислимо да Вам је јасно шта су хтели, као што је и нама тада било јасно. Нама је запео дах. Збиле смо се једна до друге, а све млађе девојке и жене посакривале су старије тако, да су на њих легле и тако их сакриле својим телима. Кроз прву просторију су усташе прошле, не палећи своје џепне електричне лампе. У другој су просторији осветљавали и даље на исти начин безочно позивали жене и девојке. Претрнуле смо од страха помишљајући на најгоре. Срећом наша се једна, која је и раније била шарена. Она је сама уморна, нешто шапутала са усташама и изашла са њима кроз прозор. Ми смо је презреле, било нас је и срам у неку руку због ње, што се упушта са нашим крвницима-усташама, али опет биле смо јој захвалне, јер је ипак она, на крају крајева одвукла усташе, задовољила њихову похоту и спасила част наших девојака и жена, част до које нам је више стало од живота. Те нас ноћи више нису дирале у томе смислу.“¹

+++

Помоћ локалних Хрвата одређеним Србима помиње се у двадесетак сведочења. Та помоћ била је од велике користи само појединим страдалницима – нема сведочења да је било покушаја помагања групи невољника.

Два сведочења Срба који су спас нашли с друге стране Саве сликовито показују преовлађујући однос локалних Хрвата према страдању Срба.

Паја Јањанин из Винковаца: „Након организовања усташке власти Хрвати су се листом уписивали у усташку организацију, а припадници бројних организација, попут Мачекове сељачке странке, листом су прелазили у усташе. Овај пример на изванредан начин доказује да је готово сав хрватски народ одобравао усташки режим и њихова злодела и да се с њиме идентификовао. Било је неколицина људи што су се држали по страни, али нико од њих није јавно исказао протест против усташких зверстава. Уверен сам да

¹ Саслушање Бранка Стефановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

су се они у души радовали прогону Срба.¹

Бранко Стефановић из Славонског Брода: „Било је случајева, да су неки од Срба молили којег Хрвата, свога личног пријатеља, да о њему каже коју добру реч. Не знам, на жалост, ни један једини случај, да се то коме и учинило. Свуда смо наилазили на хладноћу, и у најбољем случају на извињење, да је заузимање забрањено и кажњиво.... На селу је исто урађено, само много једноставније. Ту су добре комшије настојали да се Срби одведу у логоре, а затим су они њихове куће и хамбаре испразнили, и превозили и преносили себи, све до чега су долазили.“²

+++

У неколико сведочења избеглих и прогнаних Срба наведени су и примери коректног односа, помоћи и заштите од страдања што су на разне начине исказали поједини припадници хрватског народа.

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице: „Поставља се питање, да ли и цео хрватски народ колективно одговара за усташко-франковачки поступак према Србима. На ово питање је нама савременицима доста тешко одговорити, јер смо ми разумљиво субјективни при тој оцени, но ја држим, да на то питање треба одговорити јасно. Ниједан глас у јавности, а богами ни у приватном животу, није се одлучно дигао у нашу одбрану. Чак шта више, ни утешних речи нисмо могли добити од наших дојучерашњих пријатеља, изузеци су малобројни. Морам додати, да су се према мени моје колеге судије Хрвати ипак лепо понели, а нарочито морам истаћи понашање Др. Антуна Гргинчевића, бившег касационог судије у Новом Саду, затим понашање колега Марушића Мате, Антолковића Фрање, Мариновића Павла, Николе Першуна и Стипетића. Осим тога врло лепо су се понашали према нашем елементу браћа Далматинци учитељ Анте Кроња и поштански чиновник Јурица Вучемиловић³, затим шеф техничког одељка у Митровици инжињер Плацеријано (чијим заузимањем ниједан чиновник Србин у

¹ Саслушање Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска– Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Фимије Тохол, Јованке Грубјеша, Маре Церовина, Анђе и Душанке Биберцић и Анике Новокмет налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

³ Вучемиловић.

његовом одељку није отпуштен), затим ваља истаћи понашање индустријалца Жунтера, који је многим нашим људима најприправније дао запослење. Треба истаћи и мушко понашање митровачког угледног сељака Хрвата Митра Ловрића, који је имао куражи, да поступак усташко-франковачки према нама јавно осуђује. Лепо се је понашао према нама и порезник Чубелић.“¹

+++

Јованка Марчетић из Приједора: „Када смо дошле у Славонску Пожегу отерали су нас усташе у Плетерницу и ту смо биле смештене на једном отвореном пољу. Ако је који сељак Хрват тражио, да му ко бесплатно ради, само за храну, онда су нас тамо упућивали. Мене је примио на рад и издржавање Фабац Фрањо, учитељ и његова жена Марија из села Зарилца крај Славонске Пожеге. Код њих сам била 20 дана и они су ми били врло добри. Моја снаха Кантар Радмила била је на раду у једном другом селу, удаљеном око 6 километара од села Зарилца. Моја госпођа Фабац Марија отишла је по моју снаху и довела је к себи, а онда нам је испословала пропуснице, да се можемо вратити натраг у Бос. Дубицу.“²

+++

Ката Паланчанин из Равног Рашћа код Глине: „Путујући за Београд, посетила сам у Загребу Мараковића Перу, новинара, који је родом из Глине. Њега сам питала да ли можда он штогод зна о мојој деци, коју су ми усташе са хрватском војском у Равном Рашћу покупили и некуда одвели. Мараковић ми је одговорио да не зна ништа али ми је уједно обећао да ће се он за моју децу пропитати па ако штогод сазна да ће ми јавити. Ја сам отпутовала у Београд.

„Четрнаест дана након мојег доласка у Београд јавио ми је Мараковић да је пронашао мога сина Николу у дечјем логору у Јастребарском а за друго двоје деце ми је јавио да их није могао нигде пронаћи. Ја сам на то послала из Београда Мараковићу 1.500 динара, да ми допреми сина Николу. Мараковић ми је одговорио да је примио новац али да ми децу не може послати, јер су деца у добрим рукама.

¹ Саслушање Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Јованке Марчетић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

„Прошле јесени Мараковић ми је поновно писао да је пронашао моју децу Николу и Драгицу у Великом Буковцу, среза Лудбрег, а сина Петра да није могао нигде пронаћи. Мараковић ми је уједно писао да се мој син Никола налази у Великом Буковцу код сељака Јожека Антуна, а кћи Драгица да се налази код римо-католичког жупника у Великом Буковцу, Гажин Мате. Писао ми је уједно да је деци добро и да их тамо оставим до конца рата.

„После тога се је мој брат Куколеча Стеван, чиновник Централне за гвожђе у Београду обратио на управника Централне Мартинковића и замолио га да би он као Хрват порадио да се моја деца допреме у Београд. Мартинковић је отпутовао у Хрватску и довео моју децу Николу и Драгицу на 12 јула 1943 године и предао их мени. Сина Петра није могао пронаћи и о његовој судбини није ништа познато. Вероватно је негде у децјем логору у Хрватској умро.“¹

+++

Васо Дмитрашиновић из Петриње: „У току прошлог лета нестајали су по ноћи поједини Срби из Петриње. Њих су усташе одводили и убијали. Тако су нестајали Кордић Милош, гостионичар, Николић Јово, лугар и његов синовац, Милојевић Глишо, пензионер који се је налазио на лечењу у болници, а кога су усташе извели из болнице и убили, Вујашковић Никола, пензионисани учитељ и Живковић, узнички стражар. Сви су они извучени по ноћи, из својих кућа осим Милојевића, који је извучен из болнице. Кад су једне ноћи усташе тако терали Вујашковић Николу пензионисаног учитеља, Живковића, узничког стражара и Николића млађег кроз Петрињу према Купи, боли су их бајонетима, а они су од болова врштали. То је чуо из својега стана један Хрват судија, који је против тих зверстава протествовао, а као одговор на то усташе су испалили пар хитаца према његовом прозору, а своје жртве су свеједно одвели према Купи и тамо убили. Сутра дан је овај Хрват из Петриње по усташама протеран.“²

¹ Саслушање Кате Паланчанин налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Васе Дмитрашиновића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

+++

Сава Караулац из Мркоњић Града: „На 2 септембра о.г. упали су усташе у Мркоњић Град и прву двојицу Срба тежака и једну сељанку, које су на улици срели заклали су. Још су исти дан у месту убили Гашић Перу зидара, Перак Милу, бачвара и његова сина Стојана. Друге Србе у месту заштитио је Др. Чарета Рафаел Хрват – адвокат из места. Он је лично замолио пуковника Лукца¹, да се Срби грађани Мркоњић Града поштеде, јер да су и они заштитили Хрвате пригодом упада четника. После је и сам Др. Чарета морао побећи из Мркоњић Града пред усташама, јер су му се ови претили због његовог заузимања за Србе.“²

+++

Мирјана Поповић из Краљевчана код Глине: „У Краљевчанима је сада ’Заповедништво одреда Мрак’, заправо седиште једног пука хрватске војске³ која сада оперише у глинском срезу. Овај одред добио је име по Мраку⁴, бившем активном официру југославенске војске. У пуку се налази као пуковски лекар један Хрват који је спасао од смрти 25 деце из села Јошавице као а 20 жена и који је мени рекао, да више не може гледати ове грозоте што их чине усташе. Рекао ми је да и хрватски војници једва чекају пролеће па да и они оду у шуму јер су незадовољни са оним што се ради, а и зато што се то може осветити једнога дана и оним Хрватима који су исправни.“⁵

+++

Љубица Тушевљаковић из Добоја: „Од Муслимана узели су учешћа у прогањању Срба трговци Мулалићи, а и адвокат Омер Муфтић, показао се непријатељем Срба. Док је један од најгорих био неки железничар, којем се имена не могу сетити, који је у да-

¹ Биографија Фрање Лукца налази се у: *Тко је тко и NDH 1941–1945*, Zagreb, 1997, str. 243.

² Саслушање Саве Караулца налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Реч је о домобранима.

⁴ Биографија Ивана Мрака налази се у *Тко је тко и NDH 1941–1945*, Zagreb, 1997, str. 283–284.

⁵ Саслушање Мирјане Поповић налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

не убијања и стрељања Срба по Добоју већ извео и повео на место стрељања учитеља Вељка Николића, гостионичара Краљевића, породицу Синаоновића¹, но које је у последњи час од смрти спасао Хрват апотекар Ђуро Бојковић, склонивши их у своју кућу.

„Морам истакнути да се овај апотекар Бојковић према Србима добро понио и у најкритичније време у своме стану држао око 50 Срба и тако их сачувао од усташког насиља и терора. Исто тако као пријатељ Срба показао се и добојски адвокат Др. Правдић, иначе Хрват. У свакој се прилици овај човек експонирао за прогоњење Срба.

„Од добојских муслимана лепо се понио према Србима трговац Хусо Авдић из Добоја.“²

+++

Љубо Калинић из Зенице: „По слому Југославије усташку власт у Зеници организовао је католички свештеник Миливоје Чокода³, који је са зеничким усташама провео сва смањивања у државним надлештвима Тако је у првом реду смењен срески начелник Др. Василије Кочовић, а одмах после тога смењена је Општинска управа са председником општине Тарабар Мухамед-Алијом. За новог председника општине постављен је Муслиман Салчиновић, трг.[овац] којему се имена не сећам и који је данас на положају председника зеничке општине. На месту удаљенога од дужности среског начелника Др. Кочовића постављен је за котарског претстојника Матковић Ладислав, судија среског суда иначе родом Травничанин, премда је исти пре слома Југославије био опћенито сматран као Хрват франковац, показао се на положају котарског претстојника према Србима врло добар. Међутим Матковић није дуго остао котарски претстојник, јер је ради свог исправног поступања постао непоуздан у усташком стану и смењен је са положаја котарског претстојника, те враћен натраг среском суду. Србе које су усташе за његово време ухапсили, он је одмах пуштао на слободу, јер није било разлога да се ови Срби хапсе.“⁴

¹ Непознато презиме.

² Саслушање Љубице Тушевљаковић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

³ Чекада.

⁴ Саслушање Љубе Калинића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Лазар Орозовић из Пакраца: „На 15 јануара 1942 године ишао сам са још два Србина и три Жидова заточеника на жељ.[езничку]. станицу у Окучане, где смо истоваривали из вагона крумбир, који је био одређен за усташе у Старој Градишки. Са мном су од Срба били тада у Окучанима поменути Радић Ђуро, и Милаковић Јово. Нас три смо се још пре тога договорили, да ћемо на сваки начин покушати побећи. Када смо са истоваривањем крумпира били готови, дошли су у два аутобуса усташе, који су некуда ишли и они су на жељ.[езничкој] станици застали и ступили у разговор са усташама, који су нас чували. Нас тројица ухватили смо ову прилику и побегли, а да нас од усташа нитко није приметио. Ја сам се од Радића и Милаковића одмах одвојио и преко шума кренуо у срез пакрачки, а они су остали у шумама, где су вероватно и сада налазе. Ја сам у разним селима среза пакрачког задржао се до 19 априла 1942 године, када је по мене дошао мој један пријатељ из Земунa, Хрват, који ми је донео пропусницу гласећу на туђе име. Задржавајући се у селима среза пакрачког сакривао сам се пред хрватским властима и усташама тако, да ме они нису приметили. На 19 априла године кренуо сам на пут за Земун, камо сам стигао на 20 априла 1942 године. У Земуну ми је мој наведени пријатељ Хрват израдио пограничну карту, опет на туђе име, са којом сам на 21 априла 1942 године прешао у Београд.“¹

+++

Становници Јасеновца (14) и Уштице (9) – Глишо Радуловић, Петар Рашинац, Михаило Радуловић, Никола Раствовац, Петар Драча, Константин Батар, Коста Димитрић, Петар Седларић, Никола Батар, Стево Мачкић, Стево Вучинић, Васо Шестановић, Јово Рокић, Симо Тривуновић², Тешо Раствовац, Симо Божић, Милан Видаковић, Јово Радуловић, Миле Унчанин³, Ђуро Томашевић, Никола Ђукалац⁴, Симо Мачкић и Симо Корица: „Показали су се као пријатељи Срба и спасавали нас, колико су год могли: Шеповић Антон, општински бележник из Јасеновца; Ланг Никола, земљо-

¹ Саслушање Лазара Орозовића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Тривунчић.

³ Унчанин.

⁴ Ђукалац.

радник из Јасеновца; Матијашевић Мијо и Катужић Станко звани 'Милош', оба земљорадници из Јасеновца, Мачковић Ђуро млађи, такођер земљорадник из Јасеновца, те Југовић Мато, Шимчић Винко и Шимчић Лука, земљорадници из Уштице.¹

Имена истих Хрвата помињу и чланови друге групе становника Јасеновца (11) и Уштице (8) – Лазар, Душан, Милан (В.), Милан (П.), Лазо и Петар Котур, Саво Вучевић, Симо Косић, Никола, Мирко, Јово, Вељко и Милутин Туроман, Илија и Владимир Јакшић, Михајло Тривунчић, Живко Мунижаба, Милан Бачић и Лазо Мачкић.²

+++

Милка Вранешевић из Живаје код Костајнице: „У месецу октобру 1942 године били смо на брању кукуруза у селу Слабиње у Босни. У то време биле су у току јаче партизанске акције у томе делу Босне. У селу Слабиње, док смо се задржавали на послу, били смо смештени на спавању у опустошеној српској цркви Св.[етог] Илије. Једно јутро, ваљда због притиска партизана, усташе су нас покупили и пребацили нас преко Уне натраг тиме да ће нас транспортовати на дефинитиван смештај у логор у Јасеновац. На путу између Уне и села Дубице омогућио ми је један познаник усташа, неки Пипрић из Церовљана, да побегнем. То ми је било омогућено зато јер смо ишле ноћу и ја сам заједно са мојом заовом изостала иза групе осталих жена и удаљила сам се.“³

+++

Раде Станојевић из Отишића код Сиња: „Ја сам као кројач че-шће пута уз пратњу једног усташе излазио из логора у варош и тамо куповао кројачки прибор за усташка одела. Тако сам на 9. априла 1943 године изишао у варош са усташом, коме је име Иван, да купим кројачки прибор. Усташа Иван навратио се је у гостиону, па је и мене позвао, да ме почасте вином. Кад смо сели, он је поручио за себе и мене пола литре вина. Усташа Иван је већ пре тога био

¹ Саслушање набројаних 23 Србина налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање набројаних 19 Срба налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Саслушање Милке Вранешевић налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

доста пијан. Ја сам неко време с њиме седио за столом, а затим сам замолио усташу Ивана, да ме пусти, да изиђем у нужник, да обавим нужду. Он ми је то дозволио. Ја сам изишао и више се нисам повратио. Побегло сам и сакрио се код једне госпође у месту, код које сам преноћио и сутрадан цео дан остао. Следеће ноћи упутио сам се пешице у Босну и идући по шумама наставио сам пут правцем Дрине. Након путовања од 22 дана дошао сам на Дрину, коју сам препливао и прешао у Србију. На 1. маја 1943 године дошао сам у Ниш и пријавио се полицији. Полиција ме је саслушала и предала испостави избегличког Комесаријата¹. Пошто нисам имао средстава, да даље путујем, а желио сам ићи у Београд, јер сам овде пре рата радио, а имам и брата грађевинара, то сам замолио нишку полицију, да ме стражарно препрати у Београд и преда полицији, што је и учињено. У Београд сам стигао на 10. маја 1943 године.“²

А. Однос Немаца према Србима

Поједини припадници немачке националне мањине или одређених војних и цивилних служби помогли су Србима на разне начине. О тој помоћи сведочио је неколико избеглица.

Босиљка Кекуш из Великих Зденаца код Гарешнице: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске почели су долазити у Велике Зденце усташе из хрватских села: Трновитице, Дражице, Трнаве, Херцеговца, Клокочевца и Томашице. Они су у Великим Зденцима хапсили поједине Србе, одводили их у село Херцеговац где су их тукли и злостављали, а затим након извесног времена пуштали кућама. На 27 априла 1941 године ухапсили су и одвели у Херцеговац мога мужа Кекуш Станка, бившег жандарма. У Херцеговцу су га затворили у подрум хрватског дома и тамо ужасно злостављали. Међу осталим ударили су му у сваку ногу преко 20 жељезних клинаца којима се поткивају ципеле. Након 5 дана онуда је случајно пролазио један немачки официр и он га је ослободио и упутио у болницу у Бјеловар.... После пуштања из затвора мој је муж Станко побегао у Глину, откуда је родом и тамо се крио.“³

¹ Комесаријата за пресељенике и избеглице.

² Саслушање Раде Станојевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Босиљке Кекуш налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Слободан Бошњаковић из Мартинаца код Сремске Митровице: „Приближавао се је Божић. Народ га је са зебњом очекивао, јер се је говорило да Хрвати неће дозволити, да Срби славе свој Божић. Међутим, захваљујући општинском бележнику Шанти Антону, по народности Немцу, Божић је прослављен, разуме се не као пре. Он је дозволио да се отвори црква, у којој се је народ Богу помолио. У другим околним селима то није био случај. Божић се није смео славити, а тамо где је било усташа они су чак и у српске куће залазили и на бруталан начин забрањивали слављење Божића.“¹

+++

Ђуро Вујичић из Церовљана код Костајнице: „На 10 јуна 1942 године и то са првим транспортом кренуо сам на рад у Немачку. Тамо сам био запослен у једном руднику крај Граца. Пошто сам слабог здравља и болестан на плућа, то сам пуштен кући. Добио сам путницу с којом сам на 23 септембра 1942 године допутовао у Београд и одмах отпремљен у Општу државну болницу на лечење. У болници сам остао до 2 јануара 1943 године, када сам пуштен и од тада се налазим у Београду. Када сам из Немачке путовао кроз Хрватску и дошао ближе Загреба, један усташа, који је пратио воз, хтео ми је без икаквог разлога одузети пасош и с њиме побећи и тако мене ставити у положај, да будем ухапшен и поновно одведен у који хрватски логор, па тако и убијен. Ја сам тога усташу ухватио за шињел и стао на глас кукати. То је чуо један немачки официр, који ме је запитао зашто кукам, када сам ја томе немачком официру саопштио да ми усташа хоће да отме пасош, он је од усташе одузео пасош, прегледао и видећи да је исправан, повратио ми га је. Тај исти усташа пратио је воз до Винковаца.“²

+++

Видосава Павловић из Великих Зденаца код Гарешнице: „Почетком месеца августа 1943 године појавили су се у оном крају опет

¹ Саслушање Слободана Бошњаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Ђуре Вујичића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

усташе, ради чега сам ја одлучила да напустим моју кућу и пребегнем у Србију. Најпре сам се склонила у Загреб код породице једног домаћег Немца, с којим сам после дошла у Земуна. Из Земуна сам прешла у Београд на 23. августа 1943. године.“¹

+++

Паја Ивановић из Нештина код Илока: „Ја сам пошао на пут 10 новембра и стигао у Београд на 13 новембра, са пропусницом коју ми је испословао један Немац из Илока.“²

+++

Јован Каменаровић из Сусека код Илока: „Ја сам на 2 фебруара 1943 године напустио Сусек и кренуо на пут за Србију. Пропусницу ми је прибавио један домаћи Немац из Илока. Из Земуна сам прешао у Београд као радник на 5 фебруара 1943 године.“³

+++

Антоније Церовић из Рогатице: „Усташе су после тога у селу Сјеверском затворили у школску зграду око 70 Срба жена деце и старца и бацили у зграду најпре бомбу, а потом зграду запалили и Срби су у овој згради изгорели. Три жене, успеле су побећи из горуће зграде и дошле су у Ужице, опаљена лица и пријавили случај команданту немачке војске. Овај командант послао је одмах одред војске на лице места, где је затекао усташе код покоља и пљачке. Војска је на лицу места тада неколико усташа убила, а 37 њих је спровела у Ужице.“⁴

+++

Ева Фундук из Карловца: „У логору у Старој Градишци била сам свега 12 дана и за то време нисам ништа нарочито доживела. Је-

¹ Саслушање Видосаве Павловић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Паје Ивановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Јована Каменаровића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Антонија Церовића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

дино могу казати да смо све биле јако гладне. За то време добијале смо једанпут дневно у врућој води исфурени шрот од кукуруза, које уз то био покварен и неосољен, Разуме се да га нисмо могле јести, па смо трпеле велику глад. Да би се решила логора у Хрватској, ја сам се добровољно пријавила за рад у Немачку. Међутим у Марибору су ме лекарски прегледали и пронашли да сам болесна, ради чега сам повраћена кући у Карловац. У Карловцу сам била 18 дана, па након тога поновно ме је ухапсио шеф полиције Ђукман бојећи се, да га не би одала, ради почињеног убиства Филипца у затвору. Нарочито да то не би казала Филипчевим родитељима. У затвору сам била свега 6 дана, јер сам се помоћу домаћег Немца Пешки-а, фабриканта чарапа из Карловца, избавила из затвора и одмах кренула на пут за Београд. У Београд ме је довео директно један други домаћи Немац.¹

Б. Излазак из Јасеновца

Нема података да је неки заточеник логора у Госпићу ослобођен на основу одлуке логорске управе. За Јасеновац се зна да је у више наврата било ослобађања, чак и по 500, 600 и 700 заточеника, што им је макар на извесно време продужило живот.²

+++

Војислав Прњатовић из Сарајева: „Око 10 сати 6 фебруара ступила је у логор међународна комисија коју су сачињавали представници: Немачке, Италије, Француске, Ватикана, Црвеног крста, те преко 10 највиђенијих усташа међу њима и сам млађи Кватерник. Комисија је прегледала и разгледала сва одељења радионице, станове, кухињу, болницу итд. Комисија се дуго задржала у ланчари и проматрала начин израде ланаца.

„Одмах иза подне комисија је напустила логор, и отишла у Јасеновац у ’Табор’ где је погошћена.

„Истог дана из редова усташа на вечер сазнали смо да је комисија пронашла све у реду и да су усташе налазом задовољне. Заточеници међутим су само мислили на успели ’блеф’ усташа, на приказе ’Потемкинова села’.

¹ Саслушање Еве Фундук налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² О групама заточеника који су депортовани из Јасеновца више података дато је у поглављу „Начини избављења и доласка у Србију“.

На 7 фебруара 1942 год. извршен је попис свих Срба заточеника и предат Немцима и члановима комисије.

На 7 фебруара на вечер око 6 сати позвати смо нас 13 – данас ослобођених – да дођемо пред управу у сврху изласка пред комисију. Када смо дошли пред управу дошао је телефонски нови налог, да се не предведемо пред комисију, него да се од нас узму генералије и лични подаци, те да се комисији одмах доставе. То наше пописивање изазвало је многе и разнолике коментаре, али се одмах са стране Жидова из управе устврдило, да ћемо бити пуштени кућама.¹

В. Примери разних спасавања

Глигорије Тадић из Костајнице: „На 13 јула 1943 године у вече после 10 сати навалили су на казниону² тзв. партизани. После борбе, која је трајала до зоре, продрли су унутра партизани у казниону, пустили све осуђенике, узели све живежне намирнице, а кажњеничке зграде запалили, поливши их претходно бензином. Све је изгорело што је могло изгорети и казниона више у Лепоглави не постоји.

„Партизани су остали у Лепоглави цео дан дне 14 јула 1943 године. Судили су месним жандармима и општинским чиновницима. Управитеља казнионе Цвитовца Фрању, који је раније био судија у Глини, нису стрељали, јер су га неки осуђеници бранили, да је коректно и законски поступао са осуђеницима. Цвитовац је био два пута позиван на суђење. Партизани су овом приликом убили и неколико осуђеника и то оне који су при кретању из казнионе, крали и пљачкали своје другове осуђенике, који су раније били усташе. Усташе који су бранили казниону сви су побијени.... Са партизанима је отишло три до четири стотине осуђеника. Тешке криминалце нису хтели собом повести, а и нас остале старије и слабије осуђенике пустили су да идемо куда хоћемо.“³

¹ Саслушање Војислава Прњатовића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Лепоглаву.

³ Саслушање Глигорија Тадића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

3.18. Начини избављења из Независне Државе Хрватске

Знатан број прогнаника и избеглица казивао је о томе на које су начине са територије Независне Државе Хрватске стизали до Београда и других места у Србији. Истина, нема у тим исказима превише детаља из мноштва разлога, што је донекле и разумљиво. Вредно је поменути да је било свега два-три помена преласка реке Дрине!

Добијање пропуснице од хрватских и немачких војних и цивилних власти значило је и легално прелажење границе.

Осим легалних било је мноштво илегалних прелазака, понекад уз помоћ новца, познаника или коришћењем повољних прилика. Посебно је занимљиво сведочење у коме избеглица казује да је Саву прешла захваљујући томе што је река била залеђена!¹

+++

Међу избеглицама из Независне Државе Хрватске било је и Хрвата и муслимана који су долазили у Србију из разних разлога па чак и оних што су овде пристизали јер су с друге стране границе починили злочине. То је случај са Хилмијом Берберовићем, који је извесно време пре рата провео у Београду, а био је учесник у покољу Срба у цркви у Глини. Берберовић, међутим, у записнику са саслушања у београдској полицији није навео како је стигао у Србију.²

Анте Шумановић, Хрват југословенске оријентације, високи припадник судских власти, који је у Србију дошао после вишемесечног путовања, од Крижеваца, преко Загреба, Книна, Шибеника, Котора, Цетиња, Берана, Пријепоља до Београда, сведочио је службеницима Комесаријата за пресељенике и избеглице детаљно о свом страдању. У записнику његовог исказа, међутим, нема података како је прешао србијанску границу.³

¹ Саслушање Бранислава Мајсторовића, Ђорђа Игрића и Спасе Стојановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

³ Саслушање Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

А. Немачка организација „Тот“

Трагање за подацима о начинима преласка границе на Сави наводи на неколико закључака: наиме, већина избеглица је овде била депортована у конвојима до немачког концентрационог логора Земун (Сајмиште). До тог депортовања долазило је из више разлога. Један од најважнијих представљала је изражена потреба немачке привредне организације „Тот“ за радном снагом, па су у ту сврху бирани млађи и здравији мушкарци, који су после извесног времена из логора одвођени у Немачку и Норвешку на рад.

Било је неколико случајева да су се поједини Срби умешали међу раднике организације „Тот“ који су у то време били ангажовани на постављању моста и стално прелазили са једне на другу страну Саве. Искористили су пружену прилику да остану са београдске стране и тако предупреду могуће страдање.

+++

Мирјана Гајин из Војке код Старе Пазове: „Пошла сам из Војке на 9 септембра 1942 године са пропусницом коју сам добила од општине. Из Земуна сам прешла у Београд као радница организације „Тот.“¹

+++

Свештеник Блажо Голубовић из Војке код Старе Пазове: „Пошао сам из Војке на 4. септембра 1942 године, а из Земуна сам прешао у Београд на 9 септембра 1942 године такођер као радник организације „Тот.“²

+++

Саво Ђирић из Ривице код Ирига: „Када сам видео да ћу и ја бити ухапшен и спроведен у Вуковар, одлучио сам, да пребегнем у Србију. На пут сам пошао без пропуснице и то у сељачким колима

¹ Саслушање Мирјане Гајин налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Блаже Голубовића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

на 31 децембра 1942 године. Из Земуна сам прешао у Београд на 2 јануара 1943 године и то на тај начин што сам се умешао међу раднике организације 'Тот', када су ови прелазили из Земуна у Београд.¹

+++

Драган Миладиновић из Рушевице код Цетинграда: „Напустио сам своје место Рушевицу у месецу новембру 1942 године, јер ми је тамо претила стална погibeљ да ћу бити од усташа убијен. Пропусницу сам добио од општине и тако сам допутовао до Земуна. У Земуну сам ступио као радник на рад организације 'Тот' и као такав сам прешао у Београд у првој половини месеца децембра 1942 године.“²

Б. Сабирање у концентрационом логору Земун (Сајмиште) и организоване депортације у Србију

Сведочење 23 становника села Јасеновца и Уштице код Новске: „Након што су усташе све српске породице из Јасеновца и Уштице отпремили у логоре, зашли су по српским домовима и пљачкали све што су тамо нашли. После тога су наше куће запечатили. У логору у Јасеновцу остали смо до 17 маја 1942 године када смо отпремљени у Земун.... У Земуну смо били смештени у баракe на сајмишту и данас смо из Земуна преведени у Београд.“³

+++

Група Срба (18) из Јасеновца и Уштица: „У логору у Јасеновцу остали су само до 17 маја 1942 године, онда смо сви, који смо способни за рад отпремљени у Земун.... У Земуну смо били смештени на сајмишту у павиљонима све до 27 маја 1942 године, када смо преведени у Београд.“⁴

¹ Саслушање Саве Ђирића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Драгана Миладиновића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање 23 Србина из Јасеновца и Уштице налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање 18 Срба из Јасеновца и Уштице налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

+++

Јован Ковачевић из Сарајева: „По доласку у логор усташе су одмах из наше партије, која је дошла из Сарајева одвојили на страну занатлије и исте упутили на рад у логорске радионице, а нама осталима одмах је речено да идемо као на допуну за радну службу у Земун. И тако смо нас око 150 из сарајевске партије са партијом Срба сељака из Јасеновца и Бос.[анске] Дубице укупно од 650 људи кренули и стигли у Земун 17 маја. У Земуну смо остали 7 дана и за ово време стигла је из Нове Градишке једна партија од 700 људи предвиђена за рад у Немачкој. У Земуну је извршено одвајање стараца од млађих и за рад способних људи. Тако до нашега транспорта одвојено је око 150 стараца, којима је речено да ће бити пребачени у Србију, наиме они, који су Срби, а Муслимани и Хрвати да ће бити пуштени кућама. Међутим, сасвим неочекивано, издвојено је нас 26 Срба, који смо дошли из Јасеновца и 27 маја одређени смо по немачким војницима у Београд, где смо прихваћени од изасланика Комесаријата за избеглице.“¹

+++

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева: „На 17 маја 1942 г.[одине] отпремљени смо нас двојица са транспортом, у којем је било 500 заточеника, у Земун, где смо остали до 27 маја 1942 године када смо били преведени у Београд. Остали наши другови остали су иза нас у Земуну.“²

+++

Славко Кокоруш из Високог: „На 18 маја 1942 године отпремљен сам у групу од 500 заточеника из Јасеновца у Земун, ту сам остао до 27 маја 1942 године, када сам преведен у Београд.“³

+++

Лазо Бркић и Милош Ковачевић из Маљевца код Слуња: „У казниони у Старој Градишци допратиле су нас усташе, а на стани-

¹ Саслушање Јована Ковачевића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

² Саслушање Стојана и Велимира Билановића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Саслушање Славка Кокоруша налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

ци су нас преузели Немци. У Земун смо стигли 22 маја. У Земуну су млађи и јачи градили баракe, а ми старци смо вршили лакше послове. Данас смо стигли у Београд, који смо гледали 6 недеља са земунске стране, уздисали за њим из дана у дан и плакали. Сада нам се ето испунила жеља и ми смо прешли преко Саве.“¹

+++

Ђуро Медић из Славонског Брода: „30. марта 1942. године ја сам са још мојих 12 другова ослобођен из логора² и транспортом допремљен у Земун одакле смо други дан пребачени у Београд.“³

+++

Владимир Лончар из Пакраца: „Ја сам на 20 маја 1942 године са групом од 700 Срба, у којој је било око 60 Хрвата отпремљених из Старе Градишке у Земун. У Земуну смо сви били смештени на сајмишту у павиљонима и ја сам тамо остао до 27 маја 1942 године, када сам са још 25 Срба пребачен у Београд. Остали су Срби остали иза мене у Земуну.“⁴

+++

Светозар Ђералинац из Подравске Слатине: „Ја сам на 21 маја 1942. године са транспортом од око 750 људи отпремљен у Земун. У Земуну сам остао све до 15 октобра 1942 године, када сам пуштен на слободу и исти дан прешао у Београд.“⁵

+++

Лазар Туцаковић из Смртића код Нове Градишке: „У Јасеновцу сам остао 5 дана и тада је мени као и осталим речено да смо сви одређени за рад у Немачку и доиста после пет дана са једним тран-

¹ Саслушање Лазе Бркића и Милоша Ковачевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Јасеновца.

³ Саслушање Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁴ Саслушање Владимира Лончара налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

⁵ Саслушање Светозара Ђералинца налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

спортом од 550 људи дошао сам у Земун у логор у коме је извршен избор свих способних за рад, који су убрзо и транспортовани за Немачку, док смо ми, старији и неспособни за рад, остављени у логору све до дана 1 јула о.г. када смо доведени у Београд.¹

+++

Дамјан Шкорић из Ратковице код Нове Градишке: „Што у усташком затвору, а што код полиције у Новој Градишци провео сам неколико месеци, а 13 маја 1942 године преведен сам у логор у Јасеновац, где сам остао пет дана и након тога упућен сам са једним великим транспортом у логор у Земун. Како сам стар и неспособан за физички рад нисам одређен за рад у Немачку, него сам остао у логору у Земуну све до 1 јула 1942 године када сам са једном партијом од 159 људи већином стараца, болесних и неспособних преведен у Београд.“²

+++

Растко Крњајић из Босанске Дубице: „Шестог дана образован је транспорт од 500 људи из јасеновачког логора у којем сам и ја ушао и упућен у Земун. У овом транспорту били су већином заточеници из Сарајева, њих око 150, који су недавно били допремљени у логор као и један део од нас 70, који смо допраћени из Нове Градишке, но највећи број били су сељаци из села Јасеновца и Уштице. Жене и деца ових покупљених Срба сељака из Јасеновца и Уштице одведени су у Стару Градишку. У Земуну смо затекли један ранији транспорт од 700 људи, већином Срба, који је такођер стигао из Јасеновца. Овде у Земуну извршен је распоред за оне који ће бити упућени за рад у Немачку, док се говори да ће сви неспособни за рад бити враћени у јасеновачки логор.“³

+++

Симо Ђурковић из Доње Трнавe код Бијељине: „У месецу мају поред мањих група које су стигле у Јасеновачки логор дошла је

¹ Саслушање Лазара Туцаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Дамјана Шкорића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор и Босна и Херцеговина*.

и једна већа група из Нове Градишке, њих 76 углавном Срба и десетак Хрвата, као и партија из Сарајева са 180 људи Срба, Хрвата и Муслимана, од којег је броја било половица Срба. Ова је група је била врло мешовита по своме саставу, јер је у њој поред интелектуалаца и доста занатлија и сељака. У овој партији налазио се инжињер Черни¹ као и инжињер Стипетић из Сарајева, који су били Хрвати а од Муслимана били су ту судија Мехмедагић и Налић члан сарајевског позоришта, сви из Сарајева. У овој партији било је доста и домобранаца, војника хрватске војске. Све ове партије као и мање одмах су се формирале и упућивале у Земун, и са овом партијом као и партијом Срба из Јасеновца пошли смо и нас неколицина старих заточеника и стигли у Земун 26 маја о.г.²

+++

Милан Гаврић из Прњавора: „На 17 маја 1942 године премештен сам у групу од 500 заточеника у Земун. Ова група је наводно била одређена да отпутује као радници у Немачку, јер су нам тако усташе у логору пре одласка казали. У логору у Земуну остали смо све до 1 јула 1942 године, а ја сам тада са 158 другова преведен у Београд и предан Комесаријату за избеглице.“³

В. Прелазак реке чамцем

Јанко Сузић из Батињана код Пакраца: „Ја сам на 26 августа 1942 године отпутовао од куће за Београд са пропусницом коју сам још од пре имао код себе. Из Земуна сам на 23 августа 1942 године прешао у Београд на чамцу.“⁴

+++

Адем Серјанић из Тузле: „Ја сам пошао од куће на 9 новембра 1942 године са кривотвореном пропусницом, јер од надлежних власти нисам смео праве пропуснице нити замолити. У Земун сам стигао

¹ Јарослав.

² Саслушање Симе Ђурковића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Саслушање Милана Гаврића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

⁴ Саслушање Јанка Сузића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

на 10 новембра и задржао се до 12 новембра 1942 године, када сам се у чамцу превезао у Београд, а превезао ме је за плату један рибар из Земуна.¹

+++

Видосава Николић и Аница Ђорђевић из Вуковара: „Ми смо напустиле Вуковар на 27 октобра 1942 године, са пропусницама које смо добиле од полиције посредством једног Хрвата чиновника. Пропуснице су гласиле до Батајнице, али смо ми са њима допутовале до Земуна. На 29 октобра 1942 године пребациле смо се из Земуна са чамцем у Београд.“²

+++

Лука Вуксановић из Сапне код Славонске Пожеге: „Ја сам на 16 августа 1942 године кренуо из Славонске Пожеге на пут за Београд и то без икаквих путних исправа. Придружио сам се неким војним обвезницима, који су ишли као радни батаљон у Земун, па ме тако нико није питао за путне исправе. Из Земуна прешао сам у Београд на једном чамцу на 18 августа 1942 године.“³

+++

Босиљка Кекуш из Великих Зденаца код Гарешнице: „Ја сам добила пропусницу од Рачан Луке, сина Рачан Мишка и са овом пропусницом кренула сам на пут на 8 октобра 1942 године. Из Земуна сам прешла у Београд на 12 октобра 1942 године, а превезао ме је за плату један домаћи Хрват на својем чамцу.“⁴

¹ Саслушање Адема Серјанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Видосаве Николић и Аница Ђорђевић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Луке Вуксановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Босиљке Кекуш налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Светозар Вујанић из Босанског Шамца: „Ја сам на 7. фебруара 1943 године напустио Бос. Шамац и отпутовао у Земуна. До Земуна сам путовао у теретном возу са једним жељезничаром Хрватом. Био сам обучен у његову жељ.[езничку] бунду и на глави сам имао жељезничарску капу, па сам изгледао и ја као жељезничар. Из Земуна су ме у Београд превезли рибари на 11 фебруара 1943 године.“¹

Г. Преласци границе возом уз подршку жељезничких службеника

Миле Ивановић из Чакловца код Пакраца: „Ја сам пошао на пут за Београд на 8 септембра 1942 године са пропусницом коју сам добио од општине у Шпановици. На 10 септембра 1942 године прешао сам из Земуна у Београд помоћу једног Хрвата, жељезничара, који ме је сакрио у један путнички воз.“²

+++

Глишо Батало из Горње Дубраве код Огулина: „Ја сам на 5. јула 1942 године напустио Горње Дубраве и отпутовао за Београд. На пут сам кренуо са пропусницом коју сам добио од котарске области у Огулину, а гласила је до Батајнице. Из Земуна сам прешао у Београд у теретном возу помоћу једног жељезничара. Овамо сам приспео на 15 јула 1942 године.“³

+++

Јован Вучковић из Српских Моравица: „Ја сам на 30 јула 1942 године кренуо из Српских Моравица на пут за Београд. Помоћу неких Хрвата мојих пријатеља удесио сам тако да сам добио машинску листу и путовао сам као жељезнички службеник у службеном послу све до Земуна. Из Земуна сам се превезао у Београд на једној

¹ Саслушање Светозара Вујанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Миле Ивановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Глише Батала налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

локомотиви, а у Београд сам стигао на 31 јула 1942 године“¹

+++

Адам Бијелић из Горњег Сјеничака код Вргинмоста: „Ја сам на 18 априла 1942 године, напустио Сјеничак и отишао у Карловац, а на 27 априла 1942 године, отпутовао сам из Карловца у Загреб, где сам се склонио код моје стрине Бијелић Антоније, која је Хрватица. Из Загреба кренуо сам у Београд на 3 маја 1942 године, без икакве пропуснице, а возио сам се уз дозволу једног жељезничара у вагону за парно грејање воза. У Београд сам стигао на 4 маја 1942 године.“²

+++

Драган Ј. Бакић и Драган П. Бакић из Чемернице код Вргинмоста: „Ми смо пошли од куће на 25 маја 1942 године, са пропусницама, које смо добили од котарске области. Пропуснице су гласиле до Руме али ми смо њима допутовали до Земуна. Из Земуна смо прешли у Београд на 29 маја 1942 године помоћу једног хрватског жељезничара који нас је више превео у службеним колима за награду од 4.300 динара.“³

+++

Никола Боројевић из Меченчана код (Хрватске) Костајнице: „Ја лично, кроз све време сакривао сам се и бежао као прогоњена звер да не паднем у усташке руке. Пошто су се у нашем крају у последње време умножили партизани, који ноћу обилазе села и убијају људе, то је за нас Србе настала двострука опасност једна од усташа а друга од партизана. Услед такве појачане опасности нисам више могао издржати сакривајући се и бежећи по шумама и оближњим селима, већ сам био присиљен после многих мука да побегнем у Србију као што су то учинили и многи други Срби из Хрватске. У ту сврху отишао сам од куће на дан 18 фебруара 1943 године. Један жељезничар

¹ Саслушање Јована Вучковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Адама Бијелића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Драгана Ј. Бакића и Драгана П. Бакића налази се у зборнику *Хрватска–Славонија–Срем*.

Хрват омогућио ми је да се превезем до Земуна, без пропуснице. Да-на 23 фебруара 1943 године коначно сам се пребацио у Београд.“¹

+++

Владимир Човић из Добрљина код Босанског Новог: „Један Хрват набавио ми је у Бос.[анском] Новом за плату пропусницу с којом сам допутовао до Земуна и задржао се у селу Бежанији код браће Праштало, који су родом из Добрљина, а запослени су на земунском аеродрому. На 30 јануара 1942 године после подне скочио сам у теретни воз и на брензи се довезао у Београд.“²

Д. Прелазак границе са пропусницом

Колико је људи са хрватским документима прешло границу немогуће је утврдити али се може претпоставити да је реч о занемарљивом броју (не)срећника.

+++

Борислав Сукара из Доњег Вакуфа код Јајца: „Ја сам пошао од куће на 10 октобра 1942 године са пропусницом, коју сам добио од успоставе котарске области у Доњем Вакуфу. Пропусница је гласила до Батајнице у Срему, али сам ја с њоме кријући се, некако допутовао до Земуна. У Земуну сам се задржао неколико дана, нисам могао одмах прећи у Београд. У Београд сам прешао 28 октобра 1942 године са пропусницом пограничном коју сам исходио преко мојег пријатеља из Земуна.“³

+++

Ђорђе Бајић из Ирига: „Ја сам из напред наведених разлога на 11 фебруара 1942 године напустио Ириг у намери да пређем у Србију. На пут сам кренуо са пропусницом коју сам добио још много раније од котарске области у Иригу. Задржавао сам се код моје род-

¹ Саслушање Николе Боројевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Владимира Човића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Саслушање Борислава Сукаре налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

бине у неким местима Срема све до 1 марта 1942 године, када сам стигао у Земун и на једном немачком камиону прешао у Београд. Овде ћу се издржавати личним радом.“¹

+++

Душан Дрљача из Босанског Новог: „Ја сам услед тога напустио Бос. Нови на 18 маја 1942 год и са пропусницом коју сам добио од истог Котарског предстојника, допутовао сам до Земуна. У Земуну сам исходило пограничну пролазницу и на 22 маја 1942 године прешао сам у Београд.“²

+++

Илија и Вукосава Шуркаловић из Пакраца: „Ја, Шуркаловић Илија, отишао сам 1. јануара 1942. године у Загреб и склонио се у санаторијуму, на Сребрњаку. У санаторијуму сам дошао помоћу Др. Самарције. Овде сам остао све до 18. јануара 1942. године. После изласка из санаторијума задржао сам се неколико дана у Загребу. Супруга и дете дошли су ми у Загреб. Котарска област у Пакрацу дала нам је пропусницу до Земуна, са којом смо кренули на пут 21. јануара 1942. године. У Земун смо стигли 22. јануара 1942. године ујутро. У Земуну смо били два дана и за то време испоставили³ смо од земунске полиције, помоћи једног пријатеља из Земуна, пропусницу за Београд, камо смо стигли 24. јануара о.г.“⁴

Е. Различити путеви преласка границе

Василија Миљевић из Топуског код Вргинмоста: „На пут сам пошла са пропусницом испостављеном на име Злокас Василије из Гређана. Ова пропусница издана је наведеној Злокас Василији од котарске области у Вргин Мосту на 10 октобра 1941 године под бр.[ојем] 3544. Наведена Злокас Василија није могла поћи на пут, јер је обољела, па ју је мени препустила. Личну легитимацију са фотографијом мојом и моје деце испостављену на име Злокас Васили-

¹ Саслушање Ђорђа Бајића налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

² Саслушање Душана Дрљаче налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

³ Испословали.

⁴ Саслушање Илије и Вукосаве Шуркаловић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*.

је издао ми је жандар.[еријски] наредник из Топуског Гагро Мирко, који Србима иде на руку, колико то може. Из Земуна превела ме је у Београд моја кћер Марић Мара, која службује у Београду као чиновник царинарнице, која станује у Молеровој улици бр. 60. Она ме је превела помоћу царинских чиновника из Земуна.“¹

+++

Радојка Васиљевић из Сарајева: „Путујући из Загреба према Београду у једном месту ушло је у наш воз неколико усташа, који су нас почели провоцирати, али их је г.[осподин] Хегер² (заповедник логора Лоборград и Горња Река) избацио из воза, тако да су посрамљени отишли. У Београд смо стигле 31. марта о.г. где нам је на железничкој станици приређен срдачан дочек од стране г.[осподина] Максимовића³, изванредног Комесара за избеглице и након тога упућене смо на одмор у зграду Богословије...“⁴

+++

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна: „Ја сам напустио Книн на 9 јуна 1942 године и са пропусницом коју сам добио од талијанске команде пошао на пут. Из Земуна сам прешао у Београд на 14 јуна 1942 године помоћи једног пријатеља.“⁵

+++

Милан Шупут из Вуковја код Гарешнице: „Ја сам си прибавио пропусницу од котарске области у Гарешници посредством напред наведеног пријатеља мојег оца, Хрвата. Са овом пропусницом кренуо сам на пут на 16 јула 1942 године. У Земун сам стигао на 17 јула 1942 године и на 20 јула прешао сам у Београд, помоћу једног домаћег Немца.“⁶

¹ Саслушање Василије Миљевић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Карл.

³ Томе.

⁴ Саслушање Радојке Васиљевић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске желе и деце*.

⁵ Саслушање Душана Зеленбабе налази се у зборницима *Акција фрањеваца и Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁶ Саслушање Милана Шупута налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

+++

Светозар Љубинковић из Сремске (Хрватске) Митровице: „Ја, разуме се, видећи ову скрајњу опасност и неверујући више никоме, нисам могао ништа друго урадити, него сам се још пар дана крио по Митровици, а затим 9 септембра ове године око 1 сат после подне препливао без игде ичега преко у Малу¹ Митровицу, где су ме братски и најсвесрдније прихватили наши граничари.“²

+++

Слободан Бошњаковић из Мартинаца код Сремске Митровице: „После овако масовног и зверског убијања Срба, народ је почео у масама бежати у Србију, остављајући све своје, само да би спасао главу. То сам учинио и ја и пребегео сам у Србију на 14 септембра 1942 године. На пут сам кренуо без пропуснице, а прешао сам у Београд помоћу пријатеља.“³

+++

Лазар Вишњички и Владо Илић из Сремске Каменице: „Нас двојица спасили смо се бегством, па смо око 10 дана сакривали се у суседним виноградима, а након тога по ноћи смо путовали, а по дану се сакривали, све док нисмо дошли до Прогара, где смо на 9 октобра 1942 године прешли преко Саве у Србију и тако се спасили.“⁴

+++

Мирко Милинковић из Босанског Милановца код Санског Моста: „Ја сам пошао на пут на 21 септембра 1942 године без пропуснице и то пешице. Дрину сам прешао на 7 октобра 1942 године, а у Београд сам стигао на 15 октобра 1942 године.“⁵

¹ Мачванску.

² Саслушање Светозара Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Слободана Бошњаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Лазара Вишњачког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁵ Саслушање Мирка Милиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

+++

Срето Поповић из Осијека: „Ја сам једнога дана у почетку месеца априла 1943 године ухватио прилику и побегао из логора у Старој Градишки. Неко сам се време крио у селу Слободна Влас, крај Ђакова, а после у Осијеку. Из Осијека сам дошао у Србију преко Кленка на 6 јула 1943 године и одатле приспио у Београд.“¹

+++

Делија Славујевић и Богданка Крсмановић, обе из Шида: „Ми смо пошле на пут 1 новембра 1942 године и дошле у Београд на 2 новембра 1942 године без икаквих пропусница помоћу једног пријатеља.“²

+++

Јован Каменаровић из Сусека код Илока: „Ја сам на 2 фебруара 1943 године напустио Сусек и кренуо на пут за Србију. Пропусницу ми је прибавио један домаћи Немац из Илока. Из Земуна сам прешао у Београд као радник на 5 фебруара 1943 године.“³

+++

Милева Вукашиновић из Окучана: „Ја сам без икаквих исправа допутовала из Окучана до Земуна, а одавде сам прешла у Београд, помоћу дневне граничне пропуснице, за коју сам платила једној жени да ми је прибави 500 куна.“⁴

+++

Бранислав Мајсторовић, Ђорђе Игрић и Спасо Стојановић, сва тројица из Руме: „Из горе наведених разлога ми смо јуче напустили Руму и исти дан увече стигли у Београд. Из Земуна смо пре-

¹ Саслушање Срете Поповића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Делије Славујевић и Богданке Крсмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Јована Каменаровића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

⁴ Саслушање Милеве Вукашиновић налази се у зборнику *Акција фрањеваца*.

шли преко леда у Београд а подплатили смо чиновника хрватске полиције у Земуну са две киле сланине и два пара кобасица.“¹

+++

Паја Јањанин из Винковаца: „2 септембра 1941 године у 8 часова стигли смо у Земун. Како тада није било на станици никакове полицијске испоставе, морали смо ићи у град са нашим коферима, да нас тамо усташка пратња преда полицији. Та примопредаја отегла се све до 3 часа после подне када смо лађом препраћени у Београд. У полицији у Земуну предао нам је вођа пута усташа Хитл сваком лицу по 500 динара и то у Рајс маркама, које тада у Србији нису биле платежно средство, па са тим парама нисмо у Београду могли ништа купити, док су нам све наше опљачкали. Из Земуна отпратила нас је лађом немачка полиција у црним униформама и предала нас око 4 часа после подне управи града на Краљевом тргу (Стара главњача). Тамо смо опет чекали да се наш пријем спроведе у записник јер није било надлежног чиновника све до 6 часова, где смо коначно пуштени на слободу, да идемо сваки куд ко зна, неком од својих рођака или познаника.“²

+++

Станојевић Раде из Отишића код Врлике: „Ја сам као кројач чешће пута уз пратњу једног усташе излазио из логора у варош и тамо куповао кројачки прибор за усташка одећа. Тако сам 9. априла 1943. године ишао у варош са усташком коме је име Иван, да купим кројачки прибор. Усташа Иван навратио се у гостионицу па је и мене позвао, да ме почасте вином. Кад смо сјели, он је поручио за себе и мене пола литра вина. Усташа Иван је већ пре тога био доста пијан. Ја сам неко време с њим седео за столом, а затим сам замолио усташу Ивана да ме пусти да идем у нужник, да обавим нужду и он ми је то дозволио. Ја сам изашао и више се нисам повратио. Побеглао сам и сакрио се код једне госпође у месту, код које сам преноћио и сутрадан цео дан остао. Следеће ноћи сам се упутио пешице у Босну идући шумама наставио сам пут правцем Дрине.

¹ Саслушање Бранислава Мајсторовића, Ђорђа Игрића и Спасе Стојановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

² Саслушање Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

Након путовања од 22 дана дошао сам на Дрину, коју сам препливао и прешао у Србију. 1. маја 1943 дошао сам у Ниш и у Нишу се пријавио полицији. Полиција ме је саслушала и предала Испостави избегличког Комесаријата. Пошто нисам имао средстава да даље путујем, желио сам ићи у Београд, јер сам овде пре рата радио и имам брата грађевинара те сам замолио полицију да ме стражарно препрати у Београд и преда полицији, што је и учињено. У Београд сам стигао 1. маја 1943....¹

¹ Саслушање Радета Станојевића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

Станојевић је казивао о својој судбини и путовању дугом нешто више од две године: од хапшења у Јајцу средином априла 1941. до доласка у Београд почетком маја 1943. године. Био је заточен у пет-шест логора а избавио се бежањем из вароши Старе Градишке, пропутовао је Босну до Дрине и доспео у Србију.

3.19. Сведочења о Јеврејима

Професионална (и морална) обавеза историчара а нарочито оног који приређује архивску грађу за објављивање подразумева поштовање општеприхваћених правила која налажу како се поступа са оригиналном и веродостојном верзијом. То, поред осталог, значи и објављивање без скраћивања аутентичног текста.

То сам испуњавао у приликама када сам припремао објављивање архивске грађе корисне за разјашњење одређених историјских догађаја из новије историје Српске православне цркве.¹ Исто то чиним и сада у серији зборника саслушања српских избеглица из Независне Државе Хрватске.

Нисам се превише упуштао у критичко издање. Сматрам да је објављивање само први корак у студиознијем и комплекснијем пројекту па остајем у нади да ће и та иницијална верзија послужити млађим историчарима за озбиљан научноистраживачки рад.

Нисам се двоумио кад је реч о објављивању интегралних изјава иако сам био свестан да ће бити приговора зашто сам то учинио. Не осећам потребу да се правдам јер сматрам да је историјска наука довољно објаснила околности живота заточеника у логору, нарочито Жидова односно Јевреја.² Прогнаници и избеглице у неколико изјава негативно говоре о понашању Јевреја мада има и супротних, то јест позитивних сведочења. Сматрам да ти искази ни у ком случају не анулирају значај других чињеница изречених о животу и смрти у општем страдању, нарочито у Јасеновцу и другим логорима.

+++

С обзиром на то да би се извесне опаске у сведочењима могле сврстати међу примере антисемитске пропаганде, требало би разматрати контекст у коме су настале. Прво, треба имати у виду генерални однос Трећег рајха према припадницима јеврејског на-

¹ Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд, 1991; Вељко Ђурић Мишина, *Летопис Српске православне цркве 1946–1958. године – Време патријарха Гаврила (1946–1950) и Викентија (1950–1958)*, 1–3, Книн–Београд, 2000–2002.

² Избеглице и прогнаници у саслушањима користили су обе форме националног одређења: Јевреј и Жидов. У томе није било никаквог правила.

рода на територијама што су их окупирали. Друго, мора се знати да је начин решавања такозваног јеврејског питања који је примењен на простору Србије био комплексан. Наиме, у спровођењу те политике своју улогу имали су и представници колаборационистичких власти што се може видети кроз општу пропаганду против Јевреја и историјат новоустановљеног логора у Београду на простору Топовских шупа (некадашње војне касарне), формираног августа 1941, а све је окончано на Сајмишту то јест у Земуну, на територији Независне Државе Хрватске до првих дана маја 1942. године.

+++

Проблем понашања Јевреја у логорима, нарочито њихово учешће у систему унутрашње управе, вишеструко је сложен. Да би се на прави начин то сагледало треба се подсетити литературе која у знатној мери разјашњава прилике и околности у концентрационим логорима на територијама којима су владале немачке армије. Кад је реч о Јасеновцу, истичем заједнички рад хрватског историчара Иве Голдштајна (Ivo Goldstein) и његовог оца Славка објављен под насловом *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* (Novi liber, Zagreb, 2011). Наиме, у посебном поглављу „Židovi u unutarnoj logorskoj upravi“ (str. 75–81) аргументовано је разјашњено више стереотипа. У прилог тој тврдњи наводимо део текста из поменутог поглавља: „Nedjela ove nekolicine židovskih konfidenata i kolaboranata ponekad se upotrebljavaju kao argumenti za generalizacije o općem ponašanju Židova u logorskom kompleksu Jasenovac. Takve su generalizacije neumjesne, kao što je uvijek neumjesno kad se generalizacijama karakteriziraju i vrednuju cijeli narodi i narodne skupine. Najviše je takvih generalizacija u iskazima petnaestak¹ Srba koji su u proljeće 1942.² oslobođeni iz Jasenovca i Stare Gradiške i otpremljeni u Beograd. Tamo su u travnju 1942. dali iskaze pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike Nedićeve Vlade. Najprije su o Židovima u Jasenovcu govorili povoljno ili neutralno, a onda su pod očiglednom iznudom dali nove iskaze i o Židovima izrekli, generalno, sve najgorе. Izjava Vojislava Prnjatovića: 'Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac... sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo', nije autentična, nego je ili izmanipulirana ili je falsifi-

¹ Реч је о 13 заточеника.

² Тачније 30. марта.

kat. Upravo taj iskaz obilno citira Franjo Tuđman u *Bespućima povijesne zbiljnosti* kao glavni argument u antisemitskim insinucijama.“

Иво Голдштајн у два наредна рада разматра проблем учешћа Јевреја у унутрашњој организацији логорске управе и износи приличан број релевантних података који то у крајњој мери разјашњавају.¹

О понашању Јевреја у Јасеновцу са нарочитим освртом на изјаву Војислава Прњатовића писао је и Томислав Дулић.² Његов текст представља користан пример анализе историјског контекста (концентрациони логор Јасеновац) и једног детаља (аутентичност и веродостојност Прњатовићеве изјаве) јер разобличава непотребне а пропагандне конструкције као у случају Фрање Туђмана и неких његових опсервација.³

+++

Прво сведочење Војислава Прњатовића записано је 9. априла, у форми која је практикована у Комесаријату за пресељенике и избеглице.⁴

Само у једној реченици су ту поменути Јевреји! Пажљивим читањем обе Прњатовићеве изјаве најпре се уочавају два стила творбе реченица. Употреба назива за Јевреје је такође спорна. Наиме, у Сарајеву се за припадника јеврејске заједнице користио израз „Чифут“ а у Загребу „Жидов“. То наводи на закључак о интервенцијама у куцању Прњатовићеве изјаве, то јест да спорна опаска није његова већ је могуће да је уобличио неки од чланова комисије која је прикупљала и разврставала исказе заточеника из Јасеновца. У прилог тој претпоставци иде и прва уводна реченица, као и сама конструкција исказа која указује на то да је аутор верзиран у писању стручног текста. Сумња у аутентичност и веродостојност Прњатовићевог исказа се појачава када се упореди садржај изјаве коју су потписала сва тринаесторица заточеника Јасеновца!

¹ Ivo Goldstein, „Židovi u logoru Jasenovac“, *Spomen-područje Jasenovac*, JUSP „Jasenovac“, Jasenovac, 2006, str. 109–153; „Konfidenti, špijuni i ostali“, *Jasenovac*, Fraktura, Zaprešić, 2018 (Akademska knjiga, Novi Sad, 2019), str. 213–218.

² Tomislav Dulić, „Mapping Out the „Wasteland“: Testimonies from the Serbian Commissariat for Refugees in the Service of Tuđman’s Revisionism“, *Holocaust and Genocide Studies*, 23/2, 2009, pp. 263–284.

³ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1989.

⁴ Зборник *Јасеновачки логор*.

Није разјашњено како је настао његов други извештај.¹ Прњатовић је на самом почетку написао занимљиве речи: „У намери, да би позвани и заинтересовани добили какву такву слику о животу и неприликама заточеника у Независној Држави Хрватској, ставих себи у задатак да према мојим скромним могућностима у овом извештају даднем ако не баш тачно и потпуно вјерну слику логора и живота у логору – то бар приближну. Извјештај ћу обрадити по главама, која ће свака за себе описати поједина околност, и то:...”

Други извештај није непознат јер је објављиван неколико пута, то су учинили Антун Милетић² (скраћено сведочење) и Атанасије Јевтић³. Додуше, Јевтић на страни 58 у напомени пише: „Чињеница је да је и међу јасеновачким робљем било несрећних улизица и издајица, али су сви подједнако завршили у смрти, па је тако и ретко који Јеврејин остао жив у логору Јасеновац, где је убијено око 33.500 Јевреја, тј. више од половине од свих убијених Јевреја у окупираној Југославији (убијено их око 60.000) – А. Ј.)“.

У поменутом (Прњатовићевом) извештају Јеврејима је посвећено тридесетак редова. Написане су углавном негативне квалификације. А оне су последњих три-четири деценије изазивале различите коментаре и реакције.⁴ У том контексту треба поменути и писма Јаше Алмулија првосвештенику Српске православне цркве патријарху Павлу и патријархов одговор, као и делове расправе на конференцији о Јасеновцу у Београду 22–24. априла 2005. године, током које је разјашњено више стереотипа што се годинама провлаче у јавности.⁵

¹ Зборник *Јасеновачки логор*.

² Antun Miletić, *Jasenovac*, III, Beograd, 1987, str. 106–119. Милетић наводи сигнатуру цитираног документа: Архив ОС, НДХ, к. 317, рег. бр. 6/1. Нејасно је како је писање извештаја датирано 11. марта када се зна да су Прњатовић и 12 сапатника стигли из Јасеновца у Београд 31. марта и дали изјаву 11. априла!

³ Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Чачак–Београд, 1990, стр. 46–62; Видети и: *Вечан помен Јасеновац. Место натопљено крвљу невиних 1941/1985/1991*, Београд, 1990, стр. 33–44.

⁴ О томе је овде већ било речи приликом помињања Фрање Туђмана, Томислава Дулића, Славка и Иве Голдштајна и Атанасија Јевтића.

⁵ „Спорни документ Војислава Прњатовића о Јеврејима у Јасеновцу и Српска православна црква“ (на интернету под ознаком www.jasenovac-info.com)

+++

У неколико сведочења избеглица Срба и Српкиња, заточеника логора Лобор Град, помињани су Јевреји као припадници такозване унутрашње логорске управе. Почело је у Госпићу.

Босиљка Радан, Јованка, Видосава и Љубица Кнежевић, Јелка и Ранка Курилић, Љубица, Бранка и Добрила Дрекаловић, Лала и Данка Марић, Цвија, Зора, Ксена и Станислава Митриновић, Босиљка, Тијана, Зинаида и Љиљана Хамовић, Анђелка и Жарко Јовичевић, Бојка и Љубица Граховац, Милка Окука, Крстиња Мравушић, Даринка, Зорка и Љубица Гига и Босиљка Бјелић, сви из Стоца (Херцеговина), нагласили су да су 9. августа 1941. године стигли у Госпић и ту су мушкарци раздвојени од жена:

„Код доласка у логор Госпић поновно смо претресане и ту нам је одузето и оно мало новца и накита, што смо биле сакриле у Стоцу. Претрес су извршила двојица Жидова, који су били логорници и то по наређењу усташа. (...) У овом логору било је врло много Жидова мушкараца и жена. Жидови су се добро хранили, те смо ми Српкиње из њихове кухиње добивали јести. (...) Жидови и Жидовке у том погледу боље су пролазиле од нас, јер су имали новаца, па су од усташа куповале хлеба и воћа. Њихова жидовска црквена општина из Сарајева слала им је живежне намирнице. Од посланих живежних намирница усташе су највећи део себи задржавали, али су нешто и Жидовима давали. Од добивених живежних намирница Жидови су један део и нама давали. За нас Српкиње није се имао тко да брине. (...) На 5 октобра 1941 год.[ине] премештене смо из логора у Крушчици у логор у Лоборграду, камо смо стигле после путовања од 2 дана на 7 октобра 1941 год.[ине]. Путујући из Крушчице у Лоборград задржали смо се краће време у Загребу и ту смо од загребачких Жидова добиле хране и чаја.“¹

+++

Др Бранко Стефановић, адвокат из Славонског Брода, Јевреје помиње у позитивном контексту – као страдалнике: „Напротив, за оне Јевреје, који су такођер прешли на ркт. у циљу да поправе свој положај, ркт. попови су се заузимали код усташких власти. Доцни-

¹ Саслушање чланова поменуте групе се налази у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

је није ни Јеврејима било ни од какове користи, што су прешли на ркт. у циљу да поправе свој положај јер су били скоро сви покупљени и отерани у логоре. Изузетака је било у неким случајевима. Тако се један спасио услед тога што је узео за жену кћер једне усташке породице, други јер је као лекар морао да служи у војсци, али овај само дотле док је био у војсци, јер је доцније и он са целом породицом отеран у логор. Неки што је платио већу суму новца и сл.[ично]. Но све у свему то су ипак били мали изузетци. Интересантно је код тога само то што Хрвати према Јеврејима нису показивали никакве мржње, шта више према њима понашали су се са извесном симпатијом, а било их је који су их јавно сажаљевали.“¹

+++

Вукашин Жегарац из код Оточца: „О Јеврејима заточеницима на жалост углавном не могу да изрекнем добар суд, већина их се понашала недолично. Били су денунцијанти, усташки шпијуни, провокатори, улагивачи усташама итд. Разуме се да им то много није помагало, јер су и њих убијали и тукли у масама. Било је разуме се и одличних изнимака, међу којима нарочито помињем заменика логорника неког Вимера из Загреба, затим Др. Кона лекара из Липика, Др. Гроса и још неке. Многи су од Јевреја уживали релативну слободу, чак су многи могли отпутовати до Загреба у логорском послу и тамо се задржавали до 8 дана, били су тако звани 'слободњаџи', док од Срба и Хрвата то није могао нитко постићи.“²

+++

Драго Свјетличић из Добоја: „На 31 децембра 1941 године дошао је у нашу бараку усташки поручник Матијевић и затражио од нашег логорског старешине заточеника Мицића Слободана, да одмах одреди 74 Србина заточеника за стрељање, Истодобно је затражио од логорског старешине Жидова Шпилера³, да он одреди 82 Жидова за стрељање. Логорске старешине ставили

¹ Саслушање Бранка Стефановића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација-Славонија-Срем*.

² Саслушање Вукашина Жегарца налази се у зборнику *Јасеновачки логор*.

³ Хермана.

су поручнику Матијевићу одређени број Срба и Жидова на расположење. Матијевић је све ове Србе и Жидове одвео на логорско гробље, где су их усташе маљевима убили. Тада је међу њима убијен Србин заточеник Кобања Душан, приватни чиновник из Добоја. Имена других не знам.¹

+++

Срето Поповић из Осијека: „Ја сам био у логору у Јасеновцу све до месеца новембра 1942 године. За време мојег боравка у јасеновачком логору усташе су све новодоведене транспорте Срба и Жидова ликвидирали на горе описани начин. Једино транспорти Хрвата заточеника нису били ликвидирани. С њима се је и иначе боље поступало и добијали су бољу храну.“²

+++

Јованка Тешановић и Милева Петковић из околине Требиња: „Према нама женама усташе су поступале животињски, али не можемо да кажемо да су вршили насиља из похоте над млађим женама и девојкама. Можемо само то да кажемо да су неке женске углавном Јеврејке, а на жалост и неке Српкиње, често биле са усташама у нешто бољим односима и интимније у опхођењу, али то је и све што по души искрено можемо да кажемо.“³

+++

¹ Саслушање Драге Свјетличића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

² Саслушање Срете Поповића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*.

³ Саслушање Јованке Тешановић и Милеве Петковић налази се у зборнику *Лобор град – Хрватски логор српске жене и деце*.

САДРЖАЈ

I ДЕО ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ.....	5
Увод.....	7
1.1. О изворима и литератури.....	14
1.2. Хрватска политичка идеологија као основа антисрпства.....	19
1.3. Априлски рат 1941. године.....	28
1.4. Независна Држава Хрватска 1941. године.....	32
1.5. Судбина српског народа у Независној Држави Хрватској	46
1.6. Страдање Српске православне цркве.....	69
1.7. Хрватска православна црква.....	90
1.8. Логори у Независној Држави Хрватској.....	96
1.9. Диана Будисављевић.....	109
1.10. Независна Држава Хрватска и Србија.....	112
1.11. Војноокупациона територија Србија.....	114
1.12. Делатност Светог архијерејског синода у периоду април 1941–април 1942. године.....	123
1.13. Избеглице.....	133
1.14. Комесаријат за пресељенике и избеглице.....	136
1.15 Српско друштво Црвеног крста.....	146
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	149
II ДЕО АНАЛИЗА САСЛУШАЊА.....	203
Уводне напомене.....	205
ПРВО ПОГЛАВЉЕ.....	207
1.1. Процес саслушања и записници.....	207
1.2. Основне карактеристике зборника.....	210
1.3. Објављивање записника саслушања у разним издањима.....	222
1.4. Личност, порекло и занимања прогнаника и избеглица.....	234
1.5. Вредност сведочења избеглица и прогнаника.....	237
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ.....	239
2.1. Анализа сведочења.....	239
2.2. Идентични садржаји појединих саслушања.....	243
2.3. Неколико важних чињеница о избеглицама.....	244

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ.....	262
3.1. Прве недеље после проглашења Независне Државе Хрватске.....	262
3.2. Усташка пропаганда и харанга против Срба.....	283
3.3. Злочинци.....	285
3.4. Римокатолички свештеници у усташкој политици и злочинима.....	300
3.5. Жртве.....	302
3.6. Стратишта и гробишта.....	319
3.7. Врсте злочина.....	322
3.8. Силовања девојака и жена.....	332
3.9. Убијања у концентрационом логору Јасеновац.....	338
3.10. Број заточеника и страдалих.....	347
3.11. Судбине православних свештенослужитеља.....	352
3.12. Судбине парохијских свештенослужитеља.....	356
3.13. Судбине објеката Српске православне цркве.....	367
3.14. Пљачка као део злочина.....	379
3.15. Насилно преверавање православних Срба.....	389
3.16. Хрватска православна црква.....	404
3.17. Спасовање страдалника у злочинима.....	406
3.18. Начини избављења из Независне Државе Хрватске.....	420
3.19. Сведочења о Јеврејима.....	427